84
1

अथ

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥ Shrimad Bhagvatam.

पदरत्नावलिटीका सहितम् ।

(विजयध्वजतीर्थ प्रणीता व्याख्या)

एकादशस्कन्धः ।

(८४/१)

115

84
1

॥ इदं पुस्तकं कडणीश्रीनिवासस्य ॥

॥ श्री एकादशस्कंधप्रारंभ ॥ ०

84
1

(८४
१)

...रोप्रभ...
...त्वात्स्वाकर अमि... ज्ञान प्रत्यक्ष...
...भावाभिमतासिद्धौ ॥ प्रत्यक्षे परिच्छेद
...माहुः ॥ अनुमितिकरणं मनुमानं ॥ प
...मर्शजन्य ज्ञानमनुमितिः ॥ व्याप्तिविशि
...पक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः ॥ यथा
पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः ॥ पत
...सत्ताविनरितत्सत्त्वच यनियमो व्या
...॥ व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता
अनुमानं द्विविधं ॥ स्वार्थं परार्थं चेति ॥

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ जयति जगति जन्माद्यस्य विश्वस्य यस्मात् मुखनिगममुख्यो वेद्यमाहात्म्यधाम
द्रुहिणतनयपूर्वैः शौरये यत्स्वरूपं यदुपतिरपि पायात् तद्भवाय स्वधाम ॥ १ ॥ वेदव्यासमहं वंदे वेदव्यासे [illegible] दिने । वेदव्यासजनानां निवेद
व्यासमुनीनपि ॥ २ ॥ रत्नानामंबुधिः पात्रं तेजसामुष्णदीधितिः । एवमेकादशस्कंधो वेदांतैकार्थसन्निधिः ॥ ३ ॥ दशमस्कंधव्याख्यायाः गत्वांतं सांप्रतं
मुनः । गाहे एकादशस्कंधं तीर्थं विष्णुपदीमिव ॥ ४ ॥ इह नानाव्यसनराशिभारावभग्नस्तिरसां कलिमलावकुंठितमनसां दुःखपरिहारमुख्या

श्रीशुक उवाच ॥ कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः । भुवोवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिं ॥ १ ॥

वाप्तिं चांकास्ते मार्गाणां तदुपायमजानतां पुंसामुपकाराय करुणाकरेण बादरायणेन कृतभागवतपुराणकल्पतरोरनेकस्कंधपुष्परा
शेर्मध्ये दशमस्कंधानंतरमेकादशस्कंध आरभ्यते । तत्र श्रीशुक एकादशस्कंधमुपस्थापयितुं वृत्तमनुवदति । कृत्वेति । जविष्ठमिति पाठे वृद्धतममित्यर्थः
भारविशेषणं । यविष्ठमिति तीव्रमित्यर्थः । कलिविशेषणं । स्वगोत्रकलहस्य निंदितत्वात् । अवतारयत् अवतारयितुकामः तात्कालिक
प्रयोगस्तु प्रत्ययः । भुवो भारं निरहरदिति शेषेणान्वयः । कृष्ण इत्यत उक्तं । दैत्यवधं कृत्वेति । अनेन न स्वप्रयोजनार्थं किंतु परार्थं
तिज्ञातव्यं ॥ २ ॥

एतदेव विवृणोति ये कोपिता इति । ईशः क्षितिभारं निरहरदित्यन्वयः । इदं निरहरणमपि विचित्रं ऐश्वर्ययोगेन केनचिन्निमित्तस्थापनायेशीतिपदं ये सपत्नैः कृतैर्दुर्द्यूतादिभिः सुबहु
कोपिताः पांडुसुतास्तान्निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः समेतान् परान् शत्रून् हत्वा भूभारनिर्हरणप्रकारं वक्ति । भूभारेति । किंमतीतिमपदत्राह । मन्य इति अवनेर्भारो
गतोपि अगतो नु इति मन्ये । तत्र हेतुः यदिति । न विद्यमानः प्रसह्य शासेप्रतिभवे किं तस्या त्राह नैवेति । विभवेनोत्रहनं तस्माद्धर्षस्य तत्रयात तस्य तस्माद
यमुपाय इत्याह । अंतः कलिमिति वेणुसंघस्यांतः कलिर्मिथः संकर्षणलक्षणः । तस्माज्ज्ञानेन बृंहितां बिभ्रन् मंगलं धाम । प्रीतिप्रशममंगलैर्वृतो यादवः

ये कोपिताः सुबहु पांडुसुताः सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान् हत्वा नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः ॥
भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः ॥ मन्येवनेर्ननु गतोप्यगतो हि भारो यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥
नैवान्यतः परिभवोस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यं ॥ अंतः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तंबस्य वह्निमिव शांतिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥
एवं व्यवसितो राजन् सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥ शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणां ॥ गी
र्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षितां क्रियाः ६
यद्वा अंतः कलिं शांतिं यदुकुलस्य नाशहेतुं ॥ ४ ॥ चिंताफलमाह एवमिति ॥ ५ ॥ पुनर्हरिणा किमकारीत्यत्राह ॥ स्वमूर्त्येति । ईश्वरः स्वपदमगादित्यन्व
यः । किं कृत्वेति । लोकलावण्येषु समुदितेषु या बहुमानबुद्धिः तस्या निर्मुक्तिर्यया सा । तया स्वमूर्त्या नृणां लोचनं आच्छिद्य आकृष्य गीर्भिः सहृतां
स्मृतिं स्मरतां चित्तं आच्छिद्य पदैः यादवन्यासैः ताः पश्यतां जनानां क्रियाः कर्माण्याच्छिद्य यद्वा पादसौंदर्यादिगुणनिमग्नानां अन्यक्रिया
सु मनो न चलति । तितामीक्षितां पदैराच्छिद्य ॥ ६ ॥

कोसौ सुश्लोकः कीर्तिर्यस्याः सा सुश्लोका तां। कीर्तिमंजसा तत्त्वेन वितत्य विस्तारयन् किंप्रयोजनं तत्राह। तमइति। अनया कीर्त्या तमस्तरिष्यंतीति बुद्ध्वा॥७॥
श्रुतविप्रशापो राजा यदूनां असंभावितमिति भावेन पृच्छति। ब्रह्मण्यानामित्यादिना॥ शापासंभवे ब्रह्मण्यादित्रयो हेतवः॥८॥ पद्रोः कुलस्य
न्निमित्तः किंनिमित्तः यादृशः कीदृशः एकात्मनां एकमनस्कानां भेदो मिथो वैरलक्षणः॥९॥ शुकः प्रश्नं वदन् पुत्रकृत्यं करोति। विभ्रदित्यादिना संनिवे

आछिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यंजसा नु कौ। तमोऽनया तरिष्यंतीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः॥७॥ राजोवाच॥ ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसे-
विनां॥ विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसां॥८॥ यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम। कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे॥९॥ बादरायणिरु-
वाच॥ बिभ्रद्वपुः सकलसुंदरसंनिवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः॥ आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैछत कुलं स्थितकृत्यशे-
षः॥१०॥ कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा॥ कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो
निसृष्टाः॥११॥ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः॥ कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः॥१२॥ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंद-
नाः॥ उपसंगृह्य पप्रछुरविनीता विनीतवत्॥१३॥ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतं॥ एषा पृछति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा॥१४॥

संनिधानस्थानं धाम गृहमास्थाय गृहे स्थित्वेत्यर्थः॥१०॥ प्रश्नं परिहरति। कर्माणीति। पुण्यनिवहानि पुण्यकारणानि। यदुदेव कुलनंद-
स्यगेहे उग्रसेनाधिष्ठितद्वारवत्यां निवसिता कालात्मना कृष्णेन निसृष्टाः प्रेषिताः पिंडारकं क्षेत्रं प्रापुरित्यन्वयः॥११॥ १२॥ उपसंगृह्य सांब-
मितिशेषः॥१३॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी॥ असितेक्षणा नीलनेत्रा॥१४॥

अतः कतिपयैरध्यायैर्वसुदेवनारदसंवादच्छलेन हरेस्तत्वं तद्वामितसाधनं तदधिकारिलक्षणं चेत्यादि निरूपयति॥ तत्र यादृच्छिकस्य नारदस्यांतःपुरवासि
त्वं वसुदेवेन सह संगमः कथं संजाघटीति शंकां परिहरन्नाह॥ गोविंदेति॥ वनवासिनो नारदस्य जनसंकुलपुरनिवासे हेतुः कृष्णेति श्रो॥ त्रादींद्रियश
क्तिमतः पुंसो विष्णोर्हरिकथाश्रवणादिश्रद्धातिशयो जायते॥ किं पुनः सम्यग्विज्ञाततत्वस्य नारदस्येति भावेनाह॥ को न्विति॥ सर्वतो मृत्युमरणं य

॥श्रीशुक उवाच॥ गोविंदभुजगुप्तायां द्वारकायां कुरूद्वह॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः॥ १॥ को नु राजन्निंद्रियवा
न्मुकुंदचरणांबुजं॥ न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः॥ २॥ तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतं॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवं
द्येदमब्रवीत्॥ ३॥ वसुदेव उवाच॥ ॥भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां॥ कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनः॥ ४॥

स्य सत्तथा॥ १॥ अस्तूक्तं प्रकृते किमत आह॥ तमेकदेति॥ ३॥ स्तुत्वा संतोषोद्रेकात् श्रोतव्यार्थकथने बुभुत्सा भवतीत्याशयेन नारदं स्तौति॥
भगवन्नित्यादिना॥ स्वस्त्यय इति स्वस्त्यमेत्यादिप्रयोगवत्॥ यात्रा संचरणं॥ पित्रोर्यथा पित्रोः श्रेयसे तथा उत्तमश्लोकः हरिः स एव वर्त्म यस्य स तथा यद्वा व
र्त्मनो पितिपाठे उत्तमो हरिस्तस्य श्लोको यशस्तस्मिन्येषां ते तथा महांतस्तेषां वर्त्म यस्य स तथा महन्मार्गानुवर्तीत्यर्थः तस्य॥ ४॥ ॥ २
राम

कु
ननु सर्वभूतसुहृत्वे साक्षित्वं प्रयोजकं न देवानामप्यस्मत्तः किं विशेषस्तत्राप्यत इति तत्राह॥ भूतानि विविधानि साक्षित्वात्मस्मिश्राणीति वेदे वचरितं साक्षि
क भूतानां सुखायैव आत्मभजनेच्छुद्विमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं प्रवर्तयन्ति पर्ययबुद्धिमुत्पाद्य दुःखलक्षणफलदानं॥ राजसानां सुखदुःखलक्षणमिश्रफल
यमिश्रकर्मबुद्धिमुत्पाद्य सुखादिमिश्रफलदानं॥ दुःखं च शब्देन गृहीतं॥ द्वितीयश्चशब्दः समुच्चयार्थः॥ भूतानां च रितं न तथेत्याह॥ सुखायेति॥ एवशब्देन दुःखं व्यावर्तयति॥ अच्युतात्मनामित्यनेनान्यापारांतरं निवारयति॥ दृशा हे नतेषां तद्दत्तीति सूचयति॥ ५॥ देवानामात्मभजनेबुद्धिमुत्पाद्यानुत्पाद्य च सुखा दृशा
दिफलप्रदात्वं दमत्तोतिसुक्तं तत्साहप्यति॥ भजंतीति॥ ये पुरुषाः यथा येन प्रकारेण देवान्भजंति तुदेवा अपि तथा कृतकर्मानुसारेण तान्पुरुषान्भ
जंति फलदानेन सत्रद्धा भवंति॥ न च देवेषु वैषम्यादिकमाशंकनीयमित्येतन्निदर्शनेन दर्शयति॥ छायेति कर्मसचिवाः छायावत्पुरुषकृतकर्माधीनाः

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च॥ सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां॥ ५॥ भजंति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान्॥ छायेव कर्मस
चिवाः साधवो दीनवत्सलाः॥ ६॥ ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव॥ यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात्॥ ७॥ ॥ ६

छाया यथा पुरुषानुकूला तथैव सर्वथा॥ भवादृशास्तु न तथेत्याह॥ साधव इति॥ आत्मनो भजने बुद्धिमुत्पाद्य फलदाः सुराः उत्तमानां जनानां च निकृष्टानां
विपर्ययः॥ शुभाशुभफलानां तु कर्मणो विबुधाः सदा॥ पतेकाश्च यथा योग्यं मूषयः करुणाः सदा॥ सुखमिच्छंति भूतानां प्रायो दुःखासहा नृणां॥ तथापि तिभुः
प्रवरादिबाल बहुरूपिया इत्येतदस्मिन्नर्थे प्रमाणं॥ ६॥ तनु साधुभ्यो देवानामुत्तमत्वे भी छायेवश्चर्यत्वा मतिः स्यात्तथा वदं प्रश्नपरिहारं च केचित्सामर्थ्या
दिति तत्राह॥ ब्रह्मन्निति॥ यद्यपि देवाः प्रशास्त्यो निश्चितार्थास्तथापि मानुषत्वे नास्मदृहस्तगोचरत्वाद्युष्माकं तन्निश्चितार्थसंतीनसामर्थ्यात्तत्त्रिभान
व पात्रत्वाद्वयं तु तवत्वो धर्मा पृच्छामः इत्यन्वयः॥ ननु किमत्र हिंसालक्षणो धर्म उतान्यो यावारादन्यतमद्वित्यत आह॥ भागवतानिति॥ अवश्यपठनीयत्वेन तद्गुण
माहयानिति॥ अनेन यद्गर्भश्रवणमपि सर्वभयमोचकं किमुत तदनुष्ठानमिति दर्शितं॥ ७॥

४

भगवता भगवद्विषयधर्मोपवरणं कृतं किमधुना तद्विषयप्रश्न इति तत्राह। अहमिति॥८॥ तेन त्वस्मज्जीवत्पुत्रमुखदर्शनान्मोक्षो नास्मि श्रूयते अतः कथं पुत्रार्थ इति निंदा
ध्यनिरिक्षितत्राह यथेति अस्मिन्नेव जन्मनि विचित्रव्यसनात् नानाक्लेशात् विश्वतोभयाच्च यथाजसा क्षिप्रं मुच्येमहि तथा पुनरद्धा सत्यज्ञं शाधि। त्वन्वयः॥
अद्धा सत्यज्ञस्त्वमयोरिति यादवः अनेन वसुदेवस्य पुत्रीभूत श्रीकृष्णमुखेंदुदर्शनात् शेषव्यसनाकुलसंसारान्मुक्ते निश्चितत्वेपि विशेषप्रश्नो
लोकहितार्थ इति ज्ञातव्यं॥९॥ वसुदेवेन पृष्टो नारदः किंचित्तत्र गुणाभूदिति ताज्जोह हर्षेणोद्यं परिहरति राजन्निति॥ हरेर्गुणैः संस्मारितो हरिनिःशेषम्॥१०॥ कर्म

अहं किल पुरानंतं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं। अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया॥८॥ यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात्॥
मुच्येमह्यंजसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत॥९॥ श्रीशुक उवाच। राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता। प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो
गुणैः॥१०॥ नारद उवाच। सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ। यत्पृच्छसे भागवतान् धर्मांस्त्वं विश्वभावनान्॥११॥ श्रुतोऽनुपठितो ध्या
तः आदृतो वानुमोदितः। सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि॥१२॥ त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः। स्मारितो भगवानद्य
देवो नारायणो मम॥१३॥ ॥

बुद्धेर्वैकास्तायसस्त्स्तोति॥ सम्यगिति॥ विश्वस्याभिहितस्य भावनमुत्पादनं येभ्यस्तेन तथा तान्॥११॥ एतदेव विवृणोति॥ श्रुत इति देवशब्दस्य द्विर्द्वयं
नर्भावेपि पृथक् ग्रहणम निवर्त्यदोषपरिहारसामर्थ्यसूचनार्थं कृतं एतदेवापि विश्वद्रुहिनाः सूचयत्॥ ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्यति कथंचन॥ न
पुनस्तेषां बहुनां नैककल्पकोटिशतैरपि इममर्थं हि शब्देन सूचयति॥१२॥ ममाप्यनेन पुण्यं बुद्धिरभूदित्याशयेनाह॥ त्वयेति॥ नित्यं स्मृतोपीदानीं वि ५
द् शेषतः स्मारितो गुणकथनप्रश्नेन॥१३॥ शिव

॥१५॥ प्रलब्धाः वंचिताः सद्योर्येस्सहसा हेतुमत्येवमुक्तेपि कांचन भीतिं यादवाः। हे मंदाः निर्भाग्याः॥१६॥ तस्मिन्नुदरे॥१७॥ किं दुष्कृतं नः तरलैस्तरंगैर्वेलायां तीरे
एरका नाम निसंसक्ता निष्पकाः दीर्घतृणविशेषाः॥२२॥ शल्ये बाणशल्ये लुब्धको व्याधः॥२३॥ तदेवं सामर्थ्ये पुरुषार्थो यस्मात्तत्तथ्यास सर्वे

प्रष्टुं विलज्जती पुंसा नः प्रब्रूतामोघदर्शिनाः। प्रसोष्यंती पुत्रकामा किं स्वित्संजनयिष्यति॥१५॥ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः सहसा नृप। जनयिष्य
ति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं॥१६॥ तच्छ्रुत्वा तेऽतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं। सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयःस्मयं॥१७॥ किं कृतं मंदभाग्यै
नः किं वदिष्यंति नो जनाः। इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः॥१८॥ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः। राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वया
दवसंनिधौ॥१९॥ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप। विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः॥२०॥ तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स
आहुकः। समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं॥२१॥ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः। उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यास
न्किलैरकाः॥२२॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे। तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत्॥ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि त
दन्यथा। कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदित॥२४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे प्रथमोध्यायः॥ ॥श्री॥

सर्वैरप्यर्थ इति॥२४॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थकृते प्रथमोध्यायः॥

द्रु ल

एतन्नाम निरुक्तिज्ञानादयमर्थः सिद्ध इति तन्नामान्याह ॥ कविरित्यादिना द्रुतं मिलं मिथो मेलनं वेदार्थो नामैकीकरणं येन स तथा ॥ चम्यंते वेदनीयमिति चमस आत्मविद्या पामिनः ते सुसारस्य चमसः ॥ क्रमतोऽवतीति धातोः ॥ कर प्रत्यक्षमः करे भातं जनयति कीर्तयतीति करभाजनः हस्तामलकवत्स्पष्टितभात वेदार्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ आत्मविद्यावेशाद् वात्मभेदज्ञाने नेति भावेनाहुस्त एत इति ॥ ये मुनित्वेनोक्तास्ते भगवद्ध्यानं व्यवचरन्नित्यन्वयः ॥ किं विशिष्टाः विश्वं भगवद्रूपं सदसदात्मकं कार्यकारणरूपमपि भगवद्रूपं आत्मनो जीवाद्व्यतिरेकेणावलस्थेन पश्यंत इति ॥ यद्वा सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं भगवद्रूपं भगवतो मूर्तेः प्रतिमास्थानीयं विश्वप्रपंचमात्मनो हरेर्व्यतिरेकेण पश्यंत इति ॥ यद्वा विश्वं मंतः प्रविश्यवर्तमानं सदसदात्मकं बहिश्च जगद्व्याप्य वर्तमानं भगवद्रूपं स्वस्तेनात्मनो नैव भिन्नमाहुरेव

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥ त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं ॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन्महीं ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिंनरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामं ॥ २३ ॥ ॥ श्री ॥ ॥

तिरेकेणाभेदेन पश्यंतः अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुत्यर्थं सम्यगनुभवंत इत्यर्थः विश्वस्य परमात्मनो भेदे दर्शनं सदसदात्मकमिति विरुद्धमनंगीकारात् जहत्स्वजहल्लक्षणाव्यक्तात्मा ॥ किं विशेषणीयं तन्मत इति ॥ महीसंचरणे चरणाभ्यां स्ति किं विशेषमाहात्म्यमेषामत्राह अव्याहतेति मुक्ताः जीवन्मुक्ताः मुनिचारणादीनां भुवनानि लोकानश्चैति सुरसिद्धानां लोकांश्चरंतीति किं कर्मवशात् नेत्याह कामं मिति बाल्यवताशतिवेधैः कामतो विसंचरणं कुर्वंतः स्यादित्यत उक्तं ॥ अव्याहतेति ॥ २३ ॥

किमनेन कृतं इति तत्राह ॥ त एकदेति ॥ अंजनाभस्य हरेः पुत्रा अंजनाभा ॥ २४ ॥ हृदमुपगमनेन द्विजजनकं निमिनाभावोऽत् ॥ किं तु संपीतिज जनकं तन्तु सूर्यदर्शनादित्याह तानिति उपनस्थिरे सांजलिपुटा उथायासेवंत ॥ २५ ॥ न च विदेह न इतरेभ्यः किं विशेषितमत्राह ॥ विदेह इति ॥ अभिप्रेत्य सम्यक्कृत्वा ॥ २६ ॥ ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादितुल्यान् तांस्तु वत्रप्रच्छ ॥ अभीष्टमिति शेषः ॥ २७ ॥ स्तुति प्रकारः कथ्यते मन्य इत्यादिना ॥ २८ ॥ किमभीष्टमपेक्षी

त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप ॥ यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ॥ प्रीतः संपूजयांचक्र आसनस्थान्यथार्हतः ॥ २६ ॥ तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७ ॥ विदेह उवाच ॥ मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि ॥ २८ ॥ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥ अत आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ॥ संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपि सत्संगः शेवधिर्नृणां ॥ ३० ॥ ॥

दत्राह ॥ अत इति ॥ यतो वैकुंठप्रियदर्शनं दुर्लभमतः करतलगतमिव तवात् ॥ भवते येन विना निःश्रेयो न स्यात् तदात्यंतिकं क्षेमं मंगलं साधनमिति ॥ मोक्षसाधनं ष्ठामरत्यर्थः कार्येण कारणमुपलक्ष्यत इति न्यायोपपत्तेः न केवलं प्रश्नप्रवृत्ति वचनाभ्यां तस्य तिहार इत्युक्तं प्रयोजनं लभ्यते ॥ अपि तु तयोः स्थिरत्वात्कालापेक्षितत्वेन पक्षे च वक्ष्यमाणयोश्च नात्र कालं स्थित्यपेक्षितत्वेन लब्धेन तत्संगेन सुखनिधिलक्ष्यं प्रयोजनं चेत्यभिप्रेत्य तत्संगं स्तौति ॥ संसार इति शेवधिः सुखनिधिः ॥ ३० ॥

भा॰ए

६

योग्य

प्रधानसाधनेसाधनान्यपिवक्ष्यानीत्याहधर्मानिति॥श्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यं॥कल्याणीरूपरहस्तंजैपुक्ताहितात्समदूतियादव॥३१॥३२॥अब्रुवन्नितिब्रु
वचनात्पद्मयमुत्पत्रैतदलवद्वेरेकस्यबहुभिर्विवक्षयोः युगपद्वचनानवचनाद्योवधारणं दुःशंकमितितन्निवारयति॥कविरिति॥अत्रसंसारोभतत्वअमंगले
देहादावहमित्याद्यात्मभावादुद्विग्नबुद्धेः पुरुषस्यनित्यमच्युतस्यहेयोपादेयांशरहितस्यहरेःश्रीपादपद्मोपासनमकुतश्चिद्भयंकुतश्चिद्भयंयस्मान्नतत्रयात
दहमन्यइतिममराद्धांतइतिममराद्धांतइत्यर्थः विश्वात्मनेतियत्रयस्मिन्नुपासनेकृतेसर्वात्मनासंसारभीतिर्निवर्ततेतदेवानुष्ठेयंपुरुषेणेति॥३३॥

धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमं॥यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः॥३१॥नारदउवाच॥एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः॥प्रतिपू
ज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपं॥३२॥कविरुवाच॥मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यं॥उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मना
यत्रनिवर्ततेभीः॥३३॥येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये॥अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान्॥३४॥यानास्थायनरोराजन्नप्रमा
द्येतकर्हिचित्॥धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह॥३५॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥

हरेरंघ्रिनिषेवणमेवमुख्योभागवतोधर्मइतिमनसिनिधायतदंगत्वेनोच्यमानायोगाअपिभागवतधर्माइत्याह॥येवाइति॥आत्मलब्धयेपरमात्मज्ञाना
न य॥भागवतान्धर्मानितिप्रोक्ताः॥३४॥नप्रमाद्येतॐधानवान्भवतिप्रद्योनरधानेतलभिधानो॥आत्मानात्मविवेकज्ञानवान्स्यादित्यर्थः॥कथंनिवेत्यस्मिन्नर्थे
लुप्तोपमामाह॥धावन्निति॥यथानेत्रेउन्मील्यधावन्निरुध्यकेरावनिस्थलेनस्खलेन्नपतेत्तथाभागवतधर्मस्थोनिरूढः॥३५॥ ॥श्री॥ ॥ ६ नाम

धीमत्वेनवसुदेवस्यनारदोक्तोविश्रंभैतिरहस्यपोलकक्षितत्वेननष्टइयमितिमंदाशंकायनेदायतत्प्रपरिहारत्वेनजनकार्षभसंवादमितिह्यासंवक्ति॥अत्रेति॥१४॥
निश्चयजननामाप्यशुद्धिंकथयतिप्रियव्रतइत्यादिना॥१५॥अवतारप्रयोजनमाहमोक्षेति॥१६॥यन्नाम्नाभारतेतियस्यनाम्नाएतद्वर्षंभारतमितिविख्यातं
अद्भुतंपुण्यसाधननिमित्तत्वेनतत्पदवीनेस्यहरेःपदवींअयनेलेभइत्यर्थः॥१८॥तेषामधिनवास्यभूमंडलस्यनवद्वीपपतयोभवन्॥तेषांमध्येएका
शीतिसंख्याताद्विजातयोबभूवुः किंकर्मणइत्यत्राह॥कर्मेति॥कर्मतंत्रप्रणेतारः कर्ममार्गप्रवर्तकाः नवसंख्यातामुनयोभवन्॥तत्रापिविशेषमाह॥ऊ

अथाप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः॥१४॥प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः॥
तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिरृषभस्तत्सुतःस्मृतः॥१५॥तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया॥अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्ब्रह्म
पारगं॥१६॥तेषांवैभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः॥विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतं॥१७॥सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तप
साहरिं॥उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः॥१८॥तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंततः॥कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजात
यः॥१९॥नवाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः॥श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः॥ ॥२०॥ ॥श्री॥ ॥७॥

र्थशंसिनइति॥ऊर्ध्वरेतसःश्रेष्ठामस्तीतिऊर्ध्वरेतसःसंन्यासव्रतधारिणइत्यर्थः स्पष्टमाह॥श्रमणाइति॥श्रमणाःभिक्षवःतत्रापिविशेषमा
ह॥वातरशनाइति॥वातएवरशनाकटिसूत्रंयेषांतेतथा॥दिगंबराःपरमहंसाइत्यर्थः॥आत्मविद्यायांवेदांतशास्त्रेविशारदाःपटवः॥२०॥

भा॰ ८

एतदेवसोदाहरणं विवृणोति अविद्यमानइति। धियाध्यातुर्विषयानितिशेषः ध्यायतोविषयान्पुंसइत्युक्तेः। पुंसईशाधीनत्वेन स्वस्यासविद्यमानोपि द्वयोदेहगेहा
दिः स्वकीयत्वेनावभाति द्वयस्मात् कथमिवयथास्वप्नमनुजमनोरथौ। स्वप्ने जाग्रेत्वनिधिमुत्खायको शमायाद्य पकृतिवर्गमावध्य राज्यं करिष्यामीतिमनो
रथः सत्वेनप्रतीयते। तथादेहादावीशाधीने स्वाधीनताबुद्धिः संसारः तस्मात्तद्वारसंसारनिवृत्तये तत्कर्मतद्देहादिकर्मविषयायस्यतत्तथा तत्संकल्पविक
ल्पवृत्तिंयुक्तंमनः श्रीनारायणेनिरुंध्यात्। ततोहरिप्रसादादभयंसंसारनिवृत्तिलक्षणोमोक्षःस्यादित्यन्वयः। तदेवसमर्पणलक्षणोपासनाभावेज्ञानं
नेनस्यात्तदभावेसंसारनिवृत्तिर्नस्यात्। अतस्तदर्थंसर्वसमर्पणलक्षणमुपासनंकर्तव्यमितिभावः। आत्मनोदेहगेहादिद्वयशब्देनभण्यते॥ ७

अविद्यमानोप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौ यथा। तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततः स्यात्॥३८॥
शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके। गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः॥३९॥

विद्यमानंजीवस्यप्रति भातितदीश्वरवत्। जाग्रदनुयथास्वप्नः प्रतिभातिमनोरथः॥ विद्यमानवदेवैवंदेहादीशवशेस्थिते। विभातिस्ववशत्वेनसैषासंसृतिरुच्य
ते॥ तस्मात्तद्विषयंत्यक्त्वामनोविद्योनिवेशयेदित्येतन्मानसिद्धमेतदर्थंज्ञातं। तत्रदेहादेरसत्वाभिप्रायेणस्वप्नादिदृष्टांतः किंनस्यादितिचेत्तत्
तस्मृतिविरोधात् तस्मात्स्वातंत्र्यस्यैवनिषेधः क्रियतइति। द्वयशब्देनभेदमनुतद्यतनिषेधः। क्रियतत्वसथोपुरूप्यमाणविरुद्धइत्यर्थेमनाकुलमिति
॥३८॥ अयमपिभागवतोधर्मइत्याह शृण्वन्निति। एवमात्मनोज्ञानोत्पादनसमर्थभगवदुपासनांगभूतसर्वसमर्पणाख्यभागवतधर्ममनुतिष्ठतोदेहा
द्यभिमानविरुद्धस्यभगवदेकस्वातंत्र्यज्ञानिनोनिरंतरंहरौमनोभियुंजमानस्यस्वयंप्रवृत्तिरित्यतोवाहश्रृण्वन्नितितदर्थकानिजन्मकर्मविषयाणि
॥३९॥

धुरः

२

एवंश्रवणाद्यस्ततोपरोक्षज्ञानजननीभक्तिःस्यादित्याह। एवंव्रतइति। प्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातानुरागः संवर्द्धमानभक्त्युद्रेकः अनेनभक्त्युद्रेकोनुमंतव्यइतिभावेनाह॥
हसतीति लोकबाह्यइत्यनेनभक्तावांतुविध्यंदर्शयति। कश्चिल्लोकबाह्योलोकविलक्षणः कश्चिल्लोकवन्बाह्यलिंगप्रदर्शकः कश्चिल्लोकवत्। बाह्यवद्भयलक्षणोपेतश्च
तदुक्तं। केचिदुन्मादवद्रूक्षाबाह्यलिंगप्रदर्शकाः। केचिदांतरभक्ताःस्युः केचिच्चैवोभयात्मकाः॥ मुखप्रसादद्दाउद्योतचिह्नैर्यानवान्यतः॥ हसनादिलक्षणमुन्माद
द्वावनित्याप्रमित्यतउक्तं। मुखप्रसादादिति। नत्वयमर्थोमुखेननोक्तइत्यतउक्तमयुक्तइति। अयोग्यमर्थः। हसनादेस्थैर्यतिव्याप्तत्वान्मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः
विकल्पार्थोवास्वस्वलोकबाह्यइत्यनेनस्पष्टीकृतइति। इदानीमेवंविधोपासकस्यहरेरुपासनार्थमधिष्ठानविशेषमाह। खंवायुमित्यादिना। खादिनांमानियामि

ता
एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः। हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः॥४०॥
खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन्। सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः॥४१॥ त

रा
ण्याद्यप्रहत्तिनिमित्तानितानिसर्वाणिहरेरधीनत्वेनतदेकनिष्ठगुणावेदकानिउपासनांकांचनतद्योग्यताववशात्तत्तदधिष्ठानवाङ्कुर्वीतोपयुज्यते हरेर्वास
स्थानत्वात्तेषुतदुपासनंविधानमितिभावेनाह। हरेरिति। यत्किंचभूतमुक्तमंतंतत्सर्वंहरेःशरीरंविषयभोगायतनत्वादावासस्थानंवायःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्य
श्रुत्यादिइत्यादिश्रुतेः। प्रकर्षेणमनस्तंनतंकुर्यात् किंतुभेदेननेत्याह। अनन्यमिति। अन्यस्त्वामानविद्यतेयस्यसोनन्यः। तद्ब्रह्मपरिणामत्वेनसर्वस्यतद्धरीरत्वा
त्तदभेदेनोपासनेनोच्यतचेतिचेत्सत्यं हरेर्देवज्ञत्वेनशरीरंतस्यभण्यतइत्यादिविरोधात्॥४२॥

भा.ए.
८

एवं स्वाद्यधिष्ठानेषु सन्निहितस्य हरेस्ततो भिन्नत्वेन तत्स्वामित्वेन चोपसनाभक्त्यादि पुष्टिं करोति नान्यथेति सोदाहरणमाह । भक्तिरिति । स्वादिषु स्थितं हरिं प्र-
पद्यमानस्योपासीनस्य । तथा परेशे परमात्मनि भक्तिः । स्वस्मिन्ननुभवोऽवगतिः प्रज्ञानं । अन्यत्र संसारे विरक्तिरित्येषः त्रिकः । त्रिकत्वसंख्या शाखरूप एककालः
अनु स्यादिति शेषः यथाऽश्नतः पुंसो ग्रासं प्रति कवलं सुखदया पुष्टिरुदरपूर्तिः क्षुदपायश्चेत्येकक्षणात् तुष्टिर्यद्वा बुद्धिस्तेनैव त्रयं स्यात् ॥४२॥ एवं भक्त्यादिमनुग-
अ तं फलमाह । इतीति । अनुवृत्त्या भजतोऽनन्तरं भगवत्प्रबोधः भगवदपरोक्षज्ञानमनन्तरं सर्वस्माद्विवेकात् संसारविरक्तिरनन्तरं अधिका भक्तिरित्येता नि-
श्चयेन नानि भागवतस्य भवन्तीति तस्मात्ततोऽनन्तरं साक्षात्तु यावस्थालक्षणां परां मुक्तिमाप्नोति स्वयोग्यां मुक्तिमुपैतीत्यन्वयः ॥ अत्र हरी धिक्यविवक्षा

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासं ॥४२॥ इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतो
नुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः । भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥४३॥ राजोवाच ॥ अथ भागवतं ब्रूत
यद्धर्मो यादृशो नृणां ॥ यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥४४॥ हरिरुवाच ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भग-
वत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥४५॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

यात्प्रबोधादीनां हेतुमद्भावकथनं न विरुद्धमिति ज्ञातव्यं ॥४३॥ भगवत्संबंधी भागवत इतिना मान्यतो ज्ञात भागवतो पि विशेषं वक्ष्यमाणोकोपकाराय
पृच्छति । अथेति । अथशानावसरः पृच्छामीति शेषः । किं तदाह । भागवतमिति । भागवतमुत्तममध्यमाधमलक्षणं यद्धर्मा किं धर्मः यादृशः कीदृशः पृथ-
क् पृथं ॥४४॥ ततः अथमश्रेष्ठं दिहरति । सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मनः पूर्णस्य हरेः भगवान् सर्वगुणपूर्णः । तस्य भावो भगवद्भावस्तं च
गुणपूर्णतां । आत्मन्यात्मनि भगवति भूतानि च पश्येद्यः पश्यति । सर्वभूतेष्वात्मनः स्वस्य भगवद्भावं ब्रह्मत्वं च पश्येत् भागवतोत्तमः स्यात् पूर्णत्वादा

भगवत्कथितोपायविधिः कीदृश इत्याहित्तत्राह । कायेनेति । स्वभावं योग्यतामनुसृत्येनुगतः मनसा संकल्पाद्यधिकारणेन बुद्ध्या निश्चयज्ञाना धिकरणेन आ-
त्मना मत्या मननलक्षणज्ञानाधिकरणेन । अहं हरिमर्चयामीत्यादि लक्षणेनाहंकारेण वा । कायादिना यद्यद्वैनाहं कं करोति सर्वं भक्त्या प्रत्युपयात्स्वातन्त्र्याज्ञा-
नेन तत्कर्त्र परस्मै नारायणाय इति समर्पयेत् । सोयमात्मप्रसादजनकत्वेन तत्त्वज्ञानोपाय इति भावः ॥३६॥ विपक्षे बाधकं तर्कं मुख्य्य विपर्ययेप्यवसान

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥३६॥ भयं द्वि-
तीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः । तन्माययातो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥३७॥ ॥

माह । भयमिति । अस्मृतिरज्ञानं विपर्ययोऽन्यथाज्ञानं । एते ईशादपेतस्य ईशानुग्रहरहितस्य प्रकृतिबद्धस्य पुंसो यस्य हरेर्मायये ष्ट्याप्तः । ताभ्यां अज्ञा-
नान्यथाज्ञानाभ्यां द्वितीयाभिनिवेशतः द्वितीये देहगेहादौ अहंममेत्यभिनिवेशनात् । दुरभिमानः स्यात् तस्माद्भयं संसारलक्षणं स्यादिति यस्मादेवं अ-
तो गुरोः परमात्मदेवतायां च आत्मा मनो यस्य सतथा यथायोग्यं गुरुपरमपुरुषयोर्भक्तिं कुर्वाणो बुधस्तं हरिमाभजेत् सर्वसमर्पणपूर्वक-
मुपासीतेत्यर्थः ॥३७॥ ॥

४८॥

८
राम

कृतज्ञ केषु च मैत्र्युक्त कृपावांस्तु तदज्ञेषु तद्द्वेषिणामुपेक्षकः॥ तद्धर्मत्वेन जानाति सर्वस्य जगतोऽपि तु॥ तस्मादुक्तं मध्यमं भक्तं मर्यादायामवस्थितं॥ विष्णुं ज्ञा
त्वा तदन्यत्र नैव जानाति यः पुमान्॥ तारतम्यं च तदुक्ते नेज्ञानाति कथं चन॥ अवज्ञानं श्रुतदुक्ता नात्मनो भक्तिदर्पितः॥ उपेक्षको पि वा तेषु न स्मरेदघवान्वि
ताद्॥ मानुषेषु यथाकश्चिद्दर्शकं विदुषः प्रद्रक्ष्यतो॥ एवमेवोक्तवान्विष्णोरन्यांपश्यति चान्यतः॥ तेनु वैभक्ता धमाः प्रोक्ताः स्वर्गादिफलभोगिनः॥ नेर्वि
ष्निताअधोयांति तद्भक्तानामुपेक्षकाः॥ कुर्युर्विष्णुव्यपदिष्टं देवादेवावमानिनः॥ पूजिता विष्णुभक्तिं च नाबते याः स्ततः सुराः॥ उपेक्षकेषु देवानां
भक्तिनाशं स्वयं हरिः॥ करोति तेन विभ्रष्टाः संसरंति पुनः पुनः॥ अधो वा यांति विद्वेषान्मूज्याद्देवाःस्ततः सदा॥ यस्तात्र देष्टि सर्वं द्दृष्टि मत्तानानु सवानुतं॥
एकात्म्य मागतं विद्धि देवैस्तद्भक्ति पूरितैः॥ उपेक्षकस्तु देवानां पदे वनिरयोपगः॥ तदा तु किमुवक्तव्यमुपेक्षायां जनार्दने॥ विष्णावनुपेक्षकं सर्वं विद्दि
मृत्यधिकं सुरा॥ एतत्यवष्यंतम सिद्धिर्व्याख्यातेषु पालितः॥ भुक्ते स्वर्गफलं नित्यं निरयं नैवगच्छति॥ विष्णोस्तु मध्यमो भक्तो जायते मानुषेषु च॥ अस्म
रेदेवतायस्तु भजते पुरुषोत्तमं॥ योग्यः स्मरतो देवानयोग्या दृष्टि के ध्रुवं॥ यस्तूत्तमो भागवतः स मुक्तिं परमां व्रजेत्॥ विष्णुना सर्वदेवेषु मोदते स
र्वदेवतायस्तु...

कामकर्मबीजानामविद्यावासनादीनां॥ एषां कामादीनां॥५०॥ जन्मकर्मभ्यां ब्राह्मणादिजन्मना॥ गुरुस्तु तपआदिकर्मणा आश्रमादिवर्णैः ब्रह्मचर्याद्याश्रमैः ब्राह्मण
त्वादिजातिभिश्च संजितेसंकेतितो॥ कामकर्मबीजेरुत्पन्नस्तस्मिन् देहे यस्याहंभावो आत्मगोहमित्यादिलक्षणो नास्ति स भागवतोत्तम इति॥५१॥ इदमपरं
लक्षणमित्याह॥ नयस्य भागवतस्य वित्तेशाहृतान्तःकरणे विद्यमाने संसारे स्वात्मनि केवलात्मभावे स्वरूपावस्थाने मोक्षाय वा यः स्वो जीवः परमात्मेति
जीवपरयोर्भिदा अभेदो नास्ति अभेदज्ञानं नास्तीत्यर्थः॥ य स्वसर्वभूतसमः॥ ब्रह्मादिमानुषान्तानि भूतानि यथावस्तुतारतम्येन पश्यति स भागवतो

यः कामकर्मबीजानि पश्यत्येषां च संभवं॥ वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः॥५०॥ नयस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः॥ सज्जतेस्मि
न्नहंभावो देहे वैस हरेः प्रियः॥५१॥ नयस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा॥ सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः॥५२॥ त्रिभुवनवि
विभवहेतुभिर्विकुंठस्मृतिमजितेशसुरादिभिर्विमृग्यात्॥ नचलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः॥५३॥ ॥

त्तमः॥ न क्वापि जीवं विष्णुत्वेन संस्तौमो स्वप्नवत्स्वापः पश्यति सुरादीश्च यथायोग्यमेषां प्रपश्यति॥ स सर्वभूतसमदृग्विष्णुः सर्वोत्तमं स्मरन्नास्ते॥ मिथं त्वया
तुमां तव्य दृष्टो जीवो मे स्मेति हृ सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवतत्ता तु महसि इत्यतस्तु॥ नैवं त्वयानुमंतव्यं जीवात्माहमतिक्रवित्॥ सर्वैर्गुणैः समुत्पन्नं देवं मां तु
तु मन्नृसिंहत्यतश्च प्रमाणाय स्य स्वकीयपरमकीयवस्तु भेदो नास्ति॥ सर्थो नोपपन्नः किंतर्हि इति॥ शान्तो भगवन्निष्ठाबुद्धिः॥५२॥ विकुंठस्यस्म
तिर्येषां तेभ्यो तेः त्रिभुवनविभवहेतुभिः॥ कारणभूतैरजेशासुरादिभिः ब्रह्मरुद्रसूर्यदेवैर्भिर्विमृग्यात् दुरन्वेषणीयात् भगवत्पदारविंदात् येलवनिमि
षार्धमपि न चलति स वैष्णवाग्र्यः स्मृत इत्यन्वयः॥५३॥

१०
नामे

मध्यमभागवतमाह ईश्वर इति ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु सत्सु मैत्रीं बालिशेषु अज्ञेषु कृपां द्विषत्सु उपेक्षां च शब्दाद्वा सर्वस्य जगतस्तत्त्वदृशा लीनजानाति॥४६॥ अधमभागवतमाह
अर्चायामिति एवशब्देनार्चायामन्यत्र स्थितविष्णुज्ञानं तत्र ज्ञानं च व्यावर्तयति॥ तद्भक्तेषु न केवलं पूजां नेहते अपि तु तारतम्यं न जानाति॥ अन्येषु परेषु शत्रुदेवप्रकारं पु
नजानाति॥ विष्णुज्ञानं वा किं विदुर्बुद्धिलेन॥ प्राकृतः प्राकृतिनिर्मितं स्वर्गादिकं प्राप्य ततो घोलोकं याति॥ मध्यमभक्तस्यापि स्वर्ग एव निरयो नैव॥४७॥ यथाचरतीत्ये
तं पश्चात्परिहरति॥ गृहीत्वेति॥ इमां लोकयात्रां विष्णोर्मायां यः स्वाधीनां पश्यन्निंद्रियैरर्थान् शब्दादीन् विषयान् गृहीत्वापि योग्यतातिरेकेणाधिकं न द्वेष्टि न हृष्यति

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥४६॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते॥ न तद्भक्तेषु चान्ये
षु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः॥४७॥ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति॥ विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः॥४८॥ ॥श्री॥

अयमेव युक्तमेषुद्वयस्य परिहारः स रसस्तु यथायोग्यं हर्षद्वेषौ सदसतां च द्विषत्सु करोतीमे सर्वे हरेर्वशास्तेन शयीरतस्य भण्यते॥ अनन्याधिपतित्वाज्जगद
नन्यमुदीर्यते॥ न चाप्यभेदो जगतो विष्णोः पूर्णगुणस्य हि॥ एतद्देहः शरीरं यत्किंचभूतं नवमेन तदन्यमितस्त्रपप्रमाणैरेकं [illegible] हरिः कश्चित्सर्वनरो
त्तमस्तापि नारायणो नान्यः स च सर्वेषु संस्थितः॥ तद्वशाद्स्तरसत्वेश्वो ब्रह्मेशाद्यसुरः सरा॥ ख एव तु स्वभक्तेषु स्थितवाक्तु यह कारकः॥ अतो ज्ञान यंताव
द्विषत्सु द्वेषकारकः॥ तत्प्रेरितास्तदन्येतु प्रियद्वेषादिकारिणः॥ अतस्तत्प्रेरणादेव प्रेमाद्या मम जज्ञिरे॥ इति पश्यति यो बुध्या स वै भागवतोत्तमः॥
सर्वोधिकं स्वयं विष्णुं क्षीरसारोगे वासिनं॥ ज्ञात्वा तत्र प्रेम यु[illegible]

परिहारमेवेच्छन् प्रश्नं संगच्छते तत्त्वतः परिहारोऽपि मायायाः हि विध्यविषयत्वेति भावेनोपोद्घातं रचयति।। एभिरित्यादि त्र्यादिना।। अत्रायं भावः आदौ स्वयं परमात्मना स्वे
च्छया क्षोभितया प्रकृत्या महदहंकारादिक्रमेण चतुर्विंशतितत्त्वानि सृष्ट्वा पुनस्तैस्तैः समेतैस्तैस्तत्त्वैः तान्यनुप्रविश्य संयोजनतदुपादानत्वेन ब्रह्माण्डमुत्पाद्य तत्तेष्व
नुप्रविश्य ब्रह्मादिपृथिव्यंतमानंतानानारूपांतराणि सृष्ट्वा तैर्महाभूतैः पंचभिरुच्चावचानि शरीराणि ससर्ज।। त्रिविधान् जीवांस्त्रिविधैः शरीरैः संयोजयामास।। किं
प्रयोजनमुद्दिश्येत्यत उक्तं।। आत्मप्रसिद्धय इति।। आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः ख्यातिर्भजतीतिः ज्ञानमिति यावत्।। तदर्थं परमात्मतत्त्वमात्रोपलब्ध्यर्थं।।३।। जीवस्वरूपा

अंतरिक्ष उवाच।। एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज। ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्राप्रसिद्धये।।३।।
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः। एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान्।। ४।।

८ द्वैतैर्वभोगायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं भुङ्क्ते इत्यद्वैतमतं यत्नाह।। एवं सृष्टानीति।। स परमात्मा एवं विधया स्वविष्टैः पुनः सृष्टानि स्थूलभावं प्राप्तैः पंचधा
तुभिः महाभूतैः भूतानि शरीराणि सृष्टानि तैस्तैः दृष्टानुसारेणाजीवेन सह तान्यनुप्रविश्यात्मानं स्वं एकधा मनोनियंतृरूपेण दशधा दशेंद्रियनियामक
रूपेण विभजन् विभक्तं कुर्वन् गुणान् विषयसारानंदानेव जुषत इत्यन्वयः।। विभजन्निति सेनेन जीवात्मनामेकस्य शक्तित्वेन स्वात्मनोऽभिन्नत्वमेकत्वेन च
कर्मफलभोक्तृत्वं स्वस्य सर्वेशशक्तित्वेन रचनातंत्र्यं च ध्वनयति ।।४।। ११
राम

धौ न विंद्विमायामस्तु भेष्वविषयेष्वपि द्वैतैः तत्स्वच्छया स्वभोगेऽपि स्वतंत्रेत।। अतः कथं गुणानेव जुषत इत्यत्राह।। गुणैरिति।। भोगगुणानेव जुषत इतिप्रस्तुतः स परमात्मा आत्म
नाप्रद्योतितैर्विषयाभिमुखत्वेन प्रेरितैः गुणैरिंद्रियैर्गुणान् भुंजानो वर्तते इत्यन्वयः।। लब्धेऽपि विषये न वा स्वसुखमेव भुंक्ते कदापि नाशुभमिति।। अनयतिना शुभं सह
स्थ पिबेदितिस्मृतेः।। एकस्मिन्नेव भोगायतने स्थितयोरेकस्य हरेः गुणैकभोक्तृत्वे को हेतुरित्यत आह।। प्रभुरिति।। समर्थेऽधिपतेस्वप्रभुरिति वचनात्।। सामर्थ्यमा
धिपत्यं च भिन्नाभिन्नमित्यर्थः।। स्वतंत्रसास्वतंत्रयोः प्रमितभेदानंगीकारेऽपकमाह।। मन्यमान इति।। इदमित्यव्ययी।। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतेः।। सर्वाधिकत्वेन वर्तमा
नं तं परमात्मानं इदं।। सृष्टं देहयोगेनोत्पन्नमिदं जीवात्वेन व्यवस्थितिमन्यमानो जीव इह संसारे सज्जते मृतः परमतमसि सज्जते इत्यन्वयः।।५।। स्तत देवविवरणानि
कर्माणीति।। सनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रयत्नसंस्काराख्यबीजसहितानि।। कर्मभिर्व्यापारैः कर्मेंद्रियैर्वा कुर्वन् सुखेतरं दुःखं प्राप्नोति भ्रमतीत्यन्वयः शरीरदोषहान

गुणैर्गुणान् स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः।। मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते।।५।। कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत्।। तत्तत्कर्म
स्तु फलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरं।।६।। इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान्।। आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः।।७।। ।।श्री।।

न गुणभोक्तृत्वमीश्वरं।। शरीराद्यनुगतया जीवं मन्यमानः पतत्यधः।। तदुक्तं हि सदा जीवादेहादेर्निमित्ततः।। नित्यानंदो हरिः सो वै विष्णुरुक्तस्तु हेतुतानयोरित्यनेन प्रमितो
पमुक्तः।। इत्थं जीवपरयोरभेददर्शिनः पुंसः कदानु तमः प्रवेशाद्यतः प्रलयपर्यंतमेव देहयोगवियोगलक्षणे जन्मसृती ततः परं तमः प्रवेश इत्याशयेनाह।। इत्थमिति।।
कर्मगतीः कर्मनिर्मितयोनिलक्षणफला निबद्धन्यभद्राणि पापान्यावहंत्यात्मन्याधिन्नरतिवद्बह्वभद्रावहः आभूतसंप्लवात् जगत्प्रलयपर्यंतं।। सर्गप्रलयौज
न्ममरणे।। सोऽपि पश्चात् छेदतयास्यानामिति तदुक्तं अवश इति।। आभूतसंप्लवात् जन्ममृत्युवियोगं विजानीतः ततः परं यस्मात् स्वानं नैव तु कदाचिदितिव
चनात्।। अवशः पश्चादधेन मासिपततीत्यर्थः।।७।।

ए र मी श्वरमायानियतादव्यक्ताद् सृष्टिं समासतो निधाय प्रलयं संक्षिप्याह। धाता रूपम् वदति। धातूनां पृथिव्यादिपंचभूतानां उपप्लवे प्रलये। द्रव्यगुणात्मकं पंचभूत शब्दादिगुणमयं व्यक्तं ब्रह्माण्डम् अनादिनिधनः कालो विष्णुः अव्यक्ताय मूलप्रकृत्यवशेषं कर्तुम् इच्छति। अथ कालस्वरूपः कालना विष्णुर्व्यक्तम् अव्यक्तं गमयति इति वच नात्। विष्णुरेव कालशब्देनोक्तः विकर्षति इत्यनेन कालशब्दोपि निरुक्तः। संक्षिप्योक्तं प्रलयमादितो विस्तरतः वर्णयति तं वर्षेणेति। तद्बलेन तेन शतवर्षकालेन उपचितः संव र्द्धितः स्थितिः

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं। अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति॥ ८॥ शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि। तत्कालोपचि तोष्णार्को लोकांस्त्रीन् प्रतपिष्यति॥ ९॥ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः। दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग् वर्धते वायुनेरितः॥ १०॥ सांवर्तको मेघग णो वर्षति स्म शतं समाः। धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट्॥ ११॥ ततो विराजम् उत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप। अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरि न्धन इवानलः॥ १२॥ वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते। सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते॥ १३॥ हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्र लीयते। हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते॥ १४॥ ॥ श्री॥ ॥ रामाय नमः॥ ॥ कृष्णाय नमः॥ ॥ [illegible]॥ ॥

उष्णो गुणो यस्य स तथा। सा चासौ अर्कश्च स्व तत्कालोपचितोष्णार्कः॥ ९॥ १०॥ विराट् ब्रह्माण्डं सलिले विलीनं ब्रह्माण्डम् उत्सृज्य वैराजो ब्रह्माण्डान्तर्वर्ती पुरुषो ब्रह्मा अव्यक्तं परमात्मानं विशते अव्ययशब्दार्थं स्पष्टीकुर्वन्नाह। निरिन्धन इति। सूक्ष्ममिति। यद्वा निरिन्धनो नलः सूक्ष्मं व्याप्तमग्निमिवेति॥ ११॥ संक्षेपविस्ताराभ्यां उक्त श्चयंति मनीषिणः॥ बहुधा रसमतं तस्य फलवाहुल्यं कारणादिति। तात्पर्यार्थे सफलं कुर्वन्न् उक्तार्थप्रपंचयति। वायुनेति तेन ज्योतिषाहृतरसं पीतरसं तमसा तमोगुणानुस्यूतेन वायुनाऽवकाशेनाकाशेन॥ १४॥ १२ नाम

उरुविक्रमः पदन्यासविशेषः यस्य स उरुक्रमः तावङ्घ्री उरुक्रमाङ्घ्री तयोः शाखा अंगुलयस्तासां नखमणयः नखा एव मणयः तेषां चन्द्रिकया ज्योत्स्नया निरस्तापे उपसीदतां सेवमानानां हृदये यो नुपसीदतां हृदि प्रभवति स तापः कथं पुनः प्रभवतीत्यन्वयः॥ ५४॥ स्वकलनादिनी अवशेनाभिहितः कथि तः प्रणयरशनया भक्तिलक्षणपाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः बद्धपादपद्मः याहृशोयमुक्तयोः प्रश्नयोः परिहारो धृतौ धर्मपुंडरीकादिकं संततगुणनाम

हि भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे। हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः॥ ५४॥ विसृजति
न्त् हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः। प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः॥ ५५॥ इति श्रीभा॰ ध
एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे जयंतोपाख्याने विदेहप्रश्ने द्वितीयः॥ ॥ राजोवाच॥ परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं।
मायां वेदितुम् इच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः॥ १॥ नानुतृप्ये जुषन् युष्मद्वचो हरिकथामृतं। संसारतापनिष्टप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम्॥ २॥
स्त

संकीर्तनेनैवेति येषोऽवयवक्तो कित बाहुल्लिङ्गत्यादिषु प्रसिद्धत्वादनुक्तावपीति॥ इति भागवतटीकायाम् एकादशस्कंधे द्वितीयः॥ ॥ परस्य म एणस्य मायिनां तानिगां मोहिनीं मायां सृष्ट्यादिषु प्रवर्तमानां ह्याश्रक्तिं ज्ञातुमहं प्रकृतिवेभवं बहु तत्र तत्र भागवते मायाविषयप्रश्नपरिहारावनेक शः कृतावित्यत्राश्रद्धेयमिदं नेति भावेनाह॥ नानुतृप्येदिति॥ हरेः कथामृतं यस्मिंस्तत्तथा तदेव सर्वसंसारतापप्रातिकरं भेषजं॥ २॥ श्री॥

भा॰ए॰
१३

श्रुतमायाविभवो राजा मायायाश्च दुस्तरत्वा बंधकत्वा तज्जयोपायं पृच्छति। यथेति। ईश्वरस्येयमैश्वरी तां मायां बंधकत्वात् किं अंजस्तरसा। तरंत्वेनं जीवं नरसे
ष सारयामीत्यनुग्रहोन्मुखी कारयेति। अन्यस्य नितरां लंबनं मेरकुर्वंतीत्यर्थः॥१८॥ मायासंतरणेच्छोः प्रथमसाधनं विरक्तिरिति ज्ञापयन् प्रबुद्धः प्र
ऋंपरिहृतुमुपक्रमते कर्माणीति। पाकः विपर्ययासो नाम कर्मफलवैपरीत्यं। दुःखनिवृत्तिं सुखावाप्तिं च मिथुनीचारिणां स्त्रीपुंसानां वित्तादिस्तम्भ्याम्
देवोत्पत्तिः स्यादित्यत्राह। नित्येति॥२०॥ अनित्यफलत्वात्स्वर्गादयोऽपि हेया इत्याह। एवमिति। सतुल्यातिशयैः देवैः ध्वंसादधःपातनाद्वा मंडल

राजोवाच। यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः। तरंत्यंजः स्थूलधियो महर्षयेदमुच्यतां॥१८॥ प्रबुद्ध उवाच॥ कर्माण्यारभमा
णानां दुःखहत्यै सुखाय च। पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां॥१९॥ नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना। गृहापत्याप्तप
शुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः॥२०॥ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं॥ सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मंडलवर्तिनां॥२१॥
तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं। शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं॥२२॥ तत्र भागवतान्धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः।
अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः॥२३॥

वर्तिनां युद्धसंगे वर्तमानानां यथा प्रध्वंसः॥२१॥ उत्पन्नविरक्तेन पुरुषेण किं कार्यमत्राह। तस्मादिति॥२२॥ गुरुकुले किमनुष्ठेयमत आह तत्रेति। गुरुश्च आ
त्मा च दैवतं च यस्य स तथा। आत्मा विष्णुः। मिथुनीचारिणां मिथ्यनेको मिथुनानामेव श्रेयो मोक्षे न मिथुनानामित्यादिसप्तदेवाः स जायामुच्यंते श्रेष्ठः
ऽमानुषा उभयात्मकाः विजाया एव योगीशास्तेषां कामेव योग्यतातिशयात् तथैव मुच्यंते नान्यथा नुकृत्य चनेति क्वचनेन परिहृतमिति। हरिस्वि वि
साधव रूपसादनमाह। अमाययेति॥२३॥

१३
नाम

विधीयतेद्व्य

भागवतान्धर्मानाह सर्वत इति। शिक्षेदिति अनुवर्तते। साधनस्थ विधा भवबहुविधाः एषु संगः कर्तव्य इति॥ अन्यानेक विधात्सु नरां तर्हि किं कि तिविधास्तस्याः त्रिविधा इतियुतरं।
तत्रापि विशेषो बहुलः। स एषोऽग्रंथांतरे विस्तरेण तःसंतस्तु त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमा मध्यमाधमाः उत्तमा देवतास्तत्र ध्याश्चामध्यमा मताः अधमार्थानुषोतु मा
ष्टास्ते वापि त्रिविधा मताः। तत्राधमेषु येषां तु संगो विघ्नाय वै भवेत् तेषां मुत्तमसंगस्य तेषां संगं परित्यजेत्। आदौ नेषामपि च संगउत्तमसंगमां नि तः साधनवानेन न्
तुल्याज्ञापि दित्युक्तं न शक्यते तदा तेऽपितत्थानेयाः यथा विघ्नो नवै भवेत् तद्गुरु संगते कुपितदादोषो न जायते। प्रयोजनमतेषां तु संगः सर्वात्मनेष्यते। सर्व
यात्विंबदवेकुंठे गोमुनिगणेषु च। भाव्यो हितं विनानैष पुरुषार्थः क्वचिद्भवेत्। विशेषतस्त्वोत्तमेषु विनासंगं न मुच्यते। स्वनो वेषु तु देवेषु विनासंगं न हर

सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु। दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं॥२३॥ शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं॥
ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः॥२४॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां॥ विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित्॥२५॥

ध्येति। तस्मात्सत्स्वपि त्रमेषु संगः कार्यो विशेषतः। अनाद्यनंतकालेषु न बाह्य्यः कथंचन। सतां तदुत्तमेशेशे कि मुक्तिर्दृष्टो परायणइति। किंच ज्ञानोत्प
त्ती यावत्तरंगस्तत्त्वैव बन्धातौ मंतरेण विश्वक्षितार्थस्तान सिद्धिर्न स्यात्। अतो दुर्बलेनापि साकार्यतिदुक्तं। बद्धपेक्षो हि जिज्ञासुरतो देहादि विषये। किंचित्र
त्स्वपि संगी स्यात्साक्षेय्य संनिवर्तते। कृतकृत्यस्त्यजेत्संगं सदा गुरुसुरादिषु। संगी स्यान्न हितत्संगं विना सुखभागाभवेत्। तस्मादनाद्यनंतैव भक्ति
गुरुसुरादिषु। अन्यत्र कृत्यापेक्षा स्यादिति संगे विनिर्णय इति। सर्वत्र देशकालादिष्वात्मनः स्वामिनं ईश्वरस्य चान्वीक्षां माहात्म्यानुकूलनिरीक्षणं।

कैवल्यमेकांतितां प्रकृतिप्राकृतादिभिः राहित्यं वा चीरवसनं वल्कलं संतोषमनं बुद्धिं २५

भागवतशास्त्रे वेदादित्वे तदुक्तं। श्रद्धां भागवते तंत्रे वेदे भारत पंचके। विष्णोरव्यवधानेन वक्तृत्वात्सर्वथा भवेदिति। अन्यत्रकुत्रा विद्यासु न्यायतिः शास्त्रेषु
नि अनिंदां दैतरा दिष्टसंयतीनां मितिशेषः तदुक्तं कलाविद्यास्व निंदा च व्यवधानेन केशवे। प्रवेशाद्यतिभिः कार्या ह्यन्यथा निरयं व्रजेत्। ताद्रत्यादिनाः श्रद्धा तीति
सर्व श्रद्धासाधारण चेतनधर्मो गुणः। श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः सा द्विधा। अत्रोक्तमस्तीत्येकाममात्रे योजनमस्तीत्यन्यातत्र प्रथमायते रविकलासु कार्या। नद्वी प्र
तीयाप्रयोजनाभावात्। उभयं वपंदरात्रादिषु भगवच्छास्त्रेषु कार्यं। तद्विरोधिषु शास्त्रेषु सर्वेर विशेषेण सदा निंदा कार्या तदभावेन मएवपरायणं। अतः
त सुराएव तं निंदनं कुर्वंति। सदाविति तो तास यार्थत्वादात दुक्तं श्रद्धां रामास्तिक्य बुद्धिः स्यादित्याद्रिप्रतिपाद्यं न वापर मित्यंतेन। किंच भगवच्छास्त्र विरो
नी

श्रद्धां भागवते शास्त्रे निंदामन्यत्र चापिहि॥ मनोवाक्कायदंडं च सत्यं शमदमावपि॥२६॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः। जन्मकर्मगुणानां च नां
तदर्थेऽखिलचेष्टितं॥२७॥ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं। दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनं॥२८॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदं॥ परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु॥२९॥ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः॥ मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्ति
र्मिथ आत्मनः॥३०॥

धिशास्त्राभ्यासे तु अंधं तमो प्रिय प्रयते। अंधं तमः प्रविशंति ये विद्यायां रताः इति श्रुतेः। न केवलं यतेः कालभ्यः प्रयोजनाभावः किं वा लक्षतस्य गर्हणेति समर्थं द्विरोत्रेन
ध्वनयति। गर्हितोऽप्यनबोधस्येति वाक्यात्॥२६॥ हरेर्जन्मादीनां श्रवणं तदर्थे अखिलचेष्टितमखिलव्यापारः। तदर्थे भक्तिजनना र्थे हरेरेवाखिलचेष्टित
मितिवा॥२७॥ यद्वात्मानः प्रियं यद्दृष्टादिकं तत्सर्वं परस्मै परमात्मने निवेदयेत्॥२८॥ कृष्णात्मनाथा येषां ते तथा मानुषेषु चापि सौहृदं शिक्षेत। किमु देवादिषु
उभयत्र भवति भागवतेषु च महत्सु अस्मादादि देवेषु च परिचर्यां न चेतावता पूयेते। साधुषु नृषु तत्तेमेषिच्यथः॥२९॥ भगवद्यशः उद्दिश्य परस्परानुकथानरतिः सु १४
खं तदाधिक्यं तुष्टिस्तत्र निर्वृत्तिरिष्टा॥३०॥ राम

कालात्मना संहारमूर्तिना हरिणा हृतशब्दाख्यगुणो आत्मनि परमात्मनि १५ पुनरपि विस्तरति इंद्रियाणीति अत्रेदं तात्पर्यं नभस्तामसाहंकारमात्रिति
तैजसानींद्रियाणि मनो बुद्धिश्च वैकारिकैः इंद्रियाधिष्ठात्रिभिर्देवैः सह वैकारिकतैजसात्मकं अहंकारं प्रविशंति एवं त्रिविधोहमहंकारः स्वगुणैः स्वकार्यैः
सह महत्तत्वे लीयते। तन्महत्तत्वमात्मनि व्यापे परमात्मनि प्रविष्टं भवति विराजः पुरुषः पृथिव्यादिलक्षणकार्याणि प्रकमेण स्वस्वकारणेषु सप्तादिषु
विलाप्य स्वयं तत्कारणगतत्वेनतत्र हायप्रवर्तकः तत्तत्कारणरूपेणैकीभूय मूलरूपी सन्नाकाशवदलिप्तः स्वमहिम्नि तिष्ठतीति १६ उपसंहरति एवेति

कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते १५ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप। प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमा
त्मनि॥१६॥ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी। त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १७

पा क्ष
भगवतः एषा माया प्रकृष्टेच्छातस्याधीनाप्रकृतिरस्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानत्वविवेचये तिशेषः। कीदृशी त्रिवर्णा त्रयाणां गुणानां वर्णो य वर्णो
नो र्णियया हरेर्मत्यो सत्वादेसातथा। सत्वादि त्रिगुणो वर्णो विशेषः स्वरूपत्वेन संबंधो यस्याः सा तथा प्रकृतिः तदुक्तं त्रिवर्णा वर्णोदुक्ता त्रिगुणानां ह
रेर्मतिः गुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेति प्रकीर्त्यते॥ तत्र तु प्रकृतिस्त्रीयो तारकातु हरेर्मतिः उभयं विष्णुमायोक्तं ज्ञातव्यमुभयं तथेति। बहूनां
प्रस्तुतत्वादेषेत्यत्र किं परामृश्यत इति संदेहपरिहारः कथमिति चेन्न बहूनां सत्वे निर्देशाए कया मिधयेवतु तथैवाभिधयातेवापरामृश्येह
व कमुच्यत इति हेतुपपत्तेः १७

भा॰ए॰
१९

रतोपि हरिः सर्वोत्कृष्टो यतस्तत्प्रसादं विना रुद्रादिदेवैर्न ज्ञेय इत्याह । नैनमिति विशेषतः । तत्र ज्ञानार्थः मन आदिशब्देन तदभिमानी लक्ष्यते । अचेतनत्वेन ज्ञानक्रियासंभ
वात् । तथा वा यमर्थः मनोरुद्रादिदेवाः एनं नारायणं न विशन्ति न जानन्ति । वागुतस्तरस्वत्यादिको पि न विशतीत्यनुवर्तते । चक्षुः सूर्यः । आत्मा ब्रह्मा वायुर्वा अन्ये प्राणा
द्यभिमानिनश्च न जानन्ति इत्यर्थः । अपि शब्दात्तत्प्रसादेन केदेशं जानन्तीति यो ज्यं । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । यथा स्वाः अर्चिषः अग्नेः पुत्राः अनलं पावकाग्नि
तदनुग्रहं अंतरेण न विशन्ति । ननु नित्यानि विद्यानि त्वेन ज्ञानं तत्वेद्यं ब्रह्मश्रीज्ञातुमर्हतीति तत्राह । शब्द इति । निर्दोषशब्दः श्रुत्यभिमानिनी लक्ष्मीः । बोधका
दन्यत् अबोधकं परमेश्वरादितरत् लौकिकानंदज्ञानादिकं यच्छ्रुतस्य निषेधतया आनंदो हरेर्नेति आनंदो ज्ञानरूपः नेदृश ज्ञानमित्यादिनिषेधरूपेण आत्मम

विशति
नैनं मनो न वागुत चक्षुरात्मा प्राणेंद्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥ ॥श्री ॥
शब्दोप्यबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

लं तत्कारणं । अर्थोक्तमर्थतः सिद्धत्वेनोक्तमाह । अर्थशब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते । नलक्षणा श्रुतिः कथमत्राह । यदृत इति । यत्सर्वविलक्षणानंदादिकं
विना निषेध्यस्य तन्न भवतीति निषेधबोधनार्थस्य लौकिकानंदादेः सिद्धिर्नस्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् सा स्त्विति अतः परिशेषप्रमाणसिद्ध्या प्रसि
तमेवेत्यर्थः । प्रतीतार्थपरित्यज्याप्रतीतार्थकल्पनायां किं प्रमाणमिति पूर्वशंका । अत्र माधायं न जानंतिकरणाद्यभिमानिनः जानंत्यनुग्रहाद्यदाय्यप्रधानाग्नि
यथा विषः । अग्निपुत्रा नमस्तस्मै यमाहुरीश्वरस्फुटं । वेदरूपापदेवं वेलक्षप्यात्तमस्तवः । आनंदो नेदृशानंदइत्युक्तेः लोकतः परं प्रति भाति न वा भाति
यथावत्कदर्शने विनैनं परिहर्तव्येति । एतस्यैवानंदस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतितिश्रुतेः ॥ ३६ ॥
त्वने

वच

१५
नाम

मुमुक्षुणा विद्याविद्ये ज्ञातव्ये विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति श्रुतेस्तत्र विद्यां निरूप्य अविद्यां निरूपयति सत्वमि
ति । जीवं हरेरूपमिति वदंत्यज्ञा इति शेषः केचिद्वादिनो स्थितमेकं त्रिगुणात्मकं प्रधानमिति संगिरंति प्रधानादिदमुत्पन्नमिति श्रुतिः सत्वंरजस्तमइति केचित् । मिति
सत्वं वायुर्महान्ब्रह्मा अहंकारस्त्वेकेहरेरूपमिति वदंति । किंच तु तेरुशक्तिब्रह्मैवज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानक्रियाशब्देन ज्ञानकर्मेंद्रियाण्यर्थशब्देन
शब्दादिविषयाः फलशब्देन सुखदुःखे बोध्येते एषां रूपत्वेन भातीत्यपरे । सदसत्कार्यकारणारूपत्वेन भातीति । ननु सच्चत्यच्चाभवदिति श्रुतेः कार्यका
रणादिरूपदर्शनस्याविद्यात्वे कथमत्राह । तयोरिति तयोः कार्यकारणयोः परं विलक्षणं भिन्नं ब्रह्मेति यद्यस्मात्तदात्मना दर्शनमविद्येत्यर्थः । त्रिगुणात्म तस्मा
कं प्रधानं वरजः सत्वं तमस्तथा । प्राणो महानहंकारो जीवास्तदभिमानिनः ज्ञात्मकानींद्रियाणितथा कर्मात्मकानि च । शब्दाद्यर्थाः सुखं दुःखमिति प्रोक्तं

सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवं ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति
ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥
द

द्विधाफलं एतत्सर्वं हरेरूपमित्याहुस्तेन दुर्बलाः । स एव बहुशक्तित्वात् प्रतिवेषांतथातथा । एवं कारणकार्याख्यं समस्तं हरिमेव तु केचित्प्रपश्यंति यथाक्तं
केचिदाहुरपंडिताः । एवं कार्यकारणकार्ये भ्यः परमानंदरूपिणः । अज्ञानादबहुधा प्राहुरेकं संतं तु दुर्जनाः । रूपप्राप्तानेदृशं ब्रह्म तद्रूपं चैव दीयते । ननु तस्य स्व
रूपज्ञाने दोषात् नंदरूपिणः । कुर्यात्तदाजडैक्यं स्यात्कुतः पूर्णात्ममोदयोः । पूर्णात्मज्ञानयोश्चैव पूर्णेशात्मलक्ष्म्योः । निर्दुःख दुःखभावित्वे स्वतंत्रपरतंत्र
योः । अतः सर्वगुणैर्युक्तं सर्वदोषविवर्जितं । अन्याभेदेन विज्ञाय तमसेव प्रपद्यते । निःशेषसर्वतो विद्युत्सर्वतश्च विलक्षणं । ज्ञात्वा हरिं गुणं यांति
मुक्तिं नास्त्यत्र संशय इति । प्रमाणसिद्धत्वादुक्तरूपमेवार्थो न तु सदसद्विरुद्धत्वात्सर्वस्य तद्रूपत्वमिति ॥ ३७ ॥

जडा

भा॰ए॰

१६

किंच कार्याद्भिन्नत्वेन तद्धर्मजन्मादिमत्त्वं प्रसज्येत न तथा तस्मात् क्रमेणेति मुक्तिमाह। नात्मेति। कालत्रयसंबंधित्वान्नौपचारिकोयं निषेधः तथा जन्मादिमत्सदा
विप्रस्थत्वेन तद्धर्मत्वं नोपचारिकं ब्रह्मणस्त्वत्राह। सर्वत्रेति। सर्वेषु जन्मादिमत्सु पदार्थेषु शश्वदेकविधं न विकारि अत एवानपायि विनाशरहितं तत्र हेतुः गर्भविशे
षणमुपलब्धिमात्रमिति। पंचत्वादिभिश्च रहितज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः अदृष्टत्वाद्दृस्तत्कल्पमिदमत्राह। इंद्रियेति। तं ब्रह्मास्तु इंद्रियेषु दृश्यमानं दर्शनादिव द
त्वेन विकल्पितं विविधं कल्पितं दर्शनशक्तिरिदं श्रवणशक्तिरिदं ज्ञानशक्तिरिदमिति। कथमिव प्रत्येकं दियगतः प्राण इंद्रियशक्त्या दर्शनादित्वेन कल्पितत्वेन विकल्पि

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि॥ सर्वत्र
शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेंद्रियबलेन विकल्पितं सत्॥३८॥

तद्वदिति। तदुक्तं। यथेंद्रियगतः प्राणस्तेषां शक्त्या विकल्प्यते। दृष्टिर्दृश्रुतिरस्येति त्रिभिदो ज्ञानदस्तथा। इत्यादिभेदतो वाच्य एक एव महाबलः। इच्छा
दिशक्तिस्तस्यैव यतो नान्यस्य कस्यचित्। एवं सद्रूपकं ब्रह्म तत्तच्छक्त्या विकल्प्यते। एकमेव महाशक्तिः प्राणस्यापि बलं यदा इति। जीवप्राणधारण प्र
इति धातोः इहेजीवशब्दवाच्यत्वं प्राणस्यापि शक्तिभेदत्वं वयुज्यते। अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः। मेवं त्वया नु मंतव्यं दृष्टे जीवो ममे
ति। अहं श्रेयो विधास्यामि यथा। भैरास्मीश्वर इति। प्रमाणाद्दृश्यमानाङ्गहांतरस्थितयो। गिवद्ब्रह्मणोपि तत्तत्सृष्टस्य देहपित्तदोषलेपसं बं
धो नास्तीति युक्तं॥३८॥

१६
राम

रत्यारीनां परिपाकमाह। स्मरंत इति। उत्पुलकामुद्गतपुलकां॥३१॥ भागवतानां प्रवृत्तिप्रकारमाह। क्वचिदिति परं भगवंतं मनसा प्राप्य एमेत्य निर्वृताः॥३२॥ उपसंहरति
इतीति। तदुत्थया भागवतधर्माभ्यासोद्भवया॥३३॥ ब्रह्मवित्तमा हि यस्मात्तस्मात् यूयं ब्रह्मणो निष्ठां ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कर्षं वक्तुमर्हथ॥३४॥ उत्कर्षोपि ज
न्मादिकारणत्वेन स्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्तकत्वेन तद्दनभिभूतशक्तित्वेन मनआदीन्द्रियाभिमानिदेवताशक्त्वेन हि। जन्मादिरहितत्वेन ज्ञानसुखस्वरूपत्वेन इत्याशयेनप्र

रु नु द्रुदंस्य
स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोघौघहरं हरिं॥ भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं॥३१॥ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकि
काः॥ नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः॥३२॥ इति भागवतान्धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया॥ नारायणपरो मायामंज
स्तरति दुस्तरां॥३३॥ राजोवाच॥ नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः॥ निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः॥३४॥ पिप्पलायन उवा
पु च॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च॥ देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेंद्र॥३५॥

श्नं परिहरति। स्थितीत्यादिना। योस्य जगतः स्थित्यादिहेतुः स्वस्य हेतुरन्यो नास्तीत्यहेतुः स्वप्नादिषु सन्निर्दोषत्वेन स्थितः यच्च बहिः पुलयेषु केवलो वर्तमानः
येन देहेंद्रियादीनि चरंति वर्तंते। हृदयं मनः संजीवितानि प्रेरिताधीनानि देहेंद्रत तत्त्वं परं सर्वस्मादुत्कृष्टमवेहीत्यन्वयः निष्ठोत्कर्षव्यवस्थायां नरौ ते ज्ञत
नारी
यद ज्ञ यास्तेपोरितियादवः॥३५॥

भा॰ ११
७

इदानीं सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वस्मादिंन्तस्य सर्वोपकारकत्वेन श्रेष्ठस्य परमात्मतत्वस्यापरोक्षं कदा तु स्यादिति तस्योदाहरणं तत्साधनमाह। यर्हीति।
यर्हि यदा पद्मनाभचरणैषणया अनुदिनं पदद्वयोर्व्याभक्त्या चेतसः सत्वादिगुणकर्मजातानि मलानि विविधमत्यरिहरेत्तदा तस्मिंश्चेतसि शुद्धे आत्म
तत्वं परमात्मस्वरूपं साक्षादुपलक्ष्यते अपरोक्षीक्रियते। कथमिव यथा सवितृप्रकाशोऽमलदृशो निर्मलचक्षुषि दृश्यते तद्वदिति॥४०॥ निमिर्ज्ञोन्या
गंस्तुत्वा कर्मयोगं पृच्छति। कर्मयोगमिति। येन केन प्रकारेण संस्कृतः शुद्धः॥४१॥ ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः कारणं परिहारवचने निमित्तं ४२

यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि॥ तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्वं साक्षाद्यथामल
दृशोः सवितृप्रकाशः॥४०॥ राजोवाच॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः॥ विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परं॥४१॥ एवं
प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके॥ नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां॥४२॥ आविर्होत्र उवाच॥ कर्माकर्म विकर्मेति वेद
वादो न लौकिकः॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यंति सूरयः॥४३॥ ॥श्री॥ ॥७॥

आविर्होत्रः जानंतोपि हि दुर्ज्ञेयप्रश्नोयं ज्ञानिनामपीति निवेदयितुं ब्रह्मपुत्रा नेत्युर्निमिः पुरइतिवाक्यात् ज्ञानिनामपि दुर्ज्ञेयत्वं निमित्तमित्यभि
प्रेत्य तेषां प्रश्नपरिहारमादौ न कृतइति स्वयमनुप्रश्नं परिहरति। कर्मेति इदं कर्म प्रशस्तं इदमकर्म कर्तुमयोग्यं इदं विकर्म विरुद्धं कर्मेति
विदगतो वादो विचारो न लौकिकः लोकविषयो वेदबहिर्मुखजनगोचरो न भवति किंतु वेदविचारकुशलपुरुषविषय एवेत्यर्थः कुतो आह
वेदस्येति चशब्द एवार्थे ईश्वरात्मत्वादीश्वरविषयत्वाद्वैदिकानामपि तत्प्रसादं विना सुज्ञेयो नेति भावेनाह। तत्रेति। तत्र वेदार्थविचारे ४३ १०
राम

५ ननु वेदस्येश्वरविषयत्वं कथं युज्यते॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरत आह। परोक्षेति। परोक्षतो वादो वचनं यस्य स तथा। अतो वेदो हि स्वयं
८ तत्यामसाक्षादुत्तवत्तुमुख्यायाकर्मैव। किमर्थमेवं क्रियते इत्यत्राह। बालानामिति। अज्ञानिनामनुशासनं कुर्वन्नेव वेदोंतःकरणशुद्धये दुःकर्ममोक्षा
यकर्मनिष्पन्नबुध्यात दृष्टिश्रयकर्माणि विधत्ते कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्यादिलक्षणानि हि यस्मात्तस्माद्भयथा पितृक्ष्लविषयत्वमविहितं वे
दस्य एकस्यापि भयविषयत्वं तु तत्र दृष्टमित्राह। अगदं यथेति। यथाय देकं मेवद्रव्यमपथ्यजनकं तदेवौषधीकृतमपथ्यपरिहर्तृ भवति तथेत्यर्थः॥ यद्वा
कर्मपर्यंकं चिकित्साभेदात्स्वस्वातयोऽपरिहारायप्रभवतिप्रकृतिपितयेति॥४४॥ वेदस्यापौरुषेयत्वविप्रलंभादिदोषाभावादज्ञेनापि वेदोक्तं कु

परोक्षवादो वेदोयं बालानामनुशासनं॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा॥४४॥
नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोजितेंद्रियः॥ विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः॥४५॥

तं सुकर्मेत्याशंक्य भंचरन्नत्तं विकर्मेतदज्ञानकृतमेव सुकर्मेति विविच्य व्यनक्ति। नाचरेदिति। स्वयं स्वैरं सर्वथा जितमिदमिष्टप्रदं देवं न जानातीत्यज्ञः
अत एवाजितेंद्रियः विषयलंपटः यो ना पुरुषो वेदोक्तं कर्म नाचरेत्करोति समृत्योर्मृत्युमतीव दुःखमुपैति। केन कारणेनेत्यत उक्तं। विकर्मेति एति।
वेदोक्तकर्मणो विकर्मत्वं तु तत्यत उक्तं। अधर्मलक्षि एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो मतः। यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदेति
भीष्मोक्तेरेव कर्मणो अधर्मत्वात् यद्यनेवं वित् महत्तु एवं कर्म करोति तेन स्यात्तु तथ्ये जीयत एवेति स्मृतिं हि शब्द आददाति। अनेनेश्वरार्पणं मो
क्षधर्मकर्मणोऽनश्वरफलत्वं गतिविनाशयतीत्यन्यथा अनित्यसुखहेतुरित्युक्तं भवति॥४५॥

भा.ए.
१८

तर्हि स्वर्गेप्यशोकेन भयं किंचनास्तीतिश्रुतिः कथं संगच्छतइति अत्राह रोचनार्थमिति । अजकुट्टे दुर्वेद्दर्वादिमुखस्यायोग्यस्य रुच्युत्पादयितुं दयालुः शिवतस्य
नवुध्यतारार्थगुडजिह्विकान्यायमनुसंदधानोमधुरं मुक्तिफलं गभीरस्त्यस्वर्गादिपुष्पं मधुरं रसमिवप्रकाशयत इत्यर्थः कर्म विदधानं अधीतश्रुतवेदार्थस्य
पर्य सुमुमुक्षुजिता स्वस्यक्षणभंगुरत्वात्स्वर्गादौ वैराग्यमुत्पाद्य श्रीनारायणचरणारविंदमुपाश्रयतदुपासनासंभूतसंवित्संजातप्रसादकुलभाग्यवत् भक्ति
गीतास्य पूर्वसाधिनी फलश्रुतिः संगता भवतीति अतात्वाकुर्वेतः कर्मस्वफलनासापकारणं तदेवार्पयतो विष्णोर्नैवपापायतद्वृवेत । मनोदोषविरही श्रो
नस्यनतद्दोषवतः क्वचित् सत्सुकेशवहर्षेषु क्रमशो भक्तिहीनता । असद्भक्तिस्तथाश्री हा बहुमानमथापि वा । स्वात्ममानात्प्रियत्यागात्मप्रियं वि
ण कीर्षया । अधिकेष्वबनीचोवाप क्रिव्यत्यासएवव । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैक्यसम्भेहोप्यथवा भवेत् । कार्येषु बहुमानो वा स्वात्मनः शक्तिहापने । शक्त्या

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोर्पितमीश्वरे । निष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥४६॥ य आशु हृदयग्रंथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः ॥
विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवं ॥४७॥ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात् तेन संदर्शितागमः । महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ॥
॥४८॥ शुचिः संमुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः । पिंडं संशोध्य संन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिं ॥४९॥

समता पि वा । आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनं शक्त्यस्याद्भक्तिवक्त्रमेमनोदोषा इतीरिता । इत्यनेनोक्ततात्पर्यार्थो बोद्धव्यः ॥४६॥ इदानीं भ
गवद्र्चनप्रकारं कथयति य आशुमिति । तंत्रोक्तेन पंचरात्रोक्तेन ॥४७॥ तंत्रोक्तं संप्रदायमजानतः कथमर्चनाघटतइति तत्राह । लब्ध्वेति । अनुग्रमिति
क्रियाविशेषणं । बहुकालं परीक्ष्याचार्येणंगीकृत्यास्मिन्निवर्त्तते तेना चार्येण संदर्शितागमः सम्यक्संदर्शितशास्त्रसंप्रदायः ॥ पिंडं शरीरं
सम्यक्मंत्रौरन्यासेन कृतात्मरक्षः परीक्ष्य गुरुं शिष्यं शिष्यो पि गुरुमाश्रयेत् । अन्यथा नरकाणिवशयस्थित्तौ गुरोस्तस्य तिलनेनव्ययत्व मुभया १८
क्षे रपेक्षितमिति । अतोत्र क्रियाविशेषणत्वेन प्रयुक्तमिति ॥४८॥ नाम

नानायोनिषु वर्तमानस्य जीवस्य देहाद्देहांतर गमे सुसौवास्वातंत्र्यस्मृतीतरस्यैकानुपलंभात् प्राणस्य साक्षी रुनी एवत्तहावस्थानेपि परमात्मा धीनत्वाच्च
हरेः सर्वोत्कृष्टत्वमश्रुतिहतमिति भावेनाह । अंडेष्विति । जीवस्तत्र तत्र तेषु तेषु अंडेषु पक्ष्यादिकोशेषु तज्जन्येषु इत्युपलक्ष्यते पेशीजरायुस्तद्वत्सु प
शिषु जरायुजेष्वित्यर्थः पेशीजरायुरुहिष्टः सुवर्णपिंडउच्यते । मद्गुपिंडस्थपेशः स्यात्त्वक्चिद्गुदमयीष्यते इत्यभिधानं तरुष्वद्भिजेषु अवनिस्थितेषु रु
स्वेदजेषु मस्वेदजेषु भस्वेदेन जातमत्कुणादि शरीरेषु प्रवेक्ष्यन्पूर्वं देहं हित्वा प्राणं प्रविश्य परमात्मानं प्रविष्टेन प्राणेन परमात्मना सहोपधाव
स्यागछति । तिगत्वा प्रविशति देहाद्देहांतरगतो प्रविशेत्प्राणमेवतु जीवः प्राणः परात्मानमेवं सम्भावपि स्फुटां तदन्या देवताः सर्वाः प्राणस्यैव वशे स्थिताः इत्या
व सुसुप्तं वर्त्तातिनेवमानुषजीवेः । स्वर्गस्थानां न तु स्वापः स्वायादेहेपिनष्टता । मृतिसुप्तिस्वेप्वपिदेहे निर्यन्तादृरिरेकराद्र । नष्टतेनैव चावस्थानाव

अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र । सन्ने यदिंद्रि
यगुणेहमिव प्रसुप्ते । कूटस्थ आसयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥३९॥ ॥श्री॥ ॥

वी
स्यात्र वस्मृतिः । ततस्तु देवदेवेशः प्राणः प्राणेश्वरो हरिः । न दूरे दीशिता त्वन्यः सहिसर्वाधिको मत इति बृहदर्थे मानं मतौ इंद्रियगुणेषु इंद्रियाणि
गुणेश्च शब्दादिविषयेषु च लक्षणग्रामं प्रविष्टे संहृते अहमिवाहंकारेच प्रसुप्ते इंद्रियवृत्तेषु परमेण देहाभिमानाभावलक्षणायां सुषुप्तौ प्राणं प्रविश्य स
छन्नः प्राणेन कूटस्थो निर्विकारो हृदयस्थे परमात्मन्यास्तां परमात्मानं विश्विनष्टि यमृत इति परमात्मानमृते न तदनुस्मृतिः सुप्त्वनुस्मृति सुखमहमस्वा
प्सं । एतावंतं काले सुखमस्वाप्समिति सुखपरामर्शो न स्यादित्यर्थः । तदापरमात्मा हृष्टः क्लिष्टवा भिमानिंद्रियानां ज्ञानजनकत्वस्य भावो
नदोषायतदन्या देवताः सर्वा इत्युक्तत्वात् ॥३९॥

भा॰ए॰
१९

स्वच्छंदजन्मभिः स्वेच्छावतारैः कृतं करिष्यति ॥१॥ द्रुमिलः भगवद्गुणकर्मणामनंतत्वात्तत्प्रश्नो दुष्परिहार इति भावेनाह । यो वा इति । अनंतस्य गुणाननुक्रमिष्यन्
वचने गुरुशिष्यभावो वचनस्तु इति दोषपरिहाराय यथाशक्ति वक्ष्यामीत्यभिसंधायाह । भूतैरिति । भूतैरित्युपलक्षणं महदहंकारौ पंचभूतानि च यदा
ससर्ज तदा पुरुषाभिधानमवापेत्यन्वयः ... विराजं ब्रह्मांडाख्यं पुरं विरच्य स्वांशेन तस्मिन् प्रविष्टः तदा पुरुषाभिधानमवापेति यद्वा
सृष्ट्यादिपंचभूतैः अस्मात्तत्पुरुषाणां त्रिकवचनं । पुराणि शरीराणि विरचय्य स्वांशेन पुरुषरूपेण तस्मिन् प्रविष्टस्तदा पुरुषाभिधानमवा
प । विष्णोस्तु त्रीणि पुरुषाख्यानि रूपाण्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं । तृतीयं देहिनां देहे तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति । पुरुषश्च

राजोवाच ॥ यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः । चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥१॥ द्रुमिल उवाच ॥ यो वा अनंतस्य गुणा
ननंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः । रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥२॥ भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं
विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥३॥ यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रि
ल याणि । ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥४॥ ॥ ॥

पवित्रज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वोक्तेः । साक्षान्नविरानंदात्तु पुरुषरूपाणि विष्णोरभिधानानीति ज्ञातव्यं । नरः पुरुषस्तेन सृष्टं नारं तत्स्थस्याश्रयो नाराय
णः नरस्य त्वतानिकेतत्साम्याच्च ... संसाराख्यादाहृत्य ... आदिदेव इति ॥३॥ तदेव विशिनष्टि यत्काय इति । भुवनत्रयसंनिवेशो यस्य काये शरीरे
भगवच्छरीराधारत्वेन वर्तत इत्यर्थः । तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ज्ञानकर्मोत्पादकानींद्रियाणि यस्य हरेरिंद्रियैः प्रेरितानि प्रवर्तंते । अनेन शारीरांतस्थत्वमुक्तं भ
वेदस्य त्वमित्यत उक्तं । ज्ञानांशकेनेति । ज्ञानस्वरूपेणांतःशरीरे विद्यात ८ नेकबलं प्राणादि नियंता इंद्रियप्रेरितानि अपि तु बलादीन्यपि यस्य बलमिति
ह

१९
रामः

स्तदेव विवृणोति आदाविति । अस्य जगतः सर्गे तादर्थ्ये सप्तमी सृष्ट्यर्थं रजसा गुणेनात्तं ब्रह्माणं सृष्ट्वा अयेतदंतर्यामित्वेन नाम्ना शतधृतिः शतानंदो ब्रह्मेत्य
भूत अस्य स्थितौ नाम्ना विष्णुरभूत् । स्थित्यै हेतुं यज्ञानां क्रतूनां पतिर्द्विजधर्माणां सेतुः निमित्तान्येतैर्जगद्व्यापयतीत्यर्थः सत्त्वेनेति याह्यं । तमसा गुणेनास्याप्य
याय तदर्थं रुद्रं सृष्ट्वा तदंतर्यामित्वेन नाम्ना तु रुद्रोऽभूत् ततः स आद्यः पुरुषो भावितानि मनामनस्य पुरुषोऽभूदिति भावः ॥ उपसंहरति इत्थमिति सतत
मितिवीप्सोपलक्षणं । कालं कालं प्रजासु उद्भवस्थितिलया इति एवंप्रकारेण हरेर्भवंति तेनान्यस्मादिति निश्चितं । तदुक्तं ब्रह्माणि एषोऽसृजद्विष्णुः

आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः । रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिल
याः सततं प्रजासु ॥५॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति ख्यातपश्च भवः । नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार योगं ध्या
य । पिचास्त ऋषिवर्य ... तांघ्रिः ॥६॥ = निषेव ×

स्थित्वा रुद्रत्वमस्य पर । पृथक् स्थित्वा जगत्पतित द्रुत्मा धाकृयो हरिरिति अतद्रूपं क स नाक्लिष्टेति न मंतव्यं ॥५॥ हरिरूपांतरैरपि जगत्स्थि
तिं करोतीत्याशयेन माहात्म्यप्रकटनपूर्वकं तान्याह । धर्मस्येत्यादिना । धर्मस्य स का शान्तः प्रशांतो वनरूति धातोः लोचनं निश्चयं तान्
स्वमात्मानं प्रतिजानाति । निरचत पाः स्वरूपभूतः प्रभावो यस्य सः स्वप्रभावः स्वविषयज्ञानस्वरूपः स्वासौ स्वरूपभूतप्रभावरूपश्चेत्यर्थः
स्वशब्दः पदद्वयेन संबध्यते । अवतारप्रयोजनमाह । नैष्कर्म्यलक्षणं योगं मुक्तिसाधनं तां नमन्ददुरुस्वयं जनशिक्षार्थं योगमुपासनालक्षणं ध्या
नं चचार कृतावतारप्रयोजनोऽपि लोकानुग्रहकातरो भूमावेकत्राश्रमविशेषे आस्ते इत्याह । अद्यापीति ॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥

भा.ए.
२०

श्रीनारायणं प्राणं च विना न्यान् सुरानपि परे ज्ञान प्रतिबंधिनः कामादयः आविशंतीति किमुतान्यानिति भावेनेंद्र स्याज्ञानं हरेर्महिम्नो प्रतिहतत्वं च प्रकटय
ति ति इति तु वक्ष्ति रंद्रोपीति एवं नारायणो वा न कश्चित् सुरवंनाके विद्यमानं सुरवंएश्वर्यलक्ष्मणं जिघृक्षति गृहीतुमिच्छतीति निरूपयत्तन्मनःस्थानपि सुरान्
ति विनाप्राणंकुर्वित्यरो आविशंतीत्यतस्तेषां अज्ञानादि न दुस्त्वतः अथेनमेवनाप्नोतीति यो यं मध्यमः प्राणः एवमेता प्राग्रना विद्वांइत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो
यस्य यमर्थं सिद्धस्कमो बदर्युपारव्यं बदरीतुपपदस्त्र मेत्यारव्यांसं तथा तं बदरिकाश्रमं ॥ अप्सरोगणा स्त्रियः सहगत्व स्त्री णिविप्रलेणेषु भेनेयन

इंद्रोपि नाक्यसुरवमेजिघृक्षतीति कामं स्य युक्तं सगणान् स बदर्युपारव्यं ॥ गत्वाप्सरोभिर्गणैर्वसंत सुमंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणे
षुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ॥ ७ ॥ विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ॥ मा भैष्ट भो मदन मा
रुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वं ॥ ८ ॥ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ॥ नैतद्विभो
त्वयि परे विकृतं विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥ ९ ॥

लक्ष्मणशरैरविध्यद ॥ अमुं भगवंतमिति शेषः तस्य हरेर्महिमा माहात्म्यं न जातीत्यतन्महिज्ञः उपलक्षणमेतत् इंद्रादिरप्येवं अनेन मुख्यत्वो
गोपि भगवदनुग्रहात् सुरकृतपीडायाश्च विषयः किमुत हरिरस्पृराविष्टकामादि पीडायाः इति न्यायो दर्शितः ॥ तेहसुरा अत्त्वद्विध्वंसुयथाल्मा
न मारवणमत्वादि ध्वंसते नैवं हैव विध्वंसमाना विघ्नं वो यन्न मुरिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ अमुं जस्था नेण्दन्यासमन्यापलक्ष्य णो दुदममाश्रौ ॥ ८ ॥ अवि मै २०
कृतिरविकारः स्वारामाश्च स्वारामधीरा तेषां निकरः समूहस्तेनानतं पादपद्मं यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ९ ॥ ॥श्री॥ ॥ नाम
तेधीरस्य

अधिकारिणां बहुविध्यादधिष्ठानविशेषमाह ॥ अर्चादाविति ॥ द्रव्यलिंगं शिलादीद्युं क्षितिलिंगं स्थंडिलं आत्मलिंगं मनो लक्षणे द्रव्यलिंगं शिलाद्येस्यादा
त्म लिंगं मनो मयं ॥ अथवास्यं हिलं वेचविद्येणलिंगं प्रकीर्तितमिति ॥ अस्मादयमेवात्र विवक्षितार्थः ॥ ५० ॥ हृदयादिकृतन्यासः ॥ ५१ ॥ सांगोपांगामंगमंत्रवात्ममू
र्तिभिः सहितो ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तन्मयं तत्प्रधानं ॥ विष्णोर्भूत्वेत्योहमित्येवं सदास्याद्भगवन्मयः ॥ नैवाहं विष्णुरस्मीति विष्णुः सर्वेश्वरो ह्यतदतिक्तवनात्त्वामे

अर्चादौ हृदये वापि यथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगेषु निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ॥ ५० ॥ पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहि
तः ॥ हृदयादिकृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ सांगोपांगां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोवि
भूषणैः ॥ ५२ ॥ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं ॥ ५३ ॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मूर्
तिं संपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधाय शिरसि स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतं ॥ ५४ ॥ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ॥ यजतीश्वरमात्मानम
चिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे जयंतोपाख्याने विदेहजनकत्रितीयोध्यायः ॥ ॥
स्वमात्मानमितुत्तरं वैक्यप्रतिपादना
त्वमेवार्थो न तु तत्स्वरूपस्तोस्त्रापि स एवार्थः किन्नस्यादिति चेन्न ॥ स्वेस्वतंत्रमात्मानं व्याप्तमित्यर्थोपपत्तेः स्वादानात्स्वात्मनो व्याप्त्या विष्णुः स्वा
त्मेति कथ्यते ॥ न तु जीवस्वरूपत्वात् सहि विश्वेश्वरः प्रभुरिति प्रमाणोपपन्नत्वात् ॥ हि शब्देनास्यार्थस्य प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ॥
इत्येकादशस्कंधे टीकायां विजयध्वजीये तृतीयोध्यायः ॥ ॥

भा॰ द्वि॰
२१

इतिशब्दः प्रभृतिवचनः॥१२॥ रूपिणीः प्रशस्तरूपाः॥१३॥ हृदुर्ध्वंस्त्वीकुरुत॥१४॥ सुराणां वंदिनः वंदीग्रहणं पटवः॥१६॥ ये ये हरेरवताराः ते ते सर्वे
पि वं माहात्म्यं बुध्यस्ति ज्ञाप्यते। हंसस्वरूपी ति। विष्णुः खलु पाहंसरूपवतारेण जगतां शिवाय आत्मयोगं परमात्मतानमवदत्। एवं दत्तादावपि द्रष्टव्यं।
कुमारो नाम हरेरूपांतरं सनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञानोपदेष्टा। कुमारात्मा तु हरिः ब्रह्मत्वं प्राप्य युष्मत्वं यं सनत्कुमाराय पंसोवाच जगदीश्वरस्य

इतिप्रगृणुतां तेषां स्त्रियोऽसद्भुतदर्शनाः दर्शयामास शुश्रूषामर्चनं कुर्वती विभुः॥१२॥ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीवरूपिणीः। गंधेन मुमु
हुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः॥१३॥ तानाह देवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव। आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणां॥१४॥ ॐ मित्यादेश
मादाय नत्वा तं सुरवंदिनः। उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥१५॥ इंद्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसां। ऊचुर्नारायण
बलं शक्रस्तत्रास विस्मितः॥१६॥ हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः। विष्णुः शिवाय जगतां कलया
वतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये॥१७॥ गुप्ताप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रोडे हतो दितिज उद्धरतांभसः क्ष्मां। कौर्मे
धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं॥१८॥

नयाविद्ययाः सनत्कुमाराख्याः पुत्रास्तु ज्ञानमुक्तमां सनत्कुमारप्रमुखा योगेशाः परमेश्वरात्॥ मत्स्यनया विवाक्यार्थः सिद्ध इति हयास्ये हयग्री
वावतारे। तेन मधुभिदा श्रुतयश्च आहृताः॥१७॥ मात्स्ये अवतारे इला भूमिर्गुप्ता अप्यये लये। सत्यव्रतो नाम मनुः सप्त ऋषयश्च गुप्ताः। अंभसः
क्ष्मा मुद्धरतो हरेः क्रोडवराहवतारे दितिजो हिरण्याक्षो हतः। अमृतार्थं क्षीरसमुद्रमन्थने मंदराद्रिः तापसोः नाम हरिरिभराजं आह।
ति

टी॰ स्कं॰ २ अ॰ ७ ।
राम २१

व्यासावतारे संस्तुवतः श्रमणान् ऋषीन् संस्थानं ऋषीश्च शक्रे सा राज्ये स्वमुवत् सुपर्णो ऋषयो व्यासं नाथमानाय युः सर्वाश्चांतं निवर्तयास्माकं मुमुक्षीति व वादिन इति
तिवनान्यासा क्रोडे स्वयं कथमिति ज्ञापतां नृसिंहावतारे तमभिप्रविष्टं कर्तव्य मूढ मिंद्रं वृत्रवधतो दोषाद् अमूमुचत्॥ ततामभयायासुरेंद्रं जघ्ने। असुर
गृहेषु पिहिता अनाथा देवस्त्रियो ज्ञ स्वयमावयादिति। स्मरणानुवृत्तिः हस्य शक्रो मुक्तो ब्रह्मवधात्। हिरण्यकं हता स्थापितथे वा अमरसांगमादिति

स
द्वि
संस्तुवतो ब्धिपतितान् श्रमणान् ऋषींश्च शक्रं च वृत्रवधतमसि प्रविष्टं। देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेंद्रमभयाय सतां नृसिंहे॥१९॥
देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वांतरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः। भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाछलेन समदादितिः सुतेभ्यः॥२०॥ न्या
निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः। सोऽब्धिं बबंध दशवक्त्रमहन्सलंकां सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः॥२१॥

द
ब्रवनसि द्वयं कथा॥१९॥ उपेंद्ररूपी हरिः देवासुरयुद्धे सुरार्थे दैत्यपतीन् हत्वा। अंतरेषु मन्वंतरेषु भुवनान्यदधात्। वामनो भूत्वा याच्ञा छलेन बलेरि
मां क्ष्मां अहरत्। हृत्वा च तामदितेः सुतेभ्यः समदात् आदित्येभ्यः तदुक्तं। उपेंद्ररूपी भगवान् प्रतिमन्वंतरं विभुः। असुरान्हंति नियतं श्राद्धदेवे च वा
मन इति॥२०॥ निःक्षत्रियां क्षत्रियरहितां हैहयकुलाप्ययार्थं उज्वलितमार्गो वाग्निः भृगुकुलोद्भवाग्निः लंकामहन् रगतवान् दशवक्त्रं वा हत्वा
न्हतवान् लोकं जयति॥२१॥

बुद्धो यत्कृतौ वादैर्विमोहिता (कल्की) कलेरंते शूद्रान् क्षितिभुजोन्यहनिष्यत्।२२।। निगमयति। एवं विधानीति।२३।। ।।इतिश्री भागवतटीकायां विजय
ध्वजतीर्थविरचितायां चतुर्थोध्यायः।। ।।सुत भगवद्भक्तलोकविशेषो राजा भगवत्पराङ्मुखानां कस्मिन्स्थाने स्थितिरिति पृच्छति भगवंतमिति। हि जातमपि
तमाः हरेः पित्रा तेनात्यंतापकृतत्वा [illegible] तद्भजनादिविद्वेषो धःपातुहेतुरितितत्स्वभक्तानां तमस्येव निष्ठेति वक्तुं भगवद्वर्ण्य स्यावर्णाश्रमाणामुत्पत्तिप्रकारमाह वे

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि।। वादैर्विमोहयति यज्ञकृतो तदर्हान् शूद्रान्कलेः क्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते।२२।।
एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः। भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज।।२३।। ।।इतिश्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनार
दसंवादे जयंतोपाख्याने विदेहजसंवादे चतुर्थोध्यायः।। ।।राजोवाच।। भगवंतं हरिं प्रायेण भजंत्यात्मवित्तमाः। तेषामशांतकामानां का नि
ष्ठा विजितात्मनाम्।।१।। चमस उवाच।। ।।मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह। चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक्।।२।। य एषां
पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं। न भजंत्यवजानंति स्थानाद्भ्रष्टाः पतंत्यधः।।३।। दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः। स्त्रियः शूद्रा
दयश्चैव तेनुकंप्या भवादृशां।।४।। ।।

मुखेति। शमादिगुणैः।।२।। एषां मुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं स्वोत्पादकं पितरमित्यर्थः। पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुंठादिलक्षणाद्भ्रष्टाः।।३।। श्रुत्याद्य
धिकाराराभावेन तेन हरेः कृतहरिकथाश्रवणकीर्तनादिसाधनानां स्त्रीशूद्रादीनां प्रियः साधनमाह। दूरे हरिकथा इति भवादृशा
नामनुकंपाविषयत्वेन हरिकथाश्रवणाद्यधिकारिणः स्युरिति भावः। अच्युतस्य कीर्तनं येषामस्ति ते च्युतकीर्तनाः ते च दूरे।।४।।

भावत्ता मस्म शक्तित्वाद विकारः किं न स्यादित्याशंक्य वयं भवंतं प्रत्यक्षबलाज्जात्प्रतिबलीत इति भावेनाह।। त्वामिति। सुचताय [illegible] मानी ये अंत
रायाः कस्तान्विलंघ्यैतिपरमं पदं ब्रजताद्।। न कोपि ब्रजतिचेत् को वायुरेवान्यत्र त्वं स्थ्यैः। तथा एषा देवैः तासादिवौनां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां
मृत्युमत्यवहत्साय दास्य मृत्युमत्यसुच्यते सो चिरं भवदिति श्रुतिः श्रीः कथं बलवत्त्वेमाणा। न चैवं तर्हि वायुमंतरेणाभजतामित्येवं भगवत्याखिल
क्षणमुक्तिं न स्यादित्याशंक्य भगवदनुग्रहे सति का प्यायत उत्तरानस्यादिति भावेनाह।। नेति।। त्वमविता वर्हि [illegible] गदत्त।। पुंसो युक्ति
विघ्नमूर्ध्निपदं धत्ते। तर्हि सबलिरन्यस्यनत्वेव यदिवि घ्नमूर्ध्निपदं न दद्यात्। तर्हि बलिरपि त्वत्प्रीतिजनको न स्यात्।। न चायं नेष्यात्तस्मात्केपा

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोंतरायाः स्वौको विलंघ्य परमं व्रजतां पदं ते।। नान्यस्य बर्हिषि बलिं ददतः स्वभागान्धत्ते पदं त्वमविता यदि
विघ्नमूर्ध्नि।।१०।। क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैष्ण्यानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित्। क्रोधस्य यांति विफलस्य वशं पदे गो
मज्जंति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजंति।।११।।

भक्तेः प्राधान्यं तयैव विघ्ननिवृत्तिरिति दर्शितं भवति।।१०।। किं बहुना कामादिजयादपि क्रोधजय एव दुस्साध्य तवसोपि गोष्पदतरणवत्सुश
क इति विस्तापयति क्षुत्तृडिति। चत्वारो मासाः शीतकराः चत्वार उष्णहेतवः। चत्वारो वर्षहेतव इति त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षसंज्ञाः जैह्व्य
जिह्वाभवं शैष्ण्यं।। शिश्नभवं व्यसनं। क्षुदादिव्यसनमपारजलधैरतिती र्येऽन्नीषये केचित् पंडिताः विफलस्य प्रतिक्रियाकरणाश
भावेन फलरहितस्य तत्त्वमनाशादि विरुद्धफलस्य क्रोधस्य वशं यांति ते गोष्पदे मज्जंति दुश्चरतपश्च वृथात्यजंति।।११।।

भा॰ए॰
२२

श्रियाद्यैश्वर्यकांत्याविभूत्याअणिमाद्यैश्वर्येण श्रीविभूत्यादिनाजातस्मयेन समृद्धमदेनअवमन्यंतिअवजानंति।।७।।हरिप्रियावत्तानेश्वरदुर्भेनत्ताबैनंत
टी थापीदमभिन्नमितिभावेनाह।सर्वेष्विति।हरेःशरीरंविषाणत्वदसिद्धस्यावत्ताकथंकारसंगच्छतइत्यतोवातदवक्तानप्रकारमाह।सर्वेष्विति।तत्रहेतु
माह।अतुधाइतिहर्यक्षानेपिश्रीसेवायाविष्णुसेवात्वात्तद्भतांकथमधःपातःस्यादितिइत्यमाशंक्यायेतुविष्णुमवज्ञामश्रियमेवह्युपासते।

हे
श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा।।जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान्सतोवमन्यंतिहरिप्रियान्खलाः ९
सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं।वेदोपगीतंचनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १०

उपेक्ष्यवाहरिंतेतुभूत्वाथान्याःपतंतत्यधःइत्यनेनपरिहर्तव्या।राजप्रीत्यभावप्रकृतिवर्गप्रीत्याकिंप्रयोजनमभीष्टफलानुदयात्।हृदयंगम
जनप्रीत्यभावेपरिहर्तव्यश्रीतिरपिनेदतितत्त्वाधिकाभावादेवंप्रकृतेपिविष्णुप्रीत्यभावेलक्ष्म्यादिप्रीतिरपिअभीष्टफलदानस्यात् २२
लक्ष्म्यादिप्रीत्यभावेपरंविष्णुप्रीतिरपिजभीष्टवर्षिणीनस्यात्अतोयथायोग्यंविष्णुप्रीतेरनुकूलान्यखिलानिरितिशास्त्रगुरूपदेशेन नाम
तत्तदविष्णुभक्तिःकर्तव्येत्यत्स्वमेवविधेयानान्या।तस्याश्चोदनाभावोपिनिम्नजलस्येवस्वतःप्रवृत्तेः१०

वा लोकइति
एवंकुर्वाणाअसुरप्रकृतयोनदेवप्रकृतयःतेषांवर्षप्रसुतासुतकालेनापिवृद्धसदर्शनात्।उक्तनिदर्शनसाम्याद्भयाह।लोकेजंतोर्जन्ममृतिमतःप्राणिनोव्यपदिसेवाः
नित्याःसदातनाःसंतितुशास्त्रेतुव्यवस्थाचकःतत्रमघादिसेवायांवामदेव्यादियज्ञाविहायस्वोरनाविधिनाहितंनामस्तिवतत्तुर्कव्यवस्थापिमघानि
भो हरेःस्त्रजार्थमेवतु।वामदेव्योवामयज्ञोव्यर्थोहरिपूजनं।पित्यज्ञोदेवयज्ञोमांसेनहरिपूजनं।व्यवायप्रयत्नेमद्यंतुसौमातमकतप्यते।क्षत्रियादेनेविप्राणां
विप्रदोषेणलिप्यतेअरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणं।प्राणभक्षार्थवायज्ञेदेवसर्वस्यचेष्यते।पिष्टमघस्यमाध्व्यादिक्षत्रियस्यनदुष्य
व तिदिवरत्यैवप्रीतिर्विष्णोःपुत्राद्यमनुष्येतस्माद्विहितमात्रेणुरागमुक्तांश्चयथाविधि।।तमाहितोहरिंस्मृत्वावर्तेन्यजीहरेरपिवेदितिविधि ति

लोकेव्यवायामिषमघसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना।व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा।।११।।धनंहि
धर्मैकफलंयतोस्यत्तानंसविज्ञानमनुप्रशांतिः।गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यं।।१२।। ।।श्री।। ५

ति
नोक्तिचेत्किमितितत्रास्थायतइतितत्राह।व्यवस्थिरितिव्यत्तान्विहायतेषुव्यवायादिषुस्थितिःसुरैवगृहंशरणंयेषांतेनथाहरिविमुखाःतेरिष्टा।
ततःकिंतत्राह।आसुरेति।निषिद्धक्रियात्वात्असुरजनस्यप्रवृत्तिजीविकानुसुरापिवतिश्रुतेः।।११।।एतदेवविवृणोति।धनमिति।यतोयस्माद्धर्मोद्धस्यपुरुषस्य ५
ते सवित्तानंज्ञानमुत्पद्यते।अनुष्ठानोत्यैरनंतरंप्रशांतिःप्रकृष्टामुक्तिर्भवति।योधर्मेषुधनाद्भवति।तादृक्धर्मैकफलंधनयेकलेवरस्यार्थेगृहे
षुकलत्रादिषुयुंजंतिप्रयुंजंतिप्रयुंजते।कामस्यापिपुरुषार्थत्वात्तदर्थमपिप्रयोगोयुक्तइतितत्राह।मृत्युमितितेजनेनकामधक्षणपुरुषार्थ
स्यक्षणभंगुरत्वमुक्तं।अतएवदुरंतवीर्यत्वंपुनःत्यर्थः।धनंपुष्टिलक्षणमोक्षदेतुरित्येवंविधंनस्यान्यविषयत्वंकुर्वतेअसुरीप्रवृ
त्तिरितिकिमुवक्तव्यमिमतीममर्थहिशब्देनसूचयति।।१२।।

ए. भा.
१२४

व्यवायादीनां यत्तेषु विहितत्वमर्थादुक्तं तद्विधानप्रकारमाह यद्घ्राणेति । अयमर्थः सुरायाः घ्राणभक्ष इति यत्तत्सौत्रामण्यादीनां सदेवन्नविशेषेणैव विहितः न
थामृत्पशोरालंभनं तु तद्देवयज्ञे विहितं पशुमालभेतेति । न हिंसान्विहितान हिंस्यात्सर्वभूतानीति वा यथा घ्राणभक्षा दिक्षु विहितमेवं व्यवायः पितृयज्ञे प्रजया
स संततेर्विहितो न रत्यैन्द्रियभोगार्थम् । अत्रापि व्यवायः पितृयज्ञे क्षत्रियस्य घ्राणभक्षमंतरेण सुरा विहिता । व्यवायेऽपि … तुत्सोमान्तकृतयेऽपि क्षत्रिया य
णां न विषादविषोदोषेण लिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्रागो दोषस्य कारणं । घ्राणभक्षो व्यवायश्च दैवे सर्वस्य चेष्यतेति वोक्तेः । किमत्रमधित
मन्त्राहोदमिति धर्मस्वरूपतत्तानमेव भ्रांतिकारणमित्यर्थः । यज्ञेष्वालंभनं प्रोक्तं दैवतोद्देशतः पशोः । हिंसानामन्यत्र तस्मात्तां नाचरेद्बुधः ॥ वलो

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा । एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं ॥ १३ ॥ ये त्वनेवंविदोऽसंतः स्तब्धाः
सदभिमानिनः । पशून्द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादंति ते च तान् ॥ १४ ॥ द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं । मृतके सानुबंधेऽस्मिन्
बद्धस्नेहाः पतंत्यधः ॥ १५ ॥

यत्ते मृताद्दूर्ध्वं यांति दैवे पैत्र्ये लोके । अतो रागेणालभनं स्वर्गस्य तु न मारणमिति । वचनाद्धि तत्पशोरालंभनेन मारणमित्युक्तं ॥ १४ ॥ तत्र के मारकामा
स्काणं पशूनां किं तत्फलमत्राह ये त्विति असंतो यज्ञस्तत्कर्माणः तेपश्चात्रैव र्गिकाण्येव हतपशुभिः खादनमेव प्रयोजकं फलं ॥ १४ ॥ किंचात्मेद्दृष्टान्त
तोप्यधिकं दुःखकरो वेकस्मादित्याह । द्विषंतस्त्या दिनाभ्यां मानस्त्वाधारे । स्वे महिम्नीतिः परकायेषु स्वकायेषु च संतं परमेश्वरात्मा जीवात्मानं द्विषंतोऽ
सहमानाः आत्मत्वादात्मशब्दो लक्षत्व स्मिंत्रपि परेषु च । ज्ञो वा दृष्ट्वानंन पश्यंतिभ्युवेवं विद्विषीति वस्तात्त्वमातुरां नविधि उक्तो पुरुषाधमा नेति ।
स्मृतिः शीनार्थि वाधिक ॥ ॥ २४
राम

विप्रादीनां हरिभक्त्यभावे श्रुतिविचारे न मोक्षहेतुरित्याह । विप्र इति विशब्दय श्रौतेन श्रुतिविचारयोग्ये न जन्मना हेतुना हरेः पदांतिकं प्राप्ताः हरिपदस
मीपप्राप्तियोग्याः अथाप्यथापि आम्नायेन सह वादः विवादो येषामस्तीत्याम्नायवादिनः । हरिभक्तिलक्षणमुख्यार्थापरिज्ञानात्मुह्यंति नजानंतीत्य
तो जन्मादिकं अप्रयोजकं किं तु हरिसक्तिरिवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु वेदोक्तकर्मणी तत्वज्ञानोत्पत्तेः कथं तेषां मोहस्तत्कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेरित्याशंक्या त तं
नाय विवादित्वेन सम्यक्कृतवुदितकर्मते त्वापरिज्ञानादिदोषयुक्तत्वादित्याह । कर्मणीति । अकोविदत्वे हेतुः स्तब्धा इति तत्र मूर्खा इति । मूढत्वे अम्यः
श्रोतुं शक्यमित्यतः पंडितमानिन इति । अतो मूढाः यया मध्वा स्वर्गादिमधुवादिन्या गिरा संधानभुद्र गिरतीव स्थितया वा वा उत्सुकाः जिह्वारसं

विप्रा राजन्यवैश्यौ वा हरेः प्राप्ताः पदांतिकं । श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यंत्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पंडितमानिनः । ध्री
वदंति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः । दांभिका मानिनः पापा विहसंत्यच्युत
प्रियान् ॥ ७ ॥ वदंति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः । यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नंति पशूनतद्विदः ।
इति ॥

स्तुवंतः तथा वादकाः स्वर्गादिविषयवचनविशेषान्वदंति । किंचैतेर्वरजसारागेण घोरो निष्ठुरः पश्वालंभनादिलक्षणः संकल्पो येषां तेतथा का
मुकाः विषयलोलुपाः तद्विघ्नकर्तृन् अभिमन्यव अभितः मन्युः खप्रधाना येषां ते तथा एवं विधाः पापाः अच्युतप्रियान्निहसंति । पृथक् पृथक्
अदत्तान्नविधुक्तगुरुदक्षिणाः दोषानुक्त्वा विहसंतीत्यन्वयः । एतदेव विहसनं विवदंतीति । गृहेषु स्थित्वान्योन्यमाशिषो वाक्यप्रबंधान् गुणोक्तेषु लक्षणाह वदंति ।
तत्र हेतुरुपासितस्त्रिय इति । किंच असृष्टान्नविधानदक्षिणां परं केवलं वृत्त्यै जीवनोपयोगि पशून् जानंति न बालभक्षेकु तात द्विद

स्तवाः ८ पा मे निजर

तत्सर्वं सामान्यत उक्तं विशिनष्टि। कृतइति कस्मिन्काल इत्यस्योत्तरं कृतइति। किंवर्णाइत्यस्योत्तरं शुक्लइति कीदृशइत्यस्योत्तरं चतुर्बाह्वित्यादिना नामेत्य
स्योत्तरं हंसइत्यादि केन विधिनेत्यस्योत्तरं तपसेत्यादि शांतइत्याद्यधिकारिलक्षणं एवमुत्तरत्रापि॥२३॥ सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं॥२५॥ त्रिमेखलः

कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः। कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू॥२१॥ मनुष्यास्तु तदा शांता निर्वैराः सुहृदः समाः। यजंति तपसा देवं
शमेन च दमेन च॥२२॥ हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः। ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते॥२३॥ त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः॥
कृ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः॥२४॥ तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं। जपंति त्रय्यया विद्यया धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः॥२५॥ विष्णु
र्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः। वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते॥ द्वापरे भगवान्श्यामः पीतवासा निजायुधः। श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुप
लक्षितः॥२७॥ तं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं। यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप॥२८॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च। प्रद्युम्नाया
निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः॥२९॥ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने। विश्वेश्वराय रामाय सर्वभूतात्मने नमः॥३०॥ इति द्वापर उर्वीश स्तुवंति ज
गदीश्वरं॥ नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु॥३१॥ कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं सांगोपांगास्त्रपार्षदं। यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः॥३२॥
ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यं। भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदामहे पुरुष ते चरणारविंदं॥३३॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यं। मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदामहे पुरुष ते चरणारविंदं॥३४॥ ॥७॥

त्रिगुणितमेखलः॥२४॥ कलावपि यथेज्यते तथा शृणु॥३१॥३३॥ एवं रामचरणारविंदं मार्यवचसा पितृवचनेन अरण्यमगात् यद्दयितयेप्सितं मायामृगं॥ अ
न्वधावत् चरणारविंदं वंदामहे इत्यन्वयः॥३४॥ (ध्यायेते)

२५ नाम

उपसंहरति एवमिति। सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तु स्वगुरूपदेशगम्य इति शास्त्रहृदयं रहस्यत्वात् नोक्तं शास्त्रांतरसिद्धत्वाच्चेत्यदोषः
तेषु कृतं धृतं तथैवमुच्यते यां मूर्तिं धिया दिशंति गुरुः। शिष्याणां योग्यताभिज्ञो विभूतीनि कुलगुरुरिति॥ यस्मिन्युगे यद्रूपमुक्तं तत्सर्वं युगावतीर्णं हरिणा
ग हरिणा गुरूपदिष्टेन अभीष्टसिद्धिर्भवति अवतीर्णं हरेर्मूर्तं तत्सर्वं युगेनवा नृसिंहमूर्त्या वा तथार्याबान्यापि दिशंति गुरुरिति वा॥३५॥ कृतादिः

सारेण

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः। मनुजैरिज्यते राजन्श्रेयसामीश्वरो हरिः॥३५॥ कलिं सभाजयंत्यार्या गुणज्ञाः सारभागि
नः। यत्र संकीर्तनेनैव सर्वस्वार्थोऽभिलभ्यते॥३६॥ न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह। यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः॥३७॥
कृतादिषु प्रजा राजन्कलाविच्छंति संभवं। यत्र संकीर्तिनो नृणां हरेर्दास्यस्य संभवं॥३८॥ कलौ तथा भविष्यंति नारायणपरायणाः॥
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रमिलेषु च भूयसः॥३९॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी॥(४०)
ये पिबंति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर। प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः॥ देवर्षिपितृभूताप्तनृणां प्रजाकरान्नृप॥ ॥श्री॥

कलेः पुण्यहेतुत्वात्स्तौति कलिमित्यादिना सारभागिनः सारग्राहिणः॥३६॥३८॥ तथा कलौ भविष्यंति जनास्तेषु क्वचित्क्वचिद्देशे तत्रापि
भक्ता नारायणपरायणाः बहवः यत्र द्रमिलेषु ताम्रपर्ण्यादिनद्यः संति प्रतीची महानदी ताम्रा नेत्रवती वराहक्षेत्रात्सह्यगिरिं भित्वा पश्चि
मसमुद्रं स्यंदमाना॥४०॥ देवर्षिपितृभूताप्ता नृणां प्रजा कायस्थसु॥४१॥

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह। देवर्षीति। यस्तु धारणया मामैश्वर्यैः सर्वात्मना शरण्यं मुकुंदं शरणं गतो भवति। सोऽयं देवादीनां किंकरो ऋणी च न भवति। स्वोत्तमा
धिकारिनिषेधः। तेषां किंकरो ऋणी च भवत्येवेत्यर्थः। सर्वात्मना हरिभक्ताः हरिभक्ता इति त्रिविधाः। तत्र देवेशाः सर्वात्मना हरिभक्ताः देवाः सर्वथा भक्ताः इति
रिभक्ता इति। अत्रापि ये ये भक्त्यधिकास्ते ते अपरेषां स्वाभिन्नउत्तमर्णाश्च। स्वावरेषां किंकरा ऋणी च न स्यात्। सर्वात्मना हरेर्भक्तः देवेभ्य एव केचित्। देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता
प्र स्वेतरेषामनाद्या हरिभक्त्याधिकेष्वपि किंकरास्त्वधमर्णी तथा। हरिभक्तोऽन्येतरेषां वा सुदेवव्यपाश्रयात्। द्विविधे स्वोत्तमर्णादि दास्यं त्यानीतराणि च। इतरेभ्यो
स्ते विमुच्यते तेनेतरेभ्यः कथंचन। कथं विदेवाद्यनुपकृतो मनोमे पि वर्तते। विद्वन्नाथ नंदधीनं हरिस्वरूपं सर्वशोभितं इति स्मृतिः यशाद्यं गृहीता ।।४१।। एवं विधस्यापि
ये

देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन्। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तं ।।४१।। स्वपादमूलं
न्य भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः।। विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ।।४२।। ।।श्री।। ।।

हु हरिभक्तस्य पूर्वोद्दिष्टसतित विकर्मणा यपातः स्यादिनि तत्राह। स्वपादमूलमिति। एकोऽन्योऽपि स्वतंत्रो हरिरिति भावो येन सतथा तस्य सर्वदा भगवदर्थी
नेपूर्ति मितिभावयुक्तस्येत्यर्थः। कथं विद्धल्वद्दृष्टत्वात्स्वयमुत्पादितं विकर्म तद्धुनोति। इतरभक्तैर्देवाउद्धवादिभिरपि श्री हरिस्मरणपूर्वकं तदुपालन्य
यामाक्षानस्यात्। तदुक्तं। उरकेष्वनमस्कारः स्मृतिरपि मनसा तथा। यतिभिश्चापि संस्कृत्य देवामोक्ष मियात्। मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य ना
न्यथा तु कथंचनेति। तत्रापि शार्ङ्गधन्वे नश्री हरिध्यानं कर्तव्यं तत्तं निधानसंबंध विशेषाद्देवतास्मरणं। धान्येन हरिर्ध्येयस्तत्तत्वं धातुराद्यः।
ध्येयानान्यहरिविद्वान्देहमनुष्ययोगि वैरं इति विशेषवचनात् ।।४२।।
ये व य

एतदेव विशदयति ये कैवल्यमिति। ये कैवल्यं यथार्थज्ञानं असंप्राप्ताः ये च मूढतां चातीताः पंडितमन्याः ते त्रिवर्गसाधनयोग्यमभिजन्म यस्य स्तत्तथा तादृशमात्मानं पा
तयंति। तमसीति शेषः। यद्वा अभेदज्ञानिनां गतिमुक्तेः दानीं मिथ्या त्वनिनाक्षित्यनिमा हृन्य इति केवलोऽहमिति विशेषः तानमुह्नितः। अस्माद्दशोऽहं भवति भगवान्किं
तु यामणिवत्प्रपोज्जकदातृज्ञानवंतो येते सुकृतपुण्यफलाः आत्मानं स्वर्गान्मनुष्यलोकं प्रतिपालयंति। तेतं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्युलोकं

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढतां। त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयंति ते ।।१६।। एत आत्महनोऽशांता अज्ञाने ज्ञानमानिनः।।
सीदंत्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ।।१७।। हित्वात्यायासरचितगृहापत्यसुहृच्छ्रियः। तमो विशंत्यनिच्छंतो वासुदेवपराङ्मुखाः ।।१८।।
राजोवाच।। ।।कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः। नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां ।।१९।। करभाजन उवाच।। ।।
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः। नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ।।२०।। ।।
के

विशंतीति च ।।१६।। उभयेऽपि त्रैवर्गिकाः अधः पतंतीत्युक्तं। तत्र केषां कुत्र निपात इति अतोऽधोनिपातं विविनक्ति एत इति द्वाभ्यां। तत्रोभयेषु त्रैवर्गिकेषु ये आ
ती र त्महनः ते आत्मानं हिंसंतः तेन मो विशंत्यन्ये यः सीदंत्यकसीरं निदुःखैक भाजो भवंति। अशांता इत्यस्य विवरणं। वासुदेवपराङ्मुखा इति। अत्यायासरचि
म तगृहादीन्हित्वा कालात्मना भगवता ध्वस्ताः क्रमस्वर्गमिथ्यामृत्यादिमनोरथा येषां ते तथा अनुष्ठ्यास्वंश्वासमोक्षलक्षणसुखरहितं तमः विशंति।
।।१७।।१८।। मुमुक्षुभिः अभोक्षजरेव्सणीय इति निरूप्य पितृराजा पृच्छति कस्मिन्निति त्रिभिः ।।१९।। २०।।

भा.ए
२७

हं हंतवैतं स्तवानूरतिमुक्ति अन्यविभ्रमस्य ।।४९।।५०।। ब्रह्मभूयाय सत्स्वयोग्य पूर्णानंदरूपाय ।।५२।। इत्येकादशस्कंधे विजयध्वजीये पंचमोध्यायः ।। ।।
स्वाभीष्टस्वलोकप्राप्तये भक्तमुख्य ब्रह्मादिप्रार्थनासुधाढीकृतचित्तस्य हरेस्तदभ्यनुज्ञातानंस्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्धभक्तिसमुद्रमग्नोद्ध

भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां । अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्वति ।।५०।। श्रीशुक उवाच । एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोतिविस्मितः ।।
देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ।।५१।। इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः । स भूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।५२।। ।।इतिश्रीभा
गवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे पंचमः ।। ।।बादरायणिरुवाच ।। ।।अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोभ्यगा
त् । भवश्च भूतभव्येशो ययो भूतगणैर्वृतः ।।१।। इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोश्विनौ । ऋभवोंगिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवता ।।२
गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः । ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिंनराः ।।३।। द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः । वपुषा
येन भगवान्नरलोकमनोरमः ।।४।। यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहं । तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः ।।५।। व्यचक्षतावि
तृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं । स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमं ।।६।। गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ।।७।। ।।श्री।। ।।

× कारश्चास्मिन्नध्याये कथ्यते तत्र प्रथमं ×
वीपसत्निर्वेधमं ब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारः प्रोच्यते अथेत्यादिना । आत्मजैरात्मनो मनसो जातैः सनकादिभिः संक्षिप्योक्तं विवृणोति भवश्चेत्या
दिना दिदृक्षत्वे हेतुमाह वपुषेति । सर्वलोकमलापहं यशो लोकेषु वितेने भगवान्नरलोकमनोरम इति येन तस्मादिति शेषः ।। व्यचक्षतावितृप्ताक्षा रितात २७
स्यामासीनं माल्यैः पुष्पैः ।।६।। राम

नो
यत्पादारविंदमंतर्हृदि बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिर्मुमुक्षुभिश्चिंत्यते ।।८।। ब्रह्मादिदेवैश्चिंत्यत्वे ततोप्युत्कृष्टत्वं गुणेन भाव्यं तत्किमस्य निर्गुणस्यास्तीत्यत आह त्वमि
त्व त्यादिना मायया तिरस्कृत्यानियतया त्रिगुणया प्रकृत्या आत्माधारत्वेन व्यक्तं महदादि अचेतनस्य पुरुषसंबंधित्वेन प्रवृत्तिदर्शनादिक्रियामात्रेण प्रकृत्यास्पृष्टमि
कं कथमुपपद्यते तत्र उक्तं न कुणस्थ इति प्रकृतिगुणेषु स्थितानि यैस्तैर्गुणैः न तु गुणसंबंधात् तर्हि ईश्वरत्वं पापलक्षणकर्मबद्धतापत्तिरेवेति तत्राह नैने
नेति तैर्गुणनिमित्तैः जनेन दुःखानुभवोपि नास्ति सुखं भवतीत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह स्वद्यत इति । यः प्रकाशरूपः प्राग्रूप इति धातोः यात्यवगच्छति
द्वि प
देवा ऊचुः । नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः । यच्चिंत्यतेंतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ।।८।। त्वं मायया त्रिगुण
यात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः । नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेभिरतोनवद्यः ।।९।। शुद्धिर्नृणां न तु
तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः । सत्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ।।१०।। ।।

सर्वमिति सर्वत्रेत्यर्थः । अतएवाव्यवहितस्वरूपसुखेभिरतः अतएवानवद्यः दुःखाभिरतिनिमित्तदोषाभावात् ।।९।। नव कीर्तिश्रवणसमुद्भूतसंसारिणा श्रवेण
मपि सात्विकानां गुणनिमित्तपापादिलेपाभावनात्यंतिकी शुद्धिर्भवति किमुत तद्वति भावेनाह शुद्धिरिति हे ईड्य दुराशयानां नृणां तथा विद्या विद्यादिभिः
शुद्धिर्न स्यात् यथा सत्वात्मनां पुंसां ते तव यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । अनेन त्रय्या ... गुणाज्ज शुद्धिहेतुत्वं तनेति शंकाया
हृस्तिता । सत्वगुणस्य भगवत्कथारतिरेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वात् ।।१०।।

जस्तु निस्वर्दुःखानंदः स्वस्थादिकतो वनतः किंपुरुषा कभिजितत्वाद्दुःस्यात्त्वरतियो मुनिभिः क्षेमाय आईड्यते ह्यमानः यश्चस्तवनशः त्रिकालं आत्मविद्भिः स्वरूपवि
तानवद्भिः सात्विकैः पुरुषैः समविभूतिभिः सम्वक्वेर्भैर्वसुदेवादिभिः सुद्यार्चितः तवसौ घ्रिस्तु भाश यधूमकेतुः स्यादित्यन्वयः ॥१६॥ सुनरप्यङ्घ्रिविशेषयंति। य
श्लिंततरति त्रय्यावदत्तयेणा निरुक्त विधिना स्वहविर्गृहीत्वा प्रयतपाणिभिर्यजद्भिः अध्वराग्नौ विचिंत्यते। उताप्यर्थविकल्पयोरित्यभिधानं अध्यात्मयोग उ
तपरमात्म ध्यानैरपि आत्ममायां जिज्ञासुभिः योगिभिः परमभागवतैर्भवद्भिः संम्यक् पूजितः ॥१७॥ किंच यस्य श्रीभगवती येसुष्ठ्या वर्जितम्लानभावमानित्यो तुच्छ
या | यांसद्वेषपतितम् वनमालयास हूयतिपक्षस्वत्संस्पर्धिनी अस्पर्धिनी स्पर्द्धवती सोढती त्यर्थः। अस्पर्द्धिनी स्पर्द्धिनी वक्ष्यो रस्तेवं मानलया। नहि स्पर्द्धद्वयोः ग्रा | न

स्यात्त्वद्वांघ्रिस्तु भाशयधूमकेतुः क्षेमं यो मुनिभिरार्द्रहृदो ह्यमानः। यः सात्विकैः समविभूतिभिरात्मवद्भिर्व्यूहार्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥१६॥
ति | यश्चिंत्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा। अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥१७॥ ए | व
पुंछयापतितया वनमालयेयं यस्य स्पर्द्धिनी भगवती प्रतिपक्षत्वबुद्धिः यः सुभृत्यं तममूयार्हणमाददन्नो भूयात्सदाङ्घ्रिस्तु भाशयधूमकेतुः ॥१८॥
केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन्पादः पुनातु भगवन्भजतामघं नः ॥१९॥

दक्षरांसः। तिवरेणात्

संविद्रुपांस्पृशंतितामिष्टायैसुप्रणीतमर्हणमर्वनमाददानआत्तेयद्वाअन्वयविनोधमेआदानादिर्सर्वस्यकथंपूज्यतइत्यत्राह यरूतिपः अकाशरूपः स
लोक | वित्रय छिद्रूपः अत्रतु आकारांतइक्षिश्च ननैमिलक्षणलेनहरेयूयवस्यपादस्यान्वय विवतस्वात नेणादानादिधर्मो सुक्तइतिज्ञातव्यं ॥१८॥ हे भग
वन्भूमन्तेपादो नोस्माकं जगतां वाघं पुनातु अपि त्रिविक्रमस्ततः त्रयो विक्रमाएतप्रधानस्तकर्माणि यस्यस्त तथा तस्यां त्रास्ते क्रमेणितव्य त्यादित्सयत
वकेतुध्वजस्त्रवेदाएव पतंतस्त्रुलंत्यः पताकायस्यसत्तथा वध्वां असुरदेवचम्वोः भयाभयकरः किंचयः साधुषु स्वर्गायसुरानामस्वलेष्वितरायदुःखायभव

२८
राम

सिद्धेम्भः

नोदः भगवन्त्वं वितायराजा किमकरोदिति वसुदेवस्य हरिरेकत्वं परिहरति धर्मानिति। आत्मा देहः ॥७॥ सुकेरंतरंगसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं
वैरप्रधानासुरावेशाद्वेरम्भिश्च भक्तानामपि फलं स्वस्वयोग्यं फलं भवति। किमुत नित्यानुरक्तबुद्धीनामिति के सुतन्या यमाहवैरेणेति। शिशुपाले | दि
स्तनामानस्त | बुस्थिताअसंतत्सास्यद्वेषयोगफलेन रकारिलक्षणमापुर्भ्रत्स्याः संतरस्तस्य हरेः साम्यं निर्दोषत्वादिलक्षणं फलमापुः। अनुरक्तधियः के

नारद उवाच। भूर्मोन्भागवता निशंसुत्वा समभिष्कितेश्वरः। यज्ञांते तान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥४३॥ ते चांतर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य
पश्यतः। राजा धर्ममनुपातिष्ठः व प्रापपरमां गतिं ॥४४॥ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान् भागवतान् श्रुतान्। आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे
परं ॥४५॥ युवयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत्। पुत्रतामगमद्यद्वा भगवानीश्वरो हरिः ॥४६॥ दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः
आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥४७॥ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ॥४८॥ ध्यायंत आकृ
तधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किं ॥ मा पत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे। मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेव्यये ॥४९॥

वलभक्ताः किंपुनः भक्तिसाम्यफलमापुरिति किंवक्तव्यं अतो भक्तिरेव मुख्येत्यर्थः। पौंड्रकादिषु दैत्येषु सुरेशाः संतिसर्वेश्वाद बहुमानफलं विद्यो
स्तयो त्यादायसद्गति। विद्वेषस्य फलेप्युक्तंतरक्षायासुरास्तमः योत्यतानेव विद्वेषो विषयो कार्यः कथं वदनेति वृत्तुनात्। प्रामाणिकोयमर्थः।
आकृतधियः स्ववकुद्धौतदाकारवंतः ॥४८॥ उक्तार्थमुपसंहरन्तस्यापत्यबुद्धिं विहाय सर्वेश्वरबुद्धिरेव कर्तव्येत्याह। मापत्यबुद्धिमिति

भा॰ द॰
२९

सृष्ट्यादिगुणप्रयोगे त्वाञ्च कालरूपत्वाशयेनाह। अस्येति। अस्य जगत उदयादीनां हेतुरसि। प्रधानादिद मुक्तमिति स्मृतेः। चक्रत्वादीनां जगद्धेतुत्वादिदं कथमत्राह। अव्यक्तेति। अव्यक्तादीनां हेतुरसि। अतः कालः कालनिर्मातृत्वाच्च कालरूपत्वाह। कालमात्र इति। सर्वे निमेषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुतेः। द्वैविध्यं धांतरेण कालस्य च वाच्यत्वमाह। त्रिनाभिरिति। तिस्रश्चातुर्मास्याः लक्षणा नाभयो यस्य स तथा। गभीररयः अतर्कितोपायवेगः सोऽक्षलक्षणमिति कइतित्राह। उत्तमेति। पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः। संहारकर्तृत्वं विशिनष्टि। अखिलेति अधुनायादवाद्यखिलजगन्निरासे प्रवृत्तः। यद्वा

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमात्रः॥
सोऽयं त्रिनाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वं॥२५॥

यद्वा पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति। अस्येति। अनेन कथं तद्धि हतमभूदित्यत उक्तं अव्यक्तेति। कालस्वरूपज्ञाने अस्याप्यनुत्पन्नसमय इति निश्चयो न स्यादत्रोक्तं। कालेति। कालस्वरूपज्ञातातन्निर्मातावा। कीदृशः कालः येन तद्विशेषज्ञानं दित्याह। सोयमिति। द्वारिः संकोजनेनस्त्स्यादिविशेषविशिष्टं कालं जानानीत्युक्तं भवति। अतश्चक्रिमवसितमत्राह। उत्तमेति। एवंविधात् कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः। अनेन प्रकृतिपुरुषकालमहत्त्वेभ्य उत्तमात्वात् पुरुषोत्तमइत्युक्तं भवति। तदुक्तं कालाज्जीवात्तथाव्यक्तान्महतश्चोत्तमो यतः उत्तमः पुरुषस्तस्मादुगयाचिष्णुरुच्यत इति॥२५॥

१ तद्विशेषतो जानातीति सोयं कालः २
२ स्वं विशिष्टइत्यन्वयः। कथमत्राह। त्रिनाभिरिति। अखिलं समस्तस्य प्रपंचस्यापचये संहारे प्रवृत्तः २
स्या

२९
नाम

त्वत्तः स जगस्य स्वा। मिहेतुरित्युक्तोर्थः। द्वयेनाकथितं सर्जनं विवृणोति। त्वत्त इति। त्वत्तो ब्रह्मांडं जगदुत्पद्यत इति यदुक्तं तत्प्रधानमधिकृत्य प्रधानादिशब्दवाच्यं त्रमादीनधिकरणं कृत्वा वर्तते। तथाहि महाप्रलये लक्ष्म्याः सृहरममाणः नारायणाख्यात् त्वत्तो वतीर्णः पुमान्नाम अमोघवीर्यैर्भगवान् प्रधाना। भिमानि त्वावत्रामसमायां महान्तमिव स्थितं स्ववीर्यं गर्भं धत्ते। पुरुषनामानं चतुर्मुखं प्रधानाख्यां गायत्रीं च सृष्टवानित्यर्थः। पुरुष सपुमांश्चतुर्मुखो महान्तमिव गर्भमिमं हृत्वाभिधंआत्मानं श्रद्धाभिधां गायत्रीं च प्रधानाभ्यां गायत्र्यां धत्ते सृष्टवानित्यर्थः। ताभ्यां महत्तत्वाख्यश्रद्धाख्याभ्यां शेषाहंकारादयन्नजाताः इत्यन्वयार्थः)

त्वत्तः प्रधानमधिकृत्य पुमान्स्ववीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः। सोयं तयानुगत आत्मन आंडकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतं॥२६॥

नारायणाख्यः परमः शेते लक्ष्म्याः द्वितीयः स एव पुरुषाख्यं तद्वितीयं रूपमात्मनः कृत्वा रमायां पुरुषनामानं तु चतुर्मुखं। प्रधानाख्यां च गायत्रीं ससर्ज। पुरुषात्मकः चतुर्मुखः स पुरुषो महत्त्वाभिधं पुनः प्रधाननाम्न्यां गायत्र्यां ससर्ज। तान्नमेव तु श्रद्धाभिधां च गायत्रीं ताभ्यां शेषो विजायत इत्यादिवाक्यात्। सच्छ्रुतवाक्यस्याभेदो युज्यते सो महत्तत्वाख्यो ब्रह्मा यो नारायणादभिव्यक्तः पुरुषनामा तेन तयानुगतः प्रविष्टः श्रद्धाख्यां गायत्री सृष्टाहंकारादिजैः सहात्मनः परमात्मनः प्रवेशादुत्पादनसमर्थं बहिर्निवभिरावरणैरुपेतं हैमं आंडकोशं ससर्जेत्यन्वयः। ब्रह्मण आंडकोशसृष्ट्यकारेयत्तं सृजसीत्यस्य विरोधनिरासार्थं तेनानुगत इत्युक्तं॥२६॥

भा॰ए॰
३०

स्मायते। हृषीकपतेरिति

ननु तव सहकारिकारणं संरक्षकारणत्वं तु सुखस्यातः स्वामित्वं च तस्येति तत्राह। ततस्त्वितिः यतो यदनुग्रहेशमंतरेणाप्यात्मनां सर्जनशक्तिर्नास्ति।
तदनुग्रहप्रवेशेनैव तत्त्वाहंकारादयः सुखं जगतस्थापितः ईश्वरे चेतद धीशत्वं कथं ज्ञायत इति तत्राह। मायपेति। मायया दुष्ट्या उत्थगुणविक्रियया सर्वं धिष्ण्य
त्रिगुणविकारैर्यो नर्तनं प्रत्यात्मनश्चो विषयांस्तत्र रिंद्रियेषु स्थित्वा गुणवन्नपि न लिप्त इति यन्नार्थी शइरितिं तं बुध्यांद्रियस्वामित्वस्य जीवस्य संनिपतदनिपतत्व
दर्शनादीशनियत्वदर्शनाच्च हरेरिंद्रियेशत्वं मुख्यमिति ज्ञायते नन्वनु योगिष्वनेकांतो थलिप्त हेतुरिति तत्राह। येव्यइति येन्ये योगिनः सनकादयः परिहृता
नी
तत्रस्युवस्त्रजगतस्थ भवानर्थीश्रायमायया थ गुणविक्रियया पतं तान्। अर्थांस्त्रगुषत्र पिहृषीकपतो न लिप्ता येन्ये स्वतः परिहृतानपि बिभ्य
तिस्म॥१८॥ स्मयावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः। पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः॥१९
तो
निति हृता यावत्स्वमर्थेभ्यः ततः भवतः प्रसादात्परिहृतेभ्यो विषयेभ्यो बिभ्यति स्म अनर्थत्वं स्मृत्वेति शेषः भीतार्थानां भयहेतुरिति पंचमी। अनेन विषयालेपनं
योगिनां त्वत्प्रसादात् न स्वतः स्वयं भवति तव तु स्वत एव अन्यनिरपेक्षं नित्यं चेत्युक्तं भवति विषयालेपो नाम तदजितत्वमित्याह। स्मयेति। स्मयो मंदहासेन
सहितो वलोकः तस्य लवेन सह दर्शितो भावः शृंगारचेष्टा तया हारि मनोहरं भ्रूमंडलं तेन सह प्रहितः प्रयुक्तः सौरतः सुरते विद्यमानो मंत्रस्तेन शौ
डैर्निपुणैः तैरनंगस्य बाणैः यस्य मनः करणैः सर्वविद्यालक्षणैः साधनैः विमथितुं विलोडयितुं न शेकुरित्यर्थः॥१९॥
पित

नाम

नहि

सुखदुःखयोः कारणत्वेन हरेः पादस्य स्वतंत्रं स्वं स्वक्षमिति भावेनाहं न स्यात्तगाव इति सुखदुःखयोर्नियंतारं दंडिया भिमानिनो देवाश्चयस्य
पादस्य वशे वर्तंते नाभिकायामिव मोतगावस्त्वामिनद्धव यस्य स्वतनुभृतां शरीरिणां आयुषि शतवर्षलक्षणे रज्यमानैः संबध्यमानैः ताव
त्कालं स्थितवायस्यदुःखहमिति अभिमानशून्यस्येति तनुभृदायुषि रज्यमानैः पुरुषोत्तमस्य तेव रणेनः शंनो न्वित्यन्वयः। ब्रह्मणां संपत्यकी

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवंति देवा स्वयमनु भृदायुषि रज्यमानैः॥ ॥
कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शंनः स्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य

मत इत्युच्यते न रहत्येनेन स्थो हरिः संबंधो देहिनां वितायते। तदभिमानशून्यत्वे हेतुमाह प्रकृतीति अत्रापि हेतुमाह। कालस्येति। कालरूपे
तस्य रूपत्वं सकाशात् परस्य वा॥२४॥

पंचविंशाधिकं पंचविंशत्यु धिकं । तदुक्तौ वत्सराणां शतं चैव च सत्रं पंचविंशकं अवतीर्णस्य कृष्णस्य यदा प्रागात् तदा हरिं स्वस्थानगमनापेक्षी ब्रह्मा तु
ष्टाव सा मूर्तिरिति ।२६। अवशिष्टदेवकार्यापेक्षमाणिःस्थेयमित्याह नाधुनेति । यदुकुलमपेक्ष्यापि न स्थेयमित्याह कुलं चेति ।२७। यादवानां देवत्वात् स्थि
तौ कलेः प्रवेशनं स्यत्वापेक्षितत्वात् तत्कुलसंहारार्थं किं चित्कालं स्थित्यपेक्षायां तत्कृत्वा प्राप्तदिति स्वधाम प्रविश्यमित्याशयेनाह । ततः स्वधामेति । त
य दुक्तं च संवत्सरद्वयं स्वेयपश्चात्क्रियत्वा जनार्दनः अभिषेकस्यानंचतुर्मासाधिकं पुनरिति ।२८। अवधारितं निश्चितं ।२९। तर्हि कालक्षेपे किं

यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम । शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकं प्रभो ॥२५॥ नाधुना ते खिलाधार देवकार्यावशेषितं । कुलं च विप्रशापेन
य नष्टप्रायमभूदिदं ।२७। ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे । सलोकांल्लोकपालान्नः पाहि वैकुंठकिंकरान् ।२८। श्रीभगवानुवाच । अव न
धारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर । कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ।२९। तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं । लोकं जिघृक्षद्रु
द्धं मे वेलयेव महार्णवः ।३०। यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलं । गंतास्म्यनेन लोकोयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति ।इदानीं नाश आरब्धः
दून कुलस्य द्विजशापजः ॥ यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंते तवानघ ॥३२॥

कारणं तत्राह तदिदमिति मिजौर्ध्वे लोकं जिघृक्षति ग्रसितुमिच्छति ।३०। अनुक्तं दूरे कोदोषः इतित आह उद्वेलगो तैन वीर्यशौर्यादिगुणैर्मर्यादा
नेभ्यो यादवकुले संतोपद कुलसमोद्वेलत्वं युगधर्मप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः । सतामपि किलोपाद्भि विकारो मनसो भवेत् तस्मात् हूं
ध्य जहेनैतेसुः पापिनस्त्विति पुनर्लोके विसृष्यमो न रसादिकाः हरिः आविश्यरक्षाम कराज्जग तः पुरुषोत्तमः स्वात्मनास हयानेन पुरुषार्थो विको ३१
भवेदाइत्यनुग्रहबुध्या च संजहे स्वकं कुलं विभुरिति ।३१। एतदंते एतस्य यदुकुलसंहारस्यांते तव प्रीत्यै भवनं यास्यामि ।३२। ।श्री॥ ॥ राम

॥३२॥३६॥ यत्र स्नात्वा दक्षशापात् दुष्ट यक्ष्मणा किल्बिषात् मुक्तो भूत् । उषिजो अग्नीन् ।३७।३८।३९। अरिष्टानि अशुभानि ।४०।४२॥ ॥४३॥

श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं । सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥३३॥ अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां स
मुत्थितान् । विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ।३४। श्रीभगवानुवाच ॥ एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठंतीह सर्वतः । शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्रा
ह्मणेभ्यो दुरत्ययः ।३५। न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजी विषुभिरार्यकाः । प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोद्यैव मा चिरं ।३६। यत्र स्नात्वा दक्षशापा
द्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् । विमुक्तः किल्बिषात् सद्यो भेजे भूयः कलोदयं ।३७। वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् । भोजयित्वोशिजो विप्रा
न्नानागुणवतांधसा ।३८। तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महांति वै । वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवं ।३९। श्रीशुकउवाच ॥ एवं भ
गवतादिष्टा यादवाः कुरुनंदन । गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान् समयूयुजन् ।४०। तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितं । दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि
नित्यं कृष्णमनुव्रतः । विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ।४२। उद्धवउवाच । देवदेवेश योगेश पुं
ण्यश्रवणकीर्तन । संहृत्यैतत् कुलं नूनं लोकं संत्यक्षते भवान् । विप्रशापं समर्थोपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ।नाहं तवांघ्रियुगलं क्षणार्धमपि केशव ।४४
त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ।४५। तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममंगलं । कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ४६॥

भवान् समर्थोपि विप्रशापं न प्रहृतवान् यत्तस्मात् नूनमिदानीं लोकं संत्यक्षते ॥ ॥४६॥ ॥ रामगतीतोहारी ॥ रामराम कृष्ण कृष्ण ॥ राम

भा॰ए॰
३२

शय्यासनादिषु प्रियां ॥४५॥ तवाधीनां मायां प्रकृतिं ॥४६॥ श्रमणा भिक्षाशीलाः ॥४७॥ तावकैः तव भक्तैः सह त्वद्वार्तया ॥४८॥ गत्युत्स्मितेक्षणोत्के
लिभिर्यन्नृलोके विडंबनं तानि तत्र स्मरंतः ॥ उत्पन्नतत्त्वज्ञानो यदुद्धवोभ्रमामेत्यात्मनो वृत्तांतं वक्ति ॥ तिष्ठतु ध्वस्तं सत्त्वभावः इति प्रदर्शनाय आत्मनो वम म

शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेम हि ॥४५॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकार
चर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि ॥४६॥ वातरशना महर्षयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते यांति शांताः उ
संन्यासिनोमलाः ॥४७॥ वयं त्विह महायोगिन् भ्रमंतः कर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥४८॥ स्मरंतः कीर्तयंत
स्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविडंबनं ॥४९॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राजन् भगवान्देवकीसुतः ॥
एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥५०॥ इति श्रीभागवते॰ मौसले उद्धवसंवादे षष्ठोध्यायः ॥ ॥श्री॥ ॥६॥

तांबूलपुरुत्तमा अपि सर्वशः ॥ कदाचिदेव स्वगुणान् स्रग्धे सेवडिम्बाधवइति वचनादुक्तं युक्तमिति ॥४९॥ एकः श्रीहरिरेव सर्वोत्तमइति
भावो यस्य स तथा एकांतिनं मुख्यं प्रियमिति वा ॥ एके मुख्यान्यकेवलाः इत्यभिधानं ॥ ॥इत्येकादशव्याख्याने षष्ठोध्यायः ॥ ॥

३२
राम

न्नंचतथातस्मा

ग यद्यपि भवान्देवकीसुत बहुविषयलंपटत्वेन स्त्रीजितः तर्हि त्वत्कथानदीस्नानं पापनाशनं स्यात् त्रिःसंगत्वेन स्त्रीजितो नैव इति तत्कैंगर्भकृत्यस्तुवंति विभ्रदि
ति समस्तमुपप्रथमेति स्तुत्यादि श्रदितिप्रथमाषष्ठ्यर्थेति त्रिलोक्याः यदनन्यसाध्यं तत्सर्वं विभ्रतस्तव अमृतकथोदवहाः अमृतकथालक्षणनद्यः पादा
वनेजसरितस्ते इति पक्षी थेद्वयं तदुपस्पृशंति स्नानादियोग्यं कुर्वंति ॥ अत्र किं प्रमाणमत्राह ॥ आनुश्रवमिति श्रुतिप्रसिद्धं ॥ संपर्कं स्तवं तिस सनिनेधनात इंद्रिया

य बिभ्रत्वामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुं ॥ आनुश्रवं श्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति २०
बादरायणिरुवाच ॥ इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं ॥ अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यांबरमाश्रितः ॥२१॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूमेर्भार
वतारायपुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं ॥२२॥ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षि
प्ता सर्वलोकमलापहा ॥२३॥ अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमं ॥ कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥२४॥ यानि ते चरितानीश म
नुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसा तमः ॥२५॥

मनसा ऊह्यमाना इत्यादेः कुतो भयदित्यत उक्तं अंघ्रिजमिति ॥ अंघ्रिलंघनमतिक्रमणं शत्रूणां पराक्रमलक्षणं केषत्यर्थः ॥ अन्यत्तु प्रसिद्धं अभिल
षितत्वं वा इति धातुः केः करणे श्रुतिभिः श्रवणेंद्रियैश्च किं फलमुद्दिश्य शमलानि मलानि निहंतुं मतं क्व ग्राह्यो नेत्री ॥ तिय ॥ द्व ॥ तीर्थावयोरसी
गस्य दर्शितमिव तीतिश्रुत्विर्षस्य चंद्रार्कमंडलस्थयो ॥२५॥
निश्रीहरि र्म

भा॰ए॰
२२

स्यान्
अन्यैर्स्त्रम
मनो मयि

नान्यस्य अनर्था एवंप्राधान्यस्तानपूर्वकं भक्त्या मयि युंजानस्य योगिनो मिथ्यैषण मे इत्याह । पुंस इति अयुक्तस्य मनोयोगरहितस्य पुंसो मत्तो ऽपरित प्रकृतिर वितेनानाविधो ऽर्थो भ्र
परम मो मामंतरेण स्वकर्तृत्वज्ञानं स गुणदोषहृद् स्वर्गनरक कृत् । अनेन तद्योऽयं सुखदुःखात्मकोऽपारः संसारो लक्ष्यते इति ज्ञातव्यं । तदुक्तं । स्वर्गो [illegible] गु
णाः सर्वदोषाः सर्वत्र थैव वा । आत्मनः कर्तृता भ्रांत्या जायते नात्र संशयः परमात्मानमेवैकं कर्तारं वेत्ति यः पुमान् । स मुच्यते तस्मात्तत्त्वसारो ऽपरमात्मानमे
[illegible] निवृत्तिरिति । भ्रमस्य निमित्तमाह । कर्मेति सर्वं हि सः परमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीनं इदं मया क्रियते इदं मया न क्रियते इदं विपरीतं क्रियत इति कर्मा क्रियायां
अनामात्यां कर्मविकर्मेति भिदाबुद्धिभ्रमो गुणाभ्यां दोषधियो दोषबुद्धेः । पुरुषस्य भवतीति यत्तस्माद्भ्रमस्य मूलकारणं रजस्तमसोः शक्ति विज्ञानं परिहृत्य विष

पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् । कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥८॥ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जग
त् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥९॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणां । आत्मानुभवतुष्टात्मा नांतरायैर्विहं
न्यसे ॥१०॥

यादृक्त्वमप्येवस्थापेनेन युक्तेंद्रियजयो युक्तचित्तः त्वं इदं जगदात्मनि विविक्ते ईक्षस्व कार्यकारणात्मके जगति विततं विरूढं तिष्ठन्तमात्मानं विवि
क्तं अधीश्वरे मयि ईक्षस्व मदाधीनं पश्येत्यन्वयः । तदुक्तं । आत्मशब्दो दितो ब्रह्म परमात्माभिधीयते । सर्वं ब्रह्मणि वीक्ष्य तं मयि ब्रह्मण्यात्मनि वेत्ति
॥९॥ ब्रह्म तत्त्वत इति वंधके सत्यंतरायैर्मुक्तलक्षणप्रकारो विहितः स्यादित्याह । ज्ञानेति शरीरिणामात्मवद्भूतः आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो
ऽर्जुनेति वचनात् । आत्मौपम्येन सर्वाणि भूतानि पश्यन्नित्यर्थः । आत्मानः परमात्मनो ऽनुभवेनैव तुष्टः आत्मा मनो यस्य स तथा । अनेन तदधिगम
उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति सूत्रार्थो दर्शित इति ॥१०॥

२२
राम

...वती त्रिगुणबुध्या विहितं न करोति । किं तर्हि यथा अर्भकः फलानुसंधानरहितः क्रीडालक्षणं कार्यं करोति तथा किंतु स्वतंत्रं कर्ता नारायण इति ×२
एवं विधज्ञानिनः कर्मकरण प्रकारं श्लोकद्वयेनाह । दोषबुध्येति । शांतः क्रोधरहितः ज्ञानविज्ञानाभ्यां वैष्णवसिद्धांते निश्चलः अपर्वत इव स्थिरो विश्वं मदात्मकं ममस त
त वशत्वात् त्वया मदधीनं पश्यन् अत एव ममाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतसुहृत् विशेषेण भूतानां निरूपाधिकप्रीतिकृत् अत एव उभयातीतः ऐहिकामुष्मिक विषयो विरक्तो
निषिद्धाचरणात् दोषः स्यादिति दोषबुध्या तद्दोषानुत्पत्तये निषेधात् निषेधवचनात् न निवर्तते । विहितकरणात् सुखादि गुणो भवेत् इति न स्यात् स्थितत्वात् विहित
करणे प्रेरयति । निषिद्धान्निवर्तयति तादृक्कृत्स्नं मम तत्फलमिति निरस्य करं मे करोति । स पुनः विपद्येत संसारलक्षणां विपदं न प्राप्नोतीत्यन्वयः । कर्तृत्व
मात्मनोपमात् ज्ञाननिष्ठो न मन्यते अतो कुर्वन्नपि सदोषबुध्या न निंदति । गुणबुध्या न विहितं किंतु ईशप्रेरितोऽस्मीति । स एव च मयि स्थितः
दा

दोषबुध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुध्या च विहितं न करोति यथार्भकः ॥११॥ सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चलः ।
पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥१२॥ शुक उवाच । इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप । उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युत १२

निंदां निषेधं करोत्यजः । न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावतः स्फुटं । स्वतंत्रत्वात् केशवस्य यत्र्याप्तेषु भवेदपि इति मत्वा निवर्तेत निंद्याद्दुष्कृत्यो कुर्यान्नि
तिवाक्य सिद्धाय मर्थः पि अज्ञात्वा तत्र दोषो गुणो वा भवेदित्यर्थः । अनित्या मगुणा नित्यसुरोषा नैव कथं च न । इति मत्वा शुभं कुर्यान्निवर्तेत् अशुभाद
पि ज्ञानी तत्कर्तृत्वाभावात् ईशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतु पूर्णो गुणायैव न तु दोषाय मम त्रये । न चास्य गुणसिद्ध्यर्थं बालवत्कृतनिश्चयवत्
तद्युक्तायमीनवेलक्षण्याद्दूरोऽभिन्नं तत्त्वं न तदात्मकं । इति विश्वं प्रपश्यंति ज्ञाननिष्ठो हरेः प्रियात्यत ज्ञानार्थिना विश्वमेवं द्रष्टव्यमित्यभि
नर्थमानं २३ ॥

ना०१
२४

योगस्य यमनियमादेरीश। योगस्य ज्ञानस्य विशेषेण न्यासो देशादिष्वर्पणं येन स तथा तस्य संबोधनं योगविन्यासेति। योगात्मन् ज्ञानस्वरूप। योगसंभव उपायजनकं ज्ञानं तु योगः प्रोक्तं। युज्यते। नेन यत्सुखं। एवंविधो योगउपायः स्यात्। विविक्तं निरोधनमिति। त्यागं दानं ध्यानं वर्तयति संन्यासे

उद्धव उवाच॥ योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसंभव। निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः॥१४॥
त्यागोऽयं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः। सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः॥१५॥ सोऽहं ममाहमिति मूढ तः
मतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबंधे। तत्त्वंजसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यं॥१६

संन्यासलक्षण इति सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षण इत्यर्थः॥१४॥ ततः किमत्राह। त्याग इति। कामानामयं त्यागः सुतरां त्वय्यभक्तैर्दुष्करः॥१५॥ त्वन्मायया सोऽहमुद्धवनामा सानुबंधे विरचितात्मनि निर्मिते देहे ममाहमिति मूढमतिरत एव विगाढ इति यत्तस्मात्त्वं तानि
गदितं यथा संसाधयामि तथा भृत्यं मां शाधीत्यन्वयः॥१६

२४
राम

त मु त्र
दे भगवान्यदूद्धवसंवादव्याजेन स्वतत्त्वमुद्धवायोपदिशत्यध्यायद्वयेन। तत्रादावुद्धवोक्तं स्वामीष्टमिति वदन्ब्रह्मादीनां स्वलोकगमनमभिलाषं देवकार्यं करणावतारप्रयोजनं स्वयानानंतरं द्वारवत्याः समुद्रमज्जनं। लोकस्य पापबुद्धित्वेन मंगलं त्वं कलियस्त लोकादुद्धवस्य निर्याणप्रेरणं। स्वस्मिन्मनःप्रवेश्य महीपर्यटनं नियोगमिति दर्शयत्यादवत्ति। यदात्थ मामित्यादिना मोक्षं स्वलोकगतं कर्तुमभिकांक्षिणः १ स्वर्गादिहरणानंतरं सप्तमदिवसे ३ यर्हि यदा ४ अधर्मरुचिरिति पदच्छेदः॥५॥ क्षितिसंचरणे दृष्टभावविशेषमुपदिशति। यदिदमिति। मनआदिसर्वेन्द्रियैः गृह्यमाणं यदिदं रो

तं
श्रि श्रीभगवानुवाच॥ यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे। ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकांक्षिणः॥१॥ मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः।
यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः॥२॥ कुलं वै शापनिर्दग्धं नंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात्। समुद्रः सप्तमे ह्येनां पुरीं च प्लावयिष्यति॥३॥ यर्ह्येवा
यं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः। भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः॥४॥ न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले। जनोऽभद्र
द्र रुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे॥५॥ त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबंधुषु। मय्यावेश्य मनः सम्यक्समदृग्विचरस्व गां॥६॥ यदिदं मनसा भु
वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः। नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयं॥७॥
मनो

दं विश्वं तदिदं नश्वरं क्षणभंगुरं विद्धि न विद्यमानं वो ध्यंत हेरिति तत्राह विद्धीति। विद्धीत्येतत्संबध्यते। मनोमयीं मायां मन्मनःप्र
ना धानप्रकृतिनिर्मितं विद्धि सेयं बुद्धिर्धीनीरूसा प्रकृत्या रचितत्वादनिर्वाच्यां विद्धि। न स्वतंत्र इति वन्मायामयमिति प्रयोगो युज्य
ते। अत्रा[redacted] चेतन प्रकृतेः कार्यात्मकत्वमस्त्वचेतनायाः कथमिति इयमाशंका प्रकृतिः सा परा मह्यी रोदसी लोकधारिणी। के
नासत्यामराजत्यालोकानामलसंज्ञितेत्यनेन परिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षया पपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

यस्माद्भवतोऽन्योऽक्लान्तानास्ति तस्मादहं नारायणं शरणं प्रपद्ये। ममतानेपदेशायेति शेषः भवंतं प्रज्ये। अनवद्यत्वं एज्यत्वे हेतुः अनवद्यत्वे हेतुः अ
नंतपरत्वं परं तपारत्वं तर्हि स्वस्याज्ञानं आर्त्तं अतउक्तं। सर्वज्ञमिति। बलयत्वमतिबंधकेन ज्ञानंच विदलध्वंस्यादत उक्तं। ईश्वरमिति देशप्र भु
वर्दारस्यापि स्थानच्युतिः स्यादत्राह अखंडेति। अखंडं अपरिच्छिन्नं अविकुंठं अविनाशि च धिष्ण्यं स्थानं यस्य सतथा नन्व उभ

तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमखंडविकुंठधिष्ण्यं॥
निर्वेदधीर इरहं जिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये॥१८॥

अत्र तं बध्यते। शरणप्राप्तौ हेतुमाह। निर्वेदेति कुतो निर्वेद इत्यत्राह। वृजिनेति एवं विशिष्टोपि नारायणोन्यः किं न स्यादत्राह। नरस
खमिति। एतद्विशेषणं हरेरिति कुत इतीयमाशंका। विष्णोर्वायोरनंतस्य त्रिभिरंशो नरः स्मृतः। सेंद्रैश्च तु भिर्पार्थस्तु इत्यांतु व
चलक्ष्मणा वित्यनेनापरिहृतव्या॥१८॥

लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्य पुनरुक्तत्वज्ञानभ्रमः द्विमर्थ इत्याशंक्यापरोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वे हं मंतरेणोत्तमस्य पुरुषार्थस्य साधनत्वं न स्यात्पुत्र्यु
तानर्थहेतुत्वं च अपरोक्षज्ञानस्त्वादादित्याशयेनाह। प्रायेणेति। प्रायेण मनुजा इति। प्रायेण बहुधा लोके ये मनुजाः लोके तत्त्वविचक्षणाः सत्वेनौ
हनिर्मुक्तापरोक्षज्ञाननिपुणास्ते आत्मनेवचप्रयत्नेनैवाशुभाशयात् अस्मत्प्रलोपेयं यमीपापफलं दुःखबहुलं तमः प्राप्यात्मानं समुद्धरंति निर्मु
क्तयंति। हि यस्मात्तस्मात्स्नेहयुक्त लोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्याविशारदाः आत्मनेव सात्विकमनसैवाविर्भूतापरोक्षज्ञानेनैवाशुभाशयात्
 पकारणात्संसारादात्मानं समुद्धरंस्युत्तर्यंतिकूपादिवेति। अनेन भगवद्भक्त्युत्पन्नज्ञानं पुरुषार्थोपयोगीतिज्ञानं समुद्धमन्नस्यापि ममश्रेयसंभगव
वदपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो वक्तव्य इति तत्प्रश्नः सार्थक इति। पत्र्लोके ग्रामनस्यात्मा इत्यभिधानादात्मशब्दोयत्रादो वर्तते इति सिद्धोरोक्षे

श्रीभगवानुवाच। प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः। समुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात्॥१९॥ आत्मनो गु
रुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः। यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोसावनुविंदते॥२०॥
ऐवंतत्वंतु लोकं चापि स्विदंतिये नेपितत्त्वे हृनिर्मुक्तास्तमोयांतिविनिश्चयात्। आपरोक्षैकत्वज्ञानं नेषामुत्पद्यते कचित्। इति कवनादु
 क्तार्थभेदः सिद्ध इति संतोष्टव्यं॥१९॥ आत्मनैवेत्येकारेण श्रेयः संपत्तौ सात्विकमनसः प्राधान्यमुक्तं तदेव प्रतिपादयति। आत्मन इति। आत्म
नो जीवराशेः श्रेयः संपादने गुरुपदे दृष्टे आत्मैव मन एव मनसा वा अत्रैसंकल्पयत्यथ यात्वाहरतीति श्रुतेः अत इसातत्यगमन इति धातोः निष्पन्नेना
त्मशब्देन शरीरे पंकस्यते। तस्यैव गमनस्य भगात् तत्रापि विशेषतः पुरुषार्थलक्षणश्रेयः संपन्नो पुरुषस्य मनुष्यशरीरं प्राप्तस्य आत्मन आत्मैव
गुरुरिति संबध्यते। कुत इत्यत्राह। यदिति असौ पुरुषः मानुषशरीरं प्राप्तो जीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः पुरुषार्थं विंदत इति यदतद्इतिमनः
 पूर्वकं वसुधारूढ्या इत्यादिजीवादि संपल्लक्षणाः श्रेयः प्राप्तिदर्शनेन योगादिना धनसामर्थ्या स्वर्गादि श्रेयः प्राप्यत इत्यनुमीयत इति॥२०॥

भा॰ए॰
३६

वर्धतं

संतापं एतदेव विशदयति पुरुषत्व इति। पुरुषत्वे मनुष्यशरीरे शोभमानं यत्तां वक्तोऽस्य योगविशारदा धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितं मां निस्तारं यथा योग्य विश्वरूपं प्रप श्यंति सम्यक्। आ॰ संतापः आर्त्तं सारितारं यती च्या विस्तारस्तं आत्मसंतापकोपयो दीतियास्त्वः निस्या विवृत्ति मूलं वा।।२१।। बहवीः पुरः एकद्विपुरस्तेषु का
घु पत्तव प्रेष्ठेति तत्र ग्रहणासामिति।।२२।। तत्र कारणमाह अत्र मामिति। अत्र मनुष्यपुरुषशरीरे मनोयोगयुक्ता योगिनः स्वतो बाह्यमीश्वरं मामग्राह्य त्पक्षीकर्तुं मार्गयंति विचार्य ज्ञातुं यतंते। कैर्हेतुभिः सकृ भिः अनुमानतः निर्दोषपंचावयववलक्षणवाक्यात्मकैः किंप्रमाणकैः चक्षुरादिना गृह्यमाणैः

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः। आविस्तरां प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपबृंहितं।।२१।। एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः
बह्व्यः संति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया।।२२।। अत्र मां मार्गयंत्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरं। गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमान
तः।।२३।। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः।।२४।। अवधूतं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयं क
रिये विं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित्।।२५।। कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा। यामासाद्य भवाल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत्।।२६।।

रूपादिभिरात्मनः परमात्मनो लिंगैः गमकैर्ज्ञापकैर्जीवस्य दर्शनादिस्त्रोतं व्याप्ता भोक्ता तत्कृतान्यईश्वरो पपत्ती यानुमीयतइति।।२३।। यथा
हंसस्य पर्या भितथा यो शार्थी त्युद्भव वाक्यमवधार्य नुक्तमर्थमिति हासेन संवेदयति। अत्रेति। अत्र पुरुषशरीरे अईनिमार्गेणेन सुलभ
इत्येतस्मिन्नर्थे अवधूतयदुसंवादरूपमितिहासं पुराविदं उदाहरंति अस्यैव विवरणं पुरातनमिति। अमिततेजसः अनल्पबलस्य
तेजो बले प्रभावे चे ज्योतिष्यं विविरित सीति तिस।।२४।।२५।। अकर्तुः निषिद्धाचरणरहितस्य। आत्मानादि विहितन्निःशून्यस्य वा२६ ३६।।
नाम

५

तवमत्त्वरूपेपदेष्टा मत्तो न्यः किं न स्यादत आह। सत्त्वस्येति तत्त्वस्वरूपस्य वक्तारमात्मनः सत्तो न्यं पुरुषं नानुपश्येन पश्यामि कीदृश्यस्य तस्य साधुत्वा
नादिगुणस्य स्वदृशः स्वयंप्रकाशमानस्य आत्मनः सर्वव्यापिनः मनुष्येष्वप्यात्मनो पिदेवेषु त्पादतउक्तं। विबुधेष्वपीति उक्तं विदिशानिष्ट। सर्वइति ब्रह्मा
स्याप आदिः कारणं येषां उद्गादीनां तेन तथोक्ताः। ते विमोहितधियः परोक्षज्ञानवंतः कुतो त्वनु भूतइति। शरीराभिमानित्वादत एव बहिरर्थभावाः मोक्षतद्धुप नाह
योगिभ्यो न ज्ञापिका मनुक्त्वा अस्य श्लोकार्थः। अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानंदत्वतः सदा। इच्छतस्त्रीउयेवास्य न फलं युतो विभो। अतो बाह्यार्थ
कामोपिनिष्कामरति कथ्यते तद्वत्सानिरभिमानित्वाच्छरीर्यपि शरीरवान्। नित्यानंदोपि प्रोग्यस्य कामस्याज्ञितितः सदा बहिरर्थवित्निर्गुणोक्तः
तथापि तनुधारणात् अमूढो मूढवत्तिवदुच्यते वसरस्वती। रुद्राद्यास्तत्त्वभीमानाद्बहिरर्थेषु जागृत्तथा।। सर्वेषां ब्रह्मपदवी योग्याना द्वेमेवतु। अ
त
सत्त्वस्येतरदृश आत्म आत्मनोन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुपश्ये। सर्वे विमोहितधियस्तव मायये मे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावः ७
भावस्तु परोक्षस्य मोहेप्यज्ञानस्य कथ्यते। ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषु भारत्याज्ञानवर्जनं। अंशगाय त्रिभावत्वांशावतरणं विदः। शतजन्मसु पूर्वं
तु ज्ञानोदयइदीयते। आपरोक्ष्येणपारोक्ष्यात्तद्दर्शनज्ञानं सर्वतु। शतजन्मसु पूर्वेस्तु गतायाद्यापरोक्ष्या च्छितिभवेत्। क्वचित्क्वचित्सरस्वत्या
अंशावतारणेष्विति। शालिक्विकयंथादवगतइति, अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानीति श्रुति रत्र मानं। श्रु
तिभिस्तेनितत्वानुस्तनयित्नुईरितस्मृतः। अभ्रं मज्जाभिभरणादश्री वायुर्भरतः स्मृतः। विद्युद्भारती प्रोक्ता एत एव शरीरिणः व्यासेना
पिनामस्यादेतेषां महताप्तदेत्येन श्रुत्युक्ता एता एवेति तत्रायं ते।।७।।

भा॰ए॰
३७

क्षितेः शिक्षितां बुद्धिमाह। भूतैरिति तद्दैवं विदंतीति तद्विदः तेषां देवज्ञानां मार्गात् तद्विद्वानिति पाठे तस्य दैवस्य वशानुगत्वं जानन् मार्गात्स्वस्ततः क्षितिशिक्षितं
क्षितेर्व्रतं स्वबलत्वं अतएव चलेतिए धिया नामांतरं। ३७। भूमेः शिक्षितव्रतांतरं बुद्धिं चाह। शश्वदिति। सर्वदा परेषां गुरुर्देवैर्दिः सज्जनानां अर्थेआ ता
त्मनः सर्वे हांसकलचेष्टां संभवे वृद्धिं च सज्जनार्थेषु मन्ये तदेहिकी वृद्धिमात्मनः इत्यादरय मेवाधइति। शिक्षेत नियमेनेति शेषः। एवं विधृता
नानि शिक्षमाणस्य मुनेर्वृत्तिप्रकारमाह। प्राणवृत्त्येति। मुनिर्यावत् प्राणवृत्त्या शरीरयात्रा भासं तुष्येत्। तावत्येव निर्विहृतु एवकारस्य व्यत्येमा

तद्विदो भूतैराक्रम्यमाणोपि धीरो दैववशानुगैः। तद्विद्वान्न चलेन्मार्गादनुशिक्षं क्षितेर्व्रतं॥३७॥ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः। सा
धुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मतां॥३८॥ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः। ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः॥३९॥ न
विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः। गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत्॥४०॥ पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः॥ हे
गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक्॥४१॥

ह्नेनैवेति तत्रापि ज्ञानं नाशकानकारणानि मनोविक्षेपनिमित्तानि वाङ्व्यापारान् सेवेते त्याशयेनाह। ज्ञानमिति॥३९॥ वायोः शिक्षितां बुद्धि
रिति तत्राह विषयेष्विति विषयेष्वाविशन् विषयान् अनुभवन्नयो ग्याल्मायोगी जीवः गुणदोषसंबंधेन न विषज्जेत सक्तो न भवेत्। नानादि
नानाधर्मेषु पार्थिवेषु पार्थिवेषु पृथिवीकार्येषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः गुणैः सुखदुःखादिभिः॥४१॥ ॥रामगतीतोहारी॥ ॥
जन्मदुःखादिदेहधर्माश्रयः ३० नाम

परमात्मनः
संगम

अंतर्यामित्वेन नभसः शिक्षितमाह। अंतरिति मुनिर्वितितस्य व्याप्तस्य आत्मनः नभस्त्वं अव्यवच्छेदम् भेदम् असंगत्वं भावयेच्चिंतयेत् कुतः कथमतउक्तं। स्थिरजंग
चर। मेष्विति स्थिरजंगमेषु चराचरात्मकेषु वस्तुषु अंतरात्मभावेन अणुत्वव्याप्त्या बहिर्ब्रह्मभावेन वृहत्वेन महत्वव्याप्त्या। इदं केन सिद्धं तत्राह समन्वयेने
निति। उपक्रमादितात्पर्ययुक्तप्रमाणेन ब्रह्मण आत्मभावेन ऐक्येनेत्यन्यथा व्याख्यानं जीवांतर्यामिको विष्णुः आत्मना समीरितः तस्य तु ब्रह्म
रूपत्वाद्धि रितं तस्तथैव च पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वं च नित्यशक्ति प्रमाणविरुद्धं तस्मान्नांगीकर्तव्यः सोर्थ इति॥४२॥ असंगप्रकारमा
ने ह। तेजइति। यथा नभो वायुनेरितैर्मेघाद्यैर्न स्पृश्यते। तद्वत् तथा पुमान् परः पुरुषः कालसृष्टैः तेजोबन्नमयैर्गुणैर्विषयैर्न स्पृश्यतेत्यन्वयः। ४३

अंतर्बहिश्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन। व्याप्त्याव्यवच्छेदम् असंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत्॥४२॥
व तेजोबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः। न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान्॥४३॥ स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्य
स्तीर्थभूर्नृणां। मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षणस्पर्शकीर्तनैः॥४४॥ ॥श्री॥ ॥

छ र अद्भ्यः शिक्षितां बुद्धिमाह स्वच्छ इति। तीर्थवत् गंगादिजलवत् प्रकृतितः स्वभावतः स्वच्छः प्रकृतिः पंचभूतेषु च भावे मूलकारणं इत्यभिधानात् नतु जी
वस्य स्वच्छगुणत्वे जीवस्य योः को विशेष इति इत्याशंकां स्वच्छत्वादयो गुणा हरेः स्वतः सिद्धाः जीवस्य हरेः ख्यात्स्वीकर्तव्या इति परिहर्तव्या तदुक्तं
तत्वद्रष्टा गुणात् जीवस्य चेष्टव्यां न सिद्धा। विष्णोर्गुणांस्तथा। तत्र दृष्टवाविवी वीतष्टगेवसुधीसदेति माधुर्यसुखहेतुः मधु नाम सुखं विंद्यात्माधु थ
र्यं सुखहेतुतः सुखरतिर्वा संप्रोक्ता शब्देनैत्वे विचक्षणै इति वचनात्। मुनिः मित्रं स्वाश्रितं पुनाति इक्षणादिभिः स्वाश्रः॥ ॥४४॥ ॥श्री॥ ॥

प्यास

अग्नेः शिक्षितां बुद्धिमाह। तेजस्वीति तेजस्वी प्रभाववान् अन्यैरभिभवितुमशक्य इत्यर्थः। तपसा उपवासादिना अन्यसंताप हेतुत्वात् दीप्तः प्रकाशनशक्तिमान् दुर्द्ध
र्षः पराभावयितुमशक्यः पराभवो धर्षणं यावद्दत्तानम थापि वा। न तत्संग्रहं कुर्यात् इत्यर्थः शर्मनन्नवेति क्व नाम ते भाजनः दृग्त्रिषेध्यः युक्तात्मा
परमात्मनि सुक्तमनाः एवं विधो ज्ञानी सर्वभक्षोपि पापं नादत्ते अपरोक्षज्ञानिनोपि सर्वभक्षत्वे सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये इत्यादिदर्शनादिति सत्तादापद्धि दु
ष्ये कुथंअग्निवत्॥४५॥ क्वचिच्छन्नः दुष्टजनसन्निधौ क्वचित्स्पष्टः स्वजनसमीपे आत्मज्ञानादि लक्षणं श्रेयः इच्छतां पुंसां उपास्यः दातृणां प्रागुत्त त
रमशुभं दहन् सर्वत्र भुंक्ते सुभ्य युग्मः समभिदं॥४६॥ अग्नेः शिक्षितं परमात्मज्ञानमाह। स्वमायये ति मायया खेच्छा धीनप्रकृत्या सृष्टं सदसल्लक्षणं स्व
षं

ग्ना तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्द्धर्षोदरभाजनः। सर्वभक्षोपि युक्तात्मा नादत्ते पापमग्निवत्॥४५॥ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रे
यइच्छतां। भुंक्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभं॥४६॥ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः। प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपो
ग्निरिवैधसि॥४७॥ विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः। कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना॥४८॥

स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रविष्टः सन् तत्तद्रूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूप ईयते। कथं एधसि प्रविष्टः धीरूपोग्निः इव अत्र जीवस्य च्छन्नत्वं परमात्मनः प्रवि
ष्टत्वं चेति विशेषणं ज्ञातव्यं। जीवस्य छन्नतां शिक्षेत प्रविष्टत्वं परमात्मनः। तन्न दुग्णविडर्वचवहैः सर्वमुथापि वेतिवचनात् अतस्तदीयो यथा
त्मा अग्निरेव मन अशरीरकाः दृश्यते परमात्मापि स्थूलास्थूल शरीरगः इति॥४७॥ चंद्रमसः शिक्षितो बुद्धिमाह। विसर्गाद्या इति। विविधाः
सर्गाद्याः श्मशानान्ताः मरणान्ता देहस्यैव नात्मनो जीवस्य चंद्रस्य कलानां क्षयादिकं यथा न चंद्ररूपस्य॥४८॥ ३८
राम

बालवत्तेवलं ज्ञानसंपादनाय किं न स्यात् इत्याशंक्य सत्यं नायं मनुष्यधर्मः किंतु तेषां धर्मो द्विविधप्रवर्तनमात्मतत्वविविक्षायां सत्यां चेत्याह। प्राय इति मानवाः प्र
स्मात्मतत्वविविक्षायां सत्यां चेह धर्मादिषु विषये समीहंते प्रवर्तंते आयुरादिप्राप्त्यैव हेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामर्थ्येन॥२७॥ शक्त्यादिसाधनसामर्थ्यम
वाद्यमवस्थानमिति तत्राह। त्वं त्विति॥२९॥ स्पर्शविहीनस्य विषमभोगविहीनस्य केवलात्मनः शरीरमात्रमेव परिग्रहस्य॥३०॥ बुद्ध्युपाश्रिताः बु

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः। हेतुनैव समीहंत आयुषो यशसः श्रियः॥२७॥ त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोमृतभाषणः।
दे नकर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत्॥२८॥ जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना। न तप्यसेग्निना मुक्तो गंगांभस्थ इव द्विपः॥२९॥ त्वं हि नः
वतः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं। ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः॥३०॥ श्रीभगवानुवाच। यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेध भ
सा पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः॥३१॥ ब्राह्मण उवाच। संति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः। यतो बुद्धिमुपादाय मु
स ह क्तोटामीह तान्शृणु॥३२॥ पृथिवी वायुराकाशमापोग्निश्चंद्रमा रविः। कपोतोजगरः सिंधुः पतंगो मधुकृद्गजः॥३३॥ मधुहा हरि
णो मीनः पिंगला कुररोर्भकः। कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत्॥३४॥ एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः। शिक्षा वृत्तिभि
च रेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः॥३५॥ यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज। तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते॥३६॥

मदीयबुध्यासंप्र
दिताः॥

ध्यासंगृहीताः यतो येभ्यः शिक्षा वृत्तिभिरुपादाय शरीराभिमानमुक्तः तान् गुरून् एतेषां पृथिव्यादीनां शिक्षा करणवृत्तिभिः॥३५॥
यतो यस्मात् पृथिव्यादेर्यद्वृत्तं शिक्षा मि शिक्षितं तत्तथा निबोध बोधेति परस्मैपदी॥३६॥
य नि

भा॰ए॰
३९

नकेवलं असंगत्वमेव सूर्यात् शिक्षितुमपि तु जीवपरमात्मवैलक्षण्यं चेति भावेनाह। बुद्धिसंस्थेनेति। तस्य जीवस्य शरीरतः आत्मा परमात्मा स्थूलमति-
भिः प्रमाणज्ञानरहितैः बुद्धिसंस्थेन भेदेन ग्राह्यांतःकरणविषयमिथ्याज्ञानेन व्यक्तं शरीरितस्थो जीववत् स्वसादृश्येन सुखी दुःखी तिलक्ष्यते दुःखाद्यधि-
क करणदेहगतत्वात्। कथं अंबुस्थितार्कवत्। यथा परमार्कस्वरूपानभिज्ञैः। बिंबभूतो जलप्रतिबिंबार्कवत् अचेतनः शिरःपादादिरहितो वर्तुलश्चेति
कल्प्यते तद्वदिति। तस्मात्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादिश्रुतितात्पर्यवेदिभिर्निर्मलचित्तैः सूक्ष्मेक्षणैः जीवपरयोर्वै-

भेदेन
बुद्धिसंस्थेन योगेन व्यक्तस्थ इव तद्गतः॥ लक्ष्यते
भि स्थूलमतैरात्मा चांबुस्थितार्कवत्॥ ५१॥

योगिनी प्रवेतस्या वस्रयोगः। म लक्षण्यं जानद्भिः योगिभिः भाव्यमन्यथा तु रमतप्रवेशदृष्टिदृष्टीतिपथमेव ज्ञातव्यं। बिंबप्रतिबिंबयोरिव जीवपरयोर्भेदो व्यावहारिको न तु यथा-
र्थ इति तत्त्वं। बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदो व्यक्तस्थो जीव उच्यते। तेनैव सह संस्थानात्परात्मा स्थूलबुद्धिभिः जीववल्लक्ष्यते विष्णुर्यथैवांबुस्थि- व
तार्कवत्। परमार्कः पारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिना तथा। अर्कस्वरूपानभिज्ञैः शिरःपादादिवर्जितः। अचेतनश्च कल्प्यते तद्वत्तेजोमात्र-
दर्शिभिः स्वस्वदेहादिभिर्वर्हितेजोमंडलमेव तु दृश्यते स्थूलमतिरेवमेव जनार्दन इति प्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयं॥ ५१॥ ३९
भि राम

पा
मुक्तिसाधनेषु प्रथमतः आद्यं विरक्तिलक्षणं साधनमिति कपोतशिक्षितं विरक्तिमाह। नातिस्नेह इति। स्नेहगुणितहृदयाविति तद्दर्शयति। दृष्टिमित्यादि

नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित्। कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः॥ ५२॥ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ। कपोत्या भार्यया सार्द्ध-
मुवास कतिचित्समाः॥ ५३॥ कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ। दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः॥ ५४॥ शय्यासनाटनस्थानवार्ता- ट
य क्रीडाशनादिषु। मिथुनीभूय विश्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु॥ ५५॥ यं यं वांछति सा राजन्तर्पयंत्यनुकंपितः। तं तं समानयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रि-
यः॥ ५६॥ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगते। अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती॥ ५७॥ तेषु काले व्यजायंत रचितावयवा हरेः। श-
क्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः॥ ५८॥ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ। शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः॥ ५९॥ कू नि
तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः। प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः॥ ६०॥ स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया॥
र विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः॥ ६१॥ एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ। परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरं॥ ६२॥
दृष्ट्वा तान्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः। जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके॥ ६३॥ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ॥
गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः॥ ६४॥ कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान्। तानभ्यधावत्क्रोशंती
क्रोशतो भृशदुःखिता॥ ६५॥

ना॥ ५२॥ शय्यासनादिषु मिथुनीभूय वर्तमानौ॥ ५५॥ ५६॥ ६५॥

भा.ए.
४

शिवापक्षिण्योद्विजातेन ॥६८॥७३॥ आरूढाद्गृहस्थात्च्युतंपतितं ॥७४॥ इत्येकादशविवरणेसप्तमोध्यायः ॥ ॥ नकेवलंमीहसेकिंविदितियद्राजन्नम्नपरि
हरन्नेतत्संसारसुखंयथादुःखवशिरस्कत्वेननाकांक्षेन्नसौध्यंवनथास्वर्गसुखमित्याह ।सुखमिति। यथैवेंद्रियकैसुखंयत्नेननिश्चय। स्वर्गेनरकेवास्ति दु

त्रिलि सोसकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताजमायया। स्वयंचाबध्यतशिवाबद्धान्पश्यंस्वपस्मृतिः ।६६। कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकप्रियां
न्। भार्यांचात्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ॥६७॥ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः। अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिको
हतः ॥६८॥ अनुरूपानुकूलाचयस्यमेपतिदेवता। शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ॥६९॥ सोहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्र
जः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ॥७०॥ तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः। स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्न
प्यबुधोपतत् ॥७१॥ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनं। कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहं ॥७२॥ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपत गद दु
न्न त्रिवत्। पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ॥७३॥ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतं। गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ॥७४॥ ॥ त
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअवधूतगीतेसप्तमः ॥ ॥सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवचादेहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेत्तद्बुधः ॥१॥

तथाश्रोत्रादींद्रियविषयशब्दादिसुखंअस्त्येवेतियत्तस्माद्बुधोदुःखशिरस्कंसुखंनेच्छेत्कुतएवतत्साधनेप्रवर्त्तनमित्यन्वयःअनेनेंद्रियकसु
खायनप्रवर्तनीयमितिकिंवक्तव्यमित्युक्तंभवति ॥१॥

४०
नाम

कालवेगेनप्रतिक्षणमपिदेहादीनांसूक्ष्मावुत्पत्तिनाशौ नोक्तइतिसोदाहरणमाह। कालेति। कालाख्यनद्योघवेगेनभूतानांशालिनांआत्मनोदेहस्यनि
त्यावपिसदातनावपिप्रभवाप्ययोउत्पत्तिनाशौनदृश्येतेसूक्ष्मत्वादितिशेषः। यथाग्नेरर्चिषांज्वालानांप्रवाहविशेषः। यथापुरूरवसोजराग्निभ्यामेवदृश्येते
वचनंसदात्रप्रमाणं। भूतानांचेतनानामात्मनःपरमात्मनःप्रभवाप्ययावित्यन्यथाव्याख्यानेअवयवावयविनांचगुणगुणिनोस्तथाशक्तिशक्तिमतो
श्चैवक्रियायास्तद्वतस्तथा। स्वरूपांशांशिनोश्चैवनित्याभेदोजनार्दने। जीवस्वरूपेषुतथातथैवप्रकृतावपि। चिद्रूपायामतोनंशाश्चगुणाश्चक्रिया
तय इति। हीनाश्चवयवेश्चेतिकथ्यंतेतेनालभेदतः। पृथक्गुणाद्यभावाच्चनित्यत्वादुभयोरपि। विष्णोरचिंत्यशक्तेश्चसर्वंसंभवतिध्रुवं। क्रियादेरपिनित्यत्वंव्यक्ते
व्यक्तिविशेषणं। भावाभावविशेषेणव्यवहारस्थतादृशः। विशेषस्यविशिष्टस्यापभेदस्तद्वदेवतु। सर्वंचाचिंत्यशक्तित्वाद्युज्यतेपरमेश्वरे। तच्छक्त्यैवनजीवेषु

कालनद्योघवेगेनभूतानांप्रभवाप्ययौ। नित्यावपिनदृश्येतेआत्मनोग्नेयथार्चिषां ॥४९॥ गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति। नतेषुसज्ज
तेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ॥५०॥

चिद्रूपप्रकृतावपि। भेदाभेदौतदन्यत्रह्युभयोरपिदर्शनात्। कार्यकारणयोश्चापिनिमित्तंकारणंविनेति। प्रमाणविरुद्धत्वाज्जडस्येत्यंगीकर्तव्यंअनंशा
व नांचैतेनानोक्रियात्वंचाचिंत्येशशक्तिनियतत्वाद्युज्यतइत्यभिप्रेत्यैआत्मनिदेवंविचित्राश्चहिसर्वेयितात्वतदृशीनात्सर्वधर्मोपपन्नेश्च। स्वाभाविकीज्ञान
बलक्रियाच। यत्रतस्मर्षान्यपरएकमाकुरित्यादिप्रमाणंतत्त्वंचनचेशशक्तिर्मायामयीविनादोषांश्रुतमह्यवगम्यतथास्मृतंपरमेसत्पुरुषे। नेवारत्यर्थकिंचिद धु
स्मिन्परेशोसर्वंयुक्तंपूर्णशक्तेःसदैवेतिश्रुतिविरोधात् ॥४९॥ स्वर्गादनुशिक्षितांबुद्धिमाह। गुणैरिति। योगीयथाकालंविहितकालेगुणैरिंद्रियैःगुणा
न्शब्दादिविषयान्उपादत्तेविमुंचतिचातेषुविषयेषुनसज्जतेनातिशक्तोभवति। कथमिवगोपतिःसूर्यःगोभिरश्मिभिःगाइवजलानीव ॥५०॥ ॥

भा० ४२

समृद्धकामः समृद्धा भीष्टार्थः। नोत्सर्प्येत उत्सिक्तो न भवेत्। हीनो वा द्रव्यैर् इति शेषः। न शुष्येत यथा प्रावृषि समुद्रः समृद्धजलाभिः ग्रीष्मे शुष्कजलाभिस्स
रिद्भिः॥६॥ शलभाच्छिक्षितां बुद्धिमाह दृष्ट्वेति। देवस्य मायां मोहकशक्तिं। भावैः शृंगारचेष्टाभिः। अत्र महतां वनिताकामः पतनं धत्ते तमस्युल्वणं। अन्यत्र
व निरूपयन्ति दुःखवान् ऊर्ध्वं हि पर्यय इति वचनात्। अथ यते विशेषोऽस्तीति ज्ञातव्यं। मायाशब्दस्येन्द्रजालार्थमंतरेण मोहकारणत्वार्थः कथमित्यत
याचि श्चोद्यं मोहकारणभूतां तु मायेत्याहुर्मनीषिणः। अविद्यमानं मेत्युक्तेन तत्र ज्ञापयतीति वक्तव्यं। कुत्रचिज्ज्ञानरूपं सत्प्रभरूपं च ... एषचे मयं ज्ञानं बुद्धि
ष्टमायास्यात् वधुरित्यपीत्यनेन परिहर्तव्यं। तस्माद्यायाविवक्षितानां तामनुसृत्यार्थो वक्तव्य इति ज्ञायते। ननु मा तर्हि मायाशब्दस्यानेकार्थत्वं इति वा

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः। नोत्सर्प्येत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः॥६॥
दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः। प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगवत्॥७॥

कुत्र मुख्यार्थ इतीयं शंका। स्वतंत्रं परमार्थो रूपं स्वनंतैकाहुरे मतिः। सैव माया समुद्दिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका। इत्यनेन परिहर्तव्यं। पारमार्थे निष्टस्य
स्वतंत्रशब्दस्य गुणनिष्टत्वं कथमित्येतत्। भृतिमन्यति भेदोपि न विष्ण्योः क्वचिदिष्यते इत्यनेन परिहर्तं। मायापार्श्वोच्चावधि जगत्तन्मयत्वं ते
कथनं कथमपि दुर्दमपि। पारमार्थ्येन नास्त्येव तदन्यत्तद्दृशं यतः। जनाद्यनंतकालेपि विद्यमानमपि कीर्त्यं। अतो मायामयं प्राहुः सर्वं तद्दृशग धु
यतः श्रुतिश्च सुनापरिहर्तं। किं च विश्वस्य पराधीनत्वात् अस्तद् दादि शब्दवाच्यत्वं नित्यविद्यमानत्वात् न हि जगन्नास्त्येवेति कथं अस्वतंत्रत्वादित्युक्तं
प्रवाहरूपेणानित्यत्वात् सदातनत्वं युक्तं। श्रोतत्वाद्विश्वस्य मिथ्यात्वं किं न स्यादिति चेत्। न हरेरिच्छाधीनत्वात् मायामात्रत्वात्॥७॥ ॥७॥ राम ४२

तर्हि श्रुतेः का गतिरिति चेत्। न परस्यैव परमार्थत्वात् सत्त्वं प्रमाणसिद्धं। स्वाधीनं सदिति प्रोक्तं पराधीनमसत्स्मृतं। अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः। अनाद्य
नंतकालेषु विद्यमानमपि ध्रुवं। अस्वातंत्र्यात्तु नास्त्येवेत्येवं वाच्यं जगत्सदा। सदाद्यैर्नैव विद्यमानमिति श्रुत्याद्यादि क्वचित्। तथापि नाप्रवृद्धिः प्रवाहात्तु घटस्य नित्यता।
व अतो निर्दोषमित्याद्युः प्रपंचोऽस्तीत्ययुक्तिः। यद्यपि विष्णोरिच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटं। परमार्थेन तैकमेव स्वातंत्र्याद्धि विष्णुमयं। यदि कल्प्यते दोषः सत्यप्र
त पंचनिवर्तयेत्। विष्णुस्तस्मादृश्यत्वान्नास्तीति हेतुमुच्यते। स्वातंत्र्येण हरेरेव ज्ञानेपराधीनत्वान्निस्ता स्याद्। इत्याद्युपदेष्टारः आचार्यास्तत्त्ववेदिनः। यु
धेरराजन्निहाते नान्योऽस्तीति स्फुटं वचः। स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्यात्तु तद्भूत्यादिषु सत्स्वपि। पृथ्व्येव सर्वेषां प्राधान्याद्विहितीयो हरिः स्मृतः। एवं मुक्तावितानंति
तापुत्रंषापिताविभोः। अनंतकाले पश्यंतो जगदेतद्वशावरं। तस्यैकस्य प्रविज्ञानात् केवलं भ्रांतिरूपकं। जगद्युक्तातमायां तु तद्विशितव्येशशापनहीति। अनेन
धे प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशय इति श्रुतिरपि विवृतासत्यत्वार्थे पुत्रानये यदि विद्येतेमरिष्यंत्येव ते ध्रुवं परिरक्ष्य करोत्येव न श्यंत्येव न संशयमिति धृतराष्ट्रस्य
वचने पदिशब्दस्य विपर्ययपर्यवसानेन वस्तुत्वार्थः प्रतीयते तथात्रापि। यदि शब्दस्य वस्तुत्वेऽपि अस्वातंत्र्येव संशये। अवस्तुशब्दस्य शक्ति स्म
शक्तो न करिष्यते। इत्यनेन यदिशब्दस्यावस्तुत्वार्थोऽपि ज्ञायते॥७॥ श्रीरामजयरामजयजयराम॥ राम गतीतोहारी॥ गंगायै नमः॥

भा॰ए
४२

द्व

प्रागुक्तस्तोकार्थमेव विवृणोति। सोपिहितिहि मायारचितेषु भोगसाधनेषु तस्मादिष्वपि ज्ञानेषु भोगबुध्या विषयभोगसाधनबुध्या पतलो भि
तस्मा विवशमनाः फलं नश्यतीत्यर्थः॥८॥ मधुकरशिक्षितं मतिमुपदिशति स्तोकमिति। मधुकरस्य वृत्तिमाधुकरीं समातिष्ठेत् मुनिर्गृहानहिंसन्नित्यन्वयः
॥९॥ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः सारं भगवद्भक्तिज्ञानं भिक्षु॥१०॥ भिक्षितं भिक्षयाप्राप्तमन्नं सायन्तनं सायंतनार्थं श्वस्तनं श्वस्तनार्थं च न ते
संगृह्णीत। कथं तर्हि भोजनमत्राह पाणीति। पाणिपात्रत्वेनोदरं मत्रत्वेन वा भुंजानइति शेषः। संग्रहे कोदोष इत्यत्राह। मक्षिकाइति तेन धनेन सह

यो षित्तु तल्लाभरणाम्बरादि द्रव्येषु मायारचितेषु सदृ॥ प्रलोभितात्माह्युपभोगबुध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः॥८॥ स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रा
सं देहो वर्तेत यावता। गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः॥९॥ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः॥ सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव ष
ट्पदः॥१०॥ सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितं। पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही॥११॥ मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति सदा आर्क
पि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि॥१२॥ स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः॥१३॥ बलाधिकैः
जौ स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा॥ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितं। भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु॥१४॥ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां
गृहाशिषः॥ मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनां॥१५॥

विनश्यति चोरादिनेति शेषः॥११॥ गजशिक्षितमुपाक्रमत्राह। पदेति। करिण्या अंगसंगतः स्पृशन्करीव बध्यते॥१२॥ एतदेव विवृणोति नाधिगच्छेदिति॥१३॥
मधुहन्तापि काद्युद्भिशिक्षितमाह नदेयमिति। लुब्धैर्यद्दुःखेन संचितं न देयं दानयोग्यं। नोपभोग्यं नोपभोग्यं च तत्सर्वं वित्तमर्थविद्भिन्यो भुंक्ते। कथ
मिव मकरन्दं न संग्रहीमधुवत्। किमनेनालमित्यत्राह। सुदुःखेति यतिर्निर्जितेन्द्रियग्रामः॥१५॥

ध्र

४२
राम

कृ
न हि देहयात्रा कथंकारं वर्तते त्यतो जगराद्युपात्तबुद्धिमाह ग्रासमिति। दिष्टेन दैवेन देवं दिष्टं भागधेयमित्यभिधानं। ग्रासस्तु कवलः ध्रतेति च। विरसं दत्तं पद
यैवापतितं अतार्कितत्वेनोपपन्नं। अक्रियः प्रयत्नरहितः अजगरो यथा ग्रसेत्तथा मुनिरिति शेषः॥२॥ ननु यदृच्छया पिपासा सो भवेत् किं कुर्यात्तत्राह
शयीतेति। अनुपक्रमः क्रियारंभरहितः यदि यदृच्छया पिपासो नोपनमेत्तर्हि महाहिरिव दिष्टं भुक्त्वा निद्रालुस्तत्र निमित्तं दिष्टं भुक्तिगतित्यदृ
च्छाशक्त्याशनत्वादित्यर्थः॥३॥ ननु तर्हि अन्नबलस्य देहस्य यात्राभावे पतनं स्यादित्याशंक्य सत्त्वं वहिर्मुखस्यैतत्र योगारूढः शरीरयात्रा स्य

ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा॥ यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः॥२॥ शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः॥
३४ यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक्॥३॥ ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकं॥ शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवान ते
पि॥४॥ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः॥ अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः॥५॥ ॥श्री॥ ॥

तस्य भगवद्गुणगणामृतध्यानलक्षणपानपूर्णे बले देहलादिति भावेनाह ओज इति। करचरणादीन्द्रियशक्तिमानपि योगारूढः शरीरयात्रार्थं
नेहेत न चेष्टेत। कीदृशः शयानः सर्वेषु रतिशून्यः तर्हि निद्रालुः स्यादिति तत्राह वीतनिद्र इति। निद्रा निरासस्यापासनसङ्गाभावादित्याह। विशृंदिति
आत्मभरणे न ध्यानलक्ष्यति। ओजः सह इबलात्मना बलेनायुतं देहं बिभ्रत् ध्यायेन्न अन्यत्र तादृशादृष्टेनेति मितं दृशोपलक्षितेऽपि वा हि त्यर्थः॥
अत एवाकर्मको नेहेत इद्धेश्वर हितं वा॥४॥ समुद्रशिक्षितमतिमाह मुनिरिति। अनन्तपारः अन्तपाररहितबुद्धिः अनन्तेनपारः इति
तिलसम्णायस्यसंतथेति वा। पारं तीरान्तरं जोक्षपारः सत्यापुमानित्यभिधानं। अन्यत्र निश्चिततीरान्तरः स्तिमितोदो निश्चलजलः निर्विकल्पकर्मा वा॥५॥
तें

भा॰ए॰
४२

चिंतायाः छेदनेहेतिः कथा।

निराशयाविज्ञातितस्याया चिंतायाः छेदनेनेति॥२६॥ यथागीतं तथा तत्तै भोमसकाशाच्छृणु॥२७॥ श्रोतव्यत्वे हेतुमाह। निर्वेद इति। यथा निशितो असिः पाशा
नां छेदने हेतुर्विहितस्तथा निर्वेदस्तत्स्याल्लक्षणपाशानां हियस्मात्तस्मात् अपि हेत्वन्तरमाह। नहीति॥२८॥ क्षितिविस्तारः बालिशायेन तस्मात्॥२९॥
म कथं बालिशेत्यत आह। संतमिति। नित्यमविनाशनं॥३०॥ आत्मनः। अतिगर्ह्या वृत्तिर्वर्तिर्यस्याः सा तथा तया सांकेतस्य मवैसांकेत्यं द्रव्यं तेन वृत्तिराजी आ॥वि॥ निं॥दि॥

तस्या विज्ञाशयासुख्यहं कायादीन् वेत्तसः। निर्वेदः परमो जज्ञे चिंताहेतिः सुखावहः॥२६॥ तथा निर्विण्णचित्तायागीतं शृणु यथा मम। निर्वे
द आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः॥ न ह्यंगाजातनिर्वेदो देहबंधं जिहासति। पिंगलोवाच। अहो मे मोहवितर्ति पश्यताविजितात्मनः॥२८॥
या कांतादसतः कामं कामये येन बालिशा। संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय। अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छ
महं भजेज्ञा॥३०॥ अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया। स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोनुशोच्यात्क्रीतेन वित्तं र
तिमात्मनेच्छती॥३१॥ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धं। क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या॥३२॥

कां विकातथा यथाहं वित्तमुद्दिश्य आत्मना देहेन जघ्येत्ववाविषयतृष्णया। अनुशोच्यान्क्रैणा नराद्क्रीत्वा रतिमिच्छत्यासंतत्वेतिशेषः
॥३२॥ यदर्थं यास्य मोक्षस्तितदीदृशं हीत्याह। यदिति। वरो मनस्वेस्त्यिकं पदं। स्थूणास्तंभाः मदन्या कीदृशी एतद्देहाख्यमगारं स्वहृ मुपैतीत्यन्व
य: वंशादीर्घतरस्तुत्विशषाः वश्यावंशप्रातातिरस्थी नेवेणवृक्षास्तूरंतिस्तवंतिनवद्वारापिधिस्वसतत्रया। अनेनान्यकांतानां हेयत्वमुक्तं स्व
भवतीति॥३२॥
४२
ना१

स्व इतोपि हेयादितिभावेनाह। विदेहानामिति। स्वस्मात् स्वकीयात् स्वस्वामिन इत्यर्थः। अतो जातो अतो न्यस्माद्व्यभिचारादित्यर्थः। अनिवेधे पुमान् निच्छाविति
यादवः यद्यस्मात्त्वमेव मनोवृत्तिप्रेरकत्वेन प्रसिद्धात्॥३३॥ सोयं सुहृत् प्रेष्ठानां प्रेष्ठः। नीयते ऐश्वर्यं प्रवर्तत इति नाथः। शरीरिणामात्मा नियंतायतमात्म
नामनतेवा विक्रीयानेनाच्युतेन सह स्वयं पिंगलानामान्यावेश्मानभवतिकिंतु विशिष्टा स्वरस्येका। अन्यथा स्यानेतादृश्यवुद्धिरुसंघते। तदुक्तं। भग
वद्भावेतायोग्याः काश्चिद्दक्षरस्त्रियः रमावेशात्करावित्युक्ताखेकापिंगला भवद्वात्तदन्यासांमहादोषो भगवद्भक्तेनास्मृतेरिति॥३४॥ लोकसि

म
विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः। यान्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात्॥३३॥ सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणां। तं वि
क्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा॥३४॥ किं प्रियं ते व्यभजन् कांता मे कामदा नराः। आद्यंतवंतो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः॥३५॥ नू
नं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा। निर्वेदोयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः॥३६॥ मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः।
येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति॥३७॥

हृकांतत्यागे वोक विलक्षणकांतस्वीकारे अलं बुद्धिगोचरकामादात्त्वमाद्यंतवत्त्वं निमित्तमित्याह। कियदिति। ते नरा भार्याया मे कियत्प्रि
यं व्यभजन् विभजेयुरित्यन्वयः। तर्हि देवाः कांताः संतीत्यत्राह। देवा इति॥३५॥ विषयबंधन विध्वंसिनि भगवत्प्रसंगे किममुलभमिति भावेनाह।
नूनमिति। नूनं मे इदानी॥३६॥ समुद्भूतभक्तभगवद्भक्तिसुधा पिंगला पुनः शरादि विविक्त्य निमित्तक्लेशान् क्लेशं त्रिति प्रायुच्यते मैवमिति।
येन निर्वेदेन संसारबंधानिर्हृत्य परिहृत्य परं भगवन्निष्ठालभ्यं सच्चिदानंदलक्षणं सर्वविलक्षणं ब्रह्म प्राप्नोति स्यचयः। कुतो मा भूवन्नित्यत
आह। येनेति। पुरुषोनुबंधं भगवद्भक्तिं निहत्य भस्म कृत्वा शमं शाम्यं सुखोपरमं नरकरूपं छति। तिएतस्मादिति शेषः॥३७॥
म

भा॰ए॰
५४

त त्रिशमाह। तेनेति। तेन हरिणा उपकृतमनुगृहीतं निर्वेदं शिरसादाय ग्राम्यसंगतां दुराशां त्यक्त्वा। ॥३८॥ ...ध्याना।३९। अस्मादृगः
कः आत्मानं त्रातुं मुषितेक्षणं नष्टज्ञानं ॥४०॥ आत्मनः स्वस्य गोप्ता आत्मा परमात्मैव। यदाखिलान्निर्विद्येत तदेतज्जगत्कालाहिनाग्रस्तं पश्येत्॥४१॥
कांततर्षजा कांततृष्णाजाता॥४२॥ इममितिहासं श्रद्धापयति अश्रौषीत्॥४३॥ इत्येकादशे विवरणे अष्टमः॥ ॥तिरश्चीनकुरराख्यखगा ते

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः। त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरं॥३८॥ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती। विहराम्यमु-
नैवाहमात्मना रमणेन वै॥३९॥ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं। ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः॥४०॥ आत्मैव ह्यात्मनो गो-
प्ता निर्विद्येत यदाखिलात्। अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत्॥४१॥ ब्राह्मण उवाच। एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कांततर्षजां। छित्त्वोपशम-
मास्थाय शय्यामुपविवेश सा॥४२॥ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं। यथा संछिद्य कांताशां सुखं सुष्वाप पिंगला॥४३॥ ॥
श्रीभागवते म॰ एकादशस्कंधे पिंगलगीति अष्टमोऽध्यायः॥ ॥ब्राह्मण उवाच। परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणां। अनंतं
सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः॥१॥ सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनोऽन्ये निरामिषाः। तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविंदत॥२॥
न मे मानापमानौ स्तो न चिंता गेहपुत्रिणां। आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत्॥३॥

किं विशिष्टं ज्ञानं शिक्षितमत्राह। परिग्रह इति। नृणां प्रियतमं यद्यद्वस्तु तत्तस्य परिग्रहः तस्य चिंतयां ततो न ...दुःखाय भवति। ततः किं फलि-
तमत्राह। अनंतमिति। तत्तस्मात् यो विद्वान् सोऽकिंचनो भवेत्॥१॥ इममर्थं विचित्री करोति सामिषमिति॥२॥ तज्ज्ञानफलमाह। न मे इति। इह पुत्रवतां या
चिंतैषणादिचिंता सापि नास्ति॥३॥
बालकाच्छिक्षितां मतिमाह। ४४ राम

हरिणाद्भोगेंद्रियजयो न कर्तव्य इत्याह। ग्राम्येति। अहं वनचरो यति ग्राम्याणां गीतं स्त्रीगीतं न शृणुयां ...हरिणाच्छिक्षेत कीदृशात् मृगयोर्गीतमोहितात् तेन बद्धात्
॥१६॥ ग्राम्यगीतस्य श्रवणे का हानिरित्यत आह। नृत्येति। क्रीडनकोऽधः क्रीडासाधनवद्वशः॥१७॥ मत्स्याज्जिह्वेंद्रियजयप्रकारं शिक्षयति। जिह्वयेति। असद्बुद्धिरलब्धः
॥१८॥ रसनजयो दुष्कर इत्युपपादयति इंद्रियाणीति। रसनं रसनेंद्रियं तस्य रसस्य विषये वर्द्धते॥१९॥ जितेंद्रियजयस्य ...इंद्रियजयो ते।

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित्। शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात्॥१६॥ नृत्यवादित्रगीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषितां। आसां क्री-
डनको वश्यः स्यादृष्यशृंगो मुनिर्यथा॥१७॥ जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः। मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा॥१८॥ इंद्रियाणि जयंत्याशु रौ
निराहारा मनीषिणः। वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्द्धते॥१९॥ तावज्जितेंद्रियो न स्याद्विजितान्येंद्रियः पुमान्। न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे॥२०॥ ता
पिंगला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा। तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनंदन॥२१॥ सा स्वैरिण्येकदा कांतं संकेत उपनेष्यती। अभूत्काले बहिर्द्वा-
रि बिभ्रती रूपमुत्तमं॥२२॥ मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ। तान् शुल्कदान् वित्तवतः कांतान्मेनेऽर्थकामुका॥२३॥ आगतेष्वपयातेषु सा संके-
तोपजीविनी। अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः॥२४॥ एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती। निर्गच्छंती प्रविशती निशीथं समपद्यत॥२५॥

नान्यदित्याह। तावदिति। रसो रागः रसे रागे विषये जिते सर्वं जितमित्यादयः॥२०॥ पिंगलाया वैराग्यमुपशिक्षितमिति वक्तुमुपक्रमते। पिंगलेति॥२१॥ सैक-
दा संकेते विलाससमये कांतमुपनेष्यती आत्मसमीपं प्रापयंती गृहद्वारे स्थितेत्यन्वयः॥२२॥ मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य ते पुंसु ये तान् वित्तवतः शुल्-
कदान् कांतान् मेने॥२३॥ अस्मादन्यो भूरिदो बहुद्रव्यप्रदः स्यादिति मत्वा॥२४॥२५॥

दृष्टकाराद्धि। स्थितबुद्धिप्रकारमाह। मन इत्यादिना। एकत्र परमात्मनि ब्रह्मणि।।११।। मनो येन जेनेनाकिं फलं ये नावश्यं कर्तव्यं स्यात् अत आह
२ यस्मिन्निति। यन्मनो दुष्कर्मरेणून् मुंचति। तद्वा सुखचिन्मनो निर्वाणं नाशमुपैति। कथं भूतं निरिंधनं ज्योतिरिवेति। सुखोपमं। बाह्यं मनो विलीनं
स्यात् मुक्तौ चिन्मात्रकं मनः तेने वानुभवेत् सर्वस्वात्मा भिन्नेन मुक्तिर्गमं इति वचनात्। बाह्यमेवनष्ट्यं तेन चिन्मात्रं तन्नाशे विषयानुभवो किं त्वि
नुध्येतेति।।१२।। अथ चिन्मनोनाशानंतरं किं मनसा ध्यानप्रकारमाह। तदेवमिति।।१३।। अनिकेत निलयन एकलेनक्तसंचरणं दुःखदेतु कर्म

मनएकत्रसंयुंज्याज्जितश्वासो जितासनः। वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतंद्रितः।।११।। यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुंचतिकर्मरेणून्। सत्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिंधनं।।१२।। तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा। यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे।।१३।। एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः। अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः।।१४।। गृहारंभो हि दुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः। सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते।।१५।।

नारंभश्च सर्पाच्छिक्षितमित्याह। एकचारीति। अत्र एकचारित्वादिकं विधेयं न तु विशेषणं। गुहायां हृत्कमलमध्ये गुहायां पर्वते
तायां आशयो अंतःकरणं यस्य सतथा। निरंतरं भगवदुपासनापर इत्यर्थः। अल्पेनाशनादिनातोषणं तस्मिंस्तस्य सतथा।।१४।।
अध्रुवात्मनः अनित्यदेहस्य जीवस्य। अत्र लोभोपमामाह। सर्प इति। अनेन निवासोपायोपि दर्शित इति।।१५।।

४५
राम

(१) गुणैनानेरूपं शिक्षितमाह एक इति। एकः केवलं निरपेक्षः नारायणो देवः स्वमायया स्वेच्छया। कल्पांते कालकलया संहारकांशेन पूर्वसृष्टमिदं जगत् संहृत्य एकत्वसंख्या
विशिष्ट अभूत्। कालादीनां तदासत्वात्। कथमिदमुपपद्यते इति तत्राह। अद्वितीय इति। द्वितीयोऽन्यो नास्ति। त्येवोच्यते न तु सर्वात्मनासर्वनिषेधेन तत्सतिसर्वस्य था
तेनैक्यउपपत्रं स्यादत्र वर्तयुक्तिकृतौ आह। अखिलाश्रय इति। न ह्याधाराधेययोरेकत्वं क्वापि दृष्टचरं। न चैतद्दृष्टांतेनुपाधारांतरस्याभावस्य दत्राह। आत्माधा
र इति। नन्वेतद्युक्तिविरुद्धमत्राह। ईश्वर इति। एतदेन विवृणोति। कालेनेति। आत्मनः स्वस्यानुभावेन तत्रकाले वितृष्णस्यादिभावस्वरूपेण कालेन तदं ने
तयामिणासत्वादिगुणवाच्यासु शक्तिषु साम्यं साम्यावस्थां नीतासु सतीषु प्रधानपुरुषयोरीश्वर स्वयारीश्वर आदिपुरुषः परावरा

एकोनारायणोदेवः पूर्वसृष्टं स्वमायया। संहृत्य कालकलया कल्पांत इदमीश्वरः।।१६।। एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः। कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु।।१७।। सत्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः। परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः।।१८।। केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः। कालेनात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां। संक्षोभयन्सृजत्यादौ तयासूत्रमरिंदम।।१९।।

शक्तिविषयत्वादशक्तित्वात्। एषां कार्यकारणानां परमो व्यापार मंतरेण आस्ते। तदा किंनामेत्यत्राह। कैवल्येति। तमाधिकरोति इति सत्वादिगुणानां शक्तिशब्दवाच्यत्वे किं प्रमाणमिलेत
ब्रोग्यं प्रकृतिश्च गुणाश्च वशवर्त्यत्वाच्छक्तयस्तताः विष्णोः स्वरूपभूता स्तुरूपे कटाक्षशक्तिरुच्यतत्वनेनपरिहृतं ज्ञातव्यं। कालप्रकटत्वादिप्रवर्तनेनोदासीनत्वा मिति
दक्षिणापायेणेक इति वा पुनरुक्तं। कालप्रकृतिजीवेषोऽलयेसत्वप्रवर्तनात्। तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इतीयते। सद्धिकालादिकं सर्वं वर्तते यत्समित
श्रुतिरिति वचनात्।।१६।१७।।१८।। संहारप्रकारमुक्त्वा तस्मात् सृष्टिप्रकारमाह। केवलेति। निरुपाधिकोजडदेह इति तत्कालेन कालांतर्यामिणा।
आत्मनः स्वस्मात् अनुभावो जन्मव्यक्तिर्यस्य स तथा तेन स्वमायां स्वाधीनप्रकृतिं संक्षोभयंस्तस्य पिसृष्टिं कुर्वन् तया प्रकृत्या सूत्रं प्रथमं ब्रह्मा
एवं सृजति।।१९।।

नो
स्वमायया सृष्टं स्वरूपमाह। तामिति। विश्वतोमुखं सर्वतो दिक्षु यथा मुखं भवति तथा सृजंती। यस्मिन् प्रकृतिस्वरूपेपेन प्रधानेन प्रलीनो क्लिष्टीनः संसारमेती तिश्रुतिः कोल
न सह्यु परितिन नेना बना सा पेक्षत्वं आत्मानुभावेना ख सामर्थ्येने तिया। २१ अत्रोदाहरति यथेति। ऊर्णा हृदयं वक्त्रतो मुखेन। संतत्य विस्तृत्य यथायथे २१॥ २१॥ ष्टं
पेशस्कृतः शिक्षितां बुद्धिमाह यत्रेति दिही यत्र यत्र स्नेह संक्लिन्न धियो मनो धारयेत् तत्तत्स्वरूपतां न स्यतत्स्य सदृश रूपतां याति। अत्रेदं तात्पर्यं। स्निग्ध यादि
याध्याय तिचेत् स्निग्ध रूपं सुखरूपं याति। द्वेषध्यिया चिंतयति चेत् द्वेषरूपं दुःखरूपं याती त्यादि योज्यं। तदुक्तं भयादपि हरिं स्मृत्वा चिंतयेत्स तत्स्वरूपतां पे
शस्कृद्विदायाति द्विषद्वेषरवस्तलांइति। द्विषजी ना विविधा लोः सुखरूपस्यापि हरेर्द्वेष्यस्य दुःखरूपत्वात्तत्स्वरूपतां यातीति युक्तं सुखरूपस्य वि

तमाद्गुणव्यक्तिं सृजंती विश्वतोमुखं। यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान्॥ २०॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः। तया
विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः॥ २१॥ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया। स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपतां॥ २२॥ स

द्वेषो दुःखरूपस्तीयेते। तस्माद्दुर्सद्वया तिद्वेषवांत् पुरुषो न मदतिव रावणादीनां रामात् द्वेषात्ति दुःखानंद भगवत्स्वरूपप्राप्तुक्या सुखवासिश्रु
तः कागतिरिति चेद् उच्यते तत्र रक्षोरूपादिनां द्वेषात् दुःखावाप्ति जयादीनां भक्त स्वंपू पुर्वेनसुखाव गतिः नृसिंह द्वेषतो दुःखरक्षोरूपेण रावणा अ रू
गा झरामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैवच ततो भक्त्या परं याता द्वेषरूपान्न मो गतिरिति। तस्मात् सत्वगुणोद्रेकि विद्वेषात्तस्वेदोषवान् भवेदिति सरूपत्वं
द्वेषादेः पुरुषस्य मैत्रेरही। तिमानात् यथोपासनं फलानवाप्तो श्रुतिव्याकोपश्च स्यात्। तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति। तैः भूतिरितिदेवाउ
पासां व क्रितेवभे वुस्तस्माज्जो बद्यते तर्हिंशुन्नो भूर्भूरिस्वि प्रश्नसित्यश्रुतिरिस्सिसुरास्ते हपरावभूवुरित्यादिश्रुतेः॥ ॥२२॥ ॥७॥ ५

७६
शिव

खं
श्रे
ननु तर्हि कीटस्य चिंता नास्तीत्यत्राह। द्वाविति। गुणेभ्यः सत्वादिभ्यः पहोक्लसम्पूर्णं ईश्वरं गतो ज्ञातः स्मात्मिगुणात्मत मनुस्मरन्नित्यर्थः॥ ७॥ कुमा
र्याः शिक्षितज्ञानमाह। क्वचिदिति। त्वरणेवानाश्वरणेवुंत्र अर्हणमभ्यागतपूजनं॥ ५॥ शालीन् कुंडमानदृष्टदविवी हि कुड्येन पाषाणे। शाल्यमः कूल ८८
माद्याद्यपरिष्टकार्यं पुंस्यमत्यमरः। यथा महत्परिमाणं भवति तथा चकुरितिक्रिया विशेषणं॥ ६॥ महती विवाहोक्त वर्तमानत योग्येत्यर्थः।

ह्येवं चिंतयामुक्तोपरमानंद माप्नुतो। योविमुग्धो जडो बालो योगुणेभ्यः परं गतः॥ ४॥ क्वचित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान्गृहमागतान्। स्वयं
तानर्हयामास क्वापि यातेषु बंधुषु॥ ५॥ तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव। अवघ्नंत्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शंखाः स्वनं महत्॥ ६॥
सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः। बभंजैकैकशः शंखान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत्॥ ७॥ उभयोरप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नंत्याः स्म शंखयोः।
भ तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः॥ ८॥ अद्राक्षमिमं तस्या उपदेशमरिंदम। लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्वविवित्सया॥ ९॥ वासो
बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि। एक एव चरेत्तस्मात् कुमार्या इव कंकणः॥ १०॥

घो
अभ्यागत समवेत्री हिताउनंरारिद्युस्वकमितिवीहिताउलज्जता॥ ७॥ शेषो अवघ्नंत्या इत्यस्ते धिकार्ये अभ्यागतैः शंखस्वनोन्स्थुत
इति सस्यते। संभिश्च विपक्षावशात् क्रियतरूतिविश्यकरणेलक्षत्वाद्वे निरभिंदत् निरभिनत्॥ ८॥ इदं कथं संभाव्यत इत्यत्राह। लोकानि
ति॥ ९॥ एकाकित्वस्य विपक्षे बाधकमाह वास इति। अत्र दुर्जनैः सहवासो निषिध्यते न तु मद्भिः तस्य विहितत्वात्। असज्जनैस्तु
संवासो न कर्तव्यः कथंचन। यावद्यावद्बहुभिः सज्जनैः सतु मुक्तिदः इति वचनात्॥ १०॥

भा॰ए॰
४९

ता

ननु गृहे स्थिमादिवोदनोंदरणीयाकिंनेत्याह। यमानिति। यमनियमाः अहिंसासत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयं। शौ
चं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं। तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनं। इति वक्ष्यति। क्वचिदिति कदाचित्। निवृत्तादिवत्तानि त्यक्त्वा गुरूपासनमप्यंतर
ग मित्याह। मदभिज्ञमिति। मय्येव आत्माधानात्तमर्थं बुद्धिर्यस्य स तथा तं। मामेव व निबंधीयात् यो मंत्रार्थसप्रकीर्तिताः इति वचनात्॥५॥ तस्य गुरु मा
निष्ठा प्रसादजनकगुणानाह। अमानीत्यादिना। निरतांग मयती। तैर्गमो निर्णायकं वै स्पावश्यात्रंतरिमित्याह॥६॥ सर्वेषु जायापत्यादिष्वात्मनः स्वस्यार्थमि नि
व प्रयोजनं उभयोः समं न तु विशेषं पश्येत्। इवो भमेव स्मादृष्येदिति वा। यावत्प्रयोजनं पश्येदिति वा॥७॥ किंच परमात्मानावपि परस्परदेहादे जीव

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित्॥ मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत मदात्मकं॥५॥ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः॥ असत्वरोर्थजिज्ञा
स्व सुरनसूयुरमोघवाक्॥६॥ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु॥ उदासीनः समं पश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः॥७॥ विलक्षणः स्थूलसू
क्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक्॥ यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोन्यः प्रकाशकः॥८॥ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान्॥ अंतःप्रवि
ष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः॥९॥

अभिन्नत्वेन ज्ञातव्याविति सदृष्टांतमाह। विलक्षण इति। स्वदृक् स्वयंप्रकाशः ईक्षिता सर्वस्य द्रष्टा आत्मा परमात्मा। स्थूलसूक्ष्माद्देहाद्वि
लक्षणो भिन्न आत्मा जीवश्च देहादेरभिन्न इति ज्ञातव्याविति शेषः। दाह्याद्दारुणोन्यः पावकः प्राप्तस्य हि प्रतिषेध इति न्यायादनयोरभे
दशंकायाः किं बीजमत्राह। निरोध इति। यथा जीवो निरोधादीस्तत्कृतान्देहकृतान् गुणानाधत्ते। एवं परोपि देहमनुप्रविष्टो देहगुणानाधत्त
इत्यन्वयः। निरोधो मरणं। अणुत्वं बृहत्वं। नानात्वं सुरनरादिनानाजातिविशिष्टत्वं अनयोर्वैलक्षण्याज्ञाने बीजमित्यर्थः॥ ॥९॥

४९
नाम

सौ यैव फलदातृत्वविशेषादपेशस्कृत तत्दमावादत्मैदेवोपि न हेतुः प्रसादजनकत्व न योर्नैर्वैसाम्यंलो केवत्थादर्शनात्। जन्यलोपि हर्यैव स्वेहस्यानुदस्संकरः ×३
अत्रोदाहरति। कीट इति। ननु भवदिष्टार्थविषममुदाहरणं देवत्तत्समताशास्ववामात् उच्यते। सत्यं भोजनं दास्यतीति लिहस्य बाकुल्येन क्रमेणा जस्य देवस्या
भिमननानिवर्तनेन नैहस्य पक्षदेने नवतत्समतावाप्तिरितीति सत्यप्यत्यल्पविद्वेषे भोजनं दास्यतीति। स्निहूबाकुल्यतः कीटः पेशस्कृत्। इति समो भवेद् द्विषसर्वात्मना ति
नष्टस्नेहवैवविवर्द्धते। स्यपूर्वमप्रदेहस्यात्कीटस्येव हेरपीति। किं च हरेर्द्वेष स्नेहस्यानुसंकरः सोयं विशेषो नान्यस्य फलदातानकेशवः। न हि पेशस्कृतः कि

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः॥ याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन्॥२३॥ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः॥ स्वा
त्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो॥२४॥ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्वनिधनं सततार्त्युदर्कं॥ तत्वान्यनेन विमृशामि यथात
थापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः॥२५॥

चित्फलदातृत्वमिष्यतो स्वातंत्र्याद्धि द्विविधं वै वकेशवो न सुरवस्य इति वचनात्॥२३॥ उपसंहरति। एवमिति॥२४॥ स्वदेहाच्छिक्षितमतिमाह। स्वात्मेति। देहो
मम गुरुरित्यत्र हेतुत्वमाह। कुतोत्राह। विरक्तीति। सत्वं बलज्ञानसमाहारो निधीयते यस्मिन्परमेश्वर इति सत्वनिधनः तं सततमतिशयेनोत्तरकरूपः सुरवस्त्व
पद्इति सततार्त्युदर्को भगवांस्तं बिभ्रद्देहः विरक्तिविवेकहेतुत्वात् सत्वनिधनस्य सततार्त्युदर्कस्य हरेरधिष्ठानत्वात् तत्वानि यथावत्तत्वविचार स्व द
साधनत्वाच्च गुरुरेवेत्यर्थः। नहि देहयत्नं कुतः इति तत्राह। तथापीति। पारक्यं परकीयं मातापित्रादेरधीनमित्यवसितो निश्चितः॥२५॥

भा॰ए॰

७

योहरिणा करुणया मनुष्यजन्म प्रापितेनानेन देहेन सर्वस्मात्प्रियं विनाश्येवेते। तस्यापि वृक्षबीजमिव संसारपरंपरां भवबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह जायेत्यादिना।
जायादीनां प्रियचिकीर्षया कर्माणि वितन्वन्यो जायादीन्पुष्णाति स वृक्षस्येव धर्मो यस्य स मानो देहः। स्वप्राणाद्यपोषणायैवावरुद्धमनाः स्वस्य बीजमिव स्थितिः
स्वदेहं सृष्ट्वावसीदति नित्यक्लेशवान्भवतीत्यर्थः। यथैको वृक्षो बीजेन बीजांतरपरंपरां भजते एवं तथा देहोपि सज्जायादिपोषणलक्षणं बीजं देहांतरपरं ण पेरे
कारण रूपेणेत्यर्थः। ॥२७॥ अवसीदतीत्युक्तं विवृणोति। जिह्वेति। अमुं संसारिणं कर्मशक्तिः पाण्यादिलक्षणा सर्वा ॥२८॥ अनेन नर्सर्वभोगायतनेभ्यो विशिष्टत्वाने दृष्टशक्तिं

त न सो
जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन्। स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धमनाः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥२७॥
जिह्वैकतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित्। घ्राणोन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति ॥२८॥ सृष्ट्वा पु
राणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान्। तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥२९॥
लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः। तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥३०॥

दृश्यादिमत्तया पुरुषोर्थे योग्यत्वेनास्य श्रेष्ठ्यादनेन रसादिविषयान्विजित्य पुरुपुरुषार्थो यसाधनानुष्ठानं विधेयमन्यथानर्थपरंपरा बलवत्यस्थेवेत्युक्तं। तत्र
सर्वस्मादस्य शरीरस्य श्रेष्ठ्यं कथमवसीयत इति तत्राह। सृष्ट्वेति। अजया प्रकृत्यात्मशक्त्या स्वाधीनस्वासमर्थ्योपेतया पुराणि शरीराणि पुरुषं पु
रुषशरीरं ब्रह्मावबोधधिषणं ज्ञानाश्रयं। ॥२९॥ इदानीं परमपुरुषार्थाय प्रयतनीयमित्यर्थतः स्वचित्तं स्पष्टमाह लब्ध्वेति। बहुसंभवांते बहूनां जन्मावसाने।
अनुमृत्यु पश्चात्तनुगतांतकं। शरीरयात्रोपयत्नो पि नानुष्ठेय इत्याह विषय इति धीरः अनित्यमर्थदमिदं शरीरं यावन्न पतेत्तावत्ततः पूर्वमेव निःश्रेयसा ५७
य यतेत नेत्यन्वयः ॥३०॥ राम

सर्वसाधनेषु वैराग्यं प्रथममापाद्यं इत्याह आन्वीक्षेतेति। अंतःकरणशुद्धिहेतुना वर्णाश्रमादिविहितत्वाचारेण ये स्वधर्मा मामकाः पुरुषार्थ्यादिषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसाध
नत्वेन निष्ठा प्रयत्नेन विषयात्मनां विषयेष्वासक्तचित्तानां सर्वेषां कर्मारंभाणां विपर्ययं फलवैपरीत्यमन्वीक्षेतेत्यर्थः। आत्मक्षणेन नामयथावस्तुदर्शनं। तदेव पुरुषा नी
ना र्थसाधनमेव ॥२॥ भक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणा हेयमिदं ज्ञानमिति भावेनेतदुपपादयति सुप्तस्येति। यथा सुप्तस्य नाग्न्यत्वेन विषयालोको यथा
क्रोधमहं थि वा ध्यायतो मनोरथश्च नानात्मकत्वाद्दूरस्थितरन्यथात्वाद्विफलो अत एवाविद्यमानः तथात्मधीर्गुणैः स्ववासनाबुद्धिस्थगुणैरस्वरूपैः कामक्रोधादिभिर
भेदो ह्यैकामतिलकादिलक्षणेष्वासेहि यत्वयः वस्तुस्थितेरन्यथात्वं नानात्वमिति कीर्तितं। ज्ञानस्य स्वरूपानानात्वान्मस्यात्कामाद्य हंमतिः कामादिषु स्वधर्मत्व
रूपेणैवलंजीवस्य स्थितिः प्रतीतिबुद्धिरभेदः स्यात्तनः कार्यं कर्म्यंबन। अदुष्टकाम इत्युपेत्तिवाभिमस्वरूपतः। दुष्टकामो मनोधर्मस्तस्माद्देयः संदेन सदगति।

न
आन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनां। गुणेषु तत्त्वज्ञानेन सर्वारंभविपर्ययं ॥२॥ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः। नानात्मक
त्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ॥३॥ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत्। जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनां ॥४॥

प्रमाणेन रसत्वं ज्ञायत इत्यर्थः। ॥३॥ अकामात्मेत्युक्तं विवृणोति निवृत्तमिति। फलानपेक्षणं यथा वस्तुज्ञानपूर्वं यथोक्तमत निवृत्तं तदेव सेवेत कुर्यात्। अनीदृशं य
त्कर्म तत्प्रवृत्तं त्यजेन्न कुर्यात्। अहमेव परो यस्य स मत्परः अनेन निष्कामात्मनो बुधस्य कर्मविधानं प्रतीति किंतु ॐ मितिपरास्त। निष्कामं तानस्वं च निवृत्ति
मिति वोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमिति एतदत्र मानं नतु सकामस्य कर्मविधानात्तत्यागः कथमत्राह जिज्ञासायामिति। जि अ
ज्ञासायां ब्रह्मविचारे कर्मचोदनां कर्मविधिं ब्रह्मज्ञानोत्पत्तेः प्रवृत्तानां सर्वशब्दानां कर्मादिविषयत्वांगीकारविरोपत्वात्तत्रानादरलक्षणत्यागो
विधीयते न तु सर्वात्मना अंतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानांगत्वेनांगीकारादिहेदिस्यतो नाद्रियेदित्युक्तं। ॥४॥ ॥श्रीरामनरेंद्रप्रसन्न॥ ॥गंगायै नमः॥

ता

भा॰ए॰
४८

स्वनिश्चितार्थमाह। एवमिति। आत्मनि विज्ञानालोकः परमात्मविषयविज्ञानलक्षणप्रदीपः प्रकाशः। ३०। एकस्माद्गुरोः स्वार्थसिद्धेर्बहुगुरुकिंप्र
योजनं सर्वस्मादसंगत्वादिकं एवतात्पर्यमाह। न हीति। सुष्ठुपुष्कलं पूर्णं तत्र हेतुमाह ब्रह्मेति। बहुधा गीयमानत्वादलब्धेर्निश्चयो न स्यादिस
थिः। समे ब्रह्मणि चित्तं यस्य स तथा हीत्यनेन। एकस्मात्तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्यचित्। एकस्मादेव जायेत योग्याद्गुरुपदस्य तु। स्वयं तप

एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि। विचरामि महीमेतां मुक्तसंगो नहंकृतिः। ३०। न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपु
ष्कलं। ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः। ३१। श्रीभगवानुवाच। इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गंभीरधीः। वंदितोभ्यर्चितो
राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतं। ३२। अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः। सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह। ३३। इति श्रीभा॰
भगवदुद्धवसंवादे अवधूतगीतं नाम नवमोध्यायः ९॥ ॥श्रीभगवानुवाच। मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः। वर्णाश्रम
कुलाचारमकामात्मा समाचरेत्॥ १॥

दिशान्द्ज्ञानवैरिविषद्वेषागिनि। अनुग्रहात्तेन त्वापि ज्ञानं दत्वा विमुक्तिदः। ज्ञानं प्राप्य बहुभ्योपि वैराग्यं मुक्तिस्त्वत्र तु मुखात्। ज्ञानमप्राप्य ते बोल नमुक्तिः
ज्ञानदो विष्णुरेवहि। वाक्योक्तकार्षसिंहावलोकनन्यायेन सूचयति। ३१। ३२। ३३। ॥इत्येकादशटीकायां नवमोध्यायः ९॥ मुमुक्षुणा हरेरपरोक्ष
ज्ञानमपायमितीतिहासमुखेनोक्तं तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन्नध्याये। तत्रादौ वर्णाश्रमाचाराचरणप्रकारमाह। मयोदितेष्विति। ४८
मा कांम्याफलाभिसंधिरहितमनाः भूत्वा॥ १॥
नाम

इदमेवाज्ञानं संसारकारणमित्याह। य इति। योऽसौ सत्वादिगुणैर्विरचितो देहः। अयं पुरुषस्य जीवस्यार्थे हि यस्मादविद्यास्थितात्मनः अविद्यायां अज्ञाने
स्थितमनसः पुंसो यं संसारस्तन्निबंधः देहाभिमानिनिमित्तकः॥ शिष्यदेहधर्मैर्वा किं स्युर्देहधर्मवदीयते। जीवस्य देहधर्मोऽपि परतो देहधर्मवान्।
स्वयं त्वनभिमानस्त ज्ञानामेवदर्शयेत्। विष्णुर्जर्जे मत्वाभिमानीयावन्मुक्तिपदं ब्रजेत्। इतिवचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदाभानेमज्ञानां तु ज्ञानिनां जी त
रहित वस्य स्वतो देहधर्मस्यापि देहाभिमानादितिविवेकलक्षणेऽविचारः कर्तव्य इत्युपसंहरति। तस्मादिति। उक्तप्रकारेण जिज्ञासया आत्मस्थं देहांतःस्थि

योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि। संसारस्तन्निबंधोऽयं पुंसो विद्यास्थितात्मनः॥१०॥ तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परं।
द्या संगम्य निरसेदस्य वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं॥११॥ आचार्योऽरणिराद्यः स्यादंतेवास्युत्तरारणिः। तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः॥१२

तं केवलं देहगेहादिभोग्यदुःखरहितमात्मानं श्रीनारायणं परं विलक्षणं संगम्य ज्ञात्वास्य जीवस्य वस्तुबुद्धिं शास्त्रबुद्धिं निरसेत् त्यजेत्। कथं
यथाक्रमं जिज्ञासया ब्रह्मादिजीवराशेः यथास्वरूपतारतम्यं विचार्य ज्ञात्वा परब्रह्मभावबुद्धिं त्यजेदित्यर्थः। अवरस्य शक्त मुद्दिष्टे शं केवलमिति
दृश्यते। तस्मादेकं परं ब्रह्मवस्तु श्रेष्ठमिति संदेतिलक्षणवचनात्॥११॥ ननु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं गुरूपास्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र कथं कार्यं ज्ञान
मुत्पद्यते येन जीवस्य ब्रह्मभावबुद्धिः तत्र एव दृढं स्यादित्यतस्तत्प्रकारमाह। आचार्य इति॥१२॥

भा॰ए॰
५०

विद्यावद्भेः सुखाबद्धत्वं नित्यदुःखहेतुजीवस्यैवमैक्यं बुद्धिमुक्तरूदाहेन नित्यानंदनिरानन्वादिति भावेनाह वैशद्वीति।विविधं शारं सुखदुःखलक्षणं सं
सारं द्यतीति विशारदो विद्वान् तस्य विद्यमाना वैशारदी सा अति विशुद्धा बुद्धिः अपरोक्षबुद्धिः गुणसंप्रसूतां अयोग्यकामादिजननीं मायां विशार्यैं दिय व
तां जीवस्वरूपाच्छादिकां परस्य परमाच्छादिकां विधुनोति उद्घाटयति।अयोग्यकामादिगुणांश्च संदह्य एतद्दुःखादिकं यदात्म्यं यस्यां आपय ह्यस्वरू
पाधीनं तादृशी।स्वयं सा चान्तःकरणजा बुद्धिश्च तदंतःकरणं च दग्ध्वा।असमित् निरिंधनो अग्निरिव शाम्यति स्वरूपज्ञानेनैव स्वरूपमीश्वरादिकं

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां।
गुणांश्च संदह्य यदात्म्यमेतत्स्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १२

स्वानुभवति मुक्तावितिशेषः।पिशाचवत्स्थितां मत्याक्ष्यतेर्जविगास्तदा।इत्थं तेन तद्गुणैः सर्वेसाक्षसालिखिकीनरइति प्रमाणवचनात् उक्तं युक्तं।।
अनेन बाह्यांतःकरणनिष्पत्तिस्वरूपांतःकरणजन्यज्ञानेन स्वस्वरूपेश्वरादिकं अनुभवतीत्येतत्सम्यग्भूव गतमात्रान्यत्प्रमाणं वक्ष्यामितीयंशि व
गः। कां बाह्यांतःकरणाज्जन्यज्ञानं नश्यतीति मुक्तौ स्वरूपज्ञानेन भोगं मुक्तौ भुङ्क्ते यथेष्टं नद्वत्यनेन परिहृतव्येति ज्ञातव्यं।एतच्छब्देन दुःखादिर
परोक्षतया व्यते।क्वचिद्विद्वान्कविद्वल्लक्षविनिंद्यमितीयते।इतिवचनात् एतच्छब्देन दुःखादिकमत्रोच्यत इति युक्तं।।१२।। ।।गंगाधेन म॰।।

भा॰ ५०
राम

ननु सत्यमनुपपन्नत्वात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तथापि स्वार्थं कार्यक्रियायोग्यत्वात्सुखाभाविकमेवेति भावेनाह तत्रापीति तत्रापि जन्मादिमति जगत्यपि कर्मणां कर्तुर्जातविकलत्व
स्वातन्त्र्यं च कर्मफलसुखदुःखानां भोक्तुरस्वातन्त्र्यं च उपलभ्यमानामिति विरनियतत्वमवरजनस्योन्नमत्वं च क्षुतेदृश्यते भवतीति शेषः। ततः किमत्राह। कोन्विति।
कोन्वर्थः पुरुषार्थः सुखानां कश्च विवशं न विवशं पुरुषं भजेत् न कोपि पुरुषार्थं प्राप्नोति तस्यापीदमेवं व्याख्येयं। विशिष्टपुरुष न वशं पुरुषं भजे
दिति। अयं च विशेषस्तु स्वाधिकानां वशत्वान्नु परमं सुखमेव तु। तदन्येषां विशेष्यस्तु किं सुखं तस्य प्राप्यते। स्वाधिकानां वशत्वं च तेषु भक्तिमतः सुखं। [margin: न हि किं पुरुषः पुरु]
तदन्येषां तु दुःखायत स्माद्भक्त्यधिको भवेत् इति अनेनावगन्तव्यः। अनेन मुक्तावपि नियतत्वे संसारधर्मत्वात्तदर्थं न प्रयतनीयमिति शंका निरस्ता [margin: स्ता]

तथापि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते। भोक्तुश्च सुखदुःखानां को न्वर्थो विवशं भजेत्॥१७॥
न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि। तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं॥१८॥

स्ता॥१७॥ अत्रैकेमुक्तमाह नेति। विदुषामपि देहिनां देहाभिमानिनां यदन्तःसुखं न विद्यते तथा तदा दुःखं मूढानां अहंकारिणां च सुखं नास्तीति किं
पुनः पुनः शोकमहत्ता चेतथा श्राद्ध उदर्थ्यतइतिवचनात् तथा शब्दः पुनः शब्दार्थे वर्तते। दुःखं मूढेभ्योहंकारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपव
तां सुखं नास्तीति किं पुनस्तेषामिति च योज्यं। यावद्देहाभिमानित्वं अधिकं तावद्दुःखित्वं चेज्ञातव्यमित्येतो देहाभिमानिनश्चेत्तद्दुःखं मूढा
इत्युक्तं। परमित्यनेनाभिमानित्वमेवाप्रयोजनमिति॥१८॥

क

५१
राम

नन्वस्माकं दुःखादिकं तत्परिहारश्चास्ति उपायानभिज्ञानादग्निष्टोमादिनातदभिज्ञानां तु सुखप्राप्तिदुःखपरिहारौ स्यातामित्येतदनुद्यपरिहरति यदीति ये
तु लोके विद्वत्त्वेन प्रसिद्धाः पुरुषास्तेपि सुखस्य प्राप्तिं दुःखस्य विघातं परिहारं च जानन्तीति मन्यते तेप्यद्धा तत्त्वं यथार्थं योगमुपायं न विदुः कुतो न विदुरत्राह
मृत्युरिति। यथा येनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रभवेन्न भोक्तुः कुयोन्नं देहमेनं निमित्तत्वेन बहुतरदुःखयस्तत्त्वादित्यर्थः॥१९॥ ननु अर्थकामौ तर्हि कुपायश्च
स्यातामत्राह। कोन्विति। अन्तिके स्थितमृत्युमेनं पुरुषं अत्र दृष्टान्तमाह। आघातं मरणस्थानं प्रतिनीयमानस्य वध्यस्य पुंसो यथा सुखं नास्ति [margin: आघातमिति।]
तथेति। ननु स्वर्गकामस्य सुखहेतुत्वादन्यथा तत्कर्मानुष्ठानं व्यर्थं स्यादतः कथं कामो वा न सुखमतीति तत्राह। श्रुतं चेति। कामस्य

यदि प्राप्तिं विघातं च जानन्ति सुखदुःखयोः। तेप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा॥१९॥ कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके। आ
घातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः॥२०॥ श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः। बह्वन्तरायैर्विहितं कृषिवच्चापि निष्फलं॥२१॥

कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेपि तन्नित्यं न क्षणिकत्वात् दृष्टवत्कर्मनिर्मितमन्दिरादिवत् विश्वकर्मणापि शास्त्रादिसिद्धं वस्तुत्वं च प्रयोजकं न च मुक्तिवन्नित्य [margin: श्रुत]
मितिवाच्यं ज्ञानसाध्यत्वविशेषात् स्वर्गकामेनानुष्ठीयमानमग्निष्टोमादिकं निश्चितफलं न स्यात्। बह्वन्तरायविहितं कृष्यादिकामव
दित्याह। स्पर्धेत्यादिना यथा कृषिवाणिज्यादिकं। मिथः स्पर्धासूयादिबह्वन्तरायैर्विहितं भवति तथा स्पर्धादिप्रयुक्ताभिचारि
ककर्मणा उन्मादादिना अग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपि कुंठितं। अत्ययो विध्यतिक्रमणं। अप्ययोन्तराले मरणं॥२२॥ श्री॥

बत

भा॰पु॰
५२

ननु सत्कुप्यादि विस्वनुष्ठितो ग्निष्टोमादिधर्मः सत्फलजनकः किं न स्यादित्यत्राह। अंतरायैरिति निनिधर्मेण अयं कामैयः सुखहेतुत्वाभावेपि स्वनुष्ठितस्य धर्म
स्यतद्धेतुत्वस्यादित्यतो वा हूयंतरायैरिति।।२२।। निजधर्मार्जितान्।।२३।। देवीनामप्सरसां।।२४।। सुराक्रीडेषु देवक्रीडास्थानवनेषु।।२५।। समाप्यते क्षीयते।।२६।।
स्वतो सुराणां वेश्यावा यैयज्ञं कृत्वा स्वर्गं गत्वा कर्मफलं भुक्त्वा मर्त्यलोकमागतानां गतिमाह यदीति।।२७।। आलभ्य हिंसित्वा।।२८।। मनुष्यशरीरिकस्यापि
तिमाह। कर्माणीति। मर्त्यधर्मिणो मरणधर्मिणः पुरुषस्य तत्र देहे किं सुखं लभ्येत न किमपीत्यर्थः।।२९।। न केवलं लोकत्रयस्यानित्यफलत्वं तत उप

अंतरायैरविहितो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः। तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु।।२२।। इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः। भुंजीत देववत्त
त्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान्।।२३।। स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते। गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक्।।२४।। स्त्रीभिः कामगयानेन
किंकिणीजालमालिना। क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः।।२५।। तावत्स मोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते। क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनि
च्छन्कालचालितः।।२६।। यद्यधर्मरतः संगादसतां वाजितेंद्रियः। कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः।।२७।। पशूनविधिनालभ्य प्रेतभूतग
णान्यजन्। नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः।।२८।। कर्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन्देहेन तैः पुमान्। देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यध
र्मिणः।।२९।। लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनां। ब्रह्मणोपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः।।३०।। गुणाः सृजंति कर्माणि गुणोनु
सृजते गुणान्। जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ।।३१।।

द्वितनानां सत्यलोकपर्यंतानां मय्येवमेवेत्याह। लोकानामिति।।३०।। एवं मनुष्यादिब्रह्मपर्यंतं लोकानां लोकपालानां विहत्य स्वादिकर्म कालाख्ये
न भगवता मायागुणोपादानत्वेन तत्कर्मानुगुणादनिवर्त्यते तस्मादस्य ज्ञानमेवासौ तद्दुःखनिवर्तकत्वेन नित्यसुखदायीति भावेनोपसंहर
ति गुणा इति। गुणाः सत्वादयः प्रकृतेः कर्मफलभोक्तृत्वमिति मतं प्रत्याह। जीव इति तु शब्देन चेतनस्य भोक्तृत्वानुपपत्तिं दर्शयन्नितत्वा ५२
दिगुणसंयुक्तः।।३१।। राम

।।१३।।
तमलोहांबुनाशवत्तदज्ञानविनाशादात्मैक्यमेव नानात्वमतस्य चैषां नित्यत्वं च व्यावहारिकमेवेति यद्व्याख्यानं तत्तु स्वग्रंथविरुद्धत्वान्न विदुषां प्रि
यमिति मन्तव्यं ग्रंथे तत्कथमत्राह। अथेति। एषां मिति प्रत्यक्षलोककालागमात्मना मित्यनेन भेदे प्रत्यक्षमनुमानं प्रमाणयति लोके काल आगमे वेदे
चात्मात्मनीति येषां तेन तथोक्तेषां लोककालवेदज्ञानामित्यर्थः अनेन ज्ञानतारम्यं च सूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकर्तॄणां पापकर्मकर्तॄणां मिश्रकर्मकर्तॄणां
अतएव सुखदुःखभोक्तॄणामेषां नानात्वमथैषां नित्यत्वं च मन्यसे ज्ञानास्ति यदि त्वं तस्मात्त्वमया भेदसाधनेष्व यतनीयं इत्यर्थः आत्मा भेदो
नुपपन्न इति देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानां जननं तथा। स्वतस्तु जाग्रत्स्वप्नसाक्षित्वं स्वस्थसुखरूपिणः उत्तमे जीवात्मसंघास्तु नीचो पे नित्यदुःखिनः इ

अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः। नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां।।३४।। मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी
तथा। तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः।।३५।। एवमप्यंग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः। कालावयवतः संति भावा जन्मादयोसकृत्।।३६।।

त्यतः अनित्यत्वं जननं सुखैकभोक्तृत्वं च युज्यते। इयं व्यवस्था कस्मादिति तत्राह। सर्वभावानामिति। यथा सर्वेषां देवासुरमनुष्यादिजातिभि
न्नानां भावानां जीवानां संस्थाव्यवस्था योग्यता औत्पत्तिकी स्वाभाविकी हि यस्मात्तस्मात्तदाकृतिभेदेन देवासुरादिशरीरभेदेन तथा जा
यते जीवसंघस्तस्य धीर्ज्ञानं च योग्यतानुसारेण भिद्यते अनेनोत्तमयोग्यता वना भेदज्ञानेधिकार इतरेषामुभयेषां यथासंभवम
न्यत्रेत्युक्तं भवति।।३५।। ननु स्वरूपमानत्वाभिसत्तामपि जन्मादिकर्मा तु तन्मायामयमिति मायी कैरित्याह। एवमपीति। एवमपि नित्यत्वेपि
जननादिलक्षणसंसारे सर्वेषां देहिनां कालावयवतः रात्रिदिनाद्यवच्छिन्नेषु कालावयवेषु देहयोगतः देहेन संबंधेन जन्मादयो भावाः
असकृत्संतीत्यन्वयः हतः सत्यादस्यार्थः देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानामित्येतदप्यनुसंधेयं।।३६।।

भा॰ ११॰
५२

स्कं॰

भगवदुक्त्यां तं म्य क्ता तत जीव पर भेदो प्युद्धवः स्थूलमतीनामपि निस्तुषं विविच्य भेदं ज्ञापयितुं पृच्छति। गुणेष्विति त्रिभिः। अनपावृतः। अदेही परमात्मा देहजेषु
गुणेषु स्पर्शादिविषयेषु वर्तमानोपि गुणै र्विषयै र्नैव बध्यते। उत बध्यते द्वितीये कथं वा बध्यते ३५। कैर्वेत्यूतिनत्राह। कथमिति। यदि बद्धः तर्हि केन प्रका ते
रेण वर्तते। लोके बद्धस्य परस्य दर्शनात् चेष्टादिलिंगाभावेन तु ज्ञानं च दुरापादमिति भाव। आह। किं रिति। बद्धस्यापि भोगाभावे मरणं स्यात्ततः किं

५

उद्धव उवाच। गुणेषु वर्तमानोपि देहजेष्वनपावृतः। गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो। ३५। कथं वर्तेत विहरेत् कैर्वा ज्ञायेत
लक्षणैः। किं भुंजीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा। ३६। एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर। नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक
एवेति मे मतिः। ३७॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे दशमोध्यायः॥ ॥१०॥ ॥

भुंजीतेति। भुंजानस्य हानोपादाने दृष्टे तत्रायं किं जहाति बद्धः। शयनाद्यन्यतमं कुर्वीतेति तत्रायं किं करोति। ३६। ब्रूहि परिहारं यस्य पृष्टीकु
र्वं पृच्छतस्तत्र कोभिप्राय इत्यत एक जीववादिमतवलंब्य प्रश्नबीजमाह। नित्येति। कुत एतदिति चेत्। न मे मोक्षो न बंधनमित्यादि प
रिहारात्। शिष्योपि स्वपक्षस्य स्तदेवात्म मतं ब्रूते। नैव दुष्यत्यस्त्येन स्थिरत्वार्थं हि तद्वदतीति वचनादुद्धवस्य नास्त्यत्र दोषो
पि॥ ॥इत्येकादशस्कंधविवरणे दशमोध्यायः॥ ॥

५२
राम

भेददर्शनमेव मुक्तिसाधनं। तत्साधनं भक्तिस्तस्या वैराग्यं हेतुस्तत्सर्वं मे तस्मिन्नध्याये कथयति। तत्रादौ गुणैर्बद्धत्वादिना यदुद्धवचोद्यं तत्परिहरति बद्ध इत्यादिना। बद्धो
मुक्त इति व्याख्या जीवस्येति शेषः। हि शब्द एवार्थे जीवस्यैवेत्यर्थः। स्वतः चिद्रूपस्य कथं घटत इत्यत्राह गुणत इति। सत्त्वादिगुणसंबंधात्। निरवयवस्य व
तत्संबंधः कथमत्राह। म इति गुणानां जीवस्य च मम वशत्वान्मदधीन स्फूर्तित्वाच्च दुर्घटकरशक्तिमत्त्वान्ममेत्यर्थः। तर्हि शैवकृतशरीरवत्कदाप्यस्य मुक्ति न
भवत्याह। न वस्तुत इति। वस्तुवृत्त्या नास्ति तत्र भिवत्के थैव स्वाधीनत्वान्न मिथ्येत्यर्थः। गुणसंबंधत्वात् भवत एवते किं न स्यातामत्राह। गुणस्येति। जीववि
पक्षे यद्वचनं। गुणानां माया मूलत्वात्तत्प्रवर्तकत्वेन संबंधः स्वतो हं निर्गुण इत्यतो बंधमोक्षौ न स्त इति भावः। जीवस्याप्येवं मायामयौ बंधमोक्षौ नाविद्यमा
न जीवस्यत्यंगी कर्तुं उचितं प्रमितत्वाच्च आरोपिकोध्याहारो मुक्त इति दृष्टांतो। अमायत्वात्त्रिगुणो हं बंधमोक्षौ न वापि मे मदधीनस्य जीवस्य बंधमो

श्रीभगवानुवाच। बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः। गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनं॥१। शोकमोहौ सुखं दुःखं देहा
पत्तिश्च मायया। स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी॥२॥ ॥

मोक्षौ देवत्विति स्पष्टं प्रमाणवचनेन परिहृतमिति त्वन्मनोरथ इति कल्पना मत्र न प्रकाशयैतित १। जीवस्य संसारो वास्तवो न चेत्तर्हि कस्मादयमस्य
स्यापंकवाज्ञानादिति सोदाहरणमाह। शोकमोहाविति। मायया अज्ञानेन। यथा स्वप्नः स्वप्नोयमित्यज्ञानेन आत्मनः शोकमोहादि ख्यातिस्तथापि ज्ञाने
स्वरूपज्ञानेन शोकादिर्न तु स्वरूपस्य तस्य सुखात्मत्वात्तस्माद्यथा क्रियाकारित्वेन संसृतिः स चापि न वस्तवी प्रति हंतुमशक्या भवतीत्यर्थः। स्वप्न
यामित्यविज्ञानात्स्वप्ने दुःखमुपपद्यते। निजस्वरूपानुभवराहित्यात्तद्वदेव तु जाग्रद्दुःखमपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न पश्यतः। तस्मात्तद्दुःखप्रावत्वात्तद
पेक्षया वास्तवमिति वचनात्। स्वप्नदृष्टांतेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यते इति। २।

ना.द.
५४

शरीरिणामिति।

नीच अत्र मायानिवृत्तिः किं नस्यात् तथा प्रसिद्धेरित्यत आह नेत्याह विद्याविद्ये इति मम तनू मत्शक्ती भावस्थिते। किं कार्यकर्यावाह शरीरिणां देहिनां बंधमोक्षकरी आद्ये अ
इति नादिविद्यमाने मे मायया प्रकृत्या निर्मिते। ममैश्वर्यसंगत्वेन साक्षात्त्वरूपे विद्याविद्ये मम तनू भावत्वं तदादिति। सदानंदप्रति रिक्तस्य नित्यज्ञानसुखात्मनः। तत्व
मदिच्छावशगे नित्यमविद्या निर्मिता गुणाः। सत्वाद्यास्मदधीनत्वादविद्यायानमे गुणाः। अविद्यावैव विद्या च गुणा सत्वादिकाव्यपि। देहोत्थान्नसुखं दुःखं
सर्वमेतन्मदिच्छया। अतो हं बंधमोक्षाभ्यां रहितो नित्यमेव तु। मुक्तशरीरादिनिबंधराहित्यान्न विमोक्षतद्रूति प्रमाणविरोध आपद्यते मोक्षबंधकर्त्री २
भिमानिदेवतासामर्थ्यात् अत्र श्रियाभिमतशाक्त तत्वगुणजाता विद्या। दुर्गाभिकृततमोगुणजाता त्वविद्यातदुक्तं। श्रीस्तु विद्यासमुदिष्टा

विद्याविद्येममतनू विद्धुद्धव शरीरिणां॥ मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मेवि निर्मिते॥ ३॥
एकस्यैवममांशस्य जीवस्यैवं महामते बंधोस्यविद्यया नादिर्विद्यया च तथेतरः॥ ४॥

दुर्गाविद्याप्रकीर्तिता नित्यानंदी हरेरिच्छा नियतसर्वदेवविन्नति॥ ३॥ अदेहीबध्यतेवेत्। कथं बध्यत इति परमात्मविषयप्रश्नः। मे गुणतो बंधमोक्षावि
तिपरिहारापि तत्र जीवस्यैवतावितिप्रवदि रूपत् अत इदं कथं संगच्छत इति तत्स्य इति शंकापरिहर्तुंपसंहरति। एकस्येति। जीवपरमात्मेति द्विविधं मु
तत्वं। तथा एकस्यैव बंधमोक्षौ स्त इत्यतो ममांशस्येति। सकिंस्वरूपांश इत्यतो जीवस्येति जीवो भिन्नांश इति भिन्नांशस्यैव जीवस्य बंधमोक्षौ न मंत्र
वित्। अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यास्ते जसः कालवहिवत्। जीवा भिन्नांशकास्तत्र तेजसः प्रतिबिंबवत् इति अनेनसिद्धं। किमुक्तं स्यात्साह एवमिति एवमु
क्तविधस्य जीवस्याविद्यया नादिर्बंधः। तथा विद्ययेतरत् मोक्षलक्षणं ज्ञेय इत्यर्थः। अतः परमात्माकथं बध्यत इति प्रश्नो नुपपन्न भाव॥ ४॥ ५४
नान

यावदिति।

एवं जीवपरमेदं यतियावल्लदेनेदमतमनुघहृत्वयतियावदित्यारभ्य तावदीश्वरतो भयमित्यंतो ग्रंथः पूर्वपक्षीयः। यएतत्तमुपासीरन्निवंतेते अंधेतमसि मु
धेतिदुःखे द्विकाल॥ २॥ रि न तर्हि खसिद्धांतः कइति तमाह। काल इति। गुणव्यतिकरे असति मुक्तिदशायां बहुधा कालादिभिर्नामभिर्मामुपासत इति शंकेर्वा
देयद्दति शेषः। कालः सर्वगुणोद्रेकादमत्वादात्मनामुक्तः। आगमोवृत्तेरस्य लोकोज्ञानस्वरूपतः। वेदस्वेशत्वात्स्वभावो यं धारणाद्धर्म इत्यपि। उपासते सदा
मुक्ताः स्वानंदैकभागिनः। तेदेतत्तत्व मत्ता वा शंकुर्दुमतेयत् परे। या वन्नु गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमेवनः। भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रता। या
वदीश्वरतंत्रत्वतावत्तस्माद्भयं भवेत्। उपासते य एवैतु नित्यशोक प्रतंतितेते। महत्तमस्यनानंदे तस्मान्नैवं विचिंतयेत्। तस्मान्नित्यस्तु नानात्वं जीवानां

यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः। नानात्वमात्मनो यावत्सारतंत्र्यं तदेव हि॥ ३१॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं। यएतत्तमुपा
सीरंस्ते मुह्यंति शुचार्पिताः॥ ३२॥ कालआत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च। इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति॥ ३४॥ ॥श्री॥ ५

३ स्वातंत्र्यता स्वार्थिकानां च शत्वं च मुक्ताच्यपि सदेष्यते। एवं ज्ञात्वा विमुच्यंते परानंदं व्रजंति वैति। प्रामाण्यात्कालादिनामानि हरेरेव मुख्यार्थानीत्यतो गु
णपूर्णस्य हरेः दुरवसमुद्भवः मेधवा जीवेनैव यदीरेतापाकृत मितिमावः कलकामधेनावितिधातोः। कमनीयत्वं गुणानां धिनुराधान इति कालः सर्वे
षां सर्वस्मादात्मत्वाच्छ्रेष्ठत्वादात्मा गच्छत्यं गच्छति जानातिसर्वमित्यागमः। लुकुप्रकाश इति धातोः प्रकाश्यापरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वाल्लो
कः स्वाधीनो भावः। सत्तालक्षणो यस्य सः स्वभावः स्वतंत्र इत्यर्थः। धारयति सर्वमिति धर्मः॥ ३२॥

तत्र प्रथममेकधर्मिणीमुक्तं विवृणोति । सुपर्णाविति । पृ पालनपूरणयोरिति धातोः सम्यक्पालकत्वात्पूर्णत्वाद्धरिः सुपर्णः जीवोऽपि सुपर्ण इत्युच्यते । अपक्षविरुद्धधर्मवत्त्वं स्वयते । विज्ञानैकत्वेन सदृशौ । वृक्षसमाने देहे स्थितत्वात्सखायौ । यदृच्छया अदृष्टप्रेरकेच्छया । अथ विरुद्धधर्मिता भो
ह । एक इति । पिप्पलं कर्मफलं जीवाख्यो हृदि निरिन्द्रियो भोगरहितोऽपि बलेन भूयान् पुष्टः अदननिमित्तं बलं नास्तीत्यर्थः । आत्मानं स्वं अन्यं जीवं च अ
थो भगवद्विषयज्ञानविधुरः स्वं भोगाभगवदधीनः अनेकष्ठाकदूयेन । द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिश्रुतिर्विवृता । अत्रानश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ती

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे । एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥
आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः । योऽविद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

सदा दोषदर्शनाद्यभावेन हरेरवस्थानमुच्यते । तद्दुःखानशनमेव न तु सुखानदनमित्यादि सर्वं । अनन्तत्वं हरेर्दुःखानन्तत्वादुच्यते सदा । विषयैर्विनू
नापि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः सुखमस्त्येव हि सर्वत्रापि स्थितं विभुः । स्वादोरदनवद्यतिजीवोऽस्वाद्वत्तीयत्तदा । अनारतं पारवश्यात्स्वा
द्वत्तीति तत्र श्रुतिरिति । अस्वादु स्वादु वद्यन्ति जीवो नैव जनार्दनः । अतो नात्तीति वचनमश्नतोऽपि सुखं ॥ (॥ ७ ॥) ॥ गंगायै नमः ॥

इत्यर्थः

सदेति । साशनानशनत्वेन न तादृग्देवो यथोदितो । अर्क्कविनाप्यदेर्बलमा न घानात्तिरैर्भुजरति वकुर्मा यासिद्धो यमर्थः । तदेवात्रोक्तं । निरन्नोऽपि बलेन म
न भूयानितीति स्वयं तत्त्वेन वनादत्ते निर्बंधनं तस्य बलं कुतः । यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः दे
स माधीरः पाकमत्राविवेश । यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशंते सुवते चाधि विश्वे तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेदेत्यादि
अधिविश्वे सुपर्णा वाक्यशेषात् वृक्षे स्थित्वा मध्वदः सुपर्णा यस्मिन्नश्नंतीति । सुपर्णा निविशंते तदाधारत्वेन सुवते च तस्यैव सुपर्णस्य स्वादु पिप्पलं अन्न
स्तु स्वादु बस्मातिन स्वादुया वास्तिर परमात्मानं न वेदेति । सुपर्णो द्वौ शरीरस्थौ जीवश्च परमस्तथा । पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीति
ना श्रुतो श्रुतः । स्ववशो द्विष्णुर्नात्ती त्यत्तापि सम्यक्श्रुतः सएव हि स्पृश्यस्यात्रा जीवो नास्येवेदनादितिवचनादत्र जीवपर । मात्मानं विवोच्यते
नसामान्य पक्षिणा विक्षिप्यते । सर्वथा अत्तीति तदत्तिरदितित्वं यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । अत्ता चराचरग्रहणादित्यत्र हि सर्वसत्तानीभो
क्ता च प्रभुरेव चेत्युत्यास्य । अनन्तत्वस्य लिंगत्वेनोक्तत्वाल्लिंगस्याभयसंश्रतिपन्नत्वेन निर्णाय हेतुत्वाद्धरेन सर्वोत्मनानन्तत्वमत्रोच्यते । किंत्वभ्य
भानतद्बलेन नान्तत्वश्रुतेः कृतार्थत्वेन शमाप्यसंभवात् श्रुति । द्वारग्णानामस्माकं नका पिष्टतिरिति । जीवो मुक्तोऽपि नोजीवात्परमात्मान
मेव च वित्ति सर्वात्मना विष्णुर्वेत्येकः पुरुषोत्तमः तस्य प्रसादतः किंचिद्ब्रह्माद्या अपि जानते । अन्यजीवैर्न पश्चैको जानातितु चतुर्मुखा
सामस्त्येन तदन्ये तु लेशज्ञानाः क्रमात्स्मृता । इत्यनेनात्मानमन्यं च स वेदेत्येतद्विवृतं । सर्वज्ञत्वलिंगं ह्येव क निष्ठं तदुक्तं । तान्यहं
वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतपेत्यादि । मुक्तेष्वतिव्याप्तमिदं लिंगमिति चेन्न । अत्र जीवास्तु कश्यन्ते मुक्ता अप्यल्पवेदनात् । तदुक्तं वो

ष्यते नित्यःसर्वचेतनस्ततो हरिरिति वचनात्। अनाद्यविद्याबंधत्वं जीवस्य यदि योग्यता श्रयत्नस्यानुकूलः स्यादंतवद्भवति ध्रुवं। नित्यमेवान्यथा धत्वं अयोग्या
मनुष्यादयः। बद्धत्वं सर्वजीवानां नियमान्नित्यमेव तु। बद्धत्वं विष्ण्वधीनत्वमंधत्वं तद्दर्शनं। अतः केचिद् नित्यत्वमंधत्वाया अविद्यति। मुक्तस्यापि तु ब
द्धत्वमस्ति यत्स हरेर्वशः। मुक्तस्याद् दुःखमोक्षात्स्याद्बद्धत्वं हर्यधीनता। नित्यबद्धा अपि ततो मुक्ता दुःखविमोक्षतः। नित्यमुक्तस्त्वेक एव ह
रिर्नारायणः प्रभुः। स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वं तस्यैकस्य न चापर इत्यनेन सोपपत्तिकेन नये। विषयांधः सतु नित्यबद्धो विद्यामयो यः सतु नित्यमुक्त स्व
इत्येतद् दूरितं। ध्यानं सहस्राणि चतुर्दश द्विपरागतिर्जीवगणस्य देत्य। आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि स्थानं तथानिःसरणं च तेषामिति जीवग
णस्य गतिबाहुल्य प्रवेश निर्गमनश्रुतेर्नित्यमुक्तत्वं हरेर्लिंगं न हरेरन्यत्र गतमतः। स एव नित्यमुक्तः। ननु मुक्तैः सेव्यत्वे युक्ते मुक्तत्वं कथमि
ति चेन्न कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः। मुक्तानां परमा गतिरिति वचनात्। तर्हि एषां कदा नु मुक्ताख्येति चेन्न। सर्वात्मना पंचदशकलानां
त त्यागानंतरं मंदराख्यानंदुक्तैकलाः पंचदशत्यक्त्वा श्वेतद्वीपनिवासिनां मुक्ताख्येति पश्चादपि स्वतंत्रा इत्यतो विष्ण्वधीनाः स्युरिति
यत्प्रसादात् फलं मोक्षः तदधीनत्वमस्तु नान्याधीनता स्वतंत्रः स्वाधिकानविशेषस्थिता इत्यन्याधीनत्वादधिकं दुःखं नास्ती
त्युक्तं। न चास्मादधिकं किंचित्सुखमस्ति हरेर्विनेति। अतो नित्यमुक्तत्वे स्वतंत्रत्वं वनान्यनिष्ठमित्युक्तं हरौ इति। नित्यमु
क्तः स एवैकः स्वतंत्रः स यतः सदेति॥ ॥

एकस्मिन् भोगायतने स्थितयोर्जीवपरयोरेकस्यैव जीवस्यैव बंधमोक्षौ इत्यदुच्यते तत्र विवेकज्ञानं कथं स्यादत्राह। अथेति स्वतो जीवस्यैव बंधमोक्षौ
व्यं अथ तस्मात् बद्धस्य जीवस्य मुक्तस्य विष्णोर्वैलक्षण्यं अस्वातंत्र्यादिलक्षणं तेतु भ्यं वदामीत्यन्वयः। मुक्तनामत्वं च हरेरेव मुख्यं नित्यशुद्धबुद्ध स्वातंत्र्यादि
मुक्तेत्यादिपदानां ह्यविवेक्यत्व यादित्यादिपुरुषोत्तमध्यान वचनात्। सिद्धं मुक्तस्य तु नमेमोक्षो यं धावात् कथंचन। मुक्त इत्यपि नामैतद्।

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते। निरुद्ध
धर्मिणोर्ज्ञानस्थितयोरेकधर्मिणि॥५॥

वत् द्व
एतेसौ दिवाकर इरतीवं बंधराहित्यान्नु रक्षाद्दिदीसिवद। कदाचित् तयावाच्यबंधभवात् मोक्षत्व जीवस्य बंधमोक्षस्तु मत्प्रसादात्क
ह्यवनेति तत्वोदयवचनाबोक्तार्थसिद्धिः। बद्धस्य जीवस्य। बद्धा जीवा इमे सर्वे पूर्वबंधसमन्वयात्। नित्यमुक्तस्ततो विष्णुर्मुक्तनामा सदो
दितः। अबद्धत्वादमोक्षोपि दीप्यते सोर विपर्ययेतिस्पष्टप्रमाणात्। सति बेऽद्भक्षण्यं बद्धाबद्धव्यवस्था वा कुतः शक्या तदेव कथमित्य
तत उक्तं विरुद्धधर्मिणोरिति॥५॥

इति अत्रापि अध्यात्मदैवाधीन

जीवस्याहमस्मीत्यभिमानेन बन्धं प्रपादयन्नुपपादयति दैवेति दैवाधीने स्मिन्शरीरे वर्तमानोऽबुधो जीवः अस्मिन् कर्मण्यहं गुणभूतो ऽस्वतन्त्रो दै
वाधीनः इति ज्ञानेन भावनीयेन कर्मणा अहमेव कर्तास्मीति मन्यमानस्तत्र शरीरे [illegible] बध्यत इति। अस्वतन्त्रः स्वतन्त्रोऽस्मीत्य
वं जीवः प्रभावयन्बध्यते। हि शोको येन राजभावेन भृत्यवदिति वचनात् स्वातन्त्र्यकर्तृत्वाभिमानोऽत्र विवक्षित इत्यनेन सूचितं। कालोऽपि शरीरशीर्ण्यात्मत र्ण
यतीति शरीरस्य कालाधीनत्वं॥१०॥ तत्र हि किं कथं कार्यं न बध्यत इति तत्राह एवमिति। एवं शयनादिषु स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानेन बध्यमानात् तस्यापा
रदुःखमनुभुंजन्नविद्वान् प्रविरक्तः तत्र तत्र हरिस्वातन्त्र्यं चाविद्वांस्तत्र तत्र शरीरस्था आर्थगुणान् विषयानाददत् स्वीकुर्वंस्तथा कर्तृत्वाभिमानिवत् न
बध्यत इत्यन्वयः गुणानिन्द्रियैः [illegible] उपाधिमत्त्वभिन्नतिवासिद ज्ञानिन एव बद्धत्वं नाभेदज्ञानिन इत्यनेनोच्यत इति किं न स्यादिति वेन्नो नित्यब त्र

दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा। वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते॥१०॥ एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने। दर्शनस्पर्शन
घ्राणभोजनश्रवणादिषु॥११॥ न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान्। प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः॥१२॥ वैशारद्येक्ष
यासंगशितया छिन्नसंशयः॥ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते॥१३॥

द्धोऽपि जीवयमात्मनो नित्यबद्धत्वं तो। विष्णुना नित्यमुक्तत्वं तस्य वेति विमृश्यते। तदधीनत्वं बन्धे तु विद्यमाने प्रदुःखभाक्त्वे देहस्थोऽपि न दुःखी स्या
त् अन्यत्व कुतः मुमुक्षुरिति वचनात् जीवमपि विष्णुज्ञानात्बन्धमोक्ष इत्यस्यो पपत्तेः। एतध्यानफलमाह। प्रकृतिस्थोपीति। असंगेन वैराग्येण
शितया तीक्ष्णया वैशारद्या निशारदं निर्मलं यद्विज्ञानं तस्य यः हुदुत्पन्नयाईक्षया अपरोक्षता तेन छिन्नसंशयो तः एवासंसक्तः प्रकृतिस्थः शरीर
स्थोऽपि तानी स्वप्नात्स्वेति बुद्ध इव नानात्वात् मिथ्याज्ञानान्निवर्तत इत्यन्वयः। नानात्वमिति वै मिथ्याज्ञानं कृत्वा विदुषा ने। वस्तुना [illegible] नानात्व
त्वात् तानस्यो कै विवक्षित इति वचनात् नानात्वशब्दस्य मिथ्याज्ञानवाचित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं पुरा॥११॥१२॥१३॥५७॥ ५७ नाम

स्त्री ति

शारद्या

व्या।

चाद्यौ काशयोः सर्वगतत्वेऽपि तन्निमित्तलेपाभावो यथा नास्ति तथेति। ऐर्वोक्तं जीवन्मुक्तावस्थामेव विशदयति। यस्येति। यस्य प्राणेन्द्रियमनोधियां चेष्टादि
लक्षणवृत्तयः भवति संकल्पात् फलानुसंधानरहिताः स्युः स देहस्थोऽपि तद्गुणैर्देहधर्मैर्निर्मुक्तो नारिकेलकपालमुक्तां तस्थ नारिकेलवदित्यन्वयः॥१४॥
यावच्छरीरस्थितं जीवन्मुक्तः कथंकारं तिष्ठतीत्यत्राह यस्येति आत्मा देहः मनो वा हिंस्रैः हिंसाप्रलिः शाकृभिः येन किंचित्केन चिद्यदृच्छया प्रा
प्तेन्धनादिना तत्र तस्यामवस्थायां स बुधो न विक्रियत इति॥१५॥ एतद्विशदयति। न स्तुवीतेति। कुर्वतः पुरुषान्क्रोधादिगदतो वा गुण ग

यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियां। वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः॥१४॥ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन
किंचिद्यदृच्छया। अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः॥१५॥ न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा। वदतो गुणदोषाभ्यां व
र्जितः समदृङ्मुनिः॥१६॥ न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा। आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः॥१७॥

दोषाभ्यां अतो न तु केन गुणेन दोषमात्रेण एव वर्जितो न तु गुणमात्रेण वर्जितः इत्यर्थः। दोषे च गुणस्य चापाये शतं त्रोन कमेव शान्त्यादिवाक्यविरो
धः सर्वगुणवर्जित इति अंगीकार इति भावः॥१६॥ तन्मतं कथमत्राह। न कुर्यादिति। आत्मारामो मुनिः साधु कुर्याद् दूरे ध्यायेच्च। असाधु न कुर्यान्न व
देन्न ध्यायेच्चाशुभजीवानुद्दिश्येति शेषः। अतीतानागतस्थानि त्रैलोक्योद्धरणसमर्थत्वादेः साधु न कुर्यादित्यर्थो नोपपद्यत इति आत्मारामत्वक्षा
त्वाशक्तेन परमात्मा एवोच्यते। न जीवादन्यतमः॥१७॥

भा.ए.
५८

९

तदेवं निष्ठेन भक्त्याधीतवेदादि शब्दब्रह्मा शब्दः फलवान्स्यादन्यथा निष्फल एवेत्याह। शब्देति। परे ब्रह्मणि न निष्णायान्न निष्णातो नियतो न स्यात्तदा परिवर्हितस्य पुंसः श्रमः
वेदाध्ययनायासो श्रममहानंतमसि परिभ्रमणं वा फलमस्येति श्रमफलः स्यात्। अधेनुमदोग्ध्रीं गां रक्षतस्तु यथा तथा स्वयं स्पष्टज्ञानपरिश्रमफलं वा यत्तोष्यते न तु नि
वन फलमिति भावः। यद्वा श्रमफलः श्रम एव फलं श्रमः का यस्मिन्ब्रह्मस्थिति शब्देन नियमः कृष्णविज्ञीवनमुच्यते। उक्तं न त्वं किं विद्धि वस्तु विज्ञाति विरोधेनेति। अ
या | वमित्यानः निष्णायादिति शब्देन नियमउच्यत इति भावः। अधेन्वा स्वरतिमात्रयेष वा स्वयं शुश्रुवा अफला मपुष्पां इति श्रुतेः॥१८॥ एतमेवार्थं दृष्टांतबाहुल्येन द्र | तृ टि त
ढयति। गां दुग्धेति। पराधीनं परवेश्यं कुर्वंतं देहं। अतीर्थीकृतं विषयविषोपरक्तं। सत्पात्रेषु समर्पणं श्रीरतमा। सती साध्वी पतिव्रतापरा न परपिंडादः

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि। श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः॥१८॥ गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां
च। वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी॥१९॥ यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य। लीलावतारेप्सितकर्म वा | ध
स्याद्वंध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः॥२०॥

कुष्णस्य

प्रजातः परेधितः सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्यः अनपत्यं परं मम्मेकदपत्याकुर्यां वदाति। नाथे स्य धर्मे कांतस्य कामेत्याभाय हि स्मतः। वा वित्तस्तु गोविंद गुण
त्तव फलमित्यादेः यस्त्वविधं गवादिकं रक्षति स दुःखदुःखी दुःखे धनमसि नित्यदुःखानुभवेवर्ततइत्यर्थः॥१९॥ दिवताप्रसंगपरे वाचो रक्षणे फलं
किं न स्यादत्राह। यस्यामिति। अस्य जगतः स्थित्युद्भवप्राणलक्षणं कर्म दुग्धदोहां तु गोरक्षेत्तस्मीस्मात्र प्रयोजनः यथा तद्वहरेरन्यवाचो धारणमि | हू
न | च्यं इतिवचनादन्यविषयवाचा नित्यानंदलक्षणमोक्षफलं न स्यादतो मुमुक्षुस्तद्वक्षं कुर्यात्तो॥ तत्र जिज्ञासानर्थकरीति तत्र जिज्ञासैव पुरु | भ ५८
षार्थसाधनं तं हृतमुद्दिश्य न कुर्यात्तद्वेददिति धीयते॥२०॥ वि | माम
हरिजिज्ञासावर्तते

यन्नु उभयोर्देहस्थत्वाविशेषादेकस्य मुक्तत्वेन दुःखानंदनं तरस्य बद्धत्वेन दुःखानंदे कथमित्याशंक्य विद्वत्वाविद्वत्वे कारणमिति भवेनाह देहस्था
मीति। विद्वान्नित्य निर्दुःखानंदानुभवः सर्वतः श्रीहरिं देहस्थोपि देहाभिमानाभावात् न देहस्थोपि तत एव दुःखं न त्वीति किं धं स्वप्नादुत्थितः पुरुषस्त
ज्ञन दुःखाधिकं न त्वीति तथेति। कुमतिरविद्वांजी वो देहाभिमानत्वान्देहादन्योपि देहस्थो यथा स्वप्नदृक् तद्वत् दुःखादिकं भुंक्ते तथेति॥८॥ एतदे
वविवृणोति। इंद्रियैरिति गुणैर्हरेः प्रधानेर्जीवैः श्रोत्रादीन्द्रियैः गुणेषु प्रधानेषु थेषु विषयेषु गृह्यमाणेषु सत्सु यस्त्वविक्रियः स्वरूपेंद्रिय
माह मित्यादिविकारहितो विद्वान्परमात्मा सतनाहं कुर्यादित्य च यः शरीरस्थोपि विद्वत्वान्न विश्लिष्यते कश्चित्। अविद्वत्वात्तु तत्रैव देहजी

देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः। अदेहस्थोपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा॥८॥ था
इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च। गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः॥९॥ ॥श्री॥

वस्तु बध्यते। स्वप्नदृग्वदिमे जीवा हरिः स्वप्ने स्थितो यथा। सदा तमो विहीनो विज्ञापनार्थमुदीयते तु त्यनेन। आत्मनो वशगे जीवे रात्मने वशगेषु
च। दुःखेषु गृह्यमाणेषु मनआदिभिरिंद्रियैः। अहं दुःखीति नैवेशो अहंकुर्यात्परः पुमान्। जीवनां त्वेवतद्दुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदा। अतो | गं
दुख | न दुःखभाग्विष्णुः स्वातंत्र्यात्पुरुषोत्तमः। पारतंत्र्यादहं दुःखीत्येवं जीवः प्रपश्यति। तस्मात्स दुःखभाक्प्रोक्तो यावदीशः प्रसीदतीति।
अनेन वानयोः श्लोकयोरर्थो विवृत इति। जीवगतं त्वेवतं दुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदेत्यनेनन अभिवाकज्ञो नास्यार्थो सूचित इति॥९॥
है

भाग-
५९

नेसाह। पृथग

पृथक्त्वेस्यदुःखबोधत्वाद्दुष्यारिहरइत्थं ब्रह्मेति स्वेच्छयोपात्तं स्वीकृतं पृथग्वपुः शोभनाकारं वसुदेवादिशरीरं येन सः स्वेच्छोपात्तवपुः भाक्तेत्यतो व
पुरितियादवः। नित्यानंदशरीरोपि वसुदेवादिदेहगः प्रदर्शयेज्जनिं स्वस्य नित्यं देहादिवर्जितः। वसुदेवादिदेहेषु प्रवेशस्तस्य भण्यते देहोपादानं
मिति तु न ह्यन्योदेहइष्यते। अन्याभिमतदेहेषु प्रविष्टः सर्वदा हरिः। नान्यानभिमतो देहो विष्णोरस्ति कदाचन। अतोशरीरो भगवान् पुत्रतानिमतिस्तु
या। वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्यामतिर्भवेत्। अन्याहं भावयुग्देह एवासौ हरिरास्थितः। ततदन्यस्तु देहेषु कृष्णत्वं तस्य प्रवेशनं। मम पुत्रस्त्वयमि
तिभ्रमणाय यदा हरिः। वसुदेवादिदेहेषु नन्यस्ति तु सा गतिः। अनुपात्तशरीरस्य तन्नृपात्तिरितीर्यते। न देहं पिष्टदेहं वा उपादत्ते यतो यहरिरिति।
एतत्सर्वं पुष्पावधक्षत्रपैनोपचकथ्यते॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः। अवतीर्णोसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः॥२८॥ श्रीभगवानुवाच। कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः
सर्वदेहिनां। सत्यसारोनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः॥२९॥ कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः। अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो म
च्छरणो मुनिः॥३०॥ अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान्जितषड्गुणः। अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः॥३१॥
धृ जि

व एवं दर्शितधर्मलक्षणं॥२८॥ भगवान्सल्लक्षणं भक्तीत्याह। भगवानिति। सर्वदेहिनामकृतद्रोहः। अनवद्यं अप्रमाम्नेयं यस्य स तथा॥२९॥ संक्षिप्तं किंचनं प्र
क्षयोग्यं धनं न विद्यते यस्य किंचनं संकोचे किंचनं न। शील इत्यर्थमुपेत्याह। दवः। अनीहो निषिद्धाचरणवर्जितः। वेष्याविधर्मे स्थिरः निश्चलः
अहमेव शरणं यस्य स मच्छरणः। मुनिः मद्गुणमननशीलः॥३०॥ अप्रमत्तो विहितालोरेप्रमादरहितः। गभीरात्मा अनवगाह्यमनोगतिः
आपद्यपि धृतिमान्। जिताः षड्कामादिगुणाः षडिंद्रियविषया वा येन स तथा। अमानी आत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितः। मानदः ज्ञा
नोपदेष्टा। कल्यः विहितक्रियाकरणनिपुणः। कृपालुत्वं मनोधर्मः कारुणिकत्वं कायिकधर्मः इति पृथगुक्तिः। कविः सर्वज्ञः॥३१॥ ५९
राम

कमल

सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह। आज्ञायेति। एवं शब्दः स्वार्थे। यो मया मदीयैर्व्यासादिभिरादिष्टान् गुणान्दोषानपि आज्ञाय सम्यग्ज्ञात्वैव स्वकान्स्वविहितानपि धर्मान्
भागवतसंज्ञानुमप्रसिद्धं त्यक्त्वा सत्यमां भजेत् स तु सत्तमः॥३२॥ भक्तेरनेकविधत्वेपि उत्तमोत्तमायाः श्रुत्युक्तत्वेन दृष्टत्वात् श्रेष्ठं परिहरति। ज्ञात्वेति।
अथ सतां लक्षणकथनानंतरं आत्मनि लक्षणमुच्यते। यद्वा शास्त्रगुरूपदेशतो भगवन्महात्म्यं ज्ञात्वा अथवा अविज्ञायैव तेनोत्तालेति। विस्मयमाहात्म्यं तेनेन पुनः
पुनर्विशेषं द्योतयति। तदुक्तं। ज्ञात्वापि मम माहात्म्यं तत्रोत्सुकतया पुनः। विशेषात्तु विशेषेण ज्ञात्वा मामस्तु ते विके मितिपरिमाणतो यावानस्मि स्वरूपतो या

आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान्। धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तमः॥३२॥ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृ
शः। भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः॥३३॥ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं। परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं॥३४॥ मत्कथाश्रव
णे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव। सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं॥३५॥

ना इति प
स्मिन्लक्षणे तायादृशोस्मीति तत्त्वेन येनान्यभावेनात्युत्तमभक्त्या मां वै एव भजंति ते भक्ततमाः निरतिशयभक्ता मताः अपि नात्वेन ज्ञाततरत्वं चयः। अत्र तमेप्रत्यये
न भक्तानां बाहुविध्यप्रकाशेन भक्तेरपि तथात्वं सूचयतीति॥३३॥ इदानीं सर्वसाधारणभक्तिलक्षणमाह मल्लिंगेति। अत्र कृते यपदमध्याहृत्यान्वेतव्यं। वि
धिप्रकरणत्वात्॥३४॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वलाभस्य द्रव्यस्योपहरणं हरार्पणं दास्येन सह आत्मनिवेदनमात्मनः समर्पणं मद्दास्येन सहात्मनिवेदन
मिति निवेदनं भगवद्ध्यानं निहितमिति॥३५॥ स्मसि
स पद्म

पर्वानुमोदनं उत्सवानुतानं उत्सवं दृष्ट्वा हर्षो वा ॥३६॥३७॥ असीसंतिमा उद्यमकृकारणादौ प्रयत्नः उद्यानोपवनादि कर्मण्युद्यमो वा ॥३८॥ सम्मार्जनोपलेपाभ्यां
धर्मो वा मह्यं मम यत् गृहशुश्रूषणं तद मायया । सेकमंडलवर्तनैः एकेन मुख्येन मंडलेन सहितैः अवांतरमंडलकरणैः कर्तव्यमिति शेषः सेकमंडलवर्तनैरिति केचित्
इति वंदनादि जलसेकः मंडनं [illegible] वर्तनं प्रदक्षिणवर्तनं विशेषजीवनं प्रोक्तं वर्तनं विशेषजीवनं गमनं तथेति च ॥३९॥ मे निवेदितं दीपावलोकं नो

मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं । गीततांडववादित्रगोष्ठिभिर्मद्गृहोत्सवः ॥३६॥ यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु । वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदी
यव्रतधारणं ॥३७॥ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ॥३८॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडल
य वर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥३९॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनं । अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितं ॥४०॥ यद्य
दिष्टतमं लोके यच्चाति प्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ॥४१॥ सूर्योग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलं । भूरात्मा सर्व
भूतानि भद्र पूजापदानि मे ॥४२॥ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत मां । आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यवसादिना ॥४३॥ ॥श्री॥

पयुंज्यात् [illegible] कुर्यात् ॥४०॥ दुर्विराग्यपणे सुहृ [illegible] यद्यदिति । अनंत्याय अनश्वरफलाय मोक्षायेत्यर्थः । अनंतं वै [illegible] हृतमिति स्मृतेः
॥४१॥ अधिकारिणां योग्यतया एवंविधत्वेन फलविशेषाय मदर्चनाधिष्ठानं चोपदिशन् आह सूर्य इति द्वाभ्याम् ॥४२॥ तत्र तत्राधनं [illegible] विनाथमा
ह । सूर्ये त्विति । गोष्ठे स्थितां गां यवसादिना पूजयेदिति शेषः ॥४३॥

६॰
राम

तत्वजिज्ञासु रित्युपसंहरति । एवमिति । [illegible] स्वयमार्थित्तानेन नानात्वभ्रममेवं तत्वजिज्ञासया पोह्य निरस्य उपारमेत ब्रह्मनिमग्नो भवेदिति शेषः ॥२१॥ न [illegible] जीव
मुक्तस्य समर्थस्य ह्येयो निरंतरं मनो निधायो [illegible] इतरस्य [illegible] मुमुक्षोरुपासनो पायः कथमिति तत्राह यदीति । ह्युतानि मयि समर्थ कुर्वाणा निमद्वि
ल षयत्नेन समाचर । नानात्वभ्रमो भेद भ्रम इतिमतं । जीवेश्वरैश्वर्यवित्तानं जीवानामेकतानत्वार्ईशस्य बहुता ज्ञानमीशस्यानीशतं तथा । जगतोसत्यताश
नं नानात्वभ्रम उच्यते । इत्यनेन भ्रमविरुद्धत्वात् न याथार्थं बुभुत्सुभिरिति निष्कामत्वेन मामुद्दिश्य कर्म कुर्वीतेत्यस्य भावमाह । श्रद्धालुरिति ॥२३॥ मत्कृ स

एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥२१॥ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं । मयि सर्वाणि कर्माणि नि
रपेक्षः समाचर ॥२२॥ श्रद्धालुर्मत्कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः । गायन्ननुस्मरन् कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ॥२३॥ मदर्थे धर्मकामार्थो
नाचरन्मदपाश्रयः । लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥२४॥ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासते । स वै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विंदते प
दं ॥२५॥ उद्धव उवाच । साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो । भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता ॥ एतन्मे पुरुषाध्यक्षप्र
णमायवकथ्यतां ॥२६॥

याश्रवणादिना किं फलं स्यादित्यत उक्तं लभत इति । निरंतरं स्मृतिफलं भक्तिं लभते ॥२४॥ सापि सत्संगलब्धा चेद् भगवदपरोक्षज्ञानमुत्पाद्य तेन स्वयोग्यमु
क्तिमपि जनयतीत्याह सत्संगेति । पदं वैकुंठादिस्थानं ॥२५॥ सद्भिरिति श्रुत्वा सत्सु लक्षणतो ज्ञातुमुद्धवो लोकोपकाराय तल्लक्षणं पृच्छति साधुस्त्वइति साधु
त्वासाधुत्वयोर्मनः शुद्ध्यशुद्धिनिमित्तत्वात् साधुत्वे वर्तमानानां पुंसां मनः कीदृग्विधं भवति साधवः किंलक्षणाः इत्यर्थः कीदृशी किंलक्षणा भ
ल क्तिस्त्वय्युपयुज्येत त्वदुत्तमप्रसादयोगजननी सद्भिरादृता संभाविता । आदृतौ सादरार्चितौ वित्यमरः एतत्सद्भक्त्योर्लक्षणं ॥ ॥२६॥ ॥

उत्तराध्यायेवक्ष्यमाणार्थप्रशस्त्यंकथयति। अथेति। वक्तव्येहेतुमाह। भृत्यइति। ज्ञानेनभर्तुंयोग्यः सुहृदिति। तद्हनीयस्यसुहृत्। आपादिहिर्त्ततवात्स
खा। आत्मशब्देनात्रजीवः किंनस्यात्तस्यपरत्नेनस्यतंत्रेषुविहितत्वात्क्षेत्रज्ञः पुरुषोह्यात्मासंसारिचेतनोमतइत्यभिधानादिति चेन्न। आत्मनिस्था
हरिः प्रभुः आत्मनामाशनादिकेषु। तत्संबंधादात्मशब्दोजीवस्याप्युपचारतइतिवचनात्। आत्मामुख्यहरिरेवेतिज्ञायते। तंत्रविधानस्यहरेर
ह॰ धिष्ठानत्वेनपीठार्चनवत्तदर्चनोपपत्त्यास्तार्थवत्त्वात्। इत्येकादशव्याख्यानेविजयध्वजीयेएकादशोऽध्यायः॥ ॥भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानप्र

अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतेयदुनंदन। सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यः सुहृत्सखा॥४९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगव
दुद्धवसंवादेएकादशः॥ ॥श्रीभगवानुवाच। नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच। नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणा॥१॥
व्रतानियज्ञाःछंदांसितीर्थानिनियमायमाः। यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां॥२॥

वेक्ष्यभक्तिरेवपरमपुरुषार्थोंतरंगेतिमिमिती। ममर्थंसमर्थयते। तत्रादौगुणोत्कर्षज्ञानानुरक्तयोगादीनोविवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वंनभवती
त्याह। नरोधयतीति। योगोध्यानं। रोधयतिवशीकरोतीत्यागोदानंपथामपिसंगः। गुणसंप्रीतिर्भक्तिपूर्वकासर्वेषुगुणत्वमतिर्यथामामवरुं
हरी धेकरोतितथायोगादयोनरोधयंति। संगस्तुगुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेतिनिश्चयात्। स चेद्दूरोभवेत्तेनमुच्यतेनात्रसंशयः। अपरोक्षदृशेर्हे
तुर्भवेत्तस्याद्यादिक्षमं। अन्यथासुखभागेवयद्दृशिर्मोक्षकारिणमितिवचनादुक्तएवार्थःमतुसंवंधमात्रं॥२॥

४१

ह्र

ह

भगवानत्रउक्तमर्थंप्रख्यापयति। मत्संगेनेति। दैतेयाःप्रह्लादयः। बहवोमत्संगेनमत्पदंप्राप्ताः। त्वाष्ट्रोवृत्रः अर्बुतिकोवत्सतोभिक्षुःयातुधानाः
ग्रा दूतुत्याद्युक्तेसंगकोहिकृतयादृशेयित्विबिभीषणइत्यादिषुपुनर्वचनंवणिक्तुलाधारःस्वधीनामभूद्वृत्तेगोप्यादयोमामुपागताइत्यन्वयःसाधनं
विनात्वामुपागतैः। सत्यंतर्हिकिंनानुवर्ततीतितत्राह। मत्संगादिति। गुणसंप्रीतिरपिनवेदादिभ्यउत्पन्नेत्याह। नाधीतेति॥७॥ नर्हिकेनेत्यत्राह। केवलेनेति।

सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः॥३॥ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोंत्य
जाः। रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेनघ॥४॥ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः। वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः
॥५॥ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः। व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे॥६॥ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमह
त्तमाः। अव्रतातप्ततपसोमत्संगान्मामुपागताः॥७॥ केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः। येन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामी
युरंजसा॥८॥

विशेषणाद्वेषयुक्ताभक्तिर्मुक्तिसाधनं। ज्ञात्वापिहरिंविद्वेषीतमोयातिनसंशयइतिवचनात्। भावेनापरोक्षज्ञानात्पादक्षस्वभावेनेतिविशेष
णाद्विशेषकैरूपात्तानेपिमोक्षोनियतःविशेषरूपस्याज्ञोपिगुणवत्त्वेतिनिश्चयः। गुणसंप्रीतिमां। नित्यंतंदृष्ट्वामुक्तिमेष्यतीत्युक्तेःज्ञानोत्पन्नेःपूर्व
मपिभगवल्लीलाद्यनुकारिणपरमानंदःस्यादितितोभावेनेति। अथवासुखभागेवस्याद्यावद्दर्शनोपगइतिस्मृतेः॥८॥ ॥श्री॥ ॥

निर्दोषेणभावेनकेवलेनेति

भक्तिरहितैस्तान् मपि नमस्त्वापूर्वं किं पुनरन्यत्साधनजातमित्यभिप्रायेणाह यमिति। यं मां प्राप्नुयाद्यत्नवानपि हरिसंगविहीनस्तु हरेर्दानेर्शेवानपि न मुच्यते
हि उक्तोपि तमो यातिविनिश्चयात्। गुणैरन्यैर्विहीनस्तु ह्यलं पवक्रमात् संगयात्सुखभोगवस्मात् गुणैर्मुक्तिमेति वा। स्वभक्तसंगहीनस्य च मुक्
मात्संगिनोपि वा। स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सत्जनेष्वनवच भवति। अनेन भगवदुक्तेरस्तदुक्त भक्तेरश्यमव्यतिरेको दृष्टिनावि ध्वनितः। मित्यनेनस्त्री
केनज्ञायते। गोपिकाद्या दिवंगत्वा दूरे ज्ञात्वा यूथानथ परंपदं ययुः पूर्वसंगादवश्यं भावितैता इति वचनात्। किं जनितज्ञानेन मुक्तिमाप्नोति न केवलज्ञा
नेनेत्यभिप्रायेण न च सांख्येनेत्युक्तं। उपलक्षणमेतत्। दानादिष्वप्यनुसंधेयमेतत्। श्रोतव्यं च श्रुतं चैव वक्तव्यं कार्यमेव च। निवर्तयंति हरेः प्रजेत्येवं कु
व

न यं न योगेन सांख्येन दान व्रत तपोध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥९॥ रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनु
राग चित्ताः॥ विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोन्यं ददृशुः सुखाय ॥१०॥
ध्र द

यंत्र वाक्रमात्। एवं कर्ता तु संन्यासी सर्वेभ्यः संगाद्वैगेस्मृतः। अन्यथा नैव संन्यासी द्वि। निष्क्रियोपि शिलायश्चेत्येवं क्षणवान्संन्यासी न तु शिला
व निष्क्रियत्वमित्येवेण मात्र भक्तस्यासी न मामाप्नोतीति तत्किं च। नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्ता को विष्णुरव्ययः इति विद्वांस्तु संन्यासी नान्यथा तु
कथंचन। मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशी निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः। इति लक्षणं तस्यैव संन्यासी न त
त्कपटवैराग्यः॥९॥ गोपी नाम धियमक्त्यि अपरोक्षज्ञानानंदमेवानुवर्तिनि मिमृत्तितिजकटयितुं वक्ति रामेणेति गोप्यो मन्नोन्यद्रष्टसुखायम
धा दद्दशुरित्यन्वयः॥१०॥

सा
ति
भ

ध्या
गा

६२
राम

वंधुजो मातामभितिसद्भक्त्यासत्कारेण हृदि खे हृदयाकाशे ध्याननिष्ठया उत्कृष्टध्यानेन वायौ मुख्यप्राणे मुख्यदैहैधियास्सर्वे देवोन्नमो वायुरिति ज्ञानेनतैदुक्तं
सर्वदेवोन्नमो वायुरिति ज्ञानात्रवापरं। प्रियमन्यहिरेः किंचिन्नथा वायोर्हरेर्विद्वदिति। हरेवायोरुन्नमत्वविदः। वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः इत्यनेनापि
हेतु पूर्वकत्वेन वायोः सर्वदेवोन्नमत्वाद्रूपं वा। अर्थः। तस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुः समष्टिरयं पुनः मृत्युंजयति। य एवं वेदेत्यनेन वायुज्ञानस्यापमृत्युं
जनोक्तेश्च पंचभूतमनोबुद्धिरूहाणां प्रतिदेहकं वा ज्ञानस्थापितत्वाद्वायुर्व्यष्टिः समष्टिरूहूति। वचनेन वायो व्यष्टिसमष्टिं वर्तमानकृताश्च मनोगु

वैष्णवे वंधुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया। वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः॥४४॥ स्थंडिले मंत्रहृदयैः भोगैरात्मानमात्म
नि। क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मां॥४५॥ धिष्ण्येष्वित्येषु मद्रूपं शंखचक्रगदांबुजैः॥ युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः॥४६॥ इष्टापू इ
र्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः॥ लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिं साधुसेवया॥४७॥ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव। नोपायो विद्यते स
म्यक् प्रायणं हि सतामहं॥४८॥

द्व्यान्तरं स्नानमनोमुखं द्रव्यैः पुष्पैः॥४४॥ मंत्रहृदयैर्नमितैर्मंत्रैः। आत्मनि स्वशरीरे मनसि वा। आत्मानं मंतर्यामिणं क्षेत्रज्ञं जीवांतर्यामिणं। सर्वभूतेषु
समत्वेन एकप्रकारेण विकारमंतरेण स्थितं। भोगैः स्रगंधादिभिर्नैवेद्यैः भोगैराज्यधनैः सौख्यैरिति। ४५। एतेष्वधिष्ठानेषु ध्यानप्रकारमाह। धिष्ण्येष्व
स्थितौ। धिष्ण्येषु स्थानेषु॥४६॥ इष्टाफलमाह इष्टेति॥४७॥ प्रायेणेत्यवधारणं। सांख्येन यथार्थज्ञानेन। सतां परं प्रायणं मा श्रयः॥४८॥

अथमनोवायोमुख्याधियेमुक्तो । विशेषतोगोपिकाप्रशंसनंकृतमितितत्संशयबीजंहृदिकृत्वोद्धवस्थोद्यति संशयइति । मत्तेषुवायोः सर्वोत्तमत्वमुक्तौ विशे
षतोगोपीस्तुवतस्तवचावरेष्टएवतामममाह्मस्थोमनोगतःसंशयोवायुरुत्तमोगोप्योवेत्येवंरूपोनिवर्तते । प्रत्युतमेनवचनेनममेमनोभ्राम्यतिनि
र्धारितेऽर्थेटिस्थितंनेत्यन्वयः ।।१६।। गोपिकास्तपिमामापुः किमुवायोधारिततिगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिपरिहारंबहिर्दिकृत्वावायुरेवसर्वे ख्या
गुणैःसर्वोत्तमःसएवहिरण्यगर्भश्चेतिदर्शयितुंभगवान्हिरण्यगर्भस्यसर्वोत्तमत्वंवक्ति । यएषइति । योविवरप्रसूतिः विशेषेणवरणामहंकारा
द्यभिमानिनांप्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्मात्ततथाउत्पादकइत्यर्थः । एषजीवः । जीवप्राणधारणइतिधातोःप्रकृष्टानंदलक्षणस्यहरेर्विशेषाधिष्ठा

उद्धवउवाच ।। संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर । ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः ।।१६।। श्रीभगवानुवाच ।। यएषजीवोविवर
प्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ।। मनोमयंसूक्ष्ममुपैतिरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्टः ।।१७।। यथानलःखेनिलबंधुरूष्माबलेनदारुण्य
धिमथ्यमानः अणुःप्रजातोहविषासमेधतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी ।।१८।

नत्वात्माब्रह्मासगेणविष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्यालक्ष्म्यात्वसहगुहांरुद्रादीनांहृदयगुहांप्रविष्टःतन्मनोमयंरुद्रादीनांमनसिनि
यंतृत्वेनस्थितमतएवसूक्ष्मपरमाणुकल्पंरूपमुपैति । किंचमात्रास्वरोवर्णइतिमात्राह्रस्वस्वरवर्णभूतत्रयात्मकंवेदाख्यंस्थविष्टंरूपमुपैति ।।१७।। अ ति
रू निलबंधुरेदारीनिविष्णुप्रीतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं ।। तत्रप्रकृतिब्रह्मणोर्विशेषेयावेदादिकंतौव्यक्तिस्थानमित्याहयथेति । अ
निलोबंधुर्यस्यतथाउष्माक्षोष्मानलोदारुणिस्वबलेनमथ्यमानोऽणुत्वेनप्रजातोहविषाघृतेनयथासमिध्यतेतथैवंवेदवाणीमेव्यक्तिः
व्यक्तिस्थानोवेदवाण्येवविशेषतोमत्तत्वव्यंजकेत्यर्थः ।।१८।। गंगायेनमः ।। राम

६३ राम

प्रकृत्यादीनांव्यक्तिस्थानत्वेपिमम्भूतोवादीन्यपिवेदादिवद्विशेषतोव्यक्तिस्थानानीत्याहएवमिति । गदादीनिगत्यादिप्रवृत्तवाक्यानि । इंद्रियेंद्रिय
विषययोरभेदोपग्रहणायेवमुक्तं । संकल्पोमनः । वित्तानंबुद्धिः । अभिमानोंतःकरणवृत्तिविशेषव्यंजकंतस्यरूपांतरं । सूत्रंवायुःसत्वसहि
तंतमःविकारोब्रह्मोरुःएतानिरधिष्ठानरूपाणिचभवंतीतिज्ञातव्यानि । तदभिमानिन्यादेवताश्च । यस्तमसितिष्ठन्रोत्रेतितिष्ठन्नित्या यः
हरे

एवंगतिःकर्मगतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ।। संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्वतमोविकारः ।।
।।१९।। अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोजगतामथाद्यः ।। ।।श्री।। ।।

नि दें ।।१९।। विवरप्रसूतिरित्युक्तंकारणत्वंगुहांप्रविष्टइत्युक्तव्याप्तिंविविच्यसोदाहरणमाह । अयंहीति । मंत्रमांचांतरेणवर्णाद्यात्म
कवेदादिसर्वशब्दवाच्योपिजअयेर्ब्रह्मानियामकोत्पनसर्वोत्तमत्वाज्जीवस्त्रिवृदब्जानानंदबलात्मकोव्यक्तःसूक्ष्मअजमतामाधः
एकएवाईकारादिपृथिव्यंतानितत्वस्रष्टानिकार्याण्यनुप्रविश्य ।। ।।
रव

विशेषेण श्लिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्य एवं तन्नियामकरूपैः बहुधेव भातितत्व्वा ‌आदिमामितिशेषः। यथमिव। यद्वत् यथाकलमादिबीजा निम्योनिं भूमिलक्षणां प्रतिपद्य बहुकुराणि भवंतीति। एवं परमात्मानुगृहीतो ब्रह्माहंकारादिषु बहुधा व्यक्तो भवति। यो विकरजस्तृतिर्यो निद्गुराप्रसूयत। एवजीव इति सैतौ भतरूत्यन्य थाव्याकुर्वते तन्मतं। सुपर्णशेषरुद्रादि अस्मृतिस्तु चतुर्मुखः। सर्वजीवोत्तमोजीवो गुरुः योज्ञानमुरवादिभिः। विष्णुभक्त्यादिभिः सर्वेभिर्यमात्मावैकालिके। मुक्तावपिनसंदेहः सहिदेवेन विल्पुना। प्राणप्राणेन जगतां दृशेनर मयातथा। वेदात्मिकवासहितः सूक्ष्मः सन्मनसिस्थितः। बीजादी तांतुसर्वेषांमात्रावर्णस्वरेषुच स्थूलरूपीसदातिष्ठन्नेवश्रोत्रादिकेषु चासर्वेषां प्रकोत्केति

विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानियोनिं प्रपद्य तत्वद्वत्। ॥१०॥

ज्ञानानंदबले श्लिष्ट। नित्यशक्तिः सर्वगः तत्र बहुधैव प्रतीयते। तस्मिन्नोतमिदं सर्वं पटेलक्षणतंतुवत्। स एव वायुरुद्दिष्टोवायुर्हि ब्रह्मनामगात्। विशेषणहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानि सर्वशः। मन आदीन्यहंकारो ब्रह्मसेवदात्मिकारमा। त्रिगुणात्मिकावसेक्ष्यीः सेवो ब्रह्मासंविदात्मिका। तस्याअपि नियंते कोटिविष्णुः सेकेश्वरेश्वरः। यथादारुषुसूक्ष्मः सन्नमथितोग्निः समिध्यते। तथा वेदादिषु हरिर्मथितः संप्रदृश्यते त्यक्तिस्थानान्यथैतानि वेदादीनिहरे र्विदुरित्यनेनप्रमाणवाक्येन निरस्तमितिनास्माकिनः तदूषणायप्रत्यते मनसि व्यक्तितांयामित स्मा व्यक्तिर्हि मेमनइत्येतत्स्पष्टं च॥२०॥ ॥

भवहेतुमाह। त्यासामिति। नाः स्पाः॥११॥ आत्मानं स्वरूपं अदःस्वर्गमिदं जगत्। तत्र दृष्टांतमाह। यथेति। समाधौ मुनयो। नामरूपे यथानविदंति। आश्विनेयेषु विष्टानपस्थ्य। अनेनभक्त्यतिशयो दर्शितइति॥१२॥ तत्फलमाह। मत्कामाइति। मामेव कामयंत इति मत्कामाः मत्स्वरूपविदो वलाः। जारं मां रमणं मत्स्वरूपं मां परमं ज्ञात्वा मामापुरित्यन्वयः। आसां ब्रह्मज्ञानकथमुदक्तं उच्यते। संसारं जरयतीति जारः। नित्यानंदप्रदत्वेन नित्यं रमयतीति रमणः। सर्वते।

यासां स्मां श्रेष्ठतमेन नीतामयैव वृंदावनगोचरेण। क्षणार्धवत्ताः पुनरंगतासां हीनामयाकल्पसमाबभूवुः॥११॥ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं। यथा समाधौ मुनयोब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे॥१२॥ मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोबलाः। ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्रशः॥१३॥ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदितां। प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च॥१४॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां। याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः॥१५॥

विलक्षणस्वभावस्यास्य विष्णोः स्वरूपं विदंतीत्य स्वरूपविदः इत्येवं गुणसंप्रीतिनोमां ब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाग्र्यादिवं गत्वा हरिं ज्ञात्वा यथा तथा
नो मित्येतत्सौधि प्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमिति ज्ञातव्यमिति॥१३॥ यतो मुमुक्षुणामहमेव शरणमतस्त्वमपि मां शरणं व्रजेदित्युपसंहरति। तस्मादिति।
प्रतिकर्म चोदितां चोदनां नाकर्म विधिमुत्सृज्य प्रवृत्त्यादिकं च मयि समर्प्य। सर्वदेहिनामात्मानं स्वामिनं। अतिमित्र कुतो भयमस्ति तमेकं मां
सर्वात्मभावेन सर्वस्वामिबुद्धिक्रियया शरणं याहीत्यन्वयः॥१५॥

जगद्वृक्षस्य ब्रह्मा बीजमित्युक्तं तद्विवृणोति द्वे अस्येति । जगद्वृक्षस्य बीजे द्वे ब्रह्मा चैव सरस्वती । मूलभूतानि कर्माणि मनो बुद्धिरहंकृतिः । नालत्वेन समुद्दिष्टा खमाद्या स्कंधसंज्ञिताः एकादशेन्द्रियाण्येव शाखास्तु त्रिगुणात्मकः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च फले अस्य प्रकीर्तिते पुष्पे द्विकमुद्दिष्टं रसाः शब्दादयो
लयोः प्रवृत्तास्य निवृत्तास्य पक्षिणस्तत्र संस्थिताः । वृक्षस्य पृथिवी नष्टीः विष्णुराकाशवत्सुवर्च । तस्माद् अपि तदा धारं एवं ज्ञात्वा विमुच्यते इत्यनेनव्या
ख्यातोयमर्थो ब्रूतात्यापि स्पष्टत्वाय किंचिदुच्यते । अस्य जगद्वृक्षस्य । जलवद्ब्रह्म भूमिवद्ब्रह्मा तस्य बीजे द्वे विजेयं जके । ननु वट बीजादिवदंकुरोत्पत्त्य
नंतरं नाशादिरस्के अत एव स्वकार्यं ते गुणतोरूपतश्च महत्यो शतमिति सुपलक्षणं । अनेकविधान्यसंख्यानि कर्माणि मूलानि यस्य शतमूलो । जगज्जरूके
जयोनालाअहंकारा बुद्धिमनोऽभिमानिनो रुद्रेंद्र इत्यस्य त्रिनालः पंचाद्याकाशादिभूतानि स्कंधा यस्य स पंचस्कंधः । पंचैते रसा ना शब्दादीनां प्र
सूतिर्यस्मात्स पंचरसप्रसूतिः दशचैकं चेंद्रियाणि शाखा यस्य स एकादशेंद्रियशाखः । द्विविधाः सुपर्णाः स्वर्गमार्गस्था निवृत्तिमार्गस्थाश्च
पक्षिणः पुण्यपापलक्षणं पुष्पं वनं तेषां नीडं यस्मिन्सः द्विसुपर्णनीडः त्रीणि सत्वरजस्तमोलक्षणानि त्रिवल्कलानि त्वचो यस्य स त्रिवल्कलः

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः । दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥२२॥

द्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे फले यस्य स द्विफलः एवं विधा वा स्यमाकाशं प्रविष्टः अभेदं तात्पर्यं लेख्यं देरख्या मेनात्र वाह्येव इत्यारे पिलक्षकैलेवा
दयिवद्या धातुत्वसुखदत्वा च वायुवद्व्याकाशदत्वा च्योमवद्व्यप्तुं श्रीअभूता वयिष्ठ स्व ब्रह्मा चैव सरस्वती । नारिद्रतिन गकद्वैव टट्टकादिवीज
बत स्वकार्पिता महांतो वगुणतो रूपतस्तथा । पृथिव्युदकवत्तस्माद्बीजत्वं ननु बीजवत् । बीजकत्वात्तदासत्त्वान्महाभावइमास्मृता अरोम
हात्म्यं प्रोक्तं अतः पृथुदकं तथा । नायते निस्पृहस्तस्मादुक्तं भुक्तं महीयते । तत्र पुरदकवद्ब्रह्मा मृदूवं च पितरस्वती । जलाधाराय तेऽम्
ब्रह्म सर्वाधाराद्यवस्थिता । अन्यथा तु रजोभूता मीयते वायुना शिला । अथवा सर्वनाशः स्याज्जलाधारा ततः स्मृता । वटादिबीजवत्स पुं
ण्यापुण्यमुदीरितं । वायोरादर्शं भिवत्र विष्णुवे वंप्रकीर्तितं इत्येतद्वीजादित्वमूलत्वं कर्मणां जगतः स्मृतं । इदवत्पृथिवी रज्जु लक्षणेनाव
रुवत् । मूलं स्वयं प्रियश्चैव मसौरउच्यते । वायोरादर्शरस्वं वस्तु विष्णा बीजत्व मिष्यते इत्यतत्र ॥

श्रोक्तार्थं प्रमाणं । तत्र जीवदेहादिषु स्थितत्वात् मन आदींद्रियगणांत द्योग्यतानुसारेण श्रीहरिगुणोपसंहारेरपि बाहरिभक्त्यादिसाधनसामग्री
संपादनेन हरेः प्रीतिसमुद्रे श्रीमग्रा अत्रात्सर्वाधिकारिभ्य उत्तमो वृषोत्तमज्ञायते तदुक्तं दिर्हं इंद्रियमनो वाग्युस्थितो भक्त्यादिसाधकः सुपर्णशेषरुद्रा
दरपिब्रह्मा चतुर्मुखा अतो भक्त्यादिकाः सर्वगुणास्तस्यैव सर्वेगाः अतिरिक्ताश्च संपूर्णाः सुपर्णादेः शताधिकाः । सुपर्णादिभिरज्ञातात्वदभी
मानचर्जिताः । ब्रह्मणस्तु पुनः संति तेषां कर्ता जनार्दनः तस्मात्सर्वाधिको ब्रह्मा गुणैः सर्वैर्न संशयः । वर्णो स्या वर्णनामा सौ खुरस्य इत्युक्तं स्वरूपा
मकः मनस्य व्यमनोज्ञे नामात भामाच सुरादिगः । तस्य सर्वाणि लामा नि मुरस्यतः कवयो विदुः । तत्स्थान त्वादिंद्रियादेवगोर्वे दे
ह्येपवारत गयमस्योपचारेण विष्णोः साक्षान्मुरस्य नद्वति अनेन स्वैरो वर्णरतिक्रमेणेत्यादि च वर्णत्वं सुरादीनां सुपर्णादीनां विष्योमन
तरं । नतु सुखे मुख्य त्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं । किंच कृष्णा प्रियाभ्यो गोपीभ्योऽक्लितो द्विगुणाधिका महिष्यो विनायत्तान् कथिताः कृष्णा
वल्लभा गता भ्यः सस हस्रसमिता यशोदानंदगेहिनी । ततोऽप्यधिका देवी देवकी भक्तितः स्मृता । वसुदेवस्ततो जिष्णुस्ततो रामो महाव
लः । ततोऽभ्यधिकः कश्चिदुद्धवादो पुरुषोत्तमे । विना ब्रह्माणमीशं च हरिं सर्वाधिकः स्मृतः इत्यनेन सर्वाधिकारिभ्योऽबलत्वेऽधिक श्री
कृष्णभक्तं गोपिकादिष्वपि भक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तं । आनीरामेण साकं मधुरां । प्रणीते श्रीफलिनेस्य दोषतीयमान भक्तितारतम्या
भावेशकानिवृत्तापापद्वेषादिकादोषा अवराणां न संशयः । भक्त्यादि गुण पूगस्तु पराणामाविशिंच तः स्वातंत्र्यात्स्वदेहेषु स्थितानां
मपि ज्ञानेष्वा स्पर्शानेनैव दोषैस्तेगुणदाने क्रमेण वे तत्पराः । यदुक्तं विमाः प्रजाशोचंत्यमेवासां न द्वति पुण्यमेवानुगच्छति वि
ह्वैदेवान्नपापं गच्छतीति श्रुतिस्मृतिस्यां प्रजार्जितभक्त्यादि पूग स्पर्श एव मन आदींद्रियाणां अभिमानि देवानां न तु तदर्जि
तपापादिस्पर्श इति निर्णीतत्वात् तन्नाम शरीरं काकार्येति ॥२२॥

अस्यजगद्वृक्षस्यैकंफलंअकृष्टकर्मफलंस्वर्गादिलक्षणंग्रामेचराःगृध्राःविषयलोलुपाःकर्मिणोअदंति।एकंनिवृत्तिलक्षणकर्मफलंमोक्षंअरण्यवा
सार्हंसाश्रीनारायणाख्यस्क्षेत्रिपाविनोज्ञानिनोभुंजतइति।एतद्वृक्षवर्णनफलमाह।यइति।यःपुरुषएवंबहुरूपंबहुविधमिष्टंभोग्यायुक्तत्वेना
भीष्टंमायामयंभगवदिच्छानिर्मितंसफलप्रकृत्युपादानकत्वकंजगद्वृक्षंवेदसपुरुषोवेदंवेद।यतःप्रसूतजगतःप्रसूतीत्यादिवेदार्थंवेदेति।।२३।
एतद्विद्याफलमाह।एवमिति।एवमुक्तप्रकारेणसद्गुरूपासनयाप्रधानभक्त्यानिशितेनविद्याकुठारेणप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानपरम्परांजी

अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः।।हंसायएकंबहुरूपमिष्टंमायामयंवेदसवेदवेदं।।२३।।एवंगुरूपासनयैकभ
क्त्याविद्याकुठारेणसितेनधीरः।।विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रं।।२४।। ।।इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वादशोध्यायः।। ।।७।। ८८ ।।श्रीरामचंद्रप्रसन्न।। ।।

वासनामयंवाप्रांतःकरणंविवृश्च्यछित्वानिर्मलीकृत्यप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानमस्त्रंसंसारनिरासकंत्यज।अथतद्ज्ञानत्यागानंतरंनिज
ज्ञानेनात्मानंपरमात्मानंसंपद्यमुक्तोयथायोग्यसुखमनुभवस्वेत्यभिप्रायः।प्राकृतांतःकरणजंज्ञानमस्त्रंत्यजेतिच्छिदे।तदेवेतनसंधे
यं।चित्तंप्रकृतिसंभवं।तेनैवमस्त्रंत्यज्यनेवश्चैवंकथंचन।ज्ञानंप्रकृतिजंचापिमूलनाशेविनश्यति।ततःपरंस्वरूपेणज्ञानेनैवजनार्द
नं।वेत्तिमुक्तस्तथात्मानंजीवानन्योस्यसर्वशः।इतिवाक्यान्नज्ञानमात्रोच्छेदोभिवर्धितः।किंतुप्राकृतस्यैवेति।इत्येकादशस्कंधेव्याख्यानेद्वादशः।।

भि

६६
-ना मे

नचैवंतर्हिवस्तुभुजगरज्जुवदाकारेणविवर्ततइतिकिंनस्यादत्राह।यस्मिन्निति।यस्मिन्विरिंचेतंतूनांवितानस्यपटाद्याकारस्यसंस्थावस्थितिः
पटाधारत्वयातंतुविरचितपटाद्याकारस्यपटाद्यथाभेदःप्रत्यक्षसिद्धःतथाविरिंचाधारंजगत्वदिरिंचाद्भिन्नं उपलक्षणमेतत्।विरिंचेत्रस्थि
वमदाधारोमहिम्नाविततइत्युक्तं।यथैवचब्रह्मादीघेनातिर्यग्वापिसुसंस्थितं।तातंतुभिःक्रियमाणेपटाद्याकारसंस्थितिः।यथाजीर्णानिवस्त्राणि

ओत   यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः।।यएष
संसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते।।२१।।

तंत्वाधाराणिवपुनः।कंथावयवभूतानिनद्वदेतत्वस्तुमुखे।सोपिनद्धद्वरोनित्यंसंश्रितात्रीरपिस्फुटंइति।इत्युक्तंविशिनष्टि।यएषइति। दपि
यएषसंसारस्तुर्जगद्वृक्षःपुष्पफलेस्वर्गमोक्षौ।प्रसूतेसविरिंचेत्रैवतस्येतस्थितिशेषः।।२१।।

भा.ए.
३७

ण।

अकर्त्तर्यात्मनिअहंकरोमीतिकर्तृत्वाभिमानमेतितन्मूलरागोऽस्तिकिंमनःकारकःकामःकारणमित्युत्तरमाह।अहमितीति।अयमक्षरार्थः यदाप्रमत्तस्यहृदिअहंक र्तृत्वभ्रान्त्यान्यथाबुद्धिरुत्सर्पति उत्कर्षयति।तथाघोरंरजउत्सर्पतिउदेति।ततोरागोदयादुद्भूतंमनोवैकारिकंविविधविकाराकारंभवति॥९॥ रजसोविकारस्य मनसोविविधसंकल्पोभवतीत्याह रजोयुक्तस्येति।संकल्पः इदमित्थंकरिष्यामिइदमेकंकरिष्यइत्यादिलक्षणउदेति।एवंविविधसंकल्पेनदुर्मतेरशोभनबुद्धेः गुणानांशब्‌ दादीनांध्यानाद्दुःसहःकामःस्यादित्यन्वयः॥१०॥ कामस्यदुःसहत्वमुपपादयति।करोतीति।रजोवेगविमोहितोऽतएवकामवशंगतः।तस्मादविजि तेंद्रियः।तस्मात्कर्माणिदुःखोदर्काणिसंपश्यन्नपिपुनःकर्माणिकरोतीत्यन्वयः।यद्वाकामवशगत्वेनअविजितेंद्रियोभवति।तेनचक्षुरादींद्रियज

श्रीभगवानुवाच।अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्ययथाहृदि।उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः॥९॥रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पः सविकल्पकः॥ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः॥१०॥करोतिकामवशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः।दुःखोदर्काणिसंपश्य न्रजोवेगविमोहितः॥११॥रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वान्विक्षिप्तधीःपुनः।अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नसज्जते॥१२॥

रथा

याभावेनवनितादिसंपश्यन्रजोवेगेनवीर्यादिकेनविमोहितः।विवेकज्ञानभ्रंशत्वेनविह्वलितरागोदुःखफलानिकर्माणिकरोतीति।कामसेवितोहित्वाय विषयान्मुहुरूहतीति॥११॥ननुविषयाणांसमुद्भूततरंगवदावर्तमानत्वात्संसारादस्यमोक्षोनस्यात्पुरुषस्यसुखसहस्त्वेनापितस्मान्मोक्षशास्त्रविधानं व्यर्थमित्याशंक्याऽस्यबंधनतत्त्वंनस्यादित्याह।रजस्तमोभ्यामिति।विद्वान्विवरणीदोषदृष्टिरितिपुनःशब्दोवीप्सार्थोदृष्टिरित्यनेनसं बध्यते।विद्वान्यदपियद्यपिरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीःतथाप्यतंद्रितोऽभ्यासात्मनोयुंजन्पुनःपुनःदोषदृष्टित्वाद्विषयेषुनसज्जते

ते

शरीरयात्रार्थंविषयान्सेवमानोपितेषुप्रतिबद्धोनभवतीति॥१२॥

६३

पवह्निःतद्वनंदग्ध्वास्वयमपिशाम्यत्येवंगुणव्यत्ययजःसत्त्वादिगुणानांव्यत्ययादन्योन्यनाशात्पृथक्स्थितो
५८द्विकासत्वाज्जात५

×णामंतःकरणंविनाश्यनिर्मलंतत्त्वमेवविमृश्यतीत्यन्वयः॥५

कथ

तत्तदेवदर्शनमाह।तत्तदिति।तत्तच्छब्दाःएषामागमादीनांमध्येयद्यत्साध्वितिप्रवक्ष्यते।तत्तत्सात्त्विकं।यद्यन्निंदंतितत्तामसं।यदुपेक्षितंप्रवक्ष्यते। तद्राजसमितिजानीहीतिशेषः॥५॥किमर्थमेवंविभागवचनंयेनोपयोग्यंस्यादत आह सात्त्विकानीति।सत्त्वंसत्त्वभावस्तद्वृद्धयेकिंतदुतितत्राह। ततइतिततःसत्त्वाद्वृद्धिःसाधनंधर्मंततोधर्मात्तज्ज्ञानंस्यात्।किंचहरिविषयबोधोहरिविषयास्मृतिरपोहनं।भगवद्विरहत्यागःइत्येतेभवंति॥६॥ एवमुत्पन्नदृढतत्त्वज्ञानस्यनाशंसदृष्टांतमाहवेणुरिति।तन्मूलनिर्वाणंयथातथाक्रमयामः।तथाहि।यस्मिन्वनेवेणवःसंतितेषांवेणूनांसंघर्षाज्जा तोवह्निरग्निज्ञानंस्वकार्यंनिर्विघ्नेधृष्टयन्वर्तते।जलिस्यादधिकार्थेक्रियाप्रशंसायांअतिक्रमेतियावदयःविदग्धाद्दृश्यप्रसिद्धार्थेपरित्यज्य

तत्तत्सात्त्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते।निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितं॥५॥सात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धये।ततो धर्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनं॥६॥वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं।एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यतितत्क्रिया॥७॥उद्धवउ वाच॥विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदां।तथापिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत्॥ ॥गंगायैनमः॥ ॥

प्रसिद्धकल्मनेर्किंनियामकंउच्यते।उपक्रमंभूमःमुमुक्षाधायेतवेदान्तजडज्ञानविवर्जिताः।स्वरूपभ्रंशज्ञानेनपश्यंतःसर्वेमंत्रसेतिवाक्यंच विदज्ञानइतिधातोश्च।अविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्माइतिश्रुतेर्नस्वरूपज्ञाननाशउपपद्यते।स्वरूपहानिषुसंगात्।एतत्सामगायन्ना स्तेइत्यादिश्रुतिविरोधाच्चविरोपशमोनोपपन्नइति॥७॥विषयाणामापत्पदत्वंजानंतोपितान्नेवसेवंतेतत्रकिंकारणमितिभावेनपृ च्छति।विदंतीति।श्वाचखरश्चअजश्चश्वखराजाःतद्वत्॥८॥

६२

॥ संसारछेदकरं बाह्यांतःकरणं जं ज्ञानं च धर्मेण मयि विनाश्य स्वयं विनश्यतीत्युक्तं । तत्प्रपंचयन् भक्त्युत्पत्तिप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र सत्वादि
गुणा आत्मनो बुद्धेः किं वेति संशये भगवान्निर्धारयति । सत्वमिति । बुद्धेरंतःकरणस्य विद्यमाना न तु विशेषेण आत्मनो जीवस्य । तत्र सात्विकादिभेदेनांतः
करणं त्रिविधं । ततः किं तत्राह । सत्वेनेति । सत्वेन सत्वगुणविशिष्टेनांतःकरणेनान्यतमौ राजसतामसौ भावौ हन्यात् । सत्वं सात्विकमंतःकरणं । सत्वे
न तज्जनितज्ञानेन हन्यात् ॥१॥ सत्वेनान्यतमौ हन्यादित्येतद्विवृणोति । सत्वादिति । वृद्धात्सत्वात्पुंसो मद्भक्तिलक्षणो धर्मो भवेत् । धर्मः किमुद्दिच
यतीति तत्राह । सात्विकेति । ततो धर्मात्पुनः सत्वोद्रिक्तः स्यात्तस्मादुद्रिक्तसात्विकोपासनया बुद्ध्या ज्ञानं । ततः पुनः सत्वो ~~द्रिक्तेः कस्मादुत्ता~~
भक्त्या

सत्व
श्रीभगवानुवाच ॥ रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः । सत्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्वं सत्वेन चैव हि ॥१॥ सत्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्पुंसो मद्भक्तिलक्ष
णः । सात्विकोपासनया ज्ञानं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥२॥ धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्ववृद्धिरनुत्तमः । आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥३॥
आगमो यजनं पै देशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मंत्रोऽथ संस्कारो नवैते गुणहेतवः ॥४॥

द्रिक्तं तस्मात्पुनः धर्मो द्रिक्तः प्रवर्तते । उद्रिक्तभक्तिधर्मेण रहितांतःकरणेन त्वंपदार्थबुद्ध्या धर्ममेव करोतीत्यर्थः ॥२॥ धर्मफलमाह । धर्म इति । स धर्मो रजस्त
मश्च हन्यात् । पुनः कथमस्य वृद्धिरिति तत्राह । सत्ववृद्धिरिति । सत्वेन भक्तिरूपभावेन वृद्धिर्वर्तनं भवति । भक्तिमयो वर्तत इत्यर्थः । भक्तिप्रतिबंधको ध
र्मस्तिकथं तद्वृद्धिरिति तत्राह । आश्विति । उभयो रजस्तमसोः हतयोः सतोः तन्मूलः स्वधर्म आशु नश्यतीति । अतो युक्तमुक्तमिति ॥३॥ भक्तिज्ञानसाधना
नामादयो त्र सत्वादिगुणकृता इत्याह । आगम इति । सत्वादयो गुणा एव हेतवो येषां ते तथा । अनेन नैवं च सात्विकादिभेदेन त्रिविधा इत्युक्तं भवति ॥४॥ शोधः ॥
ग
व

तत्र ब्रह्मणा किमुक्तं इति तत्राह । एवमिति । प्रश्नो बीजं यस्य सः प्रश्नबीजः तं परिहारं अन्यमनस्कत्वस्थितत्वादित्याह । कर्मधीरिति । अस्यार्थः गुणानां चेत
स्यं च कर्मकारणमिति मन्वानः अन्यमनस्कत्वे किं कारणमित्यपेक्षायां चोक्तं । कर्मणि सर्गे धीर्यस्य कर्मणा हरिणा न परिहारो यस्य इति धीर्यस्य
तथा कर्म सर्गं वर्तते मनो ध्यायतीति वा तदेव तदुक्तं । ब्रह्मा एष खलु योगी इति सनकादिभिर्मनोगतेः कारणं विषये ब्रह्मा कर्मेति प्रत्यपद्यत । हेतुरन्योऽपि तत्रास्तीत्येवं
नत्रपि च भुः । विशेषतो मनस्तत्त्वनाधा ज्ञानं न ते प्रियं स्वात्मना परिहारो हि सतां नैव हरेः प्रियं । अतः स तं प्रश्नं जानन्नाकरोत्तद्द्वारेण । तमेव चिंतय

श्रीभगवानुवाच । एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः । ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ स मामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया ॥
तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मां त उपाव्रज्य कृत्वा पादाभिवंदनं ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं
मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा । यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥

देवः प्रश्ननिर्णयकारणात् । भ्रमतीव मनः क्वापि ब्रह्मणो विष्णुमायया । सर्वेषां स्यापि यत्रात्मा वक्तुं मिच्छ जनार्दनः तद्भक्त्या चिंतितं तस्य चिंतयत्येव सुमु
मे वक्तुमनस्त्वयं चिंतयन्नर्थं संहितं द्राव वितस्तदा । अन्ये तत्रानसं युक्ता मेहं मीयुर्यथाक्रमं । तस्य मध्यं दिने सूर्यस्तो प्रवत्तो भमात्रकं निवाह्य नं यथा
स्त्रे येन तेमेना स्ति कदाचनेत्येतस्मिन् वाक्ये ॥ १८ ॥ नन्वेवं तर्हि सनकादीनां प्रश्नो निरर्थो निरर्थो बालप्रश्नवदिति शंका मा भूदिति प्रश्नं विनाह । स मामचि
ति । प्रश्नस्य पारं पूर्णं परिहारं इति यावत् । तस्मिंस्तितीर्षा यस्य स तथा तं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

रा न विधुर योगित्वेन संशयविषयेण स्वेनोक्तार्थे प्रामाण्यजननायको भवानिति तत्प्रश्नं विघटयति । वस्तुन इति । आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो
भक्त्यपेक्षया घनानात्वमेकत्वं विवक्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वपक्षे को भवानितीदृशः प्रश्नः कथं घटेत सिद्धविषयत्वादिति शेषः । हे विप्राः वः प्रश्न
यः । यद्यनेकाश्रयः नानात्वाश्रयः तर्हि अपि को भवानिति वक्तुं कथं घटेत । अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टे वस्तुन्येकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन

वस्तुनो यद्यनानात्व आत्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटेत वो विप्रा वक्तुं वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥
पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो निरर्थकः ॥ २३ ॥

वक्तुमनुपपन्नत्वात् ॥ २२ ॥ सिद्धविषयत्वं कथमत्राह ॥ पंचात्मकेष्विति । देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेन सर्वविधेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भादिषु ब्र
ह्मत्व । भावापेक्षया वस्तुतो वस्तुत्वात् समानेषु सत्सु ब्रह्मणा भिवंदितस्त्वरणारविंदमामुद्दिश्य को भवानिति वाचारंभो वाचारंभ इत्यर्थः ॥
प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय इति ॥ २३ ॥

भा॰द॰
६१

कुतो निरर्थक इतितत्राह। मनसेति। मन आदीन्द्रियैर्यद्गृह्यते तदहं न भवामि वेति। यस्मात्तस्मात्रिर्विषयत्व च पः। त्वमेम पित्वसदा गृह्यते न तु तस्मात् प्रश्नः कृतर
तित्राह। मत्तोऽन्यदिति तत्त्वमनुवर्तते। अस्मदिति भावनिर्देशः। यन्मन आदिभिर्विचार्य मत्तोऽन्यत्वेनैव ज्ञायते तदहं न भवामीति बुध्यध्वमिति। इदं अञ्जसा तत्त्वं। अञ्जसात्व
इति तत्वस्याभिधानं। विचार्य निर्णीतस्यापि पुनः संशयकारणं परिकल्प्य संशयो न कर्तव्यः। अतः को भवानिति प्रश्नो नारब्धव्यः। किं तु गुणेष्वाविशते चेत इ
त्यैव प्रष्टव्य आरब्धव्य इति भावः। ननु प्रश्नो न मय्यपि घटते यं कथंचन। मामृते नास्ति यो धीस्ति विरिञ्चे कापि कश्चन। अभिवन्दित पादमानिव रिञ्चेन तद्वयं पुनः
इच्छयान्ये समायस्मादवरत्वे चतुर्मुखात् देवा मनुष्याः पितरो नागं धर्वा असुरास्तथा इति पञ्चात्मकं सर्वं ब्रह्मणः स्व वरं यतः। यन्मदन्यद्द्विवारेणगृह्यते

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः। अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा॥२४॥

तत्त्वास्म्यहं इति जानीध्वमद्वैव मत्प्रसादाद्विमद्दृशीः। अन्यद्ध भावतो दृश्यं मत्स्वरूपेयैव तु तस्माद्विवक्षितार्थेन तु प्रश्नारंभो न मद्गत इतीतासमाख्यानव
लादुक्त एवार्थो नृपः स्व कपोल कल्पित इति। किं वा इदं द्विविधं भगवानिवेतत्त्वत्स्थाहरेः। जगतो भेदः क्षिद्रु इति सैकलशास्त्राणां मोक्ष हितान्यर्थमोक्ष
धर्म प्रकृति प्राकृत विवेक ज्ञानात् विद्या कादुक्ते। प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते तानं विद्यात्परमात्मानं वासुदेवेति यं विदुः। प्रकृतेः प्राकृता
श्च व्यतिरिक्तं विशेषिकं। ये विदुः परमात्मानं ते यान्ति परमं पदं॥ नेतदिष्टीत पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव। बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते॥
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति च श्रुतिप्रमाणेषु॥२५॥

पि

राम ६१

क्वो
यथा ल

लं एतदेव विवृणोति अप्रमत्त इति। हि शब्दः सर्वशास्त्रप्रसिद्धद्योतकः मनो विषयेभ्य आकृष्य शनैः शनैः मय्यर्पयन्नस्यापयन्युंजीत ध्यायेद् योगः सन्न हनोपायध्यानसं
गतिमुक्तिस्थितिर्यात्वा मामिमिति श्लोकः। अनिर्विण्णः अनालस्यः अभिनिवृद्धिवैराग्यशून्यो वा॥१३॥ सनकादियोगी इयोगसंमत्य भावात्राबं योगः साधी
ता मानत्राह। ऐतावानिति। यथा मनो मय्येवावेश्यते तावानेव योगः एतावान्नान्यदिति सनकादिभिरादिष्ट इत्यन्यासत्यं। अद्वा प्रत्यक्षसत्यो रितिवा॥१४॥
लोको पकाराय मेरुशृंगोपरि स्थितोऽथ धीशुः बत्सनकाद्या दिष्ट योगोपदेशनमित्य अद्ध मिति किं भावेनच्छति यदेति॥१५॥ इष्टसाधनाव बोधकाले

अप्रमत्तोऽनुयुंजीत मनो मय्यर्पयञ्छनैः। अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः॥१३॥ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादि
भिः। सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा॥१४॥ उद्धव उवाच। यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव। योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वे
सा दितुं॥१५॥ श्रीभगवानुवाच। पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः। पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिं॥१६॥ सनकाद ग
य ऊचुः। गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो। कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितीर्षतः॥१७॥

नाभिमूलकत्वेनैव रएव प्रमाणमिति। अद्वेयमित्याशयेन परिहर्तुमिति हासमिह। पुत्रा इति। योगस्य ज्ञानस्य गतिं॥१६॥ किं ज्ञानविषयेयं प्रश्न
इतिचाह। गुणेष्विति। पुंसां चेतो गुणेषु शब्दादिष्वाविशते गुणाः शब्दादिविषयाश्चेतसि संस्काररूपेण वर्तन्ते। तत्र संतितीर्षोः संसारनदीं तर्तुकामा लं
स्य मुमुक्षोः मुक्तियोग्यस्याधिकारिणः कथमन्योन्यसंत्यागः विषयेभ्यश्चेतस आकर्षणं चेतसः विषयाणामपाकरणं पृथक्करणमित्यर्थः। तदु
च्यतामिति शेषः॥१७॥

तत्र ब्रह्मणा किमुक्तं इति तत्राह। एवमिति। प्रश्नो बीजं यस्य सः प्रश्नबीजः तं परिहारं। अन्यमनस्कस्वस्थितत्वादित्यर्थः। कर्मधीरिति। अस्यार्थः गुणानां चेत
तस्य कर्मकारणमिति मत्वा न तु अन्यमनस्कत्वे किं कारणमित्यस्य दमेवोत्तरं। कर्मणोत्पत्तिवद्दुर्धिहरो धीर्यस्य कर्मणा हरियोगा परिहारायकल्प्यतेति धीर्यस्य स
तथा कर्मभगवतीमेव ध्यायतीति वा तेदेतदुक्तं ब्रह्मा एष स्त्युयोगी ईर् सनकादिमेनोगतेतं कारणं विषये ब्रह्मा कर्मेति प्रत्यपद्यत। हेतुरन्योपि तत्रास्तीत्येवं न
न प्रतिपद्भुः। विशेषतो मनस्तत्त्वनाथो ज्ञानानन्दहरेः प्रियं स्वात्मना परिहारो किं तदा नेव हरेः प्रियो। अतः स तं प्रश्नं जानन्नपि नाकरोत् द्विवारणं। तमेव चिंतय

श्रीभगवानुवाच। एवं स्पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः। ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः॥१८॥ स मामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया॥
तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा॥१९॥ दृष्ट्वा मां त उपाव्रज्य कृत्वा पादाभिवंदनं। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति॥२०॥ इत्यहं
मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा। यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे॥२१॥

देवः प्रश्ननिर्णयकारणात्। भ्रमतीव मनः कापि बुद्धेरंगो विष्णुमायया सर्वत्र स्यापि यत्रात्माव तु। सिद्धज्ञानादिनश्चतद्धात्वाचिंतं तस्य चिंतयत्येव मु
मेवत्तुानत्वयं चिंतयन्नर्थं स हि तद्भाव विस्मृदा। अन्येतत्ता न संयुक्तो मोऽहमीयुर्यथाक्रमं। तस्य मध्ये दिने सूर्यः क्षोभवत्क्षोभमात्रकं निवार्त्तनं यथा
सूर्ये तमो नास्ति कदाचनेत्येतस्मिन्वाक्ये॥१९॥ नन्वेवं तर्हि सनकादीनां प्रश्नो निरर्थो निरर्थो बालप्रश्नवदिति शंकामाशंक्य इतिप्रश्नेनाह। समाभि
ति। प्रश्नस्य पारं पूर्णं परिहारं इतियावत्। तस्मिन्निश्चयो यस्य स तथा तं॥१९॥२०॥२१॥

६९
राम

ता न विधुरयोगित्वेन संशयविषयेण स्वेनोक्तार्थप्रामाण्यजननायको भवानिति तत्प्रश्नं विघटयति। वस्तुन इति। आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो
भक्त्यपेक्षया घनानात्वमेकत्वं विवक्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वपक्षे को भवानिति ईदृशः प्रश्नः कथं घटेत तं सिद्धविषयत्वादिति भावः। हे विप्राः वः प्रश्न:
यः यद्यनेकाश्रयः नानात्वात् प्रश्नः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं घटेत। अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टे वस्तुन्येकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन

वस्तुनो यद्यनानात्व आत्मनः प्रश्न ईदृशः। कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः॥२२॥
पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः। को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो निरर्थकः॥२३॥

वक्तुमनुपपन्नत्वात्॥२२॥ सिद्धविषयत्वं कथमत्राह॥ पंचात्मकेष्विति। देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेन सर्वविधेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भादिस्त
बहुत्वाभावापेक्षया वस्तुतो वस्तुत्वाभासमानेषु सत्सु ब्रह्मणाभिवंदित्वरयारविंदमामुद्दिश्य को भवानिति वाचारंभो वाचारंभमात्रमित्यर्थः॥
प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय इति॥२३॥

भा॰ए॰

७॰

हं नन्वेवमस्याध्यासिकः स्वत एव निवर्तेत न तत्साधनप्रयत्नापेक्षेत्याशंकां परिहर्तुं सूक्तानुवादपूर्वकं तत्साधनं कथयति यर्हीति। आत्मनो जीवस्यायं संसृति
बंधः सत्वादिगुणप्रवृत्तिदस्तर्हि यस्मात्तस्मात्तुर्ये गुणत्रयातीते मयि स्थितः संबंधं जह्यात् मदुपासनासमुद्रेकसमुद्भूतज्ञानाग्निभूतमत्स्वरूपा
दिनबंधं त्यजतीत्यर्थः किमयं बंधत्यागो नाम येन हेयत्वेन वर्ण्यते इतितत्राह त्यागइति। विषयारूढबाह्यांतःकरणत्याग एव बंधत्यागो नामनान्यदि
ति।२८। ननु केनेनोपायेन गुणनिमित्तबंधत्यागो खलु अहंकारनिमित्तं बंधत्यागस्य क उपाय इति मंदाशंकामहंकारकृतबंधो त्रिगुणहेतुकरणैरेवैकैर
वनामांतरेणोच्यते उपायोप्ययमेवेत्याशयेन परिहरति। अहंकारकृतमिति। अस्वरूपं अहंकारममकाराभ्यां रजोगुणात्कल्पिताभ्यां कृतमिमं बं

यर्हि संसृतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः। मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसां।२८। अहंकारकृतं बंधमात्मनोर्थविपर्ययं। विद्वान्नि
र्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत्।२९। यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः। जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा।३०।

धमात्मनो जीवस्यार्थविपर्ययं दुःखलक्षणमर्थं विद्वान्निर्विद्य नित्यासारतां बुद्ध्वा तुर्ये भगवति स्थितः संसारचिंतां त्यजेदित्यन्वयः।२९।
२८ ननु कियंतं कालं संसारानुवृत्तिरित्यत्राह यावदिति। हि देहात्मत्वादि युक्तिभिर्जीवस्यात्मत्वादियुक्तिभिस्तयोर्जीवविपर्ययोरेकत्वबुद्धिरेकस्य हरे
र्भिन्नत्वबुद्धिरित्रि नानार्थधीर्मिथ्याज्ञानं यावन्न निवर्तेत तावदसौ जागर्त्यपि स्वपन्निद्रालुरज्ञः संसर्येव। स्वप्नेन जागरणं यथा जाग्रत्वबुद्धिः भि
न्नस्य तत्कर्मभावेन तथैकस्य च भेदतः ज्ञानं नानार्थधीः प्रोक्ता नानात्वाद्ध्येतद्द्वयोरिति वचनात् उक्त एवार्थो नान्य इति।३०। ॥हनुमतेनमः॥ ७॰
राम

त्व
मे अभेदज्ञानस्य मुक्तिसुक्तिसिद्धत्वात्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वात्तस्य वयाप्रवृत्तं न द्विन्नस्य कृत उत्पत्ते देकत्वकल्पनमद्वितीयस्यात्मनो भेदकल्पनं नानार्थधीरिथिकल्पनो
पपन्ने रुक्तमानस्यैतस्याभिथ्यात्वेन सर्वस्योपपन्निरितितत्राह असत्वादिति। आत्मनो ज्ञानादिगुणपूर्णस्य हरेरन्येषां भावानां ब्रह्मादिसर्वपदार्थानां
असत्वादशक्तत्वात्तेषां सर्वशक्तिमत्ता हरिणा अभिदा किंकृता कया युक्त्या केन मानेन कृता सिद्धा केनापि न सिद्धेत्यर्थः तत्व मस्यात्माद्वितीयश्चो भूत्व
दित्यादिमानसद्भावात्त्राह। गतय इति। गमयंत्यवगमयंत्यभीष्टमर्थमिति गतयो वचनानि हेतवो लिंगानां निचास्वमतस्याभिमतानि मृषा असाध्यसाध

असत्वादात्मनोन्येषां भावानां किंकृता भिदा। गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा।३१।

कानिस्वप्नप्रदृशो यथा स्वप्नस्य जाग्रत्वज्ञानान्मिथ्या अविषया विद्यमानविषयाणि न स्वाभीष्टसाधकानि भवंति स्वमतरीत्यैवमित्यभिप्रायः। अ
भिदा किंकृतैतेषां भावानां परमेश्वरे येतो सत्वमशक्तत्वाद्भावानां तस्य शक्तत्वात्ततः सत्वं साधुभावः सत्वमित्येतदु बुधैः। साधुभावश्च शक्तस्य नतोभा
साधुभावतः। अभेदे जगतो विष्णोर्यावेवोयच हेतवः स्वप्नजाग्रत्कल्पवत्सर्वं ते भ्रमदर्शिनामिति वचनात्।३१।

भा.ए.
११

ननु परमात्मभेदस्याप्राप्तत्वेन तद्भेदस्य भ्रमत्वं कथमात्मा वैतत्त्वाशंक्य प्राप्तिमापाद्य प्रतिषेधयति। यो जागर इति। यो जीवः स्वदक्षिणाक्षिस्थितो विश्वाख्यो हरिर्जा
गरे जाग्रदवस्थायां क्षणधर्मिणः क्षणकालवर्तित्वलक्षणधर्मवतो बहुविधानर्थान् भुंक्ते अत एव तं जीवस्य दर्शयति। स्वप्ने च कंठस्थः समस्तकरणैः सम्य स्य
ग्वशीकृतेंद्रियैस्तैजसाख्यो विष्णुर्हृदि मनसि संस्काररूपेण स्थितान् तत्सदृक्षान् जाग्रदर्थसदृशान् पदार्थान् जीवस्य दर्शयति। यश्च सुषुप्ते सुषुप्त्यवस्थायां
हृदि स्थितः प्राज्ञाख्यः परः उपसंहरते इंद्रियाणि निरोधयति। विषयेभ्य इंद्रियाण्याहृत्य जीवानंदं पश्यति। तं स्वरूपानंदं भोजयति। स्वयं च निहितानंदं
भुंक्ते स विश्वादित्रिरूप एकभेदरहितः कुत इत्यत आह। स्मृत्यन्वयादिति। स्मृतीत्युपलक्षणं श्रुतिस्मृतिमानेभ्य इत्यर्थः। भुंक्त इत्यस्यानुभवतीत्यर्थः परित्य

यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान्। स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३१

ज्य दर्शयतीत्यर्थकथनेन किं नियामकमत आह। त्रिगुणेति। त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः पश्यतीति त्रिगुणवृत्तिदृक्। दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्भुंक्ते
यो जाग्रदादिस्थितान् एकं संख्यस्तथा स्वप्ने जीवानंदं च सुषुप्तिगः। शुभमयात्मेति भागसमर्पकः परमेश्वरः। अस्वतंत्रस्य जीवस्य स्वतंत्रो जाग्रदादि
दृक् स्वयं स्वप्नादिहीनः सन् क्रीडन्तं पुरुषो न मरतीति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उक्त एवार्थः। अत्र हरेः सा
क्षित्वे सुखैकभोक्तृत्वं च तात्पर्यार्थः। न त्वनानंदानुभवस्तदतीतत्वात् कुत इत्यत आह। इंद्रियेश इति। इंद्रियप्रवृत्तिसमर्थस्य तद्भोगदुःखानुभव
स्यानुचितत्वात्। अनेन तुर्यस्य विश्वाद्यैकरूप्यत्वमुक्तं भवति।।३१।। ७२
राम

इदानीं सनकादीनां प्रश्नं परिहरति। गुणेष्वित्यादिना। हे प्रजाः ब्रह्मजत्वेन प्रकृष्टजन्मत्वात्तथा संबोधनं। वः चेतो गुणेष्वाविशते गुणाश्चेतसि तिष्ठन्ति प्रश्नस्या
यं परिहारः। मय्येव आत्मा मनो यस्य स मदात्मा तस्य जीवस्य गुणाश्चेतश्चेत्युभयं देहे देहो मम भवतु देहमस्मि भावइत्येवमाभयपदिवरत्तदुपसिध्यतीति।।२५।। ती
एवं धातुवद्गुणचित्तमस्मि भावो ज्ञाभिनेत्युक्तं। तत्र स्वेनैव प्रकारेणोदेतीत्यत्राह। गुणेष्विति। अभीक्ष्णं निरंतरं गुणानां विषयाणां सेवया चित्तं चेतो गु
णेषु विषयेष्वाविशेत् नदेवमाविशत्तं वर्तते। ते गुणाश्चित्तप्रभवाः चित्ते प्रभवो येषां ते तथा। चित्ते संस्काररूपेण वर्तते ते हि स्मरणमतिक्रम्य प्रजंतीत्यंत इत्यर्थः। तत्त
किमत आह मद्रूप इति। तत्र विद्वान् मद्रूपे ममस्वरूपे चेतो गुणाश्चेत्युभयं त्यजेत् इत्युक्तं भवति। मन आदीन्द्रियाणि मदंतर्यामिणि हरौ स्थितानि तदाधाराणि

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः। जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः।।२५।। गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया। गुणाश्च चि
त्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत्।।२६।। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः।।२७।।

तत्प्रेरितानि विषयेषु वर्तन्ते। विषयाश्च विष्णुस्थाः विष्ण्वाधाराः विष्णुप्रेरिता मम भोगसाधनानि स्वयं विष्णोर्गुणा इत्यागरति। विष्णुस्थ्या विषयाः सर्वे
विष्णोर्वेन मनो मम। इति स्मृतेः सर्वं त्यजेन्न तत्र बाधत इति वचनात् मुमुक्षुभिरेवमेव नित्यमनुसंधेयं।।२६।। नन्वस्य गुणसंगस्य स्वाभाविकत्वे पुरु
षार्थानंत्ये नापि त्यागेन सुलभ इति तत्राह। जाग्रदिति। जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणद्वारेण बुद्धिवृत्तयः बुद्धिप्रकृतत्वात् निर्वर्तनं तासां ता कथा। प्र
कृतिगुणसंबंधाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वं न स्वाभाविको गुणसंग इत्यर्थः। तात्पर्यमाह। तासामिति। तासां जाग्रदाद्यवस्थानां साक्षि
त्वेन वर्तमानो जीवः स्वतस्ताभ्यो विलक्षणो विनिश्चित इत्यन्वयः।।२७।।

भा॰ ए॰
७२

स्फुरन राधाद्भिन्न इ त्रियंत भेदोपि भ्रांतत्वाद्दशामेनाह। वितानमिति। वितानमानंदं ब्रह्म तस्मिंस्तुर्ये एकं स्वगत भेदशून्यं ब्रह्म नानारूपमिव भाति। अज्ञानामिति
शेषः। यथा स्वप्ने एकैव गजादिमायाबहुधा प्रतीयते। तथेति मिथ्याज्ञानकारणमाह। त्रिगुणेति। सत्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्वसर्गैः कार्योपाधिभि
शेषः। तमआदिगुणनिमित्तपापादिदुःखंभ्रंरूपितांतःकरणनामज्ञानामासुरमहती नांसाक्षि
श्वरूतः स्वप्नो विकल्पो मिथ्याज्ञानं कारणमिति

धे

वितानमेकं पुरुषैव विभाति मायास्वप्ने यथा त्रिगुणसर्गकृतो विकल्पः। ३४।

दानंदरूपमेकत्वं वह्नी वप्रतीयत इति भावः। देहभेदेष्ववस्थासु प्रादुर्भावेषु चैकत्वं। ज्ञानानंदैकसद्रूपं भ्रांत्या भिन्नं प्रपश्यति। सा च भ्रांतिर्वि
नश्यत यदा भ्रांतित्वं वेदनं। भ्रांतिक्षिप्तं मनः स्वस्थं न स्थिरं दिग्भ्रमादिवत्। त्रिगुणैर्वं पिनाजी वात्मसिमात्रं जनार्दनं। पश्यंति बहुधा स्वप्ने यथैकं व
हुधा क्वचित्। अभिन्नोपि विभिन्नेषु व्यवहाराय था भवेत्। तथैव व्यवहाराय शक्त्या नैव दूषणं। ईशस्य तु तदन्येषामपि पश्च क्लिदायकः॥
इत्यनेनमानेन। अशक्योप्यनिश्चयो यं विनिवर्तयितुं भ्रमः। ईशस्थो गुरुसंपत्या यदि शुद्धमनाः पुमान्। इत्यनेन मानेन विनिर्णीत त्वात् इदमेतन्ना।
तत्पर्येण ज्ञातव्यं अन्यवद् दुःशास्त्रमिति सिद्धं। ३४।

७२
राम

एवं विधं मिथ्याज्ञानं मोक्षार्थिना हेयमिति भावेनाह। दृष्टिमिति। यतो पापफलं मिथ्याज्ञानं। ततो निवृत्ततर्षः विषयाभिलाषरहितः दृष्टिं मिथ्याज्ञानं प्रतिनिवर्त्य प
रमात्मभेदादिदर्शनरहितो भूत्वा तूष्णीं भवेत्। निरंतरं ध्यानमंत्रेण प्रतीतेतर विधुरः स्यात् किमनेन पाषाणवदवस्थानेनेति तत्राह। निजेति अनेन स्वरूपसु
खस्य अनुभवो यस्य स तथा। ननु नित्यनैमित्तिकादि क्रियादर्शनात् प्रवृत्तिस्तस्य कथमत्राह। निरीह इति। निषिद्धचेष्टाविधुरो भवति। ननु क्रियामात्रशून्यः
ननु संसारवर्तनं मूढजनस्थितं भ्रमेद दृष्टा स्वयं सुमती तिष्ठेत् किं न स्यादित्यत्राह। संदृश्यत इति यदि क्वचिन्मूढजने स्थितमिदं परमात्मभेदज्ञानं ज्ञानिना संदृश्यते
तथाप्यवस्तुबुद्ध्या विद्यमानोपि भेदभ्रमः इति तत्त्यक्तं मिथ्याज्ञानं पुनर्भ्रमाय भ्रमजननाय न भवेत्। तत्र निमित्तमाह स्मृतिरा। निपातादिति। न भावो यस्मिन्
तन्निपातमधंतमः मोक्षमारभ्य तावत्पर्यंतं स्मृतिर्यस्मात् ज्ञानिनो निपातपर्यंतं स्मृतिर्ज्ञानमस्तीति यत्र स्मादित्यर्थः। ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं स्वर्गः एवमि

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततर्षस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः। संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात्। ३५॥
देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः॥ ३६॥ ५

ध्याज्ञानफलमंधंतमः इति स्मरणं ज्ञानीति। निर्यंकु भावनिकामयो रितियादवः॥ ३५॥ ननु त्रिगुणसर्गकृतो। विकल्पः इत्युक्त त्रिगुणवद्भावं विकल्प इत्युक्तं। त
त्र ज्ञानिनोपि देहवत्वेन त्रिगुणत्वाद्विकल्पः संभाव्यत इत्यत्राह देहं चेति निरंतरं भगवंतं ध्यायन् जीवः स्वरूपमारभ्य परमात्मपर्यंतानितत्वानि तत्र स्वरू
१८ पं यथावदध्यगमत् देहादि विलक्षणतया तावत्सम्येना परोक्षी चकारेति यत्तस्माद्देहाभिमानरहितो ध्यानरूढो वस्थितमुत्थितं वा देहं नानुपश्यति कीदृशं दे
हं दैवादुपेतं भ्रमं दैववशाद् भगवदीरितकर्मवशात् विषुल्कं च मदिरामदांधः मद्यपानजातमदविस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिकृतमाच्छादितं वासो यथा।
इदीकरणादि वयलं न करोतीत्यतः त्रिगुणकृत देहाभिमानाभावात् तत्कृत विकल्पो नास्तीति भावः॥ ३६॥

त

दैवादुपेतमिथेतमित्येतत्स्पष्टयति देहोपीति। ननु स्वयं देहपोषणादिप्रयत्नोदासीनश्चेत्तर्हि देहः कथं तिष्ठति इत्यपेक्षायामाह देहइति। दैववशगः स्वाऽदृष्टापेक्षः श्रीहर्यधीनो देहो
पि तावत्प्रतिसमीक्षते प्रतीक्ष्य वर्तिष्ठते। कार्यस्य जडस्य कारणमदृष्टस्थानमन्तरेणावस्थानं कथमत्राह सासुरिति। प्राणप्रवृत्तिसहितत्वात् कियन्तं कालमत्राह क
र्मेति। यावत्स्वारम्भकं स्वोत्पादकादृष्टलक्षणं कर्मास्ति तावत्समीक्षते प्रतीक्षते इत्यर्थः। खलु शब्दः तथाप्यभिमाने भवत्येवेत्यत्राह नमिति। अधिरूढसमाधियोगः
स स संप्रज्ञातसमाधिस्थः सप्रपञ्चं तं देहं पुनर्न भजते दृष्टं यथा तथा देहं न करोति। अन्वयः आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनं पयो यवावकाः सर्वस्मृतिसुजा
न्यकर्मवेति वचनात्। कथम्भिव प्रतिबुद्धवत्। यथा स्वप्नाद्युत्थितः स्वाप्नं स्वप्नदृष्टं देहं न भजते तथेति ।।३७।। इतिहासं निगमयति मयैतदिति ।।३८।। कर्मयो
गस्य सांख्यस्य यथार्थज्ञानस्य सत्यस्य यथार्थभाषणस्य ऋतस्य भूतहितोपदेशित्वविदस्य तेजसो बलस्य प्रभुत्वस्य वा श्रियः संपदः ।।३९।।

देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ।।३७।। मयैतत्
व उक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः। जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ।।३८।। अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः। परा
यणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ।।३९।। मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम्। सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयो गुणाः ।।४०।। प्रिय

सर्वे गुणा असंस्पर्शा गुणरूपा अप्रधानाः प्रधाना दिव्या एवंविधं मां भजन्ति। कीदृशं निर्गुणं प्रकृतिगुणवर्जितं। आत्मानं संपूर्णगुणरूपकं। अतए
व निरपेक्षकं। असंपूर्णगुणस्य हि गुणापेक्षा नवत्वास्यास्तीति। अतएव सुहृदं अनिमित्तबन्धुं। अतएव मम सेव्यइत्युक्तं। प्रियं न देवास्यइति श्रुतेः। अप
पूर्णगुणरूपास्तु संपूर्णगुणरूपकं। भजन्ति परमं ब्रह्म देवास्त्रिगुणवर्जितं इति वचनात्। के ते गुणा इति तत्राह साम्यासङ्गादय इति ज्ञानादिगुणा
नानारम्येपि सर्वसाम्यादनभिधानेसाम्यादीनां तद्भावाद्विशेषोक्तिरिति ज्ञातव्यं ।।४०।। गा. प.

७२
नाम

उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलं विधत्ते एवमिति। एवमुक्तविधया विमृश्यालोच्य कथमित्युक्तं स्मारयति। गुणत इति। सत्त्वादिगुणतः उद्भूता मनसा नाम
मनसो जाग्रदाद्यवस्था मन्मायया मदिच्छया मयि मदाधारत्वेन कृता विहिताः पर्यायेण वर्तन्ते इति निश्चितार्थाः। यूयमनुकूलत्वेनास्मिन्नेन सतां महतां उक्त्या व
चनेन तीक्ष्णेन निशितधारेण ज्ञानाख्यासिना हार्दं हृदि रूढमखिलसंशयाख्यमाधिं संछिद्य मां भजतेत्यन्वयः। जैमिनमुक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञात
व्यं ।।३२।। ननु जाग्रदादिषु प्रवर्तकत्वेन वर्तमानस्य हृदः विश्वादिरूपाणि भेदोनास्तीत्युक्तं तत्तु प्रत्यग्भेदेन प्रतीयमानो भेदः कथं प्रत्येतव्य इत्यत्राह
ईक्षेतेति जाग्रदादिषु प्रतीयमानमिमं परमात्मभेदं विभ्रममज्ञानमूलं वीक्षेत। जाग्रदादिकमेदैः परमात्मैक एवतु। इति वीक्षेत सतत मुच्यते संसृते

एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः। संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिल
संशयाधिं ।।३३।। ईक्षेत विभ्रममिमं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रं ।।३४।।

ते एतदिति वचनात्। अज्ञाननिमित्तं इत्युमाह मनस इति। मनसो विलासं मनोविकाररूपत्वात्। एतत्कुतोऽत्राह दृष्टमिति। गुरूपदिष्टशास्त्रदृष्ट्या यद्विभ्र
मोयमिति दृष्टस्तदेव विनष्टो भवतीयन्नस्मात् दृष्टोपि मनोविलासत्वात्। अतिलोलमिति। क्षुत्यादिविचारे क्षिप्रं विनाशितत्वात्। अत्रलुप्तोपमामा
ह। अलातचक्रमिति। अलातचक्रस्य चक्राकारभ्रमवत्परमात्मभेदभ्रमं विद्यादित्यर्थः।। ।।३४।। ।। गंगायेन मः।।

॥५॥रजःसत्वतमोभुव इति पाठः॥६॥ याभिः प्रकृतिभिः भूतानां मतिभेदोऽपि वेदस्यैकत्वेन तदर्थोऽप्येकविषय एवेति तत्राह। यथा प्रकृतीति वैचित्र्यं निरूपितं
धर्मोपदेशार्थप्रतिपादका वाचः स्रवन्ति। यथेष्टं प्रमाणयन्ति व्याख्यान्तीत्यर्थः॥७॥ ततः किं तत्राह। एवमिति। यथाप्रकृति वैचित्र्यादिदं वागर्थप्रतीतिवैचित्र्यमुक्तं
तयापि विचित्राः। ननु श्रुतिमूलत्वेन गुरुपरंपरागतत्वेन सर्वेषामपि मतानां प्रामाण्यमवगतं स्यादित्याह। पारंपर्येणेति। अनेन मदुक्ताकारपरंपरयागतानि के
षांचिद्वादीनामेव तानि मतानि प्रमाणानि अन्यानि निराकृतानीत्यर्थः। विरक्तत्वापेक्षया केषांचिदुक्तिर्वा मतभेदवादीनि तामसत्वेन पाषंडानीत्याह परे इति।

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः। मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः॥५॥ किंदेवाः किंनरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः। बह्व्यस्तेषां प्रकृत
योरजःसत्वतमोभुवः॥६॥ याभिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां पतयस्तथा। यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवंति हि॥७॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो
नृणां। पारंपर्येण केषांचित्पाषंडमतयोऽपरे॥८॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ। श्रेयो वदंत्यनेकांतं यथाकर्म यथारुचि॥९॥ धर्ममेके यशश्चा
न्ये कामं सत्यं दमं शमं। अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनं॥१०॥ केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान्यमान्। आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मविनि
र्मिताः। दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः॥११॥

॥८॥ अथ नानामतत्वे मुख्यं कारणं किमिति तत्राह। मन्मायेति। अनेकांतं नानाविधं। यथाकर्म यथारुचि चेष्टं॥९॥ एतदेव विविच्य दर्शयति। धर्ममेके इत्यादि त्यागो भिमान
त्यागः। भोजनं वा घादेः॥१०॥ एतत्साधनसाध्या लोका नाह। आद्यंतवंत इति। एषां कर्मनिर्मिता लोकाः। तेषां आद्यंतवत्वेऽपि यावत्स्थलोके सुखमस्ति किं ने
त्याह। दुःखोदर्का इति। तमोनिष्ठाः अंधकारप्रचुराः मद्भक्तिवर्जितं श्रेयो मन्यंते दुराशया। तेषां मतेन तमो घोरमनंतं प्राप्यते ध्रुवमिति वचनात्। अस ये
न्मत निष्ठानां तम एव इत्यस्य तु क्तत्वेऽपि हरिभक्तिराहित्यात्। अल्पानंदत्वे शुचार्पितात्वे हेतुः॥११॥ ७४
राम

भगवद्धर्मसाध्यस्य लोकसुखवत्त्वलोकसुखमपि निर्दिष्टं किं न स्यादविशेषादत्राह मयीति। अहमात्मा प्रत्येकोऽयस्यतन्मदात्मकं। मय्यर्पितं आत्मा मनो यस्य
सतस्थानस्य सत्वसाधुगुणपूर्णे ममात्मा स्वभावो यस्य तथेति वा। यथाहं निर्दोषः स्वभावः तथेदमपीत्यनकौत्कथाविशेषो दर्शितः इतीतरानुमानस्यतत्की भाथो
येन दौर्वल्यमात्रोऽस्त्यातुमलमित्यर्थः॥१२॥ एवंविधस्य मदर्पितात्मनो नरस्यैव लमनुनसुखित्वं इहापि सुखित्वं स्यादित्याह। अकिंचनस्येत्यत्र एकैको अकिंचनस्येति।

मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः। मदात्मकं सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां॥१२॥
अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः। मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः॥१३॥
न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं। न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति
मद्विनान्यत्॥१४॥

पि सुखित्वे हेतुः। किमुत समुदिता इति भावेनोक्तं। सर्वाः सुखमया इति॥१३॥ त्वय्यर्पितमनोऽपि पारमेष्ठ्याद्याकांक्षायां तत्पदानां दुःखमिश्रसुख
रूपत्वात् सर्वत्र सुखित्वं कथमित्याशंक्याह। न पारमेष्ठ्यमिति। मय्यर्पितात्मा मामेव सुखमिच्छति। मदन्यत् किमपि नेच्छतीति। यतस्तस्मात्तस्य
निराकांक्षत्वेन सर्वत्र सुखमेवेति भावः॥१४॥

अत्र भक्तेषु प्रीतिविशेषोऽस्ती निदर्शयितुं भक्तेष्वन्यं वनिर्देशयन्नुद्धवं उद्धवं अतिस्तौति नतथेति अनेन मनुष्यादिभक्तेषु भिक्षाद्य प्रदानवद्रूपनिमित्त प्रीतिर्लिङ्गस्था
दिषु प्रियापुत्रादि प्रीतिवत्सार्वकालिक्यान्तरा प्रीतिरस्तीति सूचितं । रूपानिमित्तया प्रीतिर्नचिभक्तेषु साधिका । आन्तरैव तु या प्रीतिः सातु येषु यथाक्रमं यथा
कश्चित्त्वमात्मानं प्रियां पुत्रमथापि वा । अतिहास्य कृपस्तुको भिक्षवे नृददात्यपि कदाचिदेव न पुनः सर्वात्मादः सार्वकालिकी योगक्षेमवहत्वं चानित्यं सर्वात्मादिषु
स्फुटं एवमेव परेशस्य भक्तेषु प्रियजादिषु इतियवनाद्वा यादवेभ्यस्तु सर्वेभ्य उद्धवो भगवत्प्रियः उद्धवश्च प्रियतमः प्रद्युम्नस्तु महारथः तस्मादपि प्रिय
तमो रामः कृष्णस्य सर्वदा निरतस्मात्प्रियतमा विनैवैकं चतुर्मुखं सर्वेभ्योऽपि प्रियतमा इत्येवं श्रीरेव वल्लभा नैव तस्याः प्रियतमो विनात्वामानमेवात्मता
मितर्वयादेवेभ्यो विशिष्ट उद्धव इति प्रकटनाय विशेष्य स्तुत उद्धव इति भावः ॥१५॥ ननु प्रतीतार्थं परित्यज्यान्यार्थ विशेष [illegible] सकलाने कारि

नतथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः । नच संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् ॥१५॥ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनं । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेय
त्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥१६॥

तुरित्याशंक्याह तत्र हेतुरिति भावेनाह निरपेक्षमिति मदंघ्रिरेणुभिस्तं पूयेय शोधयामीत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतो मम पादसंलग्नया वायुना पुरस्तो गच्छंतिपतेन
पतंत्यानिनरातंशो धयंती रं सजल भूमिपदविकमेक्ति उं भवती नितः पूयेयम् इदं भवानी प्रयम सर्थो न युक्तः यत्के वयामा सात्म्यमाप्तः सहरिस्तदनुगमनेन त
त्पादरेणुसंपर्केण शुद्धो भवती निर्मुच्यते सदोषस्य शुद्धिरार्थेनं दृष्टं न निर्दोषस्य घटत इत्युक्तस्वार्थः । अनुगैति विष्णुस्तु स्वभक्तं तस्य शुद्धयैतस्यां
घ्रिरेणुभिर्वातनीतैर्ययेसरः श्रुतिः । अग्रतो गमने विष्णोः पादस्पृष्टं रजो भवेत् । अतः स्वभक्तं पूयेयेत्यनुव्रजति केशव इति वचनाद्वा अनेन निष्का
मत्वादिगुणसंपन्नेष्वनन्यैकमनेषु भक्तेषु त्वय्यतिशायिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥१६॥

श्री

७५

सनकादीनां भगवदुक्त्या छिन्नसंदेहत्वं क्लिष्टलक्षणमित्यनाह इतीति इतीत्यनेन समाप्तिः ॥४२॥ पूजितः सम्यक् संस्तुतः इत्येताभ्यां वृद्धिरसीशयत्वं लक्षयति ॥४३॥
॥ इत्येकादशव्याख्याने विजयध्वजविरचिते त्रयोदशः ॥ ॥ भगवत्साक्षात्काराय सर्वस्मादुत्तमसाधनं भक्तिरेव न इति वेदितुं श्रेयो हरिरिति द्वयमस्मिन्नध्याये
विविधते । तत्राद्यं प्रश्नपूर्वकं वत्ताग्र्यं कथयति । वदंतीति श्रेयांसि प्रशस्तानि साधनानि । तेषां साधनानां यवाग्वापेयसाविति वृद्धिदं भवतीदेवेति विक
ल्पो वा संभूय सर्वेषां प्राधान्यमुतैकस्य मुख्यता अन्येषां च तदुपसर्जनत्वं वेति ॥१॥ भवताऽनपेक्षित अन्यापेक्षारहितो विद्वसाधनमंतरंगो भक्तियोग उदाहृतः ॥

इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः । सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ॥४२॥ तैरहं पूजितः सम्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः । प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्य
तः परमेष्ठिनः ॥४३॥ इति श्रीभा॰ एकादशस्कंधे त्रयोदशः ॥ ॥ उद्धव उवाच । वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो ए
कमुख्यता ॥१॥ भवतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः । निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥२॥ श्रीभगवानुवाच । कालेन नष्टा प्रलये
वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥३॥ तेन प्रोक्ता स्वपुत्राय मनवे पूर्वजाय सा । ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥४॥

तथापि ब्रह्मवादिमतानां कागतिरिति शेषः येन भक्तियोगेन ॥२॥ वेदमूलान्येव श्रेयांसि । तत्र मत्प्रीतिसाधनं भक्तिलक्षणो धर्मः श्रेयसामुत्तम इति दर्शयितुं
नं श्रद्धाजनाय वेदोक्त परंपरामाह । कालेनेत्यादिना । कालेन कालशक्त्या मदात्मको मद्विषयः ॥३॥ मनवे स्वायंभुवाय । कीदृशायेत्युक्ते तत्प्रत्ययः । इत्येतत्स्पष्ट्यातिं
पुत्रामेति स्वयंभुवः पुत्रतास्वायंभुवस्त्वतः । अग्रजो नः पूर्वजत्वं सुरुद्रकुमाराश्चिनेतियाद्यं । रुद्रमिंद्रकुमारं च विनैवास्यायजो मनुः । ब्रह्मपुत्रेषु वादिरस्य
वन्यथात्वं पुनर्जन्मेति वचनात् आदिसृष्टे सर्वजो मतेः । धैकाः सर्वतोगुणैः । अनाद्यंतकालेषु मुक्तानपि यथाक्रमं विनिवेति ॥४॥ गंगायेनमः ॥ ॥

८

भाग॰ ७६

भक्तिर्नायकत्वं धर्मादीनां नामप्रयोजकत्वमर्थादुक्तं अपुनात्यकाश्वपृतिं धर्मेरतिर्हि शोधनाय मात्मा श्रयणेनेतु भक्तिस्तु निस्वयति ॥२३॥ यद्यपि मद्भक्तो वेश्या
दृष्टान्तो वलनत्वादिर्ज्ञानेनस्य फलं क्रियते तिष्ठामन्ते तथापि बाह्यानां तु बोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणान्याह । कथमिति ॥२४॥ समुत्थानभक्तिमुक्तः सुखेषापि सर्वं पु
नातिकिंपुनर्भक्तिरित्याशयेनाह । वाग्गद्गदेति । अत्र विनद्ववतस्तथा धैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणं आधिक्येन तु तत्रापि हर्ष एव विशेषतः । दंभस्य तु लभे
किश्च यस्मादस्यादिकं भवेत् दंभादिपरिहारार्थं निगूह्यमानापि धीरधीः अनुभवः । त्रिकेः क्लेशैः अधिभूतादि दैवकैः । वाक्यैर्न वदन्ते त्राधि रूपदेशे
श्वनादेशैः बलवच्छासनेनापि यस्य भक्तिर्न चाल्यते स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभः स्मि विशेषाद्यथाह ॥२५॥ भक्तिः पुनाति त्युक्तं तत्र शुद्धि

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥२२॥ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनानंदाश्रु
कलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः ॥२३॥ वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च । विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं
पुनाति ॥२४॥ यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं । आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो मां ॥२५॥ यथा यथा
त्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं ॥२६॥ गंगायन म॰ ॥श्री॥ ॥

प्रकारं सदृष्टान्तमाह । यथेति । अग्निना सुखवायुसंयोगेनोज्ज्वालितेन ध्मातं दाहविशेषं प्राप्तं हेममलमष्टादशदोषलक्षणं स्वरूपं निर्दोषं भास्वरलक्षणं ।
आत्मा सत्वरूपो जीवो नानाविधकामकर्मकलिलं कर्मानुशयमंतःकरणं भक्तियोगेन विधूय निर्मलीकृत्य अनामंगलमूर्तिं मां भजते स्वरूपः ।
॥२५॥ वित्रार्थादिगुणा । धिक्ध्मातं हेमवत् भक्तियोगेऽधिकक्रमेण शुद्धमात्मा मनः भगवत्सूक्ष्मतत्वं पश्यतीत्याह । यथेति परिमृज्यते शोध्य
ते तत्वसूक्ष्मं सूक्ष्मतत्वं अत्र दृष्टान्तरं आह । वस्तुरिति ॥२७॥

भग ७६

तस्मादिति ।

कर्मस्थिरराहित्येन भक्तिर्भवेत्कथं ध्यानमात्रेण चित्तं कथं तत्र निरंतरं विलग्नं भवतीत्यत्राह । विषयानिति । आत्मानुभवरूपत्वात् मानं नमानांतरमपेक्षते । यमिति
भावेन विषयनिदर्शनमुक्तं । चित्तं स्वरूपचैतन्यमित्यर्थः ॥२७॥ मयितमाह । यथा स्वप्नमनोरथं स्वप्नवन्मनोरथवच्च सदभिध्यानं असदभिध्यानं हित्वा ।
ननु बालादि लतादासक्तिवद्वृत्तस्य विषयासक्तिरपि ग्राह्या किमित्यतो नामं राशंकां परिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति । अज्ञानामपि बुध्यवतां विषया
सक्तिनिदर्शनमुक्तं न तु यथार्थत्वेनेति यतस्मात् भावो भक्तिः मयि भक्त्या भावितं नमयीकृतं ॥२९॥ स्वरूपबाह्यतः करणभोग्यत्वभेदेन द्विविधा

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥२७॥ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं ॥
हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितं । स्त्रीसंगसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ॥२९॥ क्षेमे विविक्त आसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः ३॰

विषयाः तत्र सर्वे मुक्ताः बपेक्षणीयाः द्वितीयाः संसारिकाः अनर्थजनकत्वान्मुमुक्षणाः अवश्यं हेयाः । तथा हि । तत्केवातिरिक्ते रमेश्वरो हमित्यादिलक्षणके
शवेन्यथा तु द्विजोयते अन्मप्रभृति पुरुषेण सह वर्तमानत्वात् सुखस्य हेतुत्वेन स्त्र्यादिशब्दवाच्या रीउः क्षयः इति ध्येतोः स्त्रियाः संगो येषां ते स्त्रीसंगाः
तत्संगानां संगो येषामिति स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संगं दूरतः परिहृत्य भक्त्यैव कर्त्तव्येश्वरो ममस्वामी नत्विकिंकरोहमित्यादिलक्षणेति भावेन विषयाख्य
कृत्याहत्याशयेनाह । स्त्रीसंगेति । अनेन स्त्री रागिनां संगोपि परिहर्तव्य इत्युक्तं भवति । केइवेत्वन्यथा कुद्धिः स्वस्त्रीसंपर्कीर्तिनेत्यादिवाक्यमत्र प्र
माणं । क्षेमे मंगलस्थले ॥३०॥

हे

न च स्त्रीषु हत्यादिषु अधःपातहेतुषु विषयेषु सत्सु किं विशिष्य स्त्रीसंगस्तत्संगिसंगो दूरतस्त्याज्य इत्युच्यत इत्यत आह। न तथेति। यथा ह्यस्य पुंसो योषित्संगात्। विषयि
त भिरेव दृष्टत्वाद्योषिद्भिः बाध्यायां ईश्वरो हमित्याद्यनेकविधान्यथाबुद्धेरधिकाङ्गलक्षणात्संगाद्यथा तत्संगिसंगतः। मिथ्याज्ञानिसेवालक्षण संगात् क्लेशो बंध
श्चाधःपातलक्षणश्च भवेत्। न तथान्यप्रसंगतः पिपीलिकादिवधलक्षणादन्यस्मादित्यर्थः। अत्र पातकविशेषात्तत्फलान्याह। परदारदर्शनोक्ताक्षु
द्रपातकसंज्ञिता। उपपातकं तत्स्पर्शो व्यभिचारे महापातकं। महापातकसंज्ञं तु पित्रादेर्धीर धर्षणं। दारदृष्टिः स्वोत्तमानां मानुषाणां स्वभावतः। सु
महापातकं प्रोक्तं तदितरत्तु महत्तमः। ऋषिदारेषु मनसो गतिरेव ततोऽधिकं। देवदाराभिकामानां संगिसंगस्ततोऽधिकः। किमु विष्णोस्तनायोषित्स

न तथास्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः। योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः॥३०॥

गस्य च तस्य स्थितेः तेन समं पातकं क्वापि नहि स्वस्याभिकामिनः। अवज्ञातामधर्मेदः तस्मात्तं दूरतस्त्यजेत्। मानुषेषु तु दुःखित्वं क्षुद्रपापफलं स्मृतं।
पापं तु वर्णबाह्यत्वं तिर्यग्योनिगतिस्तथा। सहस्रवर्षनरकं क्षुद्रपातकजं फलं। तथोपपातकाद्यापि नरकं युगमात्रकं। चतुर्युगावसानं तु पातकस्य फलं
स्मृतं। महापातकजं त्वेकं कल्पमाधिसमीरितं। सुमहापातकाद्यापि यावद्ब्रह्मलयो भवेत्। तत्परायणपातकानां फलमेवं तमः स्मृतं। अधोऽधो दुःखम
तुलं विष्णुदाराभिमर्शनात्। वैष्णवादपि हि दाराणां धर्षणं कोपकारणं। तस्माद्दिव्यः सदा वंद्या अभिवंद्याभिकामतः इति धर्मतत्ववचनात् विशेषः पातका
नां फलानां च द्रष्टव्यः॥३१॥

७८
राम

एवं भजतां निर्दुःखानंदानुभवो भविष्यतीत्यत्र किं मानमित्याशंक्य अत्रोदितानिष्कृत्वक्षयमाणमिति निदर्शयति। निष्किंचना इति। येनिःस्वविनाः निष्किंचनत्वादिगुणपूर्णाः का
प मैरिषयैरनालब्धधियोऽप्रतिहतबुद्धयः अनुसंधानविषयान्तरेष्वमानोऽथ ते मम सकाशान्नैरपेक्ष्यं विषयानपेक्षस्वरूपसुखं स्यादिति विदुरित्यन्वयः। ननु विंबभूतस्य वि
षयाः स्वरूपसुखसद्भावे मानमस्तिचेत्तद्वत्प्रतिबिंबजीवस्य स्वरूपसुखाविर्भावे भक्त्यादिसाधनसामर्थ्यसंपादनयत्नो नितरां सफलः स्यात्तत्र किं मानमित्यत्रापी
दं उत्तरं भवतीत्याह। निष्किंचना इति। मम नैरपेक्ष्यं सुखमस्तीति विदुरित्यन्वयः। हि शब्द उभयत्रापि प्रमाणमस्तीति सूचयति ज्ञानिप्रमाणलक्षणप्रमाण

निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोऽखिलजीववत्सलाः। कामैरनालब्धधियो जुषंति ते यन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम॥१७॥ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयै
च रजितेंद्रियः। प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते॥१८॥ यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात्। तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्न
शः॥१९॥ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता॥२०॥ भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सतां।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात्॥२१॥ तया भक्तिलोपेनाधःपातः संभाव्य इति भक्तिविधानं व्यर्थमिति

न२ क

सद्भावात् भक्त्यादिसाधनमपवर्गमापादनीयमिति भावः॥१७॥ ननु त्वद्भक्तस्यापि विषयबाधा दृश्यते तत्राह। बाध्यमानमिति। विषयैर्बाध्यमानत्वेन अजितेंद्रियोऽपि प्राग
या ल्भ्यया मद्भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते। विषयनिषेवणामदोषेणाधो न पततीत्यन्वयः। कथमित्येतत्तत्राह यथेति। एनांसि पापानि॥१९॥ भक्त्यानुपहितबुद्धिना
नुष्ठितधर्मो ममापरोक्षं न जनयतीत्याह नेति॥२०॥ भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधनत्ववत् भक्तेरपि तत्सहितायाएव तत्साधनत्वमत्राह। भक्त्येति। ध
भक्तेः प्राधान्ये गुणदर्शनात् कथं तदुत्पत्तिरुच्यत इतीत्याह भक्तिरिति। संभवाज्जन्मादिरूपसंसारात् पवित्रा वान्त्यजानंतरमेव पुनाति न तु कालक्षेपेण॥२१॥

स्म

यादृशमिति इत्थंपरिहरति वह्निमध्य इति॥३९॥ यरात्मकमित्यस्य परिहारः प्रशांतमित्यनेन सूचितः निर्दोषप्रकृष्टानंदस्वभावमित्यर्थः॥४०॥ विषयपाशाकृष्टत्वेन विव
शीभूतेनैकत्र मुपपद्यत इत्यतः तदुपायमाह इंद्रियाणीति। तस्मिन् ध्येय एव स्थितमनाः॥४३॥ सर्वव्यापकं सर्वांगविषयं चित्तमाकृष्य तत्र एकं मुखादावेव पूर्वं सर्वावयव
स्मरणाशक्त्यैकैकस्मिन्नवयवे धारयेदित्यर्थः। तत्र मुखादौ लब्धपदमाकृष्य व्योम्नि सर्वांगेषु धारयेदित्यर्थः। व्योमेति व्याप्तिशब्दस्यात्र विशेषादाततायत इति
वचनाद्विशेषरहितत्वमवयवहीनामित्यर्थः। तच्चैवमनसः आरोह्ययस्य समादारोहः पुरुषः तच्च धारणालक्षणं ध्यानं त्यक्त्वा स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वात्

कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं। वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं॥३९॥ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं॥ सचारुसुंदरग्रीवं सु
कपोलं शुचिस्मितं॥४०॥ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं॥ हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं॥४१॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं॥४२॥ द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं। सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं॥४३॥ सु
कुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनो दधत्। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्मनः॥४४॥ बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः॥ तत्सर्व
व्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्॥४५॥ नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं। तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्॥४६॥ तच्च त्य
क्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत्॥

यत्नेन जलधौ गंगाप्रवाहवन्मनः वह्निंचिंतये नान्यत् किमपि चिंतयेत्। न दुष्कृतं। यावत्तमय स्मरणमचलं के शेषे भवेत्। समग्रं चिंतयेत्तावद्यदा तु विचले
त्ततः। प्रत्यंगधारणं कुर्यान्मनो यावत्समग्रगं। प्रत्यंगाभ्यासतो यावत्समग्रेषु स्थिरं मनः। तदा पुनः समग्रं तु धारयेद्यत्नतो बुधः। यथा तु धारणोत्ता
हृदिना तत्र चलं मनः। तिष्ठत्य त्वाक्तु सुघो गेशंखचक्रांबुजांकितो। आरूढचेताः परमेष्ठ्यंगगोरावेव धाम नि निवान्यच्चिंतयेत्तस्मात्सर्वागानंदा
हुमुंजात्। ततोन्यस्मरणाद्यस्मा अनश्चलति सुस्थिरं। धारणार्थं प्रयत्नेन तस्मात्तदुभयं त्यजेत्। यावत्स्वारूढचेतास्याद्विष्णोरूपं तु भुंजइति॥४६॥

उपासनाफलमाह। एवमिति। एवं निरंतराभ्यासरतं प्रतिदिनं वृद्धप्रेम्णा मय्येव समाहितमतिस्तत्परिपाके सत्यात्मनि देहे आत्मानं ज्ञानाद्यभीष्टदातृत्वेन स्वा
भिन्नं मामेव विचष्टे जीवात्पृथक् पश्यति। किं भिन्ने धेपृथक् सर्वं इतियावः। सर्वात्मन् सर्वस्वाभिकिं ज्योतिर्मयि मत्प्रसंयुतं मदाधारतया स्थितं। तस्माज्ज्ञाततत्त्वस्मि
न्नेवोत्तम इति ज्योतिर्जीवं च पश्यति। तारतम्येन बिंबप्रतिबिंबभावेन स्थितं स्व स्वाभिमानिनो देवतादृष्ट्या सर्वाधारं मामंते पश्यतीति भावः॥४७॥ दर्शनफलमाह। ध्यानेने

एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि। विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं॥४८॥ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः। संयास्यत्याशु
निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥श्री॥ ॥

ति। सुतीव्रेण निशितेन दृढमुत्पन्नेन ध्यानेन निदिध्यासेन दर्शनेन युंजतः सर्वस्मात्स्वेष्टायैवमिति ध्यायतो योगिनो ज्ञानिनो द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीयो
यमिति देहविषयज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियविषयेष्वभिमती तिभ्रमरूपं यत्तं मनो निर्वाणं नाशं आशु संयास्यति यातीत्यन्वयः। स्वयंप्रकाशरूपस्तज्जीवोपि द्योतिरु
च्यत इति च। समाधियोगेसंपूर्णे हृदि पश्यति केशवं। जीवंतत्प्रतिबिंबं चेतनैवसदृशं स्थितं। तदाधारं तदतः स्वांतेनैव सदृशं सदा। आनंदतानशक्त्या
द्यैःसरातंर्गुणैः। जीवन्मुक्तो च मुक्तो वा सततं तद्वशे स्थित मित्येतदत्र मानं॥ ॥इत्येकादशविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥

भा.प.
१९

१ एतान फलममृतं भवन किं त्वणिमादिसिद्धिरप्यैहिकी स्येन स्मित्र ध्यायेनिरूपयति। तत्रादौ नाप्रष्टः कस्यापि ब्रूयादित्यतः प्रश्नबीजमुत्पादयति। जितेंद्रियस्येति।
।१।। सिद्धय इत्यश्रुत्वानुद्धवः कीदृश्या धारणया का का सिद्धिस्ता युक्ता कति संख्यास्तां तीति पृच्छति। कथमिति।।२।। कतिवेति प्रश्नं परिहरति सिद्धय इति धारणा
योगपारगैः धारणाख्ययोगपारगैस्तैरन्त्रो। स्वतु ज्ञानस्यापि तन्न योगसिद्धये तत्तदधिष्ठानगततत्तद्गुणवद्रूपविशेषानुस्मरणं धारणेत्युच्यते तस्मात्सि
द्धीनां मुख्यता ज्ञानेन फलत्वेपि धारणाफलत्वमुपचारान्यथा मुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणामात्रेणनु त्तिद्धिप्रेप्संग इति। अमुराणां तु भगवन्तृकसमायाहि
तत्वइति चे तासामष्टादशसिद्धीनां मूलभूता अष्टौ सिद्धयो मय्येव प्रधानेन मुख्या अन्येषु देवेषु उपरिताइति मत्प्रधानाः सर्वाधिका अणिमाद्या विष्णोर्नान्य

श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः । मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः ।।१।। उद्धव उवाच ।। कया धारणया कास्वि
त्कथं वा सिद्धिरच्युत । कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ।।२।। श्रीभगवानुवाच ।। सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः । तासा
मष्टौ मत्प्रधाना अष्टैव गुणहेतवः ।।३।। अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः । प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ।।४।। गुणेष्व
संगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ।।५।।

स्वाभाव्य गुण ति

स्वकश्चित्। स्वाभाविका विशिष्टस्य मत्प्रसादादन्यराधिका। इति विषयतानां सामष्टसूतानामपि सिद्धीनां हेतवः। अतः स्वाभाविक्येवाष्टत्वं न्यासामंतर्भावात्। निःशी
माष्टगुणाभावा सिद्धयोष्टादशस्मृताः देवेभ्यो त्वन्ने देवानां सिद्धयो ये वसंमता इति।३।। कास्ता अष्टौ तिता ह। अणिमेत्यादिना। मूर्तेः स्वरूपस्याणि
मादिसिद्धिः इंद्रियैरन्यैः द्रियैर्विषयप्राप्तिः श्रुतेषु दृष्टेषु वस्तुषु प्राकाश्यं। शक्तिप्रेरणमेव शित्वं।४। गुणेष्वसंग एव वशित्वं। यस्मिन् कामो यस्य
सयत्कामस्तत्काममवस्यति। तियत्आकाम्यं यो हि स्वानंदकामः स्यात्तत्स्वानंदसंभवः श्रीगाथिनैव प्राकाम्यमणिमादेः पृथग्भवतः इतिकवनात्।५।। १९
राम

ध्यायेन्मतं द्विनरूपत्वेनोक्तं ध्यानप्रकारं पृच्छति यथेति। यादृशं कीदृशं यदात्मकं किमात्मकं।।३२।। समाहितेन मनसा ध्यानं कर्तव्यं तदुपायं च कथयति सम आसन
इत्यादिना।।३३।। विपर्ययेणापि रेचकादिक्रमेण।।३४।। अत्र प्रणवध्राणोदितो हृदि वर्तनीयः हृदि निरंतरं प्रणवेनोच्चार्यमाणं।। ॐकारं घंटानादवत् कर्णे रमणीयं विसार्य
वत्प्रमनालत्तं तु वदविच्छिन्नं प्राणमुद्धारप्रमाणं प्रणवं प्रणवानयेदर्थं उच्चार्यायात्तत्र स्वहृदि स्थिते प्राणेश्वरमुदात्तेलक्षणे पुनर्ध्येयं तं यथा तथा संवेशयेत्तस्मि
नी तत्कुर्यादित्यन्वयः प्रणं भ्रूमध्यमावर्ततं तेनेपेदा दिव्ये मर्मश्रिवितयास्य वः पुनरप्रथमे प्रवेश्य बाह्यत्त्रावद्धधारणादिति।।३५।। प्रणवेनैवसंयुक्तं प्राणसंयमं प्राणायामं

उद्धव उवाच ।। यथा त्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं । ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि ।।३३।। श्रीभगवानुवाच । सम आसन आसीनः समकायो यथा
सुखं । हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ।।३४।। प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः । विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ।।३५।। हृद्यवि
च्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् । प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं ।।३६।। एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् । दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जिता
निलः ।।३७।। हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं । ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ।।३८।

मासादर्वाक् मासात्पूर्वमेव जितानिलो जितः प्राणः प्रसादं प्राप्त इत्यर्थः। उपास्यप्राणेन हृत्पुंडरीकं हृदिस्थमुन्मप्य सेचकः अनुष्ठानानंतरं मासद्वये प्राणो भविष्यति प्र
सादभागीति संशेकं प्राणविक्षेपो जयस्थितिः। न हि सर्वे भजेन नारो विजेयो केनचित् क्वचित्। अपेक्षितं फलं तेन न दीयते तन्न जितं विनितिः यथा जिता वसुमती यथा
मोक्षपदं जित मिति प्रभंजनप्रमाणवचनादुक्तं।(३७)। कथं स्थितं तत्रा मिति प्रश्नं परिहरति हृत्पुंडरीकेति।।३८। ।।गंगायेनमः।।छ।। ।।श्री।।

भा०ए०
८०

विपत्तं भक्तस्याशास्त्रशापादिस्तं भक्तव ईशित्वांतर्गतान्याहुरपराजयमेवच। एवमष्टादश ह्येभ्यो जायंते सिद्धयः क्रमात्। अष्टास्तु ध्यानात्सुजायंते सिद्धयो
मताः। अनूर्मिमत्वं देहेऽस्य भावमात्रमुदाहृतं। यथेष्टस्यानंदसंप्राप्तिः प्राकाम्यमितिकीर्त्यते। दुःखाभावोपि प्राकाम्येन तु रेखुरिति केचन। प्राकाश्यं सर्ववेद
दिज्ञानमेवविदोविदुः। सहस्रयोजनांतं तु दूरदर्शनमिष्यते। दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते। विदारिकं विना शक्त्या त्रिकालज्ञानिता बुधैः। शरीरस्थं
शि विनादेहे परस्ति तद्यभिज्ञता। अन्ये द्विपर्दर्शनादि यथासंकल्पवर्तिता। प्राप्तिरित्युच्यते सद्भिः स्वमनः समवेगिता। मनोजवइतिप्रोक्तः पश्चाधारता तथा। कामरूप
ना त्वमुद्दिष्टं स्वदेहात्यागतः परे। परकायप्रवेशः स्याद्युगादर्पोक्ततां स्मृता। स्वच्छंदमृत्युता देवैः क्रीडावैडादिभिर्विना। यथासंकल्पसिद्धिश्चाप्यन्नपानसुरवा
प्र दिषु। वस्तुद्रष्टेस्त्वणुत्वं च अणिमा संप्रकीर्तिता। महिमापि सतो ज्ञात्रिलोकांतप्ररुणा। वस्तुदृश्येपि बिवाप्यत्वं लघिमा वापि कीर्तिता। त्रिलोकसमभारस्तु स्वा
गरिमा चापि कीर्तिता। सर्वे शक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्रूकस्तथेशिता। भुविस्थेः आणिः प्रोक्तं करणं वापि कीर्तितं। आज्ञाप्तिरीश्वरादवागस्त्वविघातनं। शि
विनामहतपस्त्वं विशापो प्रीतिहृतिः स्मृता। अपराजयो मनुष्येभ्यो वशित्वं चाप्यलोभता दाहादि सहनं च। पिशुतिस्तं भक्तीयते। इति षड्विंशतिः प्रोक्ता
सु गरिम्यगासहस्रमत्र। विंशतिस्तु रेभ्योन्यद् वक्ष्येनासिद्धयः। यतो निःसीमकालेषां देवानामष्टसिद्धयः। ज्ञानोष्टादशसिद्धीनां तदंतर्भावइष्यते।
देवेषी। ईश्वरामुख्यो विष्णुनामुत्तरोत्तरं। सिद्धयः परिहृष्टसुखेभ्यो विष्णुकस्यनान्यगाइति। श्रुतेषुतु अथ योगं क्षिप्रग्रहणमेवतु। उक्ते प्राक्। अयमन्येषां
देवानामस्तुतेष्वपीति। ऋषीणां मिथ्याभावेन भासते किंचिदस्तुतं। विषयेभ्योधिकसुखव्यक्तिः प्राकाम्यमेवतु दृतस्येपी सुराणांतु निःसीमानंदभोज
नं। एवमेवतु निःसीमादेवानामष्टसिद्धयः। उत्तरोत्तरमत्रापि यावद्दि क्षुः सुपर्णगिरीति। अस्मादिशि क्लिसक्तं भक्तस्थिरस्तं भरुष्यतो इति। एकस्मा
त्सिद्धयो विष्णोः स्थानभेदात्पृथग्विधाः। एकस्थानगतावास्युः सुस्थिरोपासनो यदीति। नानाकोशगता वाक्यबलादुक्तएवांतर्भावः। सख्यास्तु
नान्याः स्तुकनीर्थोक्तुभिर्विधाइति। अप्रतिहृता आसंमतात्तद्गतिर्यस्याआज्ञायाः सा तथा। आज्ञा अप्रतिहृतेति। मनोयोगेनपद्धारणं ध्यानं ना ८
तेनजायमानाः सिद्धियोगधारणं। सिद्धयः सरस्या विषयेभ्यश्चंपरिहृत्यइदानींकयाधीरणयाइत्यादिश्यंपरिहृतीति। यथेति॥ भाग
प

मा।
तत्रनावत्प्रथमोद्दिष्टाणिमाद्यैसिद्धिप्रापकं ध्यानप्रकारमाह। भूतसूक्ष्मेति। भूतः सूक्ष्माणांपार्थिवादिपरमाणूनांमनिनियामकेपरमाणुसुस्थितेमयित
मात्रापरिमतत्वेनमनोधारयन्ध्यायन्नणिमानमेवाप्नोति। अनेनयद्यनोर्यं सूक्ष्मपरिमितं रूपंस्वयमपितत्तत्परिमितो मुक्तं भवतीतात्मातावयवेसूक्ष्मेन प भवती
रमाएवमिधानके। प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंध्यायन्नणुर्भवेदितिवचनात्। प्रकारांतरेणाणुत्वप्राप्तिरितिपत्तिर्भवतीत्माह। तन्मात्रेति ममतन्मात्रोपासकः
तस्याकाशादिगुणस्यशब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रपरिमाणं तत्परिमाणस्यममस्वरूपस्योपासकोपितत्परिमितरूपोपि भवतीत्यर्थः। आकाशवत्सूक्ष्मं
तांयो ध्यायेत्सैवमन्येत। तन्मात्रात्मध्यायिनं विष्णुचिंतयत्तनथाभवेदितिवचनात्। अणुत्वंचवस्तुदृश्येपष्यणुत्वं तु त्वणिमासंप्रकीर्तितारत्युक्तविधं वा॥

भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयन्मनः। अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोममम॥१०॥ महत्यात्मन्यपि परेयथासंस्थं मनोदधत्॥ म
हिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक्॥११॥ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयिरंजयन्। कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात्॥१२॥ ल प्रु

ध्यासस्याहेरेकैकानयवध्यानंपरि। द्वितीयस्तु महत्वकारणमाह। महतीति। महतीत्यादि आत्मन् आत्मनि स्वामिनि मयि यथा संस्थं यथावस्तुप
रिमाणंतथास्थितेमनोधारयन्पुरुषोमहिमानंमहत्त्वमवाप्नोति। तत्रैवविशिष्टि। भूतानामिति। अस्मात्स्थूलतांप्राप्तवानीत्यपेक्षायां तस्मात्स्थूलता सि अ
प्राप्नोति। ततोन्यस्मान्महत्वमाप्नुयान्निरत्यपेक्षायां तस्मादीतिस्थपृथग्भूतानां सकाशान्महत्वमाप्नोतीत्यर्थः। परेपरमात्मनि सर्वनामसंतानायस
लघिमासिद्धिप्रापिणींप्रतिपत्तिमाह। परमाणुमय इति। कालसूक्ष्मा गांकोलंपरमाणुनामात्मके आत्मनिव्यापकेतत्स्वरूपं विशिष्टि। परमा
णुमयेभूतात्मनिकाशादनिशयेनाणुत्वरूपेमयि चित्तं रंजयन्नअनुवर्तनं कुर्वन्तदेकनिष्ठत्वंकुर्वन्लघिमानमाप्नोति॥१२॥
नो

प्राप्तिसिद्ध्यापादिकां धारणामाह। धारयन्निति वैकारिके अहंतत्वे व्याप्तिमयि मनो धारयन्नखिलं नीरूहन्तर्वहिः स्थितिर्यथा धारयन्। सर्वेन्द्रियाणां आत्मत्वं व्याप्ति
त्वेन स्वेच्छानियतत्वमाप्नोति। ततः किमत आह। प्राप्तिमिति। अन्येन्द्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणप्राप्तिमाप्नोति। अन्ये इन्द्रियैर्दर्शनादि यथा संकल्पं वेगितः। प्राप्तिरित्यु
नो च्यते सिद्धिरिति च मन्मनाः त्वनैर्वीत्तुरात्मेत्यन्य मनाः स्वव्यक्तस्यापि विकारलक्षणस्थूलत्वापादन कर्तृत्वं निवारयति। १४। प्राकाम्यप्राप्तिप्रकारमु
च्यते। महतीति। महति महत्तत्वे सूत्रे मुख्यप्राणे वा आत्मनि व्याप्ते मयि मानसं धारयन् अव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि विकारलक्षणस्थूलत्वापादनकर्तृ
मे प्रसादात् पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो ब्रह्मणः प्रसादम् भ्यैश्वर्य मारत्योः प्रसाद ब्रह्म स वे वेदादिज्ञानश्रेयापादकं प्राकाश्यं विंदते लभ्यन्त्यये। प्राकाश्यं सर्वे

धारयन्नश्यहंतत्वे मनो वैकारिकेऽखिलं। सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः। १४। महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयन्मयि मानसं।
प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विंदतेऽव्यक्तजन्मनः। १५। विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे। स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनं। १६।

वेदादिज्ञानमेव विदो विदुः। सर्वगुणानुशासनस्य परमात्मप्रसादत इत्यादेः। १५। ईशित्वप्राप्तिप्रकारमाह। विष्णाविति परमाण्वादिरूपः कालो विग्र
हः प्रतिमा यस्य स काल विग्रहः। तस्मिन् त्र्यधीश्वरे अधीश्वरत्वगुणविशिष्टे। अनेन यो यो गुणं उपास्य कस्याभिलाषितस्तं तं गुणं तस्मिन्नुपसंहृत्योपा
सनं कर्तव्यमिति स्वस्य कालविग्रहं तीर्नकर्तव्यमित्युक्तं भवति। सर्वत्र धीश्वरत्वादौ विग्रमालेपीत्यादि द्रष्टव्यो व्याप्तिमयि चित्तं धारयन्। ईशित्वमवा
प्नोतीति कीदृशं क्षेत्रं शरीरं स्थावरादिपदार्थसमूहो वा क्षेत्रज्ञा जीवा एषां चोदनं नियमनं यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनं। भुवि स्थितेः प्राप्तिमित्यल्प
कारकत्वं सर्वप्रशासने कोटिगुणशक्त्युद्रेकश्चेत्युक्तमनेन। १६।

इदानीमष्टादशसिद्धीरुद्दिशति। अनूर्मिमत्त्वमित्यादिना। अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाश्यं ईशिता वशिता प्राकाम्यमित्यष्टसिद्धयः। अनूर्मिमत्त्वं दूरश्रवणं
दूरदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं। स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं। यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः। अद्वन्द्वं त्रिकालज्ञत्वं परचित्ताद्यभि
ज्ञता। अग्न्यादिभिरस्तंभः। जलस्तंभो विषादिस्तंभः। अग्न्यादिशब्देन शस्त्रास्त्रनरवदंतलाउनशापादिभिरजय इति निर्गृहीताः इत्यं संभूयसप्तदश सिद्धिः थं
अपराजयस्त्वष्टादश सिद्धयः। अणिमाद्यष्टसिद्धिभ्योग्यताः स्वमुभये संभूयपद्वशाः गरिमा सहस्रसंख्याः। अर्थात् भवे भेदेनाष्टादश सिद्धयो ष्ठसि
द्धय इति केचा विलक्षणः। तथा हि अनूर्मिमत्त्वस्य प्राकाम्यान्तर्गतत्वेन तद्भेदः। दूरश्रवणदूरदर्शनत्रिकालज्ञत्वपरचित्ताद्यभिज्ञतानां प्राकाम्यान्तर्भावेन स्यां
नेतरस्य का कामरूपत्वस्याणिमा महिमा लघिमान्तर्भावे नैका। अग्निस्तंभार्कस्तंभजलस्तंभविषस्तंभशस्त्रास्त्रशापादिना भानामीशित्ववशित्वांतर्भावे
नैव। अपराजयो पी शित्वान्तर्गतदुतिष्ठ। मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छन्दमृत्युतादिदेवैः सहितत्रीडानुदर्शनाज्ञाप्रतिहतानां प्राप्यंतर्भावेन यष्टृ।

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं। मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं। ६। स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं। यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञा
प्रतिहता गतिः। ७। त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता। अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिस्तंभोऽपराजयः। ८। एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसि
द्धयः। यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे। ९।

अत्र कामरूपत्वस्य द्विधारोक्तिः रूपभेदेन न विरुध्यते। गरिमाणं सैव हेतुः स्यात् महिमा हेतु धारणा प्रायोष्टसिद्धिकथनेनैव न पृथगुच्यत इति। प्राप्तिप्राकाश्य
योश्चापि धारणैकापि स भवेत्। अत एकोनतानुक्ता गरिमाणः पृथक् विदिति। मल भूतास्तु सिद्धीर्नाद्यामष्टसिद्धयः। सर्वसिद्धिप्रधानास्ताः ताज्ञः अष्टादश
स्मृताः। अष्टत्वं तर्गतास्तास्तु तद्वेक्षनया लक्षणादिति अनूर्मिमत्त्वादि द्विसु प्राकाम्यान्तर्गता स्मृता। दूरश्रुतिदूरदृष्टिः त्रिकालज्ञत्वमेव च। परचित्ताद्यभिज्ञा
नैव प्राकाश्यान्तर्गता निव अणिमादिषु मोत्स्व कामरूपत्वमिष्यते। अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिस्तंभो वशित्वगः। मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं। स्वच्छं
दमृत्युर्देवैः सहक्रीडेष्टसाधनं। आज्ञादं तर्गता न्याकुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा। अग्निस्तंभोरविस्तंभ उदकस्तंभ एव च।

मनोजवप्रापकधारणाप्रकारमाह। मनइति। यदा योगी मनो मनोवेगेन गंतुमिच्छा तदा मनो मयि सम्यक् संयोज्य तदनु मनोनु देहमपि वायुना संयोज्य मद्धारणानुभावेन मनस्तत्वात्तत्र यत्र मनः तत्रैवात्मा शरीरं गच्छतीत्यन्वयः। स्वमनः समवेगिता मनोजवइति प्रोक्ता इति च।२१॥
कामरूपावाप्तिमाह। यदेति। यदा मन उपादाय स्थिरीकृत्य यद्यद्रूपं गजादिरूपं बुभूषति तत्तद्भवेदित्यन्वयः। बुभूषितु भवितुमिच्छति गजादिरूपी। मामिति तदाग- स्या
जाद्याकारस्य गजाद्यंतर्यामिणो मम योगबलं यत्र मामाश्रितो योगी तेन मन गजादिरूपं भवेदित्यन्वयः। गजादिरूपमाकांक्षन् गजादिस्थितमीश्वरं। गत
ध्यायन् गजादिरूपः स्यादिति पश्वाद्याकारास तात्तथा कामरूपमुद्दिष्टं इति वा।२२। परकायमित्यन्वयः। स्याम् अथ। परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं स्वां प

मनोमयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना॥ मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः॥२१॥ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योग-
बलमाश्रितः॥२२॥ परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत्॥ पिंडं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत्॥२३॥ पार्ष्ण्यापीड्य गुदं प्राणं हृदुरः
कंठमूर्द्धसु॥ आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुं॥२४॥

तस्मिन् हरिं तत्र परकाये भावयेदेवं भावितः प्रकृष्टानंदरूपत्वात् त्वरमाणेनैव न कर्तव्या प्रयाणः परमात्मनि वायुभूतो वायोर्भूतो वायुं तद्गतः पिंडं हित्वा तत्र तं दृष्ट्वा
स्व तद्दृष्टांतत्वात् योगिनमात्मायपरकायं प्रतिविशेदित्यन्वयः। स्वदेहागतः परे परकायप्रवेशः स्यादिति परकायस्थितं हरिं ध्यायन् विशेत्परे कायेत्पा
वा स्वर्गतः पुमानिति वा॥२३॥ स्वच्छंदमृत्युनाप्रकारमाह। पार्ष्ण्येति। प्राणं हृदुरः कंठमूर्द्धस्वारोप्य षट्चक्रस्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्मरंध्रेण तनुमु- धा
त्सृजेत्। प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिस्थं ब्रह्म नाभिस्थं वा स्वस्थं युगपत् सर्वांशेन स्मृतास्वच्छंदमृत्युनेति। प्राणस्थं प्राणनामानं बहिस्थं
प्या ब्रह्मनामकं इति वा॥२४॥

स्थ
देवसहितक्रीडानुदर्शनाख्यसिद्धिधारणामाह। विहरिष्यन्निति। सुराणामाक्रीडे विहरिष्यन् विहर्तुकामो योगी सत्वगुणं मत्स्थं विभावयेत्। सुरस्त्रियो विमानेन सत्ववृत्ति-
मुपतिष्ठंतिसमीपमागच्छंतीत्यर्थः। अन्वयः। देवैः क्रीडां च सदृग्भिर्विनेति॥२५॥ यथासंकल्पसिद्धिध्यानमाह। यथेति। सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युंजानो यथा-
यथा मत्परः पुमान् बुध्या संकल्पयेत् यं यं गुणमुपसंहृत्य मामुपास्ते तत्तथा तथा तत्काम्यमाप्नोतीत्यन्वयः। यथासंकल्पसिद्धिश्चान्नपानसुतादिप्राप्ति
॥२६॥ आज्ञाप्रतिहतिसिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति। यदिति। यः पुमान् मामीशितुर्वशितुः अदितिपंचमीषष्ठ्यर्थे मम भावं भावमामी शितृत्ववशितृत्वादिगुणं नर

विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्वं विभावयेत्॥ विमानेनोपतिष्ठंति सत्ववृत्तीः सुरस्त्रियः॥२५॥ यथा संकल्पयेद्बुध्या यदा वा मत्परः पुमान्॥ मयि सत्ये
मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते॥२६॥ यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान्॥ कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम॥२७॥ मद्भक्त्या शुद्ध-
सत्वस्य योगिनो धारणाविदः॥ तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता॥२८॥

परं हारलक्षणं भक्तिसेवामापन्नः तस्य पुंस आज्ञा कुतश्चिन्न हेतोर्न विहन्येत न भवति यथा मम आज्ञा नो प्रसिद्धा। आज्ञाप्रतिहतिर्न स्या दुर्वासस्त्वनि-
ते घातनं विनाम ह्यतपस्वी शापप्रतिहतिः स्यात् तेन तच्च शाद्वेनाब्रह्मीनं॥२७॥ त्रिकालज्ञत्वसिद्धिसाधनमाह। मद्भक्त्येति। धारणाविदः त्रिकालांतर्यामि-
हरिस्मरणप्रकारस्तस्य जन्ममृत्यूपबृंहिता स्पष्टसंसारदिविषयिणी बुद्धिर्ज्ञानं स्यादितिशेषः वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकालज्ञानिता बुद्धेरिति
२९

भा.ए.
८३

अग्न्यादिस्तंभोपपत्तिप्रकारमाह। अग्न्यादिभिरिति। योगमयं ध्यानमयं। एतदेव विविनक्ति। मद्योगश्रान्तचित्तस्येति। अग्न्यादीनां भोग्यादिशक्तिस्तंभकाः हृदि कृत्वा
द्विगुणान्तरस्य मम ध्यानं मद्योगः तेन श्रान्तं तदेकनिष्ठं चित्तं यस्य सतस्तस्य अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभश्चैतत्तत्स्तंभ अग्निसंस्तंभ दृश्यत इति यादसां वपुः। त्रिलोकी
पुरं विष्णुं ध्यातुः कालत्रयज्ञता। अग्न्यादिषु हरिं ध्यायंस्तत्तच्छक्तिस्तंभको भवेदिति वा॥२९॥ अपराजितत्वसिद्ध्युपायमाह। मद्विभूतीरिति। मद्विभूतीः मम विवि-
ध मूर्तीः। अपराजितः मनुष्यैरिति शेषः॥३०॥ उक्तानामनुक्तानां च सिद्धीनां मत्परो योगः परीक्षिततत्त्वस्य न सिद्धिरित्याह। कस्याः क्षमायामस्य मत्कोपात् कस्याप्यविषयाः।
तत्र सिद्धियोग्यगुणोपास्तिं कुर्वत एवेत्याह। उपासकस्येति। उपासनया परोक्षीकृततत्त्वस्य पुनः उपासनं कार्यं किं कुर्वतः कार्यसिद्धिः स्यादित्यतो

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः। मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा॥२९॥ मद्विभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः। ध्वजात-
पत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः॥३०॥ उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः। सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः॥३१॥ जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जि-
तश्वासात्मनो मुनेः। मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा॥३२॥ अन्तरायान्वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम्। मया सम्पद्यमानस्य कालक्षपणहे-
तवः॥३३॥

योगधारणया पुनरित्युक्तं। योगधारणया सिद्ध्युपायध्यानेन॥३१॥ निरन्तरं ध्यानरतस्य पुंसः सिद्धिर्निरूपणमात्रेण भवति न चिरध्यानापेक्षा इत्याश-
येनाह। जितेन्द्रियस्येति। दान्तस्योपरतस्य जितश्वासस्य प्राणवायुप्रसारस्य जितात्मनः आत्ममनोजयस्य। इत्यस्य वायुप्रथमं वायोः सूक्ष्मपरोक्षिते।
अनुज्ञाततत्त्वतत्रतत्र हरिं स्मरेदिति॥३२॥ भगवद्ध्यानेनाणिमादिसिद्धीनां सौलभ्येऽपि तदर्थोपास्तिर्न प्रशस्तेत्याह। अन्तरायानिति। एतान्
ध सिद्धिविशेषानुत्तमं योगं मुक्तियोग्यं ध्यानं युञ्जतः कुर्वतो संपद्यमानस्य मत्प्रसादे मुमुक्षुकामस्य कुतोऽन्तराया इति तत्राह। कालेति। यदि योगैः फलं मुहु-
पुनः क्षाममया स्यादित्यादि॥३३॥

८३
राम

वशितावाप्त्युपायमाह। नारायण इति। नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते इति। ऐश्वर्यादिषड्गुणान्युपसंहृत्य मयि मन आदधद्योगी। वशितामियादवाप्नोति। असंग-
त्वादिलक्षणो मम धर्मो यस्य स मद्धर्मः॥१५॥ प्राकाम्यसिद्धिकारणमाह। निर्गुण इति। यत्र यस्मिन्नानन्दे प्राप्ते कामो न्यक्षावसीयते समाप्तो भवति कामः का-
म्यः कमनीयो विषयो नास्तीति वा। यथेष्टानन्दसंप्राप्तिः प्राकाम्यमिति किं चिन्तनैः तिव्रुवगतमस्तं मतः काम्य यस्मात्तत्तथा। अत्र निर्गुणत्वं ब्रह्मत्वगुणत्वुप-
संहार्यौ॥१६॥ अनूर्मिमत्त्वसमाधिमाह। श्वेतद्वीपपताविति। शुद्धे निर्दुःखे धर्ममये धर्मफलदातरि श्वेतद्वीपपतौ मयि मनो धारयन् श्वेततां याति निर्दुः-
खत्वमाप्नोति। कथं निर्दुःखत्वमासंस्यादत आह। षडिति। षडूर्मिराहित्य विवृतममरत्वेनेनोऽनूर्मित्वं दुःखस्याभावमाप्नुयादुदाहृतमिति।

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते। मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात्॥१६॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः। परमानन्द-
माप्नोति यत्र कामोऽवसीयते॥१७॥ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि। धारयञ्छ्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः॥१८॥ मय्याकाशात्म-
नि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन्। तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ॥१९॥ चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि। मां तत्र मनसा
ध्यायन्विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक्॥२०॥

॥१८॥ दूरश्रवणसिद्ध्युपायमाह। मयीति। आकाशात्मनि आकाशव्यापिनि प्राणे स्थिते मयि मनसा घोषं शब्दं वहन् आकाशस्य प्राणस्याह
रूपवतेऽकलस्याभावाद्योगीति ध्यायन् हंसः शरीराभिमानी विरक्षुरो जीवो ऽसौ तत्राकाशे उपलब्धानामसंमतास्थितानां भूतानां वाचः शृणोतीत्यर्थः।
त्यागात्स्वशरीरायां नानासंचये न व जीवं हंस इति प्राहुरुक्ता हेतुत्वाद्धरिं परमित्यतो वा हंसो जीवः॥१९॥ दूरदर्शनोपायमाह। चक्षुरिति। त्वष्टा
सूर्यश्चक्षुर्नियामकः। अध्यात्मस्थ। तत्र चक्षुषि सूर्ये च स्थितं मां। सहस्रयोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्यते। दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थितेऽनि
विशेषः॥२०॥

अधिकारिणामनेकविधत्वेनयोग्यतायाः उपास्तेः फलस्यतथाविधत्वात् तदनुकूल्येनतत्तदुपासनार्थंतन्न गुणोपसंहारे चस्वविभूतीरुपदिश
त्यस्मिन्नध्याये। तत्रोद्धवः स्वप्रश्नवचनेनास्येजननामप्रकारं कृष्णस्यावेदांतस्य घोजेन त्वं चरतु यं हृण्माया ज्ञातमितिकादिनच किं त्वं ब्रह्मेत्यादि
ना। साक्षात्परमं ब्रह्मत्वंतवेवान्येषामसुरव्यमितिभावेनोक्तं। अनाद्यनंतमिति। पूर्वोक्तः कथं चिदुक्तविशेषणसंभावितविकारित्वादसुरव्यमि
तिभावेनोक्तमपावृतमिति। एवंविधस्यावतल्लक्षणमाह। सर्वेषामिति। अपिरवार्थे। त्वमेवसर्वेषांभावानांप्राणस्थित्यष्टकः। स्थित्यप्य

उद्धव उवाच॥ त्वंब्रह्म परमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतं। सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः॥१॥ उच्चावचेषुभूतेषु दुर्ज्ञेयमकृता
त्मभिः। उपासते त्वां भगवन्यथातथ्येन ब्राह्मणाः॥२॥ येषुयेषुच भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः। उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्वदस्व मे।
॥३॥ गूढश्चरसि भूतेषु भूतात्मा भूतभावनः। नत्वां पश्यंति भूतानि पश्यंत मोहितानिते॥४॥
ते

योद्भवश्च सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता। सत्ताया अपि त्वदेकाधीनत्वात्त्वत्तो किं॥१॥ जन्मादिकर्तृत्वविशिष्टेनोपास्योपित्वमेवेत्याह। उच्चावचे
ष्विति। ब्राह्मणामुनयो याथातथ्येन निर्दुःखानुरागानुभवरूपत्वेन स्थितत्वात्॥२॥ नन्वेवमुक्तानुवादोस्तु तत्रापि स्थितानांशः क इतितत्राह।
येष्विति। येषुयेषुकेषुकेषुयथाकथंतदुपासनं। भासनोपसंभाषाज्ञान्यत्वात्वमस्युपमंत्रेणभुवदतूत्पातेवदस्वेत्यात्मनेपदं॥३॥
कुतः अवगवतोपि मम तत्वरूपज्ञानं दुःसाधनमितिभावेनाह गूढ इति ते त्वया॥४॥

स्वरूपंविशिनष्टि याः काश्चेति। महाविभूते ब्रह्मादिदेवाद्यविंत्यैश्वर्यस्यत्वत्कंनिधानविशेषात्त्वंजातुत्तमा या सा विभूतीराख्याहि स च यः। ते त्वयानुभावितानि
भूताः पूद्यातनव विभूतीः अनुभविनुं उपासिता महर्षिभिरितिशेषः हे तीर्थपद॥५॥ परिहरति स्वमिति सुयुत्सुना योद्धुकामेन विशसनेयुद्धे॥६॥ किम प्रश्नं
भिप्रायेणसप्रश्नः क्रियतीतितत्राह। ज्ञात्वेति। तेन युद्धात् कीदृशः अहं हंत इति निरूप्य लौकिको बाद्धिर्जेनस्वभावोत्तरत्वयथः॥७॥ आत्मासर्वभूतानामहमुद्ध
श्वरोहमभीमांवैभूतानांसुहृत् असुपरक्तनवंधु कुतइतितत्राह। अहमिति नन्वियमुक्तिरैक्यात् किंतत्राह। नेषामिति। सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्
तानिहरिरुच्यते। नतु भूतस्वरूपत्वात्हरिर्वैश्वरैश्वर इतिवक्तुंतत्व) रतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वाद्वेत्या। किंतेस्वरूपैक्यादिति
भावः॥९॥ विभूतीराह अहंगतिरिति। गतिमतांप्राणवतांगतिश्चाहं नमहं शास्तं शास्तृतामहमिति। तद्वत्तु नित्यसन्निहितमित्यर्थः कलयतां कालः संहरतां
कालः कालाभिमानब्रह्मा। स्वस्वजात्युत्तमत्वंतु भवेद्युपसन्निधेः। विभूतिरूपंतस्योक्तं मिंद्रियादिषु संस्थितं। तथा बहिः स्थितंरूपं विभूतीत्यवशीकृतं।

याः काश्च भूमौ दिविवै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते। तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मं॥५॥ भगवानुवाच॥ एवमेतदहं
पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर। युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेनवै॥६॥ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं धर्मराज्यहेतुकं॥ ततो निवृत्तो हंताहं हतोयमितिलौकिकः
॥७॥ स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः। अभ्यभाषत मामेवं यथात्वं रणमूर्द्धनि॥८॥ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः। अहं सर्वाणि
भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः॥९॥ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं॥

स्वै नै सर्वसाधारणंरूपमंतर्यामी। तिरोधत्ते। यथाह स्वात्मना तैस्तैर्दुष्टहंतार्व्यासात्मना समः असमोप्येकरूपोपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः॥ इत्यनेनापि विभूतीनां भ
गवदुपसन्निधौ त्वं जातूत्तमत्वादिकं निर्णीतं। अतस्तद्रुद्रैर्ध्वनिभ्यः पृथगेव व्यवस्थितं। विभूतिरूपं विज्ञेयामलतद्गुणैकैककारणं। तदेव च तत्तद्रूपादिनामभि
र्वाच्यमंजसा। तदेव वस्तोह्रि द्रोस्मि तथाहं इषुशंकरः। इत्यादिनोक्तं अहोगमनेनद्वारा जीवसंचयाः। इत्यनेनच तत्तादिभ्योमिभंतेव्योमकत्वेनोच्यत इति विभूतिरि
ति तातव्यं। प्रधानेशानिनां ब्रह्मा गानमानी हृदि स्थितः। स एव कालमानीतु संहर्तृणां प्रभुः स्मृत इति वचनाद्युक्तं॥१०॥

गुणानां मध्ये सौम्यमहं उभेनाम गुणानुभवेनस्थितः सोमत्तत्स्वभावः सौम्यं सर्वगुणाधिकोहरिः। आनंदानुभवस्वरूपउत्कृष्टत्वानुभवात्मकत्वात् न ह्युत्कृष्टं तथा सौम्ये गुणा
नामधिकं हितत्व सत्वादिगुणपूर्णोपि दुःखहेतुत्व भावनात् निष्फलो भवति ब्रह्मदासीनस्यस फलो भवेत् अतस्मादानंदमानं तु गुणेषु श्रेष्ठमुच्यते। तस्याभि
मानी ब्रह्मैवेको भक्तिज्ञानादिकस्यच। श्रद्धाभिमानिनी देवी। तथैवतु सरस्वती। तदन्येषां गुणानां तु तदन्ये विबुधाः स्मृताः। गुणानां तु प्रभुर्ब्रह्मा तस्मादेकोथ
तु मुख्यतः। स्तुते आनंदमानं हरिरानंद इति ज्ञानं श्रुत्यर्थः। गुणिनां मध्ये गुणिनि स्थितोयऔत्पत्तिको गुणः सत्वं वायुः सोहमित्यर्थः। अपिशब्दस्तत्रस्थो
त्पत्तिकगुणाभिमानित्वं समुच्चिनोतीति तदुक्तं। औत्पत्तिकगुणानामभ्युभयास्तो ह्यक्षयोग्यता। तस्याभिमती प्राणस्तु सहि सर्वगुणाधिक इति। गुणिनां गुण नां

गुणानां चाप्यहं सौम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः॥१०॥ गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहं॥ सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः॥
॥११॥ हिरण्यगर्भो देवानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिवृत्। अक्षराणामकारोस्मि पदानि च्छंदसामहं॥१२॥

योग्यत्वं यत्सर्वेषु गुणिषु स्थितं। वायुस्तदभिमान्येकः सर्वगुण्यधिकस्ततइति च। महतां स्थूलानां महान् महत्तत्वं॥११॥ त्रिवृत् अकार उकार मकारात्म
कः छंदसां वेदानां पदानि पद्यंत इति वा व्याख्यानविदां मुख्यार्थः। अकारो वा सर्वव्याख्यानां मध्ये। धिकेषु स्वजातीनां मध्ये विवा। यत्कारणं विश्वभूतमारव्यं विश्वं
स्यात् सैव श्रेष्ठोक्तं तद्रूपमुच्यत इति वर्णेशानिर्णयात्। पादस्था पितरीश्वराः। पादानामीश्वरा दुर्वास्तद्दीशात्स्वयं एवतु। अकामधीशा वर्गौश्चतेषां स
कृपधीश्वरा स्तुलोध्यायाधीशास्तथाध्यायास्तेषामीशास्तथास्कान्दधीशास्तथा शारवाधिदाश्च पितरीश्वरः। वेदानामीश्वरा वाच्या वानामी च्या
श्वरो हरिः। न हरेरीश्वरः कश्चित्सदा चित्काविधातइति सदेतु वाचकं शौर्त्यं कुविहाय्यम यीधांतइतीनोर्थः॥ ८८ नाम

जन्मादिभ्यो योगरवसाधनो नमस्साहा। जन्मौषधीति। यावतीर्यावत्यः योगेन ध्यानेन इतादृशायो योगो विशिष्टदेवादिभिरेव सुलभ्यो सर्वैरित्याहयैर्यै
रितियैयैः केश्चित्केश्चिदेवजन्मादिभिर्योगगतिं व्रजेतु॥३४॥ कुतइति तत्राह। सर्वासामिति। सिद्धोपदकारणत्वेपि न तस्स्वामित्वं किंतु कुलालस्यैवेत्युक्तं।
पतिरिति कुलालस्या मित्वं वसावइव्य सर्वीत्यतः प्रभुरिति। समर्थेन मया विशिष्टाएवास्मिन्न्योगेधिका नास्युरितिसंकल्पितत्वाच्छक्तिमित्यर्थः।
जन्मादिभिः केश्चिदेव प्राप्यतेयोगजं फलं। योगेन सर्वं प्राप्येत योगेमत्वं ततः कुरु। कश्चिद्देवैपियच्छंदः प्रभार्थीपिक विद्वद्वद। कश्चित्वरामशे

जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः॥ योगेनाप्नोतिताः सर्वा यैर्योगगतिं व्रजेत्॥३४॥ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः।
अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां॥३५॥ अहमात्मांतरो बाह्यो नावृतः सर्वदेहिनां। यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतस्स्वयंत
था॥३६॥ ॥इतिश्री मद्भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचदशोध्यायः॥ ॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥

वाचीकृचिदापेक्षवा वरूइतिवच नाधेरितियच्छंदेन कश्चिद्देवउच्यते॥३४॥ न केवलं सिद्धीनामेव हेतुः। किंतु योगानामपीतिभावेनाह। अह
वा मिति। ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां वेदांतानामित्यर्थः॥३५॥ कीदृशस्त्वमिति तत्राह। अहमिति। अहं सर्वदेहिनामात्मा प्रेष्ठः स्वामी। अंतर्यामिरूप
एणांतरः अंतस्थित्वा रतिकृत् अनेन प्रेष्ठत्वं विवृतं। ब्रह्मरूपेण बाह्योबहिष्टः। बहिष्टस्यापि ब्रह्मांडस्यैवान्येन वृतो नैतित्यतानावृत इति। अदृ रको
जनानामभिप्रेतं दृष्टांतयति। यथेति। पंचमहाभूतानि भूतेषु जीवादिवस्तुषु अंतर्बहिश्च व्याप्नोतीति॥३६॥ ॥इत्येकादशे पंचदशोध्यायः॥

भा॰ए॰
८६

वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषां मनुष्याणां पुरोधसां इत्युक्तेः। मनुष्याणां पुरोधसामधिको वसिष्ठः ब्रह्मिष्ठानां वैदिकानां सेनान्यां सेनापतीनां। अग्रण्यां श्रेष्ठानां
अजः ब्रह्मा।।२२।। ब्रह्मयज्ञः स्वाध्याययज्ञः वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा आत्मा नियामकः। शुचीनां शुद्धिकराणां शुचिः शुचिकरः।।२३।। योगानामात्मसंरोधः मनो
नो रोधः मंत्रो गुह्योक्तिः मंत्रो गुह्योक्तिरिति यादवः। कौशलानां सूक्ष्मेक्षणानां आन्वीक्षिकी तत्वविद्या ख्यातिर्वादिनां ज्ञानिवादिनां मध्ये विकल्पो जीवेश विशिष्ट कल्पो
रोधः मंत्रो गुह्योक्तिः मंत्रो गुह्योक्तिरिति यादवः। यो यथार्थेन प्रकल्पयेत्। कलिमारभ्य वा विकल्पाः स्वाधिक्यात्तूत्तरोत्तरं। नियमेनैव केनापि न हेयः इति वचनात्तु
दिभेदवादी। जीवेशादिविशेषं यो यथार्थेन प्रकल्पयेत्

पुरोधसां वसिष्ठोहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः। स्कंदोहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः।।२२।। यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोहं व्रतानामविहिंसनं।। वाय्वग्न्यर्काम्बुवा
गात्माशुचीनामप्यहं शुचिः।।२३।। योगानामात्मसंरोधो मंत्रोस्मि विजिगीषतां।। आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां।।२४।। स्त्रीणां
तु शतरूपाहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः।। नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां।।२५।। धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः।। गुह्यानां सू
नृतं मौनं मिथुनानां पुमानहं।।२६।। संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ।। मासानां मार्गशीर्षोहं नक्षत्राणां तथाभिजित्।।२७।। अहं युगा
नां च कृतं धीराणां देवलोसितः।। द्वैपायनोस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान्।।२८।।

सविकल्पः सर्वज्ञो निर्विशेषेभ्यः स ज्ञानी सर्वथाधिक इति वचनात् इत्युक्त एवार्थः। अत्रापि भेदद्वयस्यापि मानेनैवेत्युक्तं। विद्यात्मनि भिदा बोध इति च वक्ष्यति।
।।२४।। शतरूपा वरस्त्री। एवं पुंसामभ्यधिको मनुरिति नारायणः ऋष्यवतारः।।२५।। धर्माणां सुकृतानां क्षेमाणां प्राप्तरक्षणानां अबहिर्मतिः अंतर्मुखत्वं ज्ञानं।
गुह्यानां गोप्यानां मौनं वाचंयमत्वं असंप्रज्ञातसमाधिस्थं।।२६।। अनिमिषां कालावयवानां।।२७।। धीराणां गंभीराणां। व्यासानां वेदविभागकर्तॄ ८६
णां। कवीनां बहुभिन्नानां।।२८।। नाम

ग्यं

भगवतामैश्वर्यादिषड्गुणवतां देवानां ऐश्वर्यादिगुणैः षड्भिः सामग्र्यात्स्वे देवताः। भगवच्छब्दवाच्याः स्वतास्तासां तु भगवान् हरिः। निरपेक्षं तु सामर्थ्यात् तस्य सर्वा
धिकं यत इति वचनात्। त्वं तु भागवतेष्वहमित्यत्र यौधिष्ठिरः सर्वभागवताधीशः कृष्णो भगवत्प्रियः। तस्मादभ्यधिको जिष्णुः प्रियत्वे भक्तितो हरेः। तस्माद
प्यधिको रामः कृष्णात्वभ्यधिकस्ततः। तस्मात्वभ्यधिको भीमो ग्रन्थतत्वदृशः इति स्मृति प्रामाणिकत्वः स्यात् भेदेन धारणा इति वा।।२९।। विशालेषु
कुशानामध्यो।।३०।। कितवानां द्यूतानां छलग्रहः द्यूत।।३१।। सहो बलवतामोजः ओजोस्मि ओजो वत्सं भवल्यायि सात्वतानां भागवतानां क
र्माहमिति विद्धि। सात्वतां पांचरात्रिकाणां अपि आदिनवमूर्तीनां आदिः स्वकीयमूर्तिरहं कीदृश्यस्तात् पुरा परकालप्रधमतः प्रस्यादस्त्वथः। विष्णो।

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं। किंपुरुषाणां च हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनः।।२९।। रत्नानां पद्मरागोस्मि पद्मकोशः सुपेशसां। कुशोस्मि द
र्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहं।।३०।। व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः।। तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहं।।३१।। ओजः ति
सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वतां।। सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा।।३२।।

वयः प्रद्युम्नानिरुद्धयोः संकर्षणस्य च। सुपर्णस्य च संप्रोक्ताः प्रत्येकं नवमूर्तयः। पूज्याः सात्वततंत्रेषु तत्राद्या मूर्तयो हरेः। प्रधानास्ता हि सर्वासां मूर्तीनां ह
रिमूर्तयः। अभेदादेव मूर्तीनां हरिः सर्वेश्वरः निर्विशेषः सारस्वतो तिमानं। किंच स्वरूपतस्तु गुणतो नाधिक्य पंचरात्र विष्णोलुक्तन वमूर्तीनां पूजा च नव वेष्य
तइति वचनात् दासोस्वरूपत्वं सिद्धं। नारायणः परं ब्रह्म वासुदेवादिकास्तथा। नरसिंहश्च वराहोच परं ज्योतिर्हरेर्नव। इदियवरमा लक्ष्मीः हिरण्यगर्भनाम।
रक्तारक्तरा भूतिर्विभूतिश्च श्रीमान् नव। ब्रह्मा च चतुर्मुखो धाता विधाता विधिरेव च। कर्ता विरिंचो भूतेशः शतानंदश्च तान्नव। धनंजयमूर्तेश्च वायो
श्च नवमूर्तयः। शिवोनंतो नस्थैव लक्ष्मणो बलएव च। संकर्षणोनीलवासा जगद्भूस्रो जलेशयः। सुपर्णो गरुडश्चैव वैनतेयाम् हाशयः। नवपोः पन्नगा ग
शोमृताकरः नेथे बस्तबेदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृत इति वचनात्।। मूर्तेर्भेदो ज्ञातव्यः।।३२।।

भा० ए०
८७

स्थितिः।

गंधर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः अहं स्थैर्यं गंधमात्रं भोग्यविषयः।।३३।। तेजिष्ठानां अर्चिष्मतां।।३४।। प्रतिसंक्रमः संहारः।।३५।। गत्युक्त्युपाद
नं धर्मिणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः उपादानं इत्यत्र आनंदः उपस्थस्य स्पर्शस्त्वगिंद्रियस्याहमिति शेषः। आस्वादो जिह्वाकर्म श्रुतिः कर्णयोः
विषयः उक्तिर्वागिंद्रियविषयः। उत्सर्गोपादानं इत्यत्र। उपादानं इत्यत्र आनंदः ... सर्वेंद्रियाणां इंद्रियं इंद्रियत्वशक्तिप्रदः।।२६।। विकारो ब्रह्मांडं पुरुषो ब्रह्मांडांतःस्थितः अव्यक्तं अचेतनप्रकृतिः रज आ
अवघ्राणं घ्राणेंद्रियस्य सर्वेंद्रियाणां इंद्रियं इंद्रियत्वशक्तिप्रदः ... सत्वादिनामविशेषात्तु सत्वादिस्थस्य केवलं जीवस्य जीवत्वं तत्र नामजीवादेरुपचारतः इत्या दिवचनात्
दिक्रमप्याह। रज आदिस्थत्वात् रज आदिनामा सत्वादिनामविशेषात्तु सत्वादिस्थस्य केवलं

विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं।। भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः।।२३।। अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः।। प्रभा सू
र्येंदुताराणां शब्दोहं नभसः परः।।२४।। ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः।। भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः।।३५।। गत्युक्त्युत्सर्गोपा
दानमानंदस्पर्शलक्षणं। आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेंद्रियेंद्रियं।।२६।। पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान्।। विकारः पुरु
षोऽव्यक्तं रजः सत्वं तमः परः।। अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्वविनिश्चयः।।२७।।

गत्वादितमःपर्यंताः पदार्थाः त्वत्स्वरूपं किं नेत्याह। पर इति। परो भिन्नः स्वयोग्यक्रियाः न भिन्नत्वात्तत्वोपदेशः। भस्य यस्य तत्व भावो यत्तत्वं तन्नाम
हरिः परः। नियामकत्वस्वभावस्य तत्वेनेत्यादिना भवान्विशेषस्य ख्यापितम्। तस्य विभूतिस्त्वस्वभावजा। द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मन
इति वचनात्। एतत्प्रसंख्यानं एतेषां महदादीनां प्रकृष्टसंख्यानं गणनं ये अहं तत्त्वथा।। ज्ञानं चाहं। भगवद्विषयत्वादिदमप्यहं इति नेत्याह।
तत्वेति। हरेरनारोपितं स्वरूपं निश्चयतीति तत्वनिश्चयः।।२७।।

नाम

स्त

दी

इंद्रो रुद्राश्चिनासर्वदेवानामुत्तमं अत्र इंद्रत्वं सर्वमवगंतव्यं। सर्वे वेदा इंद्राद्या आदित्या निर्देश्या लक्ष्मीसैनाधिको विदाभिमानिनीत्याह्वात्मा विष्णोरूरवस्थिता।।
तत्राख्यास्ति विष्णोस्तु याज्ञसूत्रमाश्रिता। हरिणारतिधेनुरग्याद्दक्षिणाख्या पीवतु। उत्तरे त्वर्गः स्त्री पविविशिष्टा दक्षिणा सुखं। एवं वेदाभिमानिन्योदे
वी भ्यस्त्वेव खलु। तदर्थरूपाः पतयः स्तस्यास्तस्याः कथ्यंते माः। शच्या इंद्रस्तथा ... सोमा तस्याः रुद्रस्तनोवरा भारती प्राणएवास्य। तत अत्र हरिरिति त्रि

इंद्रोहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट्।। आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः।।१३।। ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः।। देवर्षीणां नार
दोहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु।।१४।। सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोहं पतत्रिणां।। प्रजापतीनां दक्षोहं पितॄणामहमर्यमा।।१५।। मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्र
ह्लादमसुरेश्वरं।। सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षराक्षसां।।१६।। ऐरावतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुं।। तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिं।।१७।।
उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनं।। यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः।।१।। नागेंद्राणामनंतोहं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणां।। आ
श्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोनघ।।१९।। तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं।। आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां।।२०।। धिष्ण्यानामस्म्य
हं मेरुर्गहनानां हिमालयः।। वनस्पतीनामश्वत्थ औषधीनामहं यवः।।२१।।

मग

हिरण्य

तरुद्रादिकानिंद्रः सर्वदेवाधिकः स्थितः। अतो भीमः फल्गुनश्च इंद्रे तौ भीमपांडवेभ्योऽधिकस्ततः। न तथा शुक्रः क्वचित्शत्रुघ्न इत्यत्यादिकान्ते। यमः संयमतामी
शः शंकरादीनिवृत्तिः।।१६।। द्युमतां प्रकाशवतां।।१७।। धातवः स्रोतसां नदीनां। तीर्थानां शुद्धजलानां। रूपांतरविवक्षया त्रिपुरघ्न इत्यादि।।२०।। गहना
नां गेभीरात्मां।।२१।।
नीगेरिकाणां। गार्हस्थ्ये चयतित्वं च देवेषु चैकत्वमा
गतौ।। प्राप्नोति यतिलस्य गार्हस्थ्यस्य कचित्कचिच्च तुर्याश्चतुर्थाश्रमः

लक्ष्यत्वेन

जीवा   दा

पसंहरति एता इति यथान्येर्वाग्वादीनां नामादिक्रमधिमित्रइत्यस्य नामदेवदत्त स्याभिधानं इत्यस्मिकारेण संकेतितेन क्रियते तथान्य पदार्थे ष्वेते सर्वे
शुद्धा मनोविकाराः मनसा वाङ्मयेस संकल्प्य वाचा व्याहरति इति श्रुतिर्मनः संकल्पविषयानेव मुख्यवाचकाः इत्यर्थः ॥४१॥ विभूतिज्ञानस्य फलिता
र्थमाह वाचमिति यतः सर्वशब्दो मय्येव स्वतो मुख्यस्तस्मादितरविषयत्वं विहाय वागादि क्रम मय्येव कुर्वित्यर्थः प्राणसर्वे चेष्टा महिंद्रियाः। तद्ध्या
णे इंद्रियाणि मद्विषयाणि कृत्वा आत्मना प्रयत्नेन आत्मानं परमात्मानं लक्ष्यत्वेनात्मानं जीवमपि सर्वात्मना यच्छ नियम्य नियामक लक्षणसंबंधं स्वक्
स्त्वं पुनः संसाराध्वने न कल्पसे इत्यनेन कल्पसे इत्यन्वयः ॥४२॥ वागादीनां स्वविषयाक र्षणे बाधकमाह य इति यति र्यतिः प्रयत्नवान्

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः। मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥४१॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेंद्रियाणि च। आत्मानं
आत्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥४२॥ यो वै वाङ्मनसी सम्यग् असंयच्छन् धिया यतिः। तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्याम घटांबुवत् ॥४३॥ त
स्माद्वाचो मनः प्राणान् नियच्छेन् मत्परायणः। मद्भक्तियुक्तया बुध्या ततः परिसमाप्यते ॥४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादश
स्कंधे महाविभूतिर्नामषोडशोऽध्यायः॥ ॥ ॥

ति निष्फलं भवति ॥४३॥ मत्सर्वोत्तमलज्ञानमेव मुक्तिसाधनमित्युपसंहरति तस्मादिति ततः ज्ञानसामर्थ्यादनंतरं समाप्यते संसार इति शे
षः वाङ्मनः प्राणबुध्यादि नियच्छेत् श्रोत्रपरो मत्सर्वशब्दाभिधेयत्वं अन्येषां मनसो भ्रमात् तस्मान्न थावित्तं मत्तः सर्वे द्वामयि यथातथ्यं ॥ तस्मा
न्मनो वाक् प्राणान् माधवेकपरायणात् कुर्यात् इति श्रुतिरपि यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्म
नि महति नियच्छेत् छांत आत्मनीति वाक्य द्वयं तु क्रोधे प्रमाणं ॥४४॥ ॥ इत्येकादशविवरणे षोडशोऽध्यायः॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥

नि

त तद्दुर्णादिभिरनुष्ठीयमानस्व धर्मेण भगवद्भक्तिर्भवतीत्यतस्तद्गुणविभागं तत्स्वधर्मं विरूपयत्यस्मिन्नध्याये हि उद्धव उक्तार्थमनुवदन्नान्यथा
र्थं पृच्छति यस्त्वयेति पूर्वं त्वया यस्त्वद्भक्तिलक्षणः त्वद्भक्तिरेव लक्षणं संपाद्य स्वतः तथा भिहितः ॥१॥ तेन स्वधर्मेण अनुष्ठीयमानेन वर्णाश्रमाचारवतां
ने वर्णाः अथात्वयि भक्तिर्भवेत तन्ममाख्यातुमर्हसीत्यर्थः। द्विपदास्त्रिवर्णादि हीनानामपि यो धर्मस्तेनापि इति पूर्व ॥२॥ ननु मया उक्तो धर्मस्त्व
या ज्ञातस्तत्पुनः किमिति वक्तव्य इति तत्राह पुरे ति। स धर्म इदानीं प्रायो न भविता तिरोभूत ॥३॥ अस्य धर्मस्य वक्ता त्वदन्यो नास्तीत्याहो व

उद्धव उवाच। यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः। वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥१॥ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां
भवेत्। स्वधर्मेणारविंदाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥२॥ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो। यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ॥३॥
स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन। न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥४॥ वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि। सभायाम
पि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥५॥

या

क्तितितर्धर्मस्य विरिंच्योक्तीत्यत्राह सभायामिति। तत्प्रसादं विना विरिंचोपि न वक्ष्यतीत्यपि पदार्थः विना प्रसादं विद्योतने धर्मं न त्वाभिवक्ष्य
ति तत्प्रसादेन वक्तुं तु वक्तुं शक्ष्यति ना परइति वचनात्। स्वसभायां कलाः अवयवाः मूर्तिधराः अंगोपांगावयववत्यः सप्राणमहज्जे तत्प्राणश्र
द्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी इंद्रियं मनोऽन्नं वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकेषु नाम च ता इमाः षोडश कलाः पुरुषायणा इत्यादि श्रुतेः ॥५॥ ॥श्री॥

मनोन्न

त्वदेतावद्भुतं भूतले स्थोनास्तीति भावेनाह। कर्तेति। भवता त्यक्ते महीतले विनष्टं धर्मं कः पुरुषः प्रवक्ष्यतीत्यन्वयः। कर्तेति पाठे त्वं भवान् धर्मस्य कर्ता निजभक्त्या॥
ततः किमत आह। त्वमिति। यतो न्यो नास्ति अतस्तद्भक्तिलक्षणो धर्मो यस्य यथा विधीयेत तथा मे वर्णयेत्यन्वयः॥७॥ ८॥ धर्म्य धर्मविषयः॥ ९॥ नृणां वर्णो हंस इति
हंसाभिधानः कृतयुगं पर्याप्तयुगं॥ १०॥ अग्रे कृते प्रकृष्टोनवो भगवद्गुणानां येन सः प्रणवं ओंकाररूपस्स एव आख्यानरूपो वेद एक एव न ऋग्वादिभेदेन विभक्त।
उं मित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भविष्यदिति सर्वमोंकार एवेत्यादिश्रुतिः। तस्य विषयः कृत इत्यत उक्तं धर्मेऽहमिति। स एवाहमिति किं विशिष्टः

कर्त्राविता प्रवक्ता च भवता मधुसूदनं। त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति॥ ६॥ त्वं मतः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥ यथा यस्य विधीयेत तथा
वर्णय मेऽच्युत॥ ७॥ बादरायणिरुवाच। इत्थं तु भृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान्हरिः॥ प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान्॥ ८॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥
धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणां। वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे॥ ९॥ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः॥ कृतकृत्याः प्रजा जात्या
तस्मात्कृतयुगं विदुः॥ १०॥ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक्। उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः॥ ११॥ त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे
हृदयात्त्रयी॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः॥ १२॥

वृषरूपधृक्। चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येत्यादिश्रुतिः। एवं विधेष्वपि किं प्रमाणमत आह। उपासत इति। हंसा इत्यस्य विव
रणं मुक्तकिल्बिषा इति॥ ११॥ अधुना त्रेतायुगे वेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह। त्रेतामुख इति। त्रेतामुखे त्रेतारंभे मे मम हृदयात् प्रेष्ठात् प्राणात्मकात् सत्वती। ले
तस्याः प्रकृष्टो विविक्तः तस्मात् प्राणात् त्रयी विद्या त्रिलक्षणा विशिष्टेन वेदविद्या प्रादुरभूत्। त्री इदं वृत्तगत इति त्रिवृत्ते ऋग्यजुःसामात्मकास्त एव मुखं द्वारं
यस्य स तथा। अहं तस्याः विद्याया आसं विप्रद्वारा तस्या अभिव्यक्तोऽहमित्यर्थः। विप्राणां तत्वोपदेष्टृत्वात्॥ १२॥ ८९
नाम

ननु गतिर्गन्तेति मतं तमित्याद्युक्तपक्षार्थेन पृथक्कृताः पदार्थाः स्विभुतया सिनो स्तीत्याया तं तथा च पुरुषे वेदं स्या इति मित्यादिश्रुतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह।
मयेति मया विना न किंचिदपि भावः पदार्थो न विद्यत इत्यन्वयः। घटवत्यंगुलादिलक्षणपरिच्छिन्न पुरुषाकारेणात्वया विना कथं न स्त्रीत्युच्यत इत्यत्राह स
र्वेति। सर्वसमप्रभावितेन नास्ति सर्वं इति श्रुतेः सर्वं आप्यति इत्यत। ननु बहिः रिक्तत्वात्मनेन त्यन्त रीति मंदाशंकां परिहरति सर्वात्मनेति सर्वेषामंतःस्थ
त्मात्मेन। ननु सर्वेषां ततः पृथक्त्वेन को विशेषः इत्यतो बाह्य सर्वात्मनेति। सर्वनियामकत्वेन नु शक्त्यादिगुणगरिष्ठत्वान्नियंतृत्वं कथं युक्तमित्याशंक्य
श्रीनिस्त्रुते स्त्वाह। गुणिनेति। यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः। ननु कदाचित् दृष्टिनीयथा दंडाभावेनादं दित्वं तथा सत्त्वादिसंभाव्यते तत्राह गुणेनेति। विज्ञान

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना। सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित्॥ ३८॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया। न तथा मे
विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः॥ ३९॥ तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः॥ वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः॥ ४०॥

मानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः। एवं बलं गुणानामेव तदभिन्नत्वं। प्राणधारकत्वादि क्रियाणामपि तिप्राधान्येनाह। जीवेनेति। ननु गुणी चेन्न गुणः सर्वेऽप्यगुणी ति श्रु
तिविरोध इति तत्राह स्वरूपेणेति। अघटितघटकेन अनेन वैशेष्यस्यास्य भावजेति द्विधा विभूतिरुक्तेति ज्ञातव्यं। वैशेष्यं व्याख्या विभूतिस्तु विभूतिश्च स्व
ष्ठो भावजा द्विभा विभूतिर्वितैया विभूतिस्तु परमात्मन इति वचनात्॥ ३८॥ एवं विभूतीनामानंत्यमुक्तं स्पष्टयति। संख्यानमिति। कालेन सर्वगुणात्मकेन
यस्मिन् मया असंख्यत्वात्तत्था न क्रियते नावितानाद्यनंतमपि वचनात् शास्त्रमनंतत्वं तत्त्वतया। अनंतस्यापि संख्याने ननु सर्वज्ञता भवत्। अनंतमपि वित्ति। यच्च। विस्तृतिः
गाः स्वरूपवैविश्येन तः। सर्वज्ञत्वात् संख्यानं अनंतस्य कुतो हि सेतियवनात्॥ ३९॥ स्वभावजविभूतेर्वैशेष्याख्यां कीदृशी तत्राह। तेज इति। यत्र
यत्र यस्मिन्पुरुषे तेजआदयो गुणा विशिष्टाः सतीसमे मम अंशोऽवंशेऽव्यापादकं मदंशो योगी। सोभगं सुभगत्वं। भगः ऐश्वर्यादिकं। त्यागो निर्विड
संगः॥ ४०॥

न

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमभ्यंतरं तथा। मृज्जलाभ्यां तथा बाह्यं मनःशुद्धिरथापरं। इत्युक्तेस्तद्विपरीतमशौचं अमृतं भयमध्ये भाषणं जीव [illegible] मायणमित्यु
र्थः। कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निस्पृहः। अस्तेयमिति संप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः। इत्युक्तेरन्यत्स्तेयं। परकीयद्रव्यस्य माल्मी [illegible] नत्वर्थैः सर्वथैः अस्तु ने
कविग्रहः निष्फलकलहः। शुक्लिरगतं निदर्शनं इत्यजगान्मुक्तिकमाल्कस्यायाः कामो निषिद्धविषयाभिलाषः। दक्षी पतिरद्विमित्यात्वामिलाष
न उक्तप्रदइत्यर्थः। क्रोधस्तत्वान्नवसाद्विधुतातवोधवर्द्धं बुद्धिं [illegible] गुणाहरणोक्तानित्यर्थः॥२०॥ सा धारणं धर्ममाह। अहिंसेति। कर्मणा मनसा वाचा स पा
अ विभूतेषु सर्वदा। अक्लेशजननं प्रोक्तं हिंसा त्वहिंसा गिभिः। सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणं। असत्यं प्रियमिति तत्सत्यमुक्तमानां हि यद्भवः।

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहं। काम क्रोधस्तु तर्षश्च स्व भावेनैतव साधिनां॥२०॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमकाम क्रोधले भता॥ भूतप्रि
याहितेहा च धर्मोयं सार्ववर्णिकः॥२१॥ द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः। वसन् गुरुकुले दांतो ब्रह्माधीयीत वाग्यतः॥२२॥ मेख
लो लाजिनदंडास्त्र कमण्डलूधरा। जटी धौतदंतश्च वासः पीठ कुशान्दधत्॥२३॥ स्नान भोजन होमेषु जपोच्चारे च वाग्यतः। न छिंद्यान्नखरो
मानि कक्षोपस्थगतान्यपि॥२४॥

विप्रस्तु वैष्णवे विषये द्रव्यदाने गोलोभाभावः। अन्यत्र गुणः॥२१॥ आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत त्याद्युक्त्या विहितप्रकारेणेत्यर्थः उपन
यनलक्षणं द्वितीयं जन्म प्राप्य ब्रह्मचर्यं संज्ञां दांत उपरतो विद्ध्युपक्रमेत्यर्थः वाग्यतो मितभाषणः॥२२॥ मेखलादीन् वासः आदि शब्दधतः॥२३॥
स्नानादिषु वाग्यतः काष्ठमौनवान् जपेउच्चारे पुरीषोत्सर्जने च। गुरुणा चोपदिष्टोपि वेदवाक्येण विवर्जितः। विधिनोक्तेन मार्गेण मंत्राभ्यासो घ
जपः स्मृतः अधीत्य वेदस्त्रेव पुराणेतिहासकोपदेश्यधौ नं तद्गुत स्वाध्यायो जपः स्मृतः॥२४॥

य

ग

न भावकि रेत्नतद्धस्लेवप्रसन्न गुरुणापृष्टेमुपदिष्टोध्यनुज्ञायात्मगोपालयेत्सिद्ध्यर्थं उपाययहणं व्रतं प्राणापानसमो वायुमैः प्राणवायुदीरितः वाक्यत्तध
रः ब्रह्मचर्यव्रतधरः कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा। सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते। तस्मिन् दृष्टो दिदृशेनेयथ पूर्वं तोव की यात्स्यवगाहनि या
य मज्जनं तु आपाणायामैः पितृत्रिपदां गायत्रीं जपेदित्यन्वयः स्वप्ने पिरेतस्खलने नेशायश्चित्तं विधायतऽतिस्मृतेः अतोदेवा अवंतु न इत्यादि। अम्बुके
न यातिरिक्तसुराअपिनितव्या इत्यर्थः॥२५॥२७॥ स्वक्चंदनादि भोगवर्जितः एवं स्तह त्यकपदं। उक्तसदाचाररतिरित इत्यर्थः। किं पर्यन्तं कालमेवं वस्तइति

रेतोनाचकिरेज्जानुब्रह्मचर्यपरस्त्वयं। अवकीर्णो वगाह्याप्सु यतस्त्रिपदीं जपेत्॥२५॥ अभ्यर्चयेन्नगोविप्र गुरुवृद्धसुरान्नमेत्। समाहित उपा
गभवे सीत संध्ये च यतवाग्जपेत्॥२६॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित्। न मर्त्यबुध्यास्त्वयेत सर्वदेवमयो गुरुः॥२७॥ सायं प्रातरुपानी नी
या भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत्। यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीत संयतः॥२८॥ शुश्रूषमाणआचार्यं सदोपासीत नीचवत्। यानशय्यासनस्थानैर्नाति
दूरेकृतांजलिः॥२९॥ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः। विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं॥३०॥ यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मवि घ
ष्टपं। गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः॥३१॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं। अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः॥३२॥
वेदानां तत्राह यद्यसौति॥३०॥ असौ बृहद्व्रतः ब्रह्मचारी यदि छंदसां लोकमारोक्ष्यन् अरोक्ष्यन् कामो भवति स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायैकदृश्येन देहं गुरवे विन्य
लोकः सेत्। गुरुशुश्रूषां कुर्यादित्यर्थः। कीदृशोसौ ब्रह्मणा धिकृतं विष्टपं विष्टपा निरक्षतीति ब्रह्मविष्टपं सत्यलोकमित्यर्थः॥३१॥ कस्मिन् भावेन
विशेषेण उपासनमप्याह। अग्नाविति। आत्मनि स्वर्यपि दृदेवा। अग्नाविद्यादिसमभ्या भेदेनैर्धी। सेति पि सर्वथैः कैनोपासितव्यमिति निश्च
यार्थमाह अग्नाविति। आत्मनि स्वयेह स्वयं अग्न्यादिष्वात्मसम्या भेदे निर्धार्य। इति अपृथग्धीरिति अपृथग्वस्तुज्ञानं यस्य स पृथग्धीः यस्यनेति
तिसो पृथग्धीः अग्न्यादिषु विषय मिथ्याज्ञानरहित इत्यर्थः फलमाह ब्रह्मवर्चस्वीति॥३२॥

साध्य

अप्रतिपक्षस्यानुमानस्येव विहितोपासनस्याभीष्टसिद्धौ सामर्थ्यं स्यादित्यत आह प्रतिपक्षं प्रतिक्षिपन्निरस्यन् ... नं जिह्वास्फोटनमेव वनीवास्मरणादि
कमादिशब्दगृहीतं अगृहस्थः ब्रह्मचारी अयतः प्रथमतः ।३२। सर्वाश्रमसाधारण्यमाह शौचमित्यादिना ।३३। सर्वभूतेषु मद्भावः मम्यासिलक्षणा धारणधर्म
सत्ता ।३४। ब्रह्मचर्यानुष्ठानफलमाह एवमिति । तीव्रतपसा दग्धः कर्माशयः बाह्यान्तःकरणं यस्य स तथा । अत एवामलः संसारमलमुक्तो भव
ति ।३५। अथेति प्रथमेयोनतरां भविषयः ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं अवेक्ष्यत्र गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुकामः स्नायात् स्नातको भवेत् ।३६। द्विजो त्वमे

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् । प्राणिनो मिथुनीभूतान् गृहस्थो ग्रतस्त्यजेत् ।३२। शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्ज ग्र
वम् । तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ।३३। सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन । मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ।३४। एवं ब्र
ह्मव्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् । मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ।३५। अथानन्तरमावेक्ष्यन्यथा जिज्ञासितागमः । गुरवे
दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ।३६। गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः । आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ।३७। गृ
हार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् । यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ।३८। इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्म
नाम् । प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ।३९। प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् । अन्याभ्यां चैव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः ।४०। टब्बबबा

नन्त्माश्रमत्यान स्थेयमित्याह गृहमिति ।३७। गृहार्थी येन कीदृशी मुद्वहेत्तत्राह गृहार्थीति । यां सवर्णामनुक्रमादिति पाठः ।३८। द्विजन्मु
नां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां इत्याद्यजनं ।३९। प्रतिग्रहं तपस्तेजो यशोनुदं मन्यमानः पुरुषः अन्याभ्यां याजनाध्ययनाभ्यां जीवेत् तत्स्वपि ते ९२
षोर्याजनाध्ययनयोर्दोषदृक् शिलैः शिलोञ्छवृत्त्या वा जीवेत ।४०। राम

तत्र विप्रमुखे लोके विशिष्योच्यते क्षत्रादिमुखत्वं किं न स्यादित्याशंक्य मम सर्वावयवेभ्यो मुखस्य मुख्यत्वाद्भागाधिकरणत्वात् तत्स्थापनस्य वागधिका
ता रत्वेति भावमाह विप्रेति । तत्र कस्मादुत्पत्तिविशेषाद्दूरा युत्पत्तिमित्यत आह वैराजादिति । वैराजात् अस्मात्सम्मिलितः ये आत्मा चारलक्षणाः स्वस्वविहितार एव ल
क्षणाद्युषा तेन तथा ।१२। इदानीं मत्क्रमोत्पत्तिस्थानमाह गृहाश्रम इति वनेवासः वानप्रस्थः ।१३। समावयवानां विशेषाभावेऽपि मदमनिमयेष्वजन्मस्थान
स मनुष्यत्ववर्णादीनां स्वभावविशेषो रत्त्या हार्वर्णानामिति । प्रकृतयः स्वभावाः स्वभावभेदान्नीचादिशब्दवाच्याः स्थेया इत्यर्थः । नीचैरिति नीचः प्रकृतिः ... नीचोत्त
रि
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः । वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ।१३। गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वनेवा
सो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ।१४। वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारतः । आसन्प्रकृतयो नॄणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ।१५। शमो दमस्तपः शौचं संतोषः
क्षान्तिरार्जवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ।१६। तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः । स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः
।१७। आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् । अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ।१८। शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया । तत्र लब्धे
न संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ।१९।
ने
नोवेश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमोत्तमो विप्रः नीचनीचो तवलायी ।१५। नीचैरित्यादि विप्रादिक्रमविपर्ययं निवारयितुं विप्रादिस्वभावलक्षणमाह शम
इत्यादिना ।१६। तेजः प्रभावः बलं शक्तिः ।१७। अर्थहानौ च व्यसनां वियोगे विपत्संपदितयोः प्राप्तौ च सर्वस्याचित्तस्य स्थापनं धृतिः । धर्मो धर्मेषु निष्ठा
सोऽयत्तदास्तिक्यमुच्यते । न्यायार्जितं धनं धान्यमन्यद्वा यत् प्रदीयते अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतं अर्थोपचये अर्थार्जने अतुष्टिरलंबुद्ध्यभावः ।१८।९

ध
मम जनतासर्वेष्टदेमेवप्रयत्नसाध्यमित्याह कुटुंबेष्विति। अदृष्टं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् इहत्यकवत् नश्वरं पश्येत्॥५२॥ कुटुंबे असंगतया प्रवर्तनोपायमाह।
पुत्रादीनां संगम इति। एते पुत्रादयो देहमनु भवंत्येव अनु पश्चात् दृष्टांतं स्वप्नाद्यनु इति। पांथसंगमः तां स्व
पुत्रेत्यादिना। पांथसंगम इत्तिलुतोयमापंथानौ संगमस्त्व पुत्रादीनां। निद्रामनुगत एव॥५३॥ मयि मनसा युक्तः॥५४॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदित्ययं विधिः काल निकृष्ट्याह। कर्म
कचिद्गतिकचिन्ननैतथास्वप्नः अपितु निद्रामनुगत एव।

कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि। विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत्॥५२॥ पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसंगमः। अनुदेहं भवंत्येते स्वप्नो
गो निद्रानुगो यथा॥५३॥ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन्। न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतिः॥५४॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान्।
तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत्॥५५॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः। स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते॥५६॥ अहो
त्म मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजाः सती। अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः॥५७॥ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयं। अतृप्तस्ता
ननुध्यायन्मृतोंधं विशते तमः॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वर्णाश्रमविभागो नाम सप्तदशोध्यायः॥ ॥श्री॥ ॥
श्रीभगवानुवाच॥ ॥वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा। वनमेव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः॥ ॥१॥ ॥

गृ
भिरिति॥५५॥ एवं मुक्तिसाधनमुक्त्वेदानीं संसारवर्णितं ततोनर्थं स वक्ति यस्त्विति। ममाहमित्यन्यथाज्ञानेन॥५६॥५७॥ गृहाशयाक्षिप्तहृदय इति॥
आशादिगतितत्स्थायोरिति॥ ॥इत्येकादशस्कंधविवरणे सप्तदशोध्यायः॥ ॥वनं वोपविशेदित्युक्तं वानप्रस्थस्य वृत्तिप्रकारमाह। व
नमित्यादिना॥ तृतीयभागमायुषः चतुर्मीसा पंचाशद्वर्षपरिमितं॥१॥ रामे
धि

पा
वन्यैः वनभवैः॥२॥ वनीवानप्रस्थ उक्तवान्। धावनं पल्लायनं। तेयनं वा॥३॥ वर्षासु वर्षंतो। आसारः धारावेगवर्षमपि सहेत इति। कालपक्वं कदलीफलादि। उद्ध
अश्मकुट्टः अश्मना चूर्णितपिष्टादि दंतैः दंतैरेवोलूखलं यस्य स तथा दंतचूर्णितमोप्यदंत्यर्थः। गजद रव
रवली उलूखलावहननीवारादिना वर्तमानः।
तन्निर्मितोत्सवलोवासं॥५॥ संचिनुयात् संचयं कुर्यात्। अन्यदाहृतमन्येनानीतं॥६॥ कालचोदितान् अस्मिन्काल इदमिति विहितान्॥७॥ एवं

कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत्। वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च॥२॥ केशलोमनखश्मश्रुमलानि विभृयाद्दती। न धा
वेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः॥३॥ ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले। आकंठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत्॥४॥ अग्नि
पक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा। उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव च॥५॥ स्वयं संचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं। देशकालबलाभि
ज्ञो नाददीतान्यदाहृतं॥६॥ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्। न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी॥७॥ अग्निहोत्रं च दर्शं च पूर्ण सतु
मासं च पूर्ववत्। चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः॥८॥ एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः। मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति
मां॥९॥ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत्। कामायाल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः॥१०॥ यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः। आत्मन्यग्नीन्
समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत्॥११॥ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु। विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः॥१२॥ ॥श्री॥ ॥

न
वत गृहस्थाश्रमे यथा तथा वनेप्यग्निहोत्रं चीर्णांल्लोकान्मामुपैति॥ सा एवं कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो मदपरोक्षाय नियोक्तव्यं के मन्यथा युंक्ते तामसः सर्वेभ्यो हास्य इत्याह।
यस्त्विति। निःश्रेयसं मदपरोक्षलक्षणपुरुषार्थसाधनं॥१०॥ स्वाश्रमविहितकर्मकरणासमर्थश्चेत् किं कुर्यादत्राह यदेति॥११॥ क्रमप्राप्तं प्रव्रज म
नमप्येवं यतिधर्ममाह। यदेति। धर्मविपाकेषु धर्मफलेषु दुःखबाहुल्यान्निरयात्मसु नरकसमानरूपेषु॥ ॥श्रीगंगायै नमः॥ ॥१॥ ॥

कोश्रादिकमपि कुर्यादिति शेषः। नैगमैः कल्पशास्त्रसैः। तपोमयं ज्ञानरूपं

भा. ए.
९३

अनीहया निषिद्धाचरणत्यागेन देहदंडः ॥

प्रव्रजेदित्यस्य भावमाह । इष्ट्वेति । प्राणे अंतर्यामिणि ॥१३॥ दिवाक्लम्यकुसंसज्यते भयोनु ज्ञामादौ एव संन्यासः कार्यो अन्यथा तेदारादिषु सन्निधाय विघ्नं विधायाधः
पातयंतीत्याशयेनाह । विप्रस्येति । वाइत्यनेन असंन्यस्य न्यासिनं तु देवा वै पातयंत्यधः । सुसंन्यस्यंन्यासिष्यं तं देवा न गत्वा न तेइति वाक्यं सूचयति । हिशब्दे
नं अथवा तद्यशोऽह ध्येबिघ्नंतीबपुनःपुनः । ताल्सयो हि भ्रतो देवैर्नोऽशांतुं शक्नुयाल्कश्चिदिति मानं सूचयति ॥१४॥१५॥१६॥ मौनेनवाग्दंडः अनीहा

दृष्टाय धोपदेशं मांदत्वा सर्वस्वमृत्विजे । अग्नीन् स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥१३॥ विप्रस्यैवै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः । विघ्नं कुर्व
त्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परं ॥१४॥ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परं । त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत् किंचिदनापदि ॥१५॥ दृष्टिपूतं न्य
सेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥१६॥ मौनानीहानिलायामा दंडा वाग्देहचेतसां । नह्येते यस्य संत्यंग वेणुभि
र्न भवेद्यतिः ॥१७॥ भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् । सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥१८॥ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रो प
स्पृश्य वाग्यतः । विभज्य पावितं शेषं भुंजीताशेषमाहृतं ॥१९॥ एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेंद्रियः । आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्
समदर्शनः ॥२०॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ॥ छ ॥ ॥

स्व
यामेनचेतोदंडः ॥१७॥१८॥१९॥ आत्मना परमात्मना क्रीडा यस्य स तथा । आत्मन्येव रतं सुखं यस्य स तथा । आत्मवान् वशीकृतमनाः । विविक्तं क्षेमं
क्षेत्रं शरणं यस्य स तथा । महापुरुषार्थोत्तमो मोक्षः शरणं । मद्भावेन मद्भक्त्या विमलाशयः विशुद्धबुद्धिः ॥२१॥

९३
नाम

स्व | आचम्य

(शि)लोंछवृत्तेः श्रेयस्त्वमुक्तं किमिति सा प्रशस्तेति विधीयते इत्यत्राह । ब्राह्मणस्येति । क्षुद्रकामाय स्वल्पभोगाय ॥४१॥ शिलोंछवृत्त्या सुखं धान्यावशेषे
ष्वनिषेध्ये इत्याशयेनाह । शिलोंछेति । शांतिर्मोक्षः ॥४२॥ अपदः पदहीनान् आपद्गतानिव ॥४३॥४४॥ आपद्धर्ममाह । सीदन्निति । दारिद्र्येण सीदन्कृच्छ्रं वापि
जीवत्युत्क्षधमापन्नरणमत्राह । परोपेति । आपदाक्रांतः खड्गेन वा क्षत्रधर्मेण लब्धः । श्ववृत्त्या नीचसेवया ॥४७॥ वैश्यवृत्त्या गोरक्षणादिलक्षणया ।
॥४८॥
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते । कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय च ॥४१॥ शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः । मय्य
र्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिं ॥४२॥ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं । तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवा
त् ॥४३॥ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः । आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥४४॥ एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्च
सा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ॥४५॥ सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् । खड्गेन वापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥४७॥ रा
वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययापदि । चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ॥४८॥ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां । कृच्छ्रा क
न्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥४९॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं । देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥५०॥
यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा । धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ॥५१॥

कारुककर्मांकुरादिक्रियां संपदि नेवेत्याह । कृच्छ्रादिति ॥४९॥ गृहस्थधर्ममाह । वेदेत्यादिना । यथोदयं संपदामिति येषः । मद्रूपाणि मत्प्रति
मास्थानीयानि नत्वतिमाबद्धरूपतिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षाद्रूपाणि मत्स्यादिव्यभिन्नान्येव सर्वदेति वचनात् ॥५०॥ शुक्लेन शुद्धेन ॥५१॥

भा.ए.
२५

ल

परस्थानमभीक्ष्णामित्यनेन पुरादिषु भिक्षाटनं निराकृतं। वानप्रस्थाश्रमस्थानेषु नित्यं भैक्षचरणस्य किं फलमित्यत आह। संसिध्यतीति। शिलांधसा शिलोद्धृतान्नेन शुद्धसत्वं अंतःकरणं यस्य सतथा। असंमोहः मिथ्याज्ञानरहितः। आशु संसिध्यतीति अपरोक्षज्ञानं प्राप्नोति।।२५।। संसिद्धस्य दर्शनप्रकारं विधत्ते नैतदिति। एतज्जगद्वस्तुत्वेन परब्रह्मत्वेन न पश्येत् हेतुः विनश्यद् दृश्यमानमिति एवं पश्यतो वैराग्यानुसंधानं कर्तव्यमित्याह। असक्तेति। इहामुत्रासक्तचित्तः स्यात् ततः किमत आह विरमेदिति। चिकीर्षितात् कर्तुमिष्टात् कर्मादेर्विरमेत् तत् कर्तव्यो भवेदित्यर्थः।।२६।। एतदेव स्पष्टयति यदेतदिति मनोवाक्प्राणैः संभृतं संपन्नमात्मनि हरौ स्थितं। अत्र मयेत्याक्षेपः परमेश्वरो मन्त्रितिश्रुतेः। यदेतज्जगत् तत् सर्वं मायेति तर्केण वेतनाज्ञत्वेन त्यक्त्वा नानुष्ठितानुगुण

वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत्। संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्वः शिलांधसा।।२५।। नैतद्वस्तुतया पश्येद् दृश्यमानं विनश्यति।
असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात्।।२६।। यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंभृतं।। सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत्।।२७।।

न

मायातीत्याय: फलं तन्मायेति मायामिति वक्तव्ये मायेति स्त्रीलिंगत्वेन वचनमस्तं तास्व तेज्ञप्रकल्पनायेत्यतो ज्ञानेन प्रयोजनाभावान्नैतत्तु स्वाय स्यादितित्यक्त्वा स्वतंत्रत्वात्त्या विष्णुस्य तेगादद्धहित्येन मुक्तिफलप्रदत्वात् स्वस्थः तदेकशरणो भूत्वा तज्जगन्न स्मरेत् विष्णुमेव प्रयोजकं स्मरेदित्यर्थः। यदि विष्णुः स्वतंत्रो न स्यात् तर्हि जगन्न भितं न स्यात् तत्तु नित्यसुखं स्यान्न चैवं तस्मात्तत एव तत्र चेतना। दितर्केणयेश्वमिथ्या दृश्यत्व एवं तर्केण मायामयत्वं प्रपंचस्यानंतरत्यंततर्यतिरयं परिगेधात् विश्वं सत्यमिथ्या दिष्णुनिभामाण्यादस्म दुक्तार्थे त्रिगुणाप्रकृतिर्मायात ज्ञत्वाद्विश्वमीर्थ दृष्टां अनाद्यनंतकालवृत्तमायेत्याद्युर्विपश्चितः अचेतनत्वान्नैवैतत्प्रयोजकतया स्मरेत्। चेतनत्वं स्वतंत्रत्वं सर्वेको विष्णुरेव तु। आचलफलमुद्दिष्टप्रोक्तं मायेति निष्फलं।। फलात्मत्वात्तु मायेषाभिसंप्रोक्ता त्रिगुणात्मिका। महाफलप्रदत्वात्तु विष्णुराद्य इतीरितः इति प्रमाणसद्भावेस्तु पेक्ष्य णीयं।।२७।। त्यादि न २५ राम

आश्रमान्। उपमाना।

ज्ञानपरिपाके आश्रमस्य गतेई त्रिप्रकारं विधत्ते। ज्ञाननिष्ठ इति। ज्ञानस्य निष्ठोत्कर्षो यस्य स तथा। विरक्तो मुमुक्षार्थो निष्कामार्थोऽन्योन्यनिष्कामार्थो वा लक्ष नेपक्षक निरपेक्षो संग्रहाद्युनिष्ठः। सलिंगान् दंडादिलक्षणसंहितान् मुक्त्वा विधिरगोचरः अयं पतिरयं इत्यादिरूपव्यवहारागोचरः स्वयं रेद्विचिरंत्य न वर्णैर्न तरः दृश्यः स्पष्टवेदोक्तविधिविकितत्वे न सन्ध्योपासनादिनकरोति किंतु ज्ञानस्वतो वक्तव्यैव करोति।।२८।। तं प्रकारं वक्ति। बुध इति। गोचर्यां गोवृत्त्यां अज्ञवज्रण मित्यर्थः। नैगमः वेदोक्तविधिनावर्तमानः इत्यनेनाविधिगोचरत्वं इत्यत्र विधित्यक्त्वाना तथा इति नियमः।।२९।। नैगम इत्युक्तं विश

ध्य धि

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः। सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः।।२८।। बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत्।
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत्।।२९।। वेदवादरतो न स्यान्न पाषंडी न हैतुकी।। शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत्।।३०।। नोद्वि
जेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु। अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन।।३१।।

स्यति। वेदेति वेदेन सह वादो विवादः विप्रतिपन्नत्तत्वरतो न स्यात्। कुतर्के एवैद्दृश्यजीवब्रह्मणोरैक्या प्रवचनपरो न स्यादित्यर्थः। वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरितः। तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं तद्विदो विदुः। तत्कुर्यात् कदाचिच्चतत्कुर्वन्वै द्रुह्यभवेदिति वचनात्। उक्त एवार्थः। कृविचारविधुरः तत्स्यादर्थो नैव। किंच पाषंडपाशुपतादिदर्शनाभिमानी न स्यात्। हैतुकी अक्षपादादिदर्शनाभिमानी च न स्यात्। शुष्कवादवि वादेन प्रसंगतः प्राप्ते निरर्थवादकलहेन योगसांख्यकणादाक्षपादादिवै हैतुवादिनः। पशुपति शाक्तबुद्धाद्याः पाषंडा इति कीर्तिता। इति वचनाच्च
।।३०।। नोद्विजेत दुर्जनाद्वो द्विग्नस्यात्।।३१।। हृ

वैराकरणेनकिंनिमित्तमत्राह । एक इति । परः सर्वोत्तम आत्मा परमात्मा एक एव भूतेषु चराचरसंज्ञेषु आत्मनि च स्मिंश्चावस्थितो हि यस्मात्तस्मात् उपाधिछाद्नेनाद्वैरं न
त । कुर्यादितरद्रियादित्यर्थः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः इति श्रुतेः । अत्र दृष्टांतमाह । खं यद्वदिति । यद्वद्यथाकाशं उदपात्रेषु घटादिषु एक एव स्थितस्तथात्माप्यत्र विशे
षतश्च घटादिषु महाकाशो निर्विशेषश्च सनतः घटावयवरूपस्तु तथैवान्योन्यघटो गतः घटनाशेऽप्यनाशः स च मध्यमाकाश इष्यते । एकदेशाभिमानित्वादि
त्याकाशात्त्रयस्मृताः । महाकाशो विभुरात्मा विभ्रान्तस्तत्र तु मध्यमाः । क्षुद्रविभ्रान्तदित्तरस्त्वमात्मा त्रिधा स्मृतः । महारवव त्सरस्तानजी वा मध्यस्थ
त्याकाशात्त्रयस्मृताः । महाकाशो विभुरात्मा विभ्रान्तस्तत्र तु मध्यमाः सुद्रविभ्रान्तदित्तरस्त्वमात्मा त्रिधा स्मृतः । महारवववत्सरस्ता नजी वा सर्वे पिसंस्थिता भर
वत्स्मृताः घटानुगखवत्प्रोक्ता जसुरा नित्यदुःखिनः । महाकाशवशाः सर्वे आकाशाः इतरे स्मृताः । परमात्मवशा तद्वज्जीवाः सर्वेपि संस्थिताः ॥

देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् । एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥२२॥ खं यद्वदुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च । अतःध्यान

धृति देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् । एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥२२॥ खं यद्वदुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च । अतःध्यान
विवीदेत कालेकालेऽशनं क्वचित् ॥२३॥ लब्धान्न श्येद्धर्धिमानुभयं दैवतंत्रितं ॥ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं ॥२४॥ ॥

वं विष्ण्वात्मकमिदं जगत्यशेषद्यतिः सेदन्यस्मान्मानादवगंतव्यः । किं वलं नाकाशवत् भूतानां परमात्मनश्च व्याप्यव्यापकसंबंधोपि तु तस्मादिशेषो
प्यस्तीत्याह । भूतानीति । एकः परमात्मा एवात्मा व्यापकश्चारं तानि येषां तानि मात्येका त्मकानि कप्रत्ययः स्वार्थे विशिनष्टि भूतानामिक एवान्नाथकी
भूतेषु संततः एको भूतानि वा इत्यतस्मा देकात्मका निर्धितिवचनात् ॥२२॥ अशनमिति ध्यानमिति योरपि महत्क्लिष्टासो न कर्तव्य इति भावेनाह । अलब्धेति ।
दैवस्य ममतं वित्तमधीनं ॥२३॥ ननु तर्हि प्रयत्नेनापि तदर्थे न कर्तव्यमित्याह । आहारेति । न तु गार्हस्त्यं विंतयेत् प्राज्ञ इति निषेधः कथमत्राह । युक्तं र
ति । यावत्प्राणधारणार्थमपि चिंतनं विहितत्वायुक्तं । न वा अंजी विष्णमिमानरवाद्गतिरिति श्रुतेः ॥

९८ नाम

मा॰ तस्योपासिप्रकारमाह । आत्मानमिति । मुनिर्यतिरात्मानं परमात्मानमेकं प्रधानं सर्वोत्तमं चिंतयेत् । किं च मया अभेदेन । उपलक्षणमेतत् । मत्स्वाद्यवता प्रणमिदं
राभिन्नत्वेन स्वगतभेदराहित्येन मया लक्ष्म्या सह देवेति वा । तत्र किं न मुख्याप्युखार्हमयेति । पूर्णमदः पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते इति श्रुतिप्रमाणेन सेत्र सत्यः पुरुषोत्तमः
कैतिमया सिद्धमात्मानं स्वांशभेदेन चिंतयेत् । किं तु एकमन्यं चिंतयेत् । एक मुख्यान्य केवलाह नित्यन्यमीशमस्य महिमानमिति तन्नो कः इति मयाह तु नाशो
मद्वा आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीदिति श्रुत्या मया सिद्धमात्मानं एकं मुख्यं चिंतयेत् अन्यदविषयेऽज्ञीने नैक्यं न दिंतयेदित्यर्थः । सत्वंभिदास

आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥२१॥ अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया । बंधं चेंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥२२॥
तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः ॥ विरक्तः क्षुद्रकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् ॥२३॥ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्च
रेत् । पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥२४॥

स्मी
त्वं भिदेति श्रुत्यास्यमया सिद्धत्वात् [illegible] प्रमाणयो मोक्षत्वान्निषेधे वा विकीर्त्येतत्त्वभिधानं ॥२१॥ भगवदुपास्त्या वित्द्मंतरंगमित्याह । अन्वी
क्षेतेति । ज्ञाननिष्ठयात्मनः स्वस्य बंधं मोक्षं चात्मनो हरेः सकाशादन्वीक्षेत नत्वयं हरिरस्य बंधमोक्षौ कथमापादयतीति तत्राह । बंध इति ॥२२॥
इंद्रियाणां विषयेषु विक्षेपः प्रसारणं बंधः स्यात् वा भिंद्रियाणां संयमो निग्रहो विषयेभ्य आहृत्य मयि स्थापनलक्षणो मोक्ष इति यतएवं तत ॥२२॥ रवं
स्मादिदं विधेयमित्याह । तस्मादिति । कर्मेंद्रियाणामेकेन मनसा सह षट्ज्ञानेंद्रियाणि आत्मनि भान्विम हत्सुखं लब्ध्वा तुच्छकामेभ्यो वि
रक्तो भूत्वा विषयेनिरपेक्षत्वेनात्मनि सुखं लब्धेति वा ॥२३॥ पुण्यशब्दः देशादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥२४॥

एवंविधज्ञानप्राप्त्युपायमाह। दुःखोदर्केष्विति। उपव्रजेदित्युपसर्गेण गुरुसमीपमेव तं गुरुकुटे निवासः कर्तव्य इति ज्ञाप्यते।।३९।। मुमुक्षोरेवेति तस्तावद्यावद्ज्ञाने दृढे गुरुं।
ततः परं शुश्रूषेयथा तस्याप्रियं भवेदिति स्मृत्यर्थं स्पष्टमाह। तावदिति। यावद्ब्रह्म मां विजानीयात्तावद्गुरुमेव परिचरेत्स्वयं। आज्ञद्रूत्वेन ज्ञानोदयानंतरमपि गुरु
शुश्रूषा कर्तव्येति ज्ञाप्यते।।४०।। विषयमात्र धारिणोऽयत्नतया प्रत्याहृत्यास्मिन्नपक्षे वा धर्मकमित्याह। यस्त्विति। प्रचंडइंद्रियाणां सारथिर्मनो यस्य स तथा।

दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान्। अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत्।।३९।। तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः। यावद्ब्रह्म वि
जानीयान्मामेव गुरुमादृतः।।४०।। यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति।।४१।। सुरानात्मानमात्मस्थं नि ते मो
ह्नुते मां च धर्महा। अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते।।४२।। भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः।। गृहिणो भूतरक्षेज्याद्वि
जस्याचार्यसेवनं।।४३।। ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदं। गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनं।।४४।। इति मां यः स्वधर्मेण भ
जेन्नित्यमनन्यभाक्।। सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते चिरात्।।४५।।

त्रिदंडं त्रिवेणुलक्षणं।।४१।। सुरानात्मस्थं स्वांतर्यामिणमात्मानं श्रेष्ठं मां च निह्नुते निराकरोति। सोऽस्माल्लोकादमुष्मात्स्वर्गादेश्च विहीयते। अधः
पततीत्यर्थः।।४२।। चतुर्णां विशेषतः कर्तव्यं धर्ममाह। भिक्षोरिति। यतेः शमाहिंसे धर्मः वानप्रस्थानां तप ईक्षा आलोचनं च धर्मः। गृहस्थानाम् भूतर
क्षादिना ग्रहणे इज्या यागश्च। द्विजस्य ब्रह्मचारिण आचार्यसेवनं गुरुकुलवासः।।४३।। गृहस्थस्याप्यृतावेव दारेषु गंतुरिति विशेषः।।४४।। एतैर्ध
मैः साध्यमाह इतीति।।४५।। ऋतुरेव

९६
राम

इतैर्धर्मैः साध्यमाह इतीति।

मद्भावो भक्तिरेव प्रयोजके स्याद्भक्ते ति।।४५।। स्वविहितधर्मेण निर्णिक्तं धौतं सत्त्वमंतःकरणं यस्य स तथा। निर्ज्ञातेति ज्ञातमद्गतिः।।४७।। भक्तिरेव मम परमप्रा
प्तिसाधनं वर्णादिविहितधर्मोऽपि भक्तिसंवलित एवेति भावेनाह। वर्णेति।।४८।। उपसंहरति। एतदिति। यच्च पृष्टोऽर्थस्तं यथा मां समियात्तथैवाभिहितं।। ।।इत्येका
व दशे विवरणेऽष्टादशोऽध्यायः।। ।।हरेः प्रसादजनकं ज्ञानमेवं तत्स्य भक्तिरलस्यायमाद्यः। कृष्णेनाह्वले तिय ज्ञानं तत्सर्वमस्मिन्नध्याये निरूप्यते। तत्र प्रथ
मतः। उत्पन्नज्ञानं तदर्थं विधिं प्रसादसंपादकमिति भावेनवक्ति। य इति। यो विद्यायाः वेदांतादिलक्षणायाः श्रुतेन श्रवणेन संपन्नः उत्पन्नज्ञानः आनुमानिक

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं।। सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं मोपयाति सः।।४६।। इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः।। ज्ञानविज्ञानसं
पन्नो न चिरात्समुपैति मां।।४७।। वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः। स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः।।४८।। एतत्तेऽभिहितं साधो भवान्पृच्छ
ति यच्च मां। यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परं।।४९।। इति श्रीभा॰ भगवदुद्धवसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः।। ।।१८।। ।।श्रीभगवानुवाच।। ।।
यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः।। मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत्।।१।। ।। ।।श्री।। ।।

उपक्रमादियुक्त्या निर्णीतसंशयविपर्ययश्चा आत्मवान् ममात्माऽऽत्मस्वामी हरिरिति निश्चितः हरितेवामा अपरोक्षीकृत्य मदिदं जगन्मायामात्रं मदिच्छे
च्छाधीना पदानुग्रहाति निर्मितत्वात् तन्मायिकं ज्ञात्वा ज्ञानं च ममेदं ज्ञानं हरिप्रसादलब्धं यं तत्प्रसादेनोत्पन्नं तदधीनं चेति मयि संन्यसेत्। संन्यगर्पयेदित्यर्थः। त्रि
गुणात्मकं नित्यमायापरवशं चात्मकं जगत्। निर्मितं जगत्सर्वमेतन्मायेति सा स्मृतेति वचनात्। इदं ज्ञानं हरेः प्रजा हरेरेवोदितं सदा। हर्यधीनं च सर्वं चेत्येवं
न्यासो हरौ स्मृत इति वचनात्। उक्तप्रकार एव हरौ ज्ञानन्यासो न तत्त्यागप्रकारः।।१।।

कस्मात्त्वयि ज्ञानसंन्यासरत्यतस्तत्रिविधमाह। ज्ञानिन इति। तुशब्दस्तारतम्यद्योतकः स्वात्मस्वार्थो आनंदलक्षणो यस्मात्तस्य हेतुर्ज्ञानोत्पादकः संमतो ज्ञातुः कृतोपीत्याह स्वर्गेष्वपीति।।२।। स्वार्थस्य सिद्धिप्रकारमाह। ज्ञानेति। विदुषे भवंति निगमयति। ज्ञानीति। प्रियतमत्वे नियामित्तमाह। ज्ञानेनेति।।३।। तपस्तीर्थादिभिर्यत्तु शुद्धमतं आ स्तवप्रियत्वेन ज्ञानं विशिष्य कीर्त्तितो वीतितत्राह। ज्ञानपदेति। याश्च दुर्जनेष्विन्द्रकृतानां शुद्धिं प्रभवादी निर्जलसंपदं कुर्वंति त्यन्वयः।।७।। यतः सर्वश्रेयप्राप्ति

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः।। स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदृते प्रियः।।२।। ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम। ज्ञानी प्रियतमोतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां।।३।। तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च।। नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता।।४।। ज्ञानविज्ञानसंहित्तं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव। ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः।।५।। ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि।। सर्वयज्ञपतिं मां
गुः वै संसिद्धिं मुनयोगमन्।।६।।

ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वयापीदमेव संपादनीयमित्याह। ज्ञानेति। स्वात्मानं परमात्मानं तं च परतममभिवदति स्वात्मनि तिष्ठतीति श्रुतेः।।५।। कस्येदं दृष्टम् लपेन विश्वस्य भजनीयं स्यादत्राह। ज्ञानेति। आत्मनि हृदये स्वमीशं ज्ञात्वा सिद्धिं मुक्तिं यस्मात् समतयाप्ता।।६।। ।।गंगायेनमः।। विश्वनाथप्रसन्न।

अज्ञानाल्लाभेदे हस्य प्राणवियोगस्तेन देहस्य पंचत्वं तेन रागादीनां स्वस्वकारणसंपत्तिः तत्र पुरुषार्थोपयोगित्वादि मर्शो न सम्भाव्यते न पुरुषार्थानुदयो तोदे हमात्रार्थ मशनचिंतनमावश्यकमित्याशयेनाह। तत्त्वमिति। निर्देहेन नत्त्वं विमृश्यते।।३५।। तत्र तत्क्षितत्वाहायदृछ्येति।।३६।। शौचादीनि कर्माणि स्वभावत एव कुर्यान्न तु ज्ञानी
त विधिवदित्याशयेनाह। शौचमिति। ज्ञानीयतिः भगवतो धर्मप्रोनविधेयं किं तत्र रेत्। अलं फलं इत्यादि तेन स्वभावे फलं तु तं न भिन्नं वचनात्। अत्रहेतुमाह। नहीति। तस्य ज्ञानिनो विकल्पाख्याज्ञानस्यात विरुद्धकल्पनास्य क्रियाकार्येयस्मात्तज्ज्ञानी विधिं विहाय स्वत एव शौचादि क्रियां कुर्यादित्यर्थः।

तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञानमपि मुच्यते।। यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं।।३५।। तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः।।३६।। शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत्। अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वरः।।३७।। न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता। आदेहांतात् क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया।।३८।।

ज्ञानिनोपि यावद्देहं निषिद्धेषु मनोगमनादू घंसानास्तीत्याह। मद्वीक्षयेति। आदेहान्तेति प्रारब्धकर्मनिवृत्तिपातपर्यंतं ज्ञानिनोपि निषिद्धविषयेषु स्या निर्मनोगतिलक्षणा ख्यातिः स्यात् सापि मद्वीक्षया ज्ञानखड्गेन मत्कटाक्षेण निरीक्षणेन हता स्वयं किमुद्योगयितुमसमर्था स्यादित्यर्थः। ततः प्रारब्धकर्मसूलदेहपातानन्तरं मया संपद्यते मत्प्रसादेनाभिभूत स्वरूपानंदो भवतीत्यर्थः। निषिद्धं मनसा कुल्यपूर्णतीति विहितमाचरेत्। अज्ञो तस्य तु संकल्पः स्वभावाद्विहितानुगः।। यो यो यथा स्थितः को पिनिषिद्धं पिमनो व्रजेत्। तथापि तस्य नानर्थो मोक्षे नैवान्यथा व्रजेदिति स्मृतेः।।३८।।

भा.ए.
१८

एतज्ज्ञानं यथा स्थितं तथा व्याख्याहि ॥८॥१२॥ ज्ञानं स्पष्टं तस्य उत्तरत्वेन धर्माणां कथनं कथं संगच्छत इत्यत उक्तं ज्ञानेति ॥१३॥ येन ज्ञानेन भूतेषु जीवेषु स्थितान् नव एकाद
श पंच त्रीन् भावान् अष्टाविंशति तत्त्वान्यन्वीक्षेत तत्त्वलक्षणं तन्नस्मिन् स्वरूपं सर्वं कं पश्यति एषु तत्त्वेषु तन्नियामकतया स्थितमेकं तत्त्वं यः प्रधानं तत्त्वं पतिं हरि
मपि पश्यति तज्ज्ञानं निश्चितं ज्ञानमपि पृथिव्यादिपंच भूत बुद्ध्यहंकारचित्तमूलप्रकृत यो नव मनस्तासह श्रोत्रादीन्द्रियाण्येकादश त्रयः सत्त्वादयो गुणाः
शब्दादयः पंच ज्ञात्वा तान्यानि तेष्वंशांसर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुं ज्ञानं ज्ञानिभिर्वेत्तव्यस्य योग्यध्यानं विशेषतः एकोऽत्र एव योजानन् स विज्ञानी भवत्विति त्व

उद्धव उवाच ॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं ॥ आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यं ॥ ८ ॥ तापत्रयेणा
स भिहितस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥ दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मिन्कालाहिना दष्ट
त नाक्षुद्रसुखोरुतर्षं ॥ समुद्धरैनं कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभाव ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥
अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वतां ॥ ११ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥ १२ ॥ ता
६ न्अहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥ नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ॥ ईक्षेताथैक
मप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितं ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां ॥ १५ ॥ ॥श्री॥ ॥

न
तमत्र मतेनेनाश्विष्टंज्ञानं च हि ज्ञानेनन हि किंतत्राह एतदेवेति हि शब्दो विशेषद्योतकः स्वस्य यद्विशेषतो ज्ञानं तद्विषयस्याविशेषस्य ज्ञानेन सह तन्मेत
दिव ज्ञानं सिद्धी तिशेषः तस्यापि तत्त्वेशविषयत्वात्कथं विज्ञानं नेति तत्राह नततथेति यद्यपि तत्तत्तदीश्वरविषयं तथापि तथैव पूर्वोक्तप्रका न
रेण तत्त्वानि ज्ञात्वा सर्वं तत्त्वेश्वरं विषयी कुर्वन् ज्ञानं विज्ञानं न भवति स्वयोग्यपुरुषार्थसाधनत्वान्न स्मात्स्वविवेकज्ञानविशिष्टमेव विज्ञानमि
त्यर्थः हरेस्तत्त्वैकत्वात्प्राधान्यकृतं स्यतआह एकेनेति नो स्मार्कं तत्त्वानां मध्ये एकेनान्य निरपेक्षेण येन तत्त्वेन यद्यं स्थिता ताव दाधारस्त्व ५६धीनतेन
न त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणाभिर्मितदेहानां भावानां स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येत् ॥ १५ ॥ ने
नान १८

दूर्ध्व

सं
पश्चतत्त्वमादावंते सृष्टेः प्राक्प्रलयानंतरं मध्ये स्थितिकाले वर्तते सर्वतं पुनस्तत्प्रतिसंक्रमेतस्य सृष्टस्य संहारे स्वरूपं जगत् यात्प्रविशति यद्वशेषेत अवशिष्ट दन्त्व
मविनाशितदेव सत्त्वं तत्त्वं सत्त्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टं तत्त्वकृष्णोऽन्यापरे अपरस्यात्त्व्या तदन्येषामसत्त्वंसिद्धि भारतेति स्वनाद्भुरिसेवतत्त्वेषु प्रधानं तत्त्वमिति भावः
॥१६॥ अत्र किं प्रमाणमिति तत्राह श्रुतिरिति निकमेवाक्यार्थमयं तन्त्र मतं हरेः प्रमाणमपि तुश्रुत्वा दिचतुष्टयमपि दृष्टिते द्यमागम भेदः प्रयोजनमाह प्रम अ
णोक्तिति एवं वेदाद्यमाणैर्विदित्वा शेषतत्त्वतदीशविशेषनयाज्ञानविज्ञानसंपन्नः पुरुषो विकल्पाद्विरुद्धकल्पनाज्ज्ञीवंस्यात्तत्त्वता नादिलक्षणाद्वि स्छात
रज्यते विरक्तो भवतीति मिथ्याज्ञानरहितो भवति त्वर्थः सोऽपि माणिकल्पित्वकथ मित्यतउक्तं वमतः कर्मेति श्रुत्यादिप्रमाणेकृतअन्यप्राधान्यस्यानवस्था

आदावंते च मध्ये च यत्सृज्यं सृज्यतोऽन्वयात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयं ॥ प्रमाणेष्वनव
स्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलं ॥ विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमा
णाय तेऽनघ ॥ पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं ॥ १९ ॥ श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥
॥ २० ॥ आदरः परिचर्यायां सर्वांगैरभिवंदनं ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥

नात्तात्पर्यार्थेषु शास्त्रिस्थितस्वभावात् चोरवत्पलायमानात्वादित्यर्थेन प्रमाणानां नानेव प्रतीयमाना नां तात्पर्यार्थे पपरिज्ञानात् ॥ १७ ॥ उत्पन्नाद्वै
वैराग्यं विशिनष्टि कर्मणामिति अविरिंचात् मनुष्यस्य आरभ्य विरिंचिपर्यंतं जगत् अमंगलं असारं अतएव नश्वरं पश्येत् अदृष्टं स्वर्गादिकमपि
दृष्टगृहादिवत् पश्येत् कर्मणां फलरूपत्वात् ॥ १८ ॥ विरक्तोमपि भवेनाह भक्तियोग इति ॥ १९ ॥ निरतिशय भक्त्युत्पत्तौ कारणं वक्तुमुद्दिति
अमृतवज्जरामरणहारिण्यां हरिकथायां परिनिष्ठा आस्था भक्तिं कुर्यादिति त्यागपद्यपि यावज्जीवनमनुवामीति निश्चयः ॥ २० ॥ अभिवंदनं प्र
णामः मन्मतिः संनिहित इति मत्स्मरणं ॥ २१ ॥

भा०द
११

मदर्थेषु अङ्गचेष्टा च यांतेतद्यातेषु परमभागवतेषु ॥ अंगचेष्टाशरीरव्यापारैर्नृत्यलक्षणचेष्टा ॥२२॥ मदर्थेमत्प्रीत्यर्थे ॥२३॥ निधीरत्नइत्यत्रापिकारणवशात्
न केषांचिन्मित्याहकोन्यइति ॥ अस्यपुरुषस्य ॥२४॥ यदासत्वगुणेनोपबृंहितंसंवर्धितंअतएवशांतंनिवृत्तं मय्यर्पितंभवतितदाधर्मादिकमाप्नोति ॥ तदेनैव
शि धर्मादयोविशिष्टाः स्तुतीलवतत्वपरिहृतं ॥२५॥ विपक्षेबाधकमाहयदीति ॥ यदितच्चित्तंविकल्पेअर्पितंमिंद्रियेरपिनिंदितेषुविषयेषुधावतितदातच्चित्तंरज
र स्वलंरजोदूषितंराजसमसन्निष्ठंतामसंचविपर्ययं दुःखकारणंचविद्धि ॥२६॥ धर्मादिकमभिपद्यतइत्युक्तंतद्विशिनष्टि ॥ धर्मइति ॥ एकात्म्यदर्शनमित्येत

मदर्थेंगचेष्टा च वचसामद्गुणेरणं ॥ मय्यर्पणंचमनसः सर्वकामविवर्जनं ॥२२॥ मदर्थेचपरित्यागो भोगस्यचसुखस्यच ॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थं
यद्व्रतंतपः ॥२३॥ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदनां ॥ मयिसंजायतेभक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते ॥२४॥ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्वोपबृंहितं ॥
धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते ॥२५॥ यदर्पितंतद्विकल्पेइंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलमसन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययं ॥२६॥ धर्मोमद्भ
क्तो क्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनं ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः ॥२७॥ उद्धवउवाच ॥ यमः कतिविधः प्रोक्तोनियमोवारिकर्षण ॥ कः
शमः कोदमः कृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो ॥२८॥ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते ॥ कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥२९॥
कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकावदक्षिणा ॥ पुंसः किंस्विद्बलंश्रीमद्भगोलाभश्चकेशव ॥३०॥ काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःख
मेवच ॥ कः पंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ॥३१॥

द ॥ एकः प्रधानमुद्दिष्टोविस्मोः प्राधान्यदर्शनंएकात्म्यदर्शनंप्रोक्तंसर्वज्ञानेनममंवतदित्यनेनव्याख्यातं ॥२७॥ तत्रतत्रभक्तिसाधनानियमादि
यः कृष्यंतेतत्स्वरूपंविवित्सयातत्रोद्धवःपृच्छति ॥ यमइत्यादिना ॥ श्रीमत्त्वंकिंस्वित् ॥२८॥ ॥३१॥ ११
राम

ननुतथापिदेहित्वेनजन्मादिनादुःखादिसंभवात्कथंत्वत्प्राप्तिर्मुक्तिःस्यादित्याशंक्यस्वतश्चिदानंदस्यतवजन्मादिर्नास्ति ॥ तदेहस्यैवममनुतादृशोदेहस्वनास्तिनि
अ र्गुणत्वात् ॥ कुतोजन्मादिरतोनित्यनिर्दुःखानंदानुभवस्यममप्राप्तिरेवमुक्तिरितिभावेनाह ॥ त्वयीति ॥ देहउद्भवायस्त्रिविधोजन्मस्थितिसंहारलक्षणोविकारस्त्वय्या
श्रयतिसंप्रवर्ततेसमायानिर्मितोननुस्वाभाविकः ॥ अन्यथानिर्मितंजीवेजन्मादिहरिणायत ॥ तस्मान्मायैवतितत्वाद्भूमायानिर्माणमुच्यतेनहिजीव
स्यजन्मादिस्वतोनित्यस्यसंभवेत् ॥ सृष्टेःप्राक्प्रलयेचैवपत्तोजन्मादिनास्तिहि ॥ तस्मान्मध्येपिनास्यास्तिदेहादिस्थंतुविस्पुना ॥ कर्मभिर्निर्मितंजीवप्रलये
यन्नजीवगं ॥ यन्नविधेतहिलयेयन्नविधेतमुक्तिगो ॥ जीवस्यनस्वभावोसौप्रायेणेतिविनिश्चितइतिप्रकाशिकायां ॥ किंचमायेत्युक्तेनिर्मितंतुयतोजन्मादिनिर्मितं ॥
देहादिकेपरोशेनमायाजन्मादितेनविल्वस्माच्च ॥ अतर्कितोपपन्नवदागतत्वान्नस्वाभाविकइत्याह ॥ अंतरेति ॥ योजन्मादिरंतरासृष्टिकालेआपतितकर्मभिर्व त
शादागच्छति ॥ आद्यपवर्गयोर्नप्रलयमुक्त्योर्नविधेत ॥ यंन्नविधेतविलयेयन्नविधेतमुक्तिगो ॥ जीवस्यनस्वभावोसावित्युक्तत्वाच्चउक्तोर्थोयतंत्वाप्यनुभवतिहि

त्वय्युद्भवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयोस्यवदमीतवतस्यकिंनुस्युराद्यंतयोर्यदसतोस्तितदेवमध्ये ॥३१॥ ॥

इत्यादावेनाह ॥ जन्मादयइति ॥ तस्यपरिणामस्वस्वरूपेदेहस्यदृश्यमानाजन्मादयोस्यचिदानंदस्वरूपस्यतवस्युःकिंमांप्रतिवदंबलमानंदइत्यत्रश्रुतेर्ज्ञानमना
फलेरित्यादेःउपसंहरति ॥ आद्यंतयोरिति ॥ असतइतिहेतुगर्भंस्यविशेषणं ॥ अस्वतंत्रत्वादवस्तुनोजगतआद्यंतयोःप्रलयमुक्त्योर्यन्नास्तिचिदानं जोतो
दस्वरूपंतदेवमध्येसृष्टिकालेपिस्वरूपंतस्माद्देहाभिमानिकृतसंसारोमदपरोक्षज्ञानेननिवर्ततइतिभावः ॥ ज्ञानिनोमनुष्याहइत्यनुभवतःसुखैकरूपामु
क्तिःकर्मसेत्यजिज्ञन्यस्मान्नाद्दृश्यत्वानुपपत्तेरित्याशंक्यकालत्रयेपिजीवस्यैकरूपत्वेनाभिमानिकआगंतुकःसंसारोमत्प्रसादेननिवर्ततइत्येतदा
ह ॥ त्वयीति ॥ आद्यंतयोःसुगमाद्याद्यंतरहितस्यतु ॥ आद्यंतेभाविनोमध्येकथमन्याहर्षांचपुरित्यतःसिद्धंकिंच ॥ अनित्यस्यतुदेहस्यतस्यजन्मादिकंमध्ये
हि ॥ मुक्तिप्रलयसंबंधेकथंजीवतिदिष्यतइति ॥ अनित्यस्यगुणामध्येभवेयुःस्वतएवतु ॥ ननुस्वतस्तुनित्यस्यकदाचित्कगुणेर्मुक्तिरिति ॥३१॥ ॥

भा॰ए॰
१००

णां

अतः संतुष्टो विषया संतोषवान् दरिद्रः विषये दोषबुद्धिः सन्निंद्रियवशे स्थितः कृपणः विषये दोषबुद्धिः सन्निंद्रियाणां वशे स्थितः कृपणः सतु सतोक्तो
गुणबुद्धिर्विपश्चिदिति गुणेषु विषयेषु अशक्तः स्ववशः ईश्वरः गुणसंगी सर्वविषयसंगी विपर्ययो विपरीतः पुरुषार्थमतिर्यस्य विषयेष्वपि देहिनः श्रेयः
परीतः सतु ज्ञेयः स्वात्मनो विपरीततः इति स्वनात् विनासंतोषमाचाद्दरिद्रः सर्वविषयसंगी विपरीतः ॥४५॥ निरूपिताः परिहृताः शास्त्रतात्पर्यार्थं
कथयति । किं वर्णितेनेति । गुणदोषयोर्लक्षणमुक्तं प्रबहुनावर्णितेन किं विहितकरणं गुणः निषिद्धकरणाद्दोषः इति गुणदोषवृद्धिर्दोषः भगव
ति प्रियत्वा प्रियत्वमंतरेण निशेषः । उभयवर्जनं गुणः उभयोर्गुणदोषयो भेददर्शनत्यागो गुण इत्यर्थः अत्र हरेर्यत्प्रियं स गुणः यदप्रियं स दोष

दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो यो जितेंद्रियः गुणेष्वशक्तधीरीशो गुणसंगी विपर्ययः ॥४५॥ एतेउद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु नि
रूपिताः ॥ किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ॥४६॥ गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥४७॥ ॥इति श्रीभागवते वर्ज
महापुराणे एकादशस्कंधे एकोनविंशः ॥ ॥उद्धव उवाच ॥ ॥विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ॥ अवेक्षतेरविंदाक्ष गुण
दोषं च कर्मणां ॥१॥

मि
इति सत मिनदितितात्पर्यं यद्वा बहुना वर्णितेन किं गुणदोषयोर्लक्षणं स्वरूपं दुर्ज्ञानमिति शेषः कथमत्राह । गुणेति । गुणदोषयो रन्योन्यदृशिर्दो
षः उभयवर्जनं गुणः अत्रापि हरिप्रियत्वादि प्रयोजनमिति ॥४६॥४७॥ ॥इत्येकादशविवरणे एकोनविंशः ॥ ॥अधिकारिणामनेकविधत्वेन सा
धनानामपि तथात्वात्कथं विदंतर्भाव विवक्षया कर्मयोगादिभेदेन त्रिधा विभज्य तत्स्वरूपं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्र भगवत्प्रिय एव गुणस्तद
प्रियो दोष इति भगवदभिप्रायं ज्ञापयितुं बाविविच्य ज्ञापनाय पृच्छति । विधिश्चेत्यादिना हे अरविंदाक्ष ईश्वरस्य ते तव विधिश्च प्रतिषेधश्च
प्र विधिर्विधिनिषेध उक्तेन निगमो वेदः कर्मणां गुणदोषं चापेक्षते विहितकरणाद्गुणं च निषिद्धकरणाद्दोष इति वक्तीत्यर्थः ॥१॥ ५

१००

विपरीतमुक्तोऽयोन्यं दोषैः ।।३२।।३५।। दुहन्ति फलानीति शेषः ।।३५।। दंडन्यासः अशास्त्रविहितदंडत्यागः दंडत्याग इति वा पाठः । स्वभावविजयः स्वमनोजयः
समदर्शनं यथावस्तुदर्शनं ।।३७।। कर्मस्वसंगः नाहं कर्तेति ।।३८।। इष्टं धनं धर्मः । भगवत्तम इति यतः यज्ञेन इज्य इत्यर्थः । ज्ञानसंदेशः ज्ञानोपदेशः दक्षिणा ।।३९।।

ढ्यः

कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बंधुरुत किं गृहं । क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः ।।३२।। एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ।। श्रीभगवानुवाच
अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः । आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयं ।।३३।। शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं । तीर्थाट
नं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनं ।।३४।। एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः । पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहंति हि ।।३५।। शमो मन्निष्ठता बु
द्धेर्दम इंद्रियसंयमः ।। तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ।।३६।। दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतं ।। स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं
च समदर्शनं ।।३७।। ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ।। कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ।।३८।। धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्त
मः ।। दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ।।३९।। भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ।। विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ।। द
।।४०।। श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः ।। दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमोक्षवित् ।।४१।। मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पंथा मन्निगमः
स्मृतः । उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्वगुणोदयः ।।४२।। नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहं सखे ।। गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ।।४३।। दे द्यो

ऐश्वरो भावो मे ऐश्वरत्वभावनं भगः । आत्मनि भिदाबाधः सर्वतः विलक्षणोऽहमिति ज्ञानं विद्या । दुःखात्ययात्सुखं मोक्षलक्षणं सुखं कामानां विषयाणां
सुखापेक्षा सा दुःखं ।।४२।। देहादावहंबुद्धिर्यस्य स तथा । मन्निगमः मद्विषयो वेदः सत्वगुणोदयः सत्वगुणाभिवृद्धिः स्वर्गः ।।४३।। तम उन्नाहः अज्ञानो
न्नतिः नरकः भक्त्यादिगुणाढ्यः ।।४४।।

लौकिकं सर्वपक्षमुपसंहरति। गुणेति। यतो वेद उक्तमंत्र यस्तुतेन कारणेन नियमात् गुणदोषभेददृष्टिः स्वतो हि स्वाभाविक्येव। ननु तर्हि स्थं निश्चित
वतस्तत्र किमिति तत्र भ्रम इति तत्राह। नियमेनेति। चशब्द एवार्थे भवता भिदायाः गुणदोषयोर्भेदस्य नियमेनैवापवाद उच्यते इति यत्तस्मात् भ्रमः
संजातस्तत्को निश्चयं भवेतं पृच्छामीति भावः। स्वतः सर्वगुणातीत्वात् विष्णुरेकः सनातनः। अन्यत्सर्वं तत्प्रियत्वात् गुणदोषस्तथाप्रियं एवं ज्ञा
नवतां दृष्टिरक्तस्तत्रावगच्छति। कालदेशविशेषेषु प्रीतिभेदमपेक्ष्य तु। अविज्ञातवतस्तस्य मर्यादा विरतः कृता। गुणदोषभिदा नास्ति भगव
ध त्प्रियमंतरा। गुणदोषदृशो दोषो न्यत्र भगवत्प्रियात्। गुणास्त्वदृष्टदोषतामीयुर्दोषांश्च गुणतां क्वचित्। अतो दोषो न दोषः स्यात् गुणोपि

गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमोत्तेन हि स्वतः।। नियमेनापवादश्च भिदाया इति हि भ्रमः।।५।।

गुणो भवेत्। भगवत्प्रीतिविज्ञानात् गुणदोषभिदां यदि दोषश्चेत्तत्र गुण्यैव विपर्यासं न कारयेत्। गुणदोषभिदा क्वापि स्वातंत्र्येण न हि क्वचित्। इ
सनेनास्यातात्पर्यार्थो विज्ञायेत। यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमोक्तेनव मते स्वतो न हि। प्रत्युत गुणदोषभिदाया अपवादोपि अतो भ्रम इति। गु
णदोषयोर्विहिताविहितकर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितत्वं वेदो वक्तीति यद्वादिति तात्पर्यार्थो न किंतु मत्प्रियाप्रियविवेकज्ञानपरिनिष्ठा
विषयः। स्वतस्तु गुणदोषः त्वद्दृशो भेदेन वस्तुनां दोषोपि गुण एव स्यात् भगवत्प्रीतितो गुणः। दोषस्तु तद्द्वेषरीत्यादिति दृश्याङ्गेके गुणः। वे
कालदेशविशेषेणप्रीत्यज्ञानाजगत्स्थितेः।। मर्यादा ५ गुणदोषाणां कृता वेदेषु सर्वेश इति। खेस्वधिकोरयानि छेत्यादिवक्ष्यते।।५।। १०२

विहिताद्यनुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुणदोषभेदनियमोक्तिर्मत्प्रियादिविवेकाय ज्ञानविषयेतिभाः। वेन भगवानुद्धवप्रश्नं परिहरिष्यं स्त्रित्वेन कोऽपि कल्प
मुक्त्युपायानाह। योगास्त्रय इति। योगा उपाया नृणामर्थास्समर्था विद्वानिति गुणविशिष्टानां नृन यद्वितिध्यातोः। तान्निर्दिशति। ज्ञानमिति। अन्य
योगं व्यवच्छिनत्ति। नेति। तत्रमौ ज्ञानयोगाधिकारिण आह। निर्विण्णानामिति। इह कर्मसु निर्विण्णानां न्यासिनां सनकादीनां। मिति शेषः

श्रीभगवानुवाच।। ।।योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया।। ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोन्योस्ति कुत्रचित्।।
।।६।। निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु।। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां।। ।।७।। ।। श्री।। ।।

सनकाद्या ज्ञानयोगाः भक्तियोगाश्च देवताः। मानुषाः कर्मयोगाश्च त्रिधैते योगिनः स्मृताः।। सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्न संशयः।।
तथापि तु विशेषेण समस्तेषां विधीयते। इति वचनमत्र मानं। ज्ञानादिगुणानां त्रिषु सत्वेपि सामान्यविशेषविवक्षया विभागो युज्यते।।
प्रमाणानां सत्वात् कर्मयोगाधिकारिण आह तेष्विति। तान् मुक्तिपोगिनो पेक्ष्य ज्ञानभक्त्योरज्ञत्वात् कर्मयोगिन इति।। ७।। श्री।।

भक्तियोगाधिकारिणमाह यदृच्छयेति। तुशब्दो विशेषं सूचयति। यः पुमान् नातिनिर्विण्णो नातिसक्तः यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन भगवदिच्छया जातश्रद्धो मत्
नि कथादौ विशिष्टश्रद्धावान् ततः निर्विण्णो निर्वेदस्य संसारतापस्य त्यागे न कदाचित् निर्वेदो नातिसक्तः नित्यसंसर्गो भोगत्यागं न करोति किन्तु विषयानु
गो तिसक्तस्य पुरुषस्य एवंभूतस्य भक्तियोगो मुख्यभक्तिर्वा मुख्यसिद्धिदः इत्यर्थः। उक्तमेतल्लक्षणं देवानां मध्ये दिव्या एव भक्तियोगिन इत्यर्थः।
भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो निश्चितो हि येन भक्तियोगास्तु तेषां कामाद्या हि गुणाः सदा अंगानुसारि वेदार्थं ज्ञात्वा तदनुसारतः भगवद्गुणा
येन निर्णीतं तेषां ज्ञानयोगिनः कर्मणि शास्त्रसंजातत्वात् तदाधान्यानुसारतः। विज्ञानवैर्गुण्यविशेषोऽज्ञेयास्तेषु कर्मयोगिनः भक्तियोगिनो वा
सु विशेषुष्वधिपि जायते। तथापि कर्मयोगास्तेषु केवलं कारणात् भगवद्गुणानुरागित्वमधिकं भक्तियोगिनां। तस्मात् न्यधिकारोऽस्तु ष्ये

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः॥८॥ तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते॥९॥ स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव। न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरे
त्॥१०॥

देवा एव विशेषतः इदं हि साम्यमन्यत्र सर्वं देवेषु जायते। अथापि रागोऽप्यधिको देवानां नात्र संशयः। ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तथैव च॥
विरागोऽप्यधिकस्तेषां सदैव सनकादीनां ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्योऽप्यन्ये ज्ञानयोगिनः न तु ज्ञानाधिकास्ते वै देवेभ्यः खलु कथं च न दिवानामपि क
र्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटं। तथापि सत्यपाधित्वान् मनुष्याः कर्मयोगिनः त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः। महायोगेश्वरो योगेशस्तस्माद्गु
रुः वा चतुर्मुख इत्युक्तिविवचनात् तत्समस्तं उक्तं॥८॥ ज्ञानभक्तियोगिनामपि ज्ञानभक्त्युदयात् सर्वं ज्ञानभक्तिसाधनत्वात् अंतःकरणशुद्धिद्वारा कर्म
योगाः कर्तव्यतामर्हतीत्याह। तावदिति दिवादित्वयोग्यानां मनुष्याणां निरंतरं तयैव द्वा कर्मयोगिनमेव विशिनष्टि। तावदिति कर्मणां बंधकत्वे
न ज्ञानभक्तिद्वारा श्रेयः कारणत्वं कथमित्याशंक्य परिहरन् तत्करणप्रकारमाह। स्वधर्मस्थ इति ज्ञानयोगी निराशी निःकामः अन्य
न्निषिद्धं न करोति चेत्॥१०॥

१०२

धि तदधिकारापादक वर्णाश्रमाणां विकल्पं भेदं च प्रतिलोमजो नाधिकार्यनुलोमजोऽधिकार्यनुलोमजो रीतिः प्रतिलोमानुलोमजं च अत्रापि वि
तान शिष्टमातापितृजातो विशिष्टकारी तिच धर्मार्जितद्रव्यं कुरुक्षेत्रादिदेशं। जातपुत्रकृष्णकेशः इत्यादिलक्षणं वयः वसंतादिकालं चेति द्र
व्यदेशवयःकालान्। तथा पुण्यफलं स्वर्गं पापफलं नरकं चापेक्षितमिति सर्वत्र योज्यं॥२॥ संशयबीजमुद्भावयति। गुणेति। तव वचस्तु गुणदोषभि

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं॥ द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च॥२॥ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव॥ निःश्रे
यसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणं॥३॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर। श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि॥४॥

दादृष्टिमंतरेण वर्तते॥ विहितप्रतिषिद्धकर्मणां गुणदोषभेददर्शनं विहाय गुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवं विधं तत्र निषेधविधिलक्षणं विहि
कृतवा तनिषिद्धकरणे हि तु गुणदोषभेददर्शि वचनं कथं नु निःश्रेयसं पुरुषार्थपर्यवसायी स्यात्। तदर्थमेव प्रवृत्तस्य तदनुचितं॥३॥ कुतो
त्राह। पितृदेवेति हे ईश्वर तव वेदो नुलब्धेऽर्थे अप्रत्यक्षे स्वर्गधर्मादिविषये साध्ये सुखादौ साधने कर्मादावपि पित्रादीनां श्रेयश्चक्षु
र्दिव्यमेव चक्षुरित्यन्वयः॥४॥

१०३

मानुषत्वमवाप्य संसारसमुद्रतरीं स्वभक्तिमकुर्वतः पुंसोऽधःपात एवेत्याह। नृदेहमिति। सुष्टुकल्पं दुर्लभं स्वदभीष्टसाधनं प्लवं संसारनदीतर
मानुषत्वमवाप्य संसारसमुद्रतरी। मयानुकूलेन नभस्वता वायुनेरितं नृदेहं प्राप्य यः पुमान् भवाब्धिं मध्ये न तरेत् स मार्गे तटं लिङ्गे न प्राप्य मा
न यानतरीं गुरुरेव कर्णधारो यस्य स तथा तं। अधःपतनं त्वन्वयः। मद्भक्तिगुरुत्वाभावान्नरकं भूमिं प्राप्नोतीत्यर्थः॥१७॥ उपास्तिप्रकारमाह। यदे
विनारब्धसंस्कारनाशे शरीरनाशे अधःपतनं त्वन्वयः। मद्भक्तियुक्तो योगी यदारम्भेषु कर्मसु परिक्लेशेषु निर्विण्णो आत्मनो अभ्यासेन पुनः पुनः अयत्ने नमनो बलं ध
ति। योऽपरमात्मनि विरक्तो निरतिशयोऽहं तत एव तं यतेन्द्रियो योगी यदारम्भेषु कर्मसु निर्विण्णो आत्मनो अभ्यासेन अभाव्यमिति भावेनाह। धार्यमाणमिति। यहि यदा धार्यमाणम
र यति॥१८॥ इन्द्रियविषयोपरक्तं मनसो बलत्वेन धारणं दुष्करमपि प्रयत्नेन नैर्भाव्यमिति भावेनाह॥

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं॥ मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा॥१७॥ यदारम्भेषु नि
र्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः॥ अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः॥१८॥ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितं॥ अतन्द्रितोऽनुरो
धेन मार्गेणात्मवशं नयेत्॥१९॥ मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रियः॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत्॥२०॥ एष वै पर
वे मो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः॥ हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतो मुहुः॥२१॥ व्यो

पि आशु विषयेषु भ्राम्यत् लब्धेऽपि अनवस्थितं तदाप्यतन्द्रितो निरालस्यो भूत्वानुरोधेनानुकूलेन मार्गेणात्मवशं नयेदित्यन्वयः॥१९॥ दम्यो
ऽपि पुनरुक्तमाह मनसि। अगतिं विरुद्धगतिं विषयगतिं प्रति। नाभावोऽन्यविरोधश्चेति यावत्॥२०॥ सत्त्वगुणसंपन्नया सर्वेषामेव मनस
संयमनं धावनादिभ्य उपसंहरति। एष इति। अभ्यासेन नत्वक्तेति यदेव राज्ये एव गृह्यत इति। एतस्य संवादमाह। वाक्य इत्यनेन योगोपायः संग्रहः संय
मः मनःसंग्रहेणैव किं स्यादित्याह। हृदयेति। हृदयज्ञत्वं अभिप्रियत्वमन्विच्छन् मनो यच्छेदिति शेषः। ततः किमत्राह। दम्यस्येति। अभिप्रियत्वमिच्छतः पुंसः
मत्प्रसादेन तत्रेन्द्रियनिग्रहश्च भवतीति शेषः। मुहुरित्यनेन क्षणमपि विषयानुगतं न स्यादिति ध्वनयति॥२१॥

१०३

५

अस्तु मनो वशं नयेदिति। तत्केन प्रकारेण स्यादिति तत्राह। सांख्येनेति। यावन्मनः प्रसीदति तावत्सर्वभावानां ब्रह्मादिसर्वपदार्थानां सांख्येन तत्त्व
ज्ञानेन प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययौ अनुक्रमतः सृष्टिं व्युत्क्रमतः संहारमनुध्यायेद्धरेरिति शेषः। अनेनैव योगेन मनः प्रसन्नं स्यात्॥२२॥ किम
न्याह। निर्विण्णस्येति। निर्विण्णस्य स्वर्गादिविषयभोगोऽनित्य इति ज्ञानवतः तत एव तस्मिन्विरक्तस्य घोषभवाभ्यासबुद्धिरहितस्यात्मवेदिनः अ
त्मना त्वविवक्तृत्वस्य दौरात्म्यं कामक्रोधादि चिन्तितस्य ध्यानविषयस्य हरेरनुचिन्तया पुनः पुनर्निरन्तरस्मरणेन मनस्त्यजतीत्यन्वयः॥२३॥
स्मरणात्पूर्वभाविनो यमादयोऽप्यवश्यका इति भावेनाह। यमादिभिरिति। अफलत्वादयो यमादिभ्यः सुखसाध्यो पायान्तरमाह। ममार्चेति। अर्चा प्रतिमा ह
रिः सन्निधानस्य मुख्याधिष्ठानत्वात् प्रतिमेति शास्त्रोऽप्यत्र विवक्षित इति ज्ञातव्यं। तत्राप्यशक्तानां स्याद्वरं स्वयमाह। पुनरपि विकल्पे तिर्किं नेत्यो

सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः॥ भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति॥२२॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः॥ मनस्त्य
जति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया॥२३॥ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया॥ ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः॥२४॥
यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितं॥ योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन॥२५॥ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः॥
विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः॥२६॥

ह। नेति। एतैरुक्तैरुपायैर्विनान्यैरुपायैः क्षिप्तं इति निरोधलक्षणं योग्यं मनो न स्मरेदित्यर्थः॥२४॥ योगिनः प्रमादिकपापपरिहारोपायप्रकारमाह। यदी
ति। योगेन ध्यानेन। अन्यं यत्नं न कुर्यादिति शेषः। यत्र मिति पाठे अन्यत्प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः॥२५॥ विहितो हितकरणं योगगुणदोषत्वात्तावेकस्योभयं वि
वत्तु प्रियाप्रियनिबन्धनत्वेन गुणदोषत्वं स्तुत्वमाक्षेपं परिहरति। स्वे स्व इति। उभयोर्गुणदोषयोरेष निर्णयस्तत्त्वतः। विधिनिषेधबद्धैर्नादिजन
प्रति मयास्य मधिकारस्तु यदत्तोपमधिकारस्तस्मिन्निति। यथा यथोपदिष्टं स्यात्तथा स्वेऽधिकारे विहितकर्मणि या निष्ठा व्रतं नियमः स गुणः मलीनि
क जनत्वात्परिकीर्तितो न्यायशिष्टैः। विपर्ययेनाधिकारेऽविहितकर्मणि या निष्ठा सदोषः परिकीर्तितो मदप्रीतिहेतुत्वात्। अनुशब्देन निषिद्धस्य ब्रह्म
हत्यादेर्गुणत्वं विहितस्याप्यसुरादिकृतस्य दोषत्वं च वक्ति। इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानासीत्। यद्विप्रागुणो मलकं प्रगुणा तिरत्यादि वचनाद॥२६॥

विषयेण निकारे अविहितकर्मणि यानि च्छासदोषः परिकीर्तितो मदर्शीति हेतुलात् तु शब्देन निषिद्धस्य हत्यादे गुणत्वं विहितस्य विहिताविहि
तकरणाद्गुणदोष नियमोक्तिः भगवत्प्रियाप्रियविषयत्वाशयेनाह। कर्मणामिति। विधिनिषेधात्मको वेदस्य शुद्धानां खतः अशुद्धानां कर्मणां दोजा
नियमेणैव गुणदोषभेदमपेक्षत इतियो नियमस्तस्यैव कृतः नियमोऽमदिष्टो गुणेण मदनिष्ठो दोषः इति विवेकमशुद्धानां पुंसां नितु सिद्धानां पक्ष इति ता
विहितकारणेन गुणो निषिद्धकरणे न दोषः इत्यनेन गुणदोषविधानेन हसां त्याजनेच्छया नियमो मया कृतः खलो शुद्धानां गुणत्वं कथं स्यादि
त्यत उक्तं। विति विध्यनुसारेण अनुष्ठाने गुणत्वमेव स्यादित्यर्थः। विध्यनुसारित्वं च मत्प्रियोपहितत्वमित्यपि विशेषणं तु शब्द एव वक्ति॥ भग व

कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः। गुणदोषविधानेन त्वं हसां त्याजनेच्छया॥२७॥

प्रियाप्रियत्वे गुणदोषयोः कारणत्वं वेदे तद्विधानं किमर्थं क्रियत इत्यत आह। कर्मणामिति। गुडजिह्विकान्यायेनां हसां त्याजनेच्छया स्वतोऽशु
द्धानां कर्मणामनेन गुणदोषविधानेन नियमः कृतो न तु प्रियाप्रियत्वे निषेधेन कर्मबहिर्मुखानां कर्मणि बुध्यवतारार्थं शास्त्राचं दुन्याय्य वदत् अशुद्धानां
जात्यशुद्धानां शुद्धत्वं न स्यात्। अतो मत्प्रियाप्रियत्वे गुणादयः कारणं अनेन वित्तमहत्पुण्यं कर्म करोतीति तद्वाक्यात् ततः क्षीयत एवेति शुते रि
त्यर्थः। गुणदोषयोः कारणं भगवत्प्रियाप्रियत्व नियमः कस्मादित्यत आह। कर्मणामिति। अहं सां त्यागेच्छया जात्यशुद्धानां कर्मणामनेन
गुणदोषविधानेन मत्प्रियत्वाप्रियत्वनियमः कषायोपरि चूर्णवद्वस्य यथा जात्यशुद्धानां पापहरणसामर्थ्यं तु दयादविकिल्विषेव
यथार्पकेन पंको भवतीति बहूनादतो मत्प्रियत्वेन मदर्पणेन कर्मकर्तव्यमिति भावः॥२७॥ न्य

१०४
राम
८

विहितकर्मणा स्वर्गादिकमप्राप्यं चेत्किं तर्हि लभ्यमत आह। अस्मिन्निति। वैलाह्यउपमाने समुच्चये वा। यथा ज्ञानमाप्नोति तथा भक्तियोगी मद्भक्तिं वा
कर्मयोगी स्व शुद्ध ज्ञानभक्ती। ज्ञानभक्तिसाधनत्वान्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह। स्वर्गिण इति। लोकं देहं निरयिणः नारकाः ज्ञानभक्तिभ्यां पुरु
षार्थसाधकं तदुभयं स्वर्गे नरकस्य शरीरं ज्ञानभक्त्योरसाधकं फलरूपत्वात् तस्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः॥१२॥ भु भूखुयानरक स्वर्गमनुष्य
गतयः स दुःखत्वात्प्रमादहेतुत्वाच्च नाकांक्ष्या इत्याह। न नर इति। इमं मनुष्यलोकं देहावेशात्प्रमाद्यति प्रमादवान् भवति। ननु तर्हि निराकां
क्षस्तु नरकाय किमत आह। एवमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण स्वर्गादीनां दुःखादिमत्वाद्विद्वान् इदं मनुष्यशरीरं मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं ज्ञात्वा मृत्योरभवाय

स्थो। अस्मिन्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया॥११॥ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंति लोकं निरयिणस्तथा॥
साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं॥१२॥ न नरः स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकीं वा विचक्षणः। नेमं लोकं च कांक्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति॥१३॥
एवं विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः। अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं॥१४॥ छिद्यमानं कालनयमैः कृतनीडं वनस्पतिं। खव
गः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलंपटः॥१५॥ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वायुर्भयवेपथुः। मुक्तसंगः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति॥१६॥

संसारस्योन्मूलनाय घटेतेत्यन्वयः॥१४॥ किं वा तदुल्लभ्याह। छिद्यमानमिति। रुद्रैरिद्रियैर्गोछतिजनातिविषयानिति खगो जीवः कालाव
यवैः स्फटिकादिलक्षणैः छिद्यमानं स्वदेहमुत्सृज्य क्षेमं मोक्षं याति। अलंपयो विरक्तो ज्ञानसामग्री बीजं कुर्यत्र भव। खे गच्छतीति खगः
पक्षी न लक्षेदनरतिथितोऽकालावयवैः परश्वादिनिशितमधैः छिद्यमानमात्मना कृतनीडं वनस्पतिं विहाय क्षेमं प्राप्नोति सामिवः अलं
पटउत्संतनसमर्थेश्चपटगतासिति धातुः॥१५॥ उक्तमेव विशदयति अहोरात्रैरिति। परंपरमात्मानं संसारादुपशाम्यतिपरं हस्तांतरं उपग
पपूव म्य शाम्यति शांत दुःखो भवति निरीहः निर्गीत हस्थिष्टः॥१६॥

२५

कर्मादिना प्राप्यं यच्छ्रेयो न तत् लब्धं स्यादित्याशंक्याह मा भूदित्यर्थः। यत्कर्मभिरिति। यदि वांछति तर्हि लभते न तत्रैत्तरापेक्षास्तीत्यर्थः। योगेन प्राणायाम लक्षणेन ध्यानेन वा ।३३। ननु यदीति युष्यते रागिणां तेषां सर्वाभिलाषसंभवादिति तत्राह। न किंचिदिति। रागिणो पि ते भक्तिफलत्वं ध्यानादि किंचिद्वांछंति ।३४। सुखं न वांछंति वेत्ते दुःखयोग्यात् किं नेत्याह नैरपेक्ष्यमिति। नैरपेक्ष्यमकल्मषं निष्पापं परं श्रेष्ठं निःश्रेयसं प्राहुरिति यत्तस्मात् । ते देवदेवपरायणानां तेषां स्वतः किं सुखफलत्वं फल अन्यथा पापाणत्वमपि निःश्रेयसः स्यादित्याशंकां परिहरन्नुपसंहरति। तस्मादिति। निराशिषः संसारविषयविमुक्तस्य मेरूकप्रस्था निरपेक्षस्य तस्य मत्प्राप्तिरानंदरूपिणी भवेदित्यन्वयः। यतो भक्तिविषयेण भक्तायफलं देयं सतः इति। यदि दद्यात् तर्हि भक्तियोगफलं मोक्षम

न यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ॥ योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥३२॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा ॥ स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वांछति ।३३। न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकांतिनो मम ॥ वांछंत्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ।३४। नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं ॥ तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ।३५। न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ॥ साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ।३६।।

पीश्वरः। भक्तियोगफलत्वेन न तद्गृह्णाति युरेवेत। कामिनो पि स्वयं कामान् भुंजते न फलात्मना ॥ तस्माद्विरागेप्यधिकादेवारवहिताद्धा। तस्मादाकात् मुक्तिफलाभक्तिलक्षणता धनस्याधिकानंदबुद्ध्यर्थः ।३६। भक्तियोगिनो रागिणां वै तेषां विषया गुणदोषोद्भवका स्फुरंतीति तत्राह नेति। कामित्वेपि तेषां भक्तिफलात्मना विषयभोगाभावात् गुणा विषयाः गुणदोषोद्भवका न भवंति कुतः समचित्तानां समत्वेन मायिकविहितकारणात्कद प्रियनिषिद्धवर्जनात्। एतदपि कुतः बुद्धेरिति। बुद्धेः प्रकृतेः परमात्मा कामानां भेदकहितकरणत्वस्य युक्तित्वादित्यर्थः। अनेनैषां वैराग्यमपि पु आधिक्यमित्युक्तं भवतीति तदुक्तं। कामिनोपि स्वयं कामान् भुंजते न फलात्मनेति ।३७।

१०५

कर्माणामपि योगिनां फलमाह। एवमेतानिति। कर्मयोगिनः क्षेमं विंदंति तत्र ज्ञानयोगिनो वैकुंठादि मत्स्थानं भक्तियोगिनो ब्रह्मतत्त्वापि मुख्यभक्तिभाजू ब्रह्म परमं ब्रह्म विंदंतीति। उत्तमो भक्तियोगस्ततो ज्ञानयोगस्तु मध्यमः। अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैको मुख्यभक्तिभाजूः। ज्ञानमप्यधिकं तेषां निर्वेन भक्तियोगिनां। उदेति भगवद्भक्त्यात्तद्वज्ज्ञानयोगिनः। भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं हरनं स्नेहात्मिका हि सा। तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतो धिकं। भक्तियोगततोप्यत्रः कार्यो बुद्धिमिरंजसे। यतः तारतम्यमवगंतव्यं। ।इति एकादशे विंशोध्यायः॥ ॥कर्मयोगिनां भगवत्प्रियत्वेन द्व्यदेशादिपूर्विरुत्थनपूर्वकं कर्मकरणप्रकारं वक्तु फलमिति अध्यायोनत्र कथितानां यागामप्यकर्मनुष्ठितां गतिमाह। य एतानिति। भक्तिज्ञानक्रिया न

एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंति मे पथः। क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ।३७॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे विंशोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान्। क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैः जुषंतः संसरंति ते॥१॥ स्वे स्वेधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः॥ विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः।२। शुद्ध्यशुद्धी विधीये ते समानेष्वपि वस्तुषु॥ द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ।३।

निकां भक्तिज्ञानकर्मयोगविषयां यथा गुणदोषौ मत्प्रियाप्रियौ पहितविहिताबहितकरणनिबंधनौ एवं गुणदोषमूलपुण्यपापनिबंधने शुध्यशुद्धी। अपि वर्तृनिधानविशेषतदभावरूपे। १। आसयणजात्यधिकतेदृतिं हर्वत्किानुवादसर्वशुध्यशुद्ध्यव्यवस्थामाह। स्वे स्वे इति। उक्तार्थायं ।२। पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु। द्रव्यस्य शुध्यशुद्धी गुणदोषौ च शुभाशुभे च मत्सन्निधानविशेषतदभावरूपत्वे न विधीयेते किमर्थमत उक्तं विचिकित्सार्थं शुध्यशुद्धिविवेकज्ञानेन पुंप्याधिकेन सुरवाधिक्यं भवतीति ज्ञापनार्थमिति। पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु। हरिसन्निधिकेरेयो द्विशेषस्य महान्भेदेति वचनात् ।३।

ना० ई
१०६

एतदेव विवृणोति धर्मार्थमिति। हुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्य धर्म्यं धर्मसाधनं धुरमुद्वहतां मया यात्रार्थं शरीरयापनार्थं।।४।। भूम्यम्बु इत्युक्तमेव विवृणोति भूमीति। स्थावरादीनामाब्रह्मपर्यन्तादीनां भूतानां जीवानामात्मना परमात्मना संयुताः शारीराः भूम्यादयः पंचधातवो महाभूतानि।।५।। पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि स्थावरादिब्रह्मान्तेषु धातुः परमेश्वरः यद्वा धातुः पृथिवी मितिश्रुतिः तस्य सन्निधान विशेषाद्गुणधैर्ये तत्सन्निधानविशेषात्तद्गुणधैर्येण भेदेन तारतम्यलक्षणेन विषमाणि नामरूपाणि विकल्प्यन्ते विधित्वेन कल्प्यन्ते व्यवहारयोग्या वि

ब्रह्म

धर्मार्थं व्यवसायार्थं यात्रार्थमिति चानघ। दर्शितोऽयं मयाचारो धर्म्ममुद्वहतां धुरं।।४।। भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पंचधातवः। आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः।।५।। वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि। धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये।।६।। देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम। गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणां।।७।।

योग्यानि क्रियन्ते विद्वद्भिर्मया चेति शेषः। किमर्थमेतेषां देहिनां स्वस्वलक्षणानां जीवानां स्वार्थसिद्ध्यै स्वस्वयोग्यपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमिति। आब्रह्मस्थावरादीनां आत्मतिलक्षणता न योग्यानामित्यर्थः तस्य स्मरणायेर जदिति वचनात्। यद्यद्देहे संहितं तत्तद्गुद्धतरं मतं।। खतः शुचिनमो विष्णुः सान्निध्यं च स्वभावतः इति वचनात्। देशादीनां स्मृतिस्मृतिलक्षणी मम मुखेन कृतं वचनमेव गुणदोषप्रयोजकं किंचिदित्याह देशेति। अयं देशोऽयं कालः एतद्द्रव्यमितीमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनात् देशादीनां गुणदोषौ विधीयेते। कर्मणां नियमार्थं फलसाधनार्थं।।७।।

राम
१०९

सत्त्वियाप्रियविवेकत्वेन गुणदोषविदो भक्तियोगिनो देवात्त्याज्यत्वेन भक्तियोगिनां स्थितिं विदधानो निगमयति। जातश्रद्ध इति। यतो मत्प्रियाप्रियानिर्बन्धो गुणदोषौ ततो मां भजेतेत्यन्वयः। कीदृशो भक्तियोगी आरब्धाददृष्टाद्विषयपरित्यागेऽनीश्वरो विशारदज्ञानेन मत्कथासु जातश्रद्धत्वेन सर्वकर्मसु निर्विण्णोऽपि कामान् विषयान् दुःखात्मकान्वेदयन्।।२८।। यः श्रद्धावान् प्रीतः सन् दृढालुः प्रेत्यापि भगवद्रूपास्तिं न मुञ्चतीत्यर्थः। अत एव दृढनिश्चयो भवन् विरोधिनः कामान् जुषमाणस्तु दुःखोदर्कानभिषिद्धान्कामान् गर्हमाणस्सन्नित्यर्थः। विषयसेविनो योगिनः कर्दमगर्ते पतितवत्तत्कदापि स्यान्नेनस्यादित्यर्थः तद्गुणफलमाह प्रोक्तेनेति। उक्तलक्षणेन भक्तियोगेन असकृत्सदा निरन्तरं मां भजतो मुनेः परोक्षज्ञानिनो भक्तियोगिनो हृदि स्थिताः अनभीष्टाः का

श्र

जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु। वेद दुःखात्मकान्कामान् परित्यागेऽप्यनीश्वरः।।२७।। ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः। जुषमाणश्च तान्कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन्।।२८।। प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः। कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते।।२९।। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि।।३०।। तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह।।३१।।

माः सर्वे निर्मूलं नश्यन्ति। नश्यन्तीत्यत्र हेतुर्मयि हृदि स्थिते प्रकाशमाने सतीति।।२९।। एतदेव विवृणोति भिद्यत इति। हृदयग्रन्थिः प्राकृतानां करणाख्यो बन्धः लिंगशरीरलक्षणः। अखिलात्मनि सर्वगते मयि दृष्टे अपरोक्षितस्सतीति शेषः।।३०।। यस्मात्सर्वकर्मणां विनाशो न किंचिदुक्तस्योपमर्दे उत्तरस्य अपेक्षितं भक्तियोगिनः सर्वपुरुषार्थो ततः तस्मादिह जीवशरीरे मदात्मनो मदेकचित्तस्य मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो ज्ञानवैराग्ये नापि श्रेयो न भवेत् वैराग्यात्तु तस्मादित्यन्वयः। नन्वेवं तर्हि ज्ञानवैराग्याभ्यां श्रेयः उक्तिः कथमित्यत आह यदिति। भक्त्यनुसारि ज्ञानवैराग्यं विना अन्यस्मात् ज्ञानवैराग्याच्छ्रेयो निषिध्यते दिवानीरागित्वेऽपि भुक्तिसंभवात्। रागिणोऽपि विमुच्यते देवात्सत्यत्र संशयः। रागाय नो दनायेवं वज्ञानं साधयन्ती श्वरैरितिवचनात् किं च स्मृते व्यवहारविषये दोषाय तामिन्नेतट्टे वनेः। हरिरेवसदाराध्यस्त्वस्थं देवतेरपीति।।३१।।

श्रमोन भवे

प
भजना।
तः

कीदृशा देशाः शुचयस्स्युरित्यत आह। कृष्णसार इति। ब्राह्मणानां कर्मकरणाय कृष्णसारो नाम मृगो देशानां शुद्धिः शुद्धिकरो भवेत्॥ कृष्णसारो यं देशमधिव
पि सति स देशः शुचिरित्यर्थः। अथ [illegible] कृष्णसारविधुरोऽपि देशः शुचिरिति निरूपयति। नदीसमुद्रगिरयः आश्रमाश्च वनानि च नगराणि च दिव्यानि साल द्र
ग्रामादयस्तथा॥ तेषां समीपगाश्चैव देशा योजनमात्रतः। कर्मण्यास्ते समाख्यातास्तदन्ये कीकटाः स्मृताः॥ तदन्येऽपि तु ये देशाः कृष्णसारो विनाः स्थलः।
कर्मण्या एव ते ज्ञेया इति वचनात्। उक्तस्यापवादमाह। कृष्णसारोऽपीति। कृष्णसारेऽपि सौवीरकीकटासंस्कृतेरिणेभ्योऽन्ये देशाः शुचिहेतुः। एषां स्थलवासोऽपि स्य
ने शुचिकरो नेत्यर्थः। खर्परादूषितो देशोऽसंस्कृत इत्युच्यते। तदुक्तं। यस्मिन् शुषिता खले रितिनि त्रापि विशेषोक्ती तु तुक्तं। खलेर ध्रुषिताश्चापि यदि सन्निरुधि
ध्रु

कृष्णसारोऽस्ति देशानां ब्राह्मणानां शुचिर्भवेत्॥ कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणो॥ ८॥ कर्मण्यो गुणवान्
कालो द्व्यंतः स्वत एव वा॥ यतो निवर्तते कर्म सदोषो कर्मकः स्मृतः॥ १॥

षिता। कर्मण्या इति विज्ञेया विष्णुलिंगा नियत्रैवेति। ईरणं देश। लावणिकं उषाद्वीपादिकाः। देशान्निरूप्य कर्मयोग्यं कालमाह। कर्मण्य इति। कर्मण्या इति
विज्ञेया इत्यादि वक्ष्यमाणसिद्धांत मर्थं इति प्रकटनाय कर्मण्य इति स्मृत्युक्तशब्दानुवादः। गुणवान् नाहनिस्थानकालः कर्मण्यः यज्ञादिकर्मयोग्यः सर्वादि वि
धः। द्व्यंतः स्वत इति। वा शब्देन द्वावपि योग्याविति विवक्षि। एवशब्देन तृतीयो नास्तीति निश्चीयते। द्व्यंतः कर्मण्यो वसंतादिलक्षणः स्वतः कर्मण्यः सं
ध्यादिलक्षण४ कालस्य गुणवत्त्वं नाम किं येन कर्म वर्तते इति। तं विविनक्ति यत इति। यतो यस्मिन्काले निषिद्धात्कर्म निवर्तते न क्रियते स कालः सदोषो नि
षिद्धः। अकर्मकः कर्मानर्हः निशीथादिलक्षणः स्मृतः। निशीथो मध्यमा रात्रिः राक्षसानां तु गोचरे इत्यादिना यतो दोषात्कर्म निवर्त्यते नेन दोषेणाश्रुक्तः का युतः
लः सदोषत्वादकर्मकः॥ २॥
तिथि।

पु॰ मा॰
१०७

ई अत्र

द्रव्यस्य शुध्यशुद्धी प्रकारोपि बहुविध इत्याह। द्रव्यस्येत्यादिना। ताम्रादेर्द्रव्यस्याम्लादिद्रव्यसंयोगेन शुद्धिः। भांडादिद्रव्यस्य तूच्छिष्टामेध्यसुरादिसंयोगेनाऽशुद्धिः महतां वचनेन च शुध्यशुद्धी स्तः। तद्यथा अभक्ष्यत्वं यतिपात्रत्वं च ब्रह्मबुनोदृष्टं। केषांचित्प्रक्षालनादिसंस्कारेण शुद्धिः गर्भयानमर्सस्कृतवाप्यादेः केषांचिदयोग्यापहृतगृहादिद्रव्यविप्रोषाणां कालतः शुद्धिः अश्मादीनां कालेनाशुद्धिः अन्नादीनां महत्त्वे श्वादिस्पर्शे स्पृष्टांशत्यागे नशिष्टस्य शुद्धिः अथ वा त्रस्याल्पतया अन्नत्वेन शुनास्पृष्टस्य तस्य शुद्धिः। अल्पस्यापि पापस्य पिपीलिकाहवेनादिरशुदित्वं नाम हतो द्रव्यस्य च धात्रशुद्धिः शक्त्या शुद्धिः शक्तस्य पुंसः तीर्थयात्रादिना ब्राह्मण वचनादिना वा शुद्धिः। अशक्तस्य ज्वरादिरोगपीडितस्य देवार्चनादिलक्षणेन नित्यकर्मानु (शुद्धिः संस्कारेण शुद्धिः १)

या द्रव्यस्य शुध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च। संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाथ वा॥१०॥ शक्त्याशक्त्या च वाग्बुद्ध्या समृध्या च तथात्मनः॥ न

अन्ये शुध्यंतीति हि तथा देशावस्थानुसारतः॥११॥ धान्यदार्वस्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणां॥ कालवाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः॥१२॥

ष्ठानेन शुद्धिः अशुद्धस्यापि महतां वा वाक्शुद्धिः अशुद्धस्यापि बहूनां वा वा तच्छुद्धिः बुद्धिरपि शुध्यशुद्धी हेतुस्तथाहि। सुरापानादि पापनिश्चये अशुद्धिः हरिकथाश्रवणादिषु पुण्यनिश्चये शुद्धिः। तथा समृद्धिः संपदात्मनः शुध्यशुध्योः कारणं महापात्रदोदिसर्व्ययेन। असत्यान्नदानगणिकादिभोगविषया समृद्धिः (द्ध)

श्रा अन्ये मांसविशेषाः सोमादिद्रव्यविशेषाः श्राद्धादिदेशस्यानुसारतः शुध्यंत्यशुध्यंतीति हि। तथा हि। मांसविशेषविध्यादुत्तरदेशे शुद्धाः दक्षिणदेशे त्वशुद्धा। तथा सोमादिद्रव्यविशेषयज्ञकर्मादीक्षावस्थायामेव शुद्धाः नान्यदा।११। पार्थिवानां पृथिवीविकाराणां धान्यादीनां युतायुतैः काला

स्फ्रो दिभिः शुद्धिः धान्यानां मयुतैनैकेन कालेन दारुपात्राणां मल्लांशं रवादीनां वयुताभ्यां मृत्तोयाभ्यां तंतूनामयुतेनकेवलेन तोयेन आज्यादिरसानां तैजसानां कांस्यादीनां वा युतेन अग्निना चर्मणां युताभ्यां मृत्तोयाभ्यां शुद्धिरित्यर्थः॥१२॥

१०७
नाम

यदमेध्यलिप्तं येन गंधलेपं च व्यपोहति तेन तस्य प्रकृतिं भजते तत्तस्य वस्तुनस्तच्छौचं शुद्धिरूपदिश्यते॥१३॥ कर्मांगभूतशुद्धिप्रकारमाह स्नानेति। अवस्था यौवना
दिलक्षणा वीर्यं माहात्म्यं शक्तिर्वा संस्कार ऊर्ध्वपुंड्रादिधारणं कर्म नित्यसंध्यावंदनादि मत्स्मरणात् आत्मनः शौचं च मनसः शुद्धिं कृत्वाभिसणं
कर्माचरेत्। मदभ्यासान्मध्यानात्प्राप्त इव व्याख्यापेन स्वमंत्रस्य परिज्ञानं समापादनीयमिति विशेषः। कर्मणः शुद्धिरूपमित्यतउक्तं। कर्मेति। मदर्प
णं बुद्ध्यार्पणमस्थिति। एतैः साध्यं किमत आह। धर्म इति। धर्मेण शुद्धिलक्षणः संपाद्यते तत्राधिकारिण आहार्यशुद्धिरिति। विपर्ययैर्मदर्पण्यमकुर्वाणैरत
शुद्धिरेतैरधर्मः पापलक्षणः संपाद्यत इत्यर्थः। ओतरः सन्निधिर्विधिर्द्वयोः आद्यः सन्निधिरेव वा द्विविधिः सन्निधिः प्रोक्तः शुद्धिमो बाह्य उच्यते। स्नाना
दिकृतस्त्वांतरः स्यात्स्मृतिमार्जनं योगाभ्यासेन तन्वनेन संनिधानार्थं बुद्ध्यार्पणं कृतं स्यामिति ज्ञायते॥१५॥ हस्तोपि भगवदर्पणं कर्तव्यमन्यथा। क्रमाद्धान्यकृतोभ्या
ता गमौ शस्त्र्यामिति भावेनाह। क्वचिदिति। क्वचित्कर्माणि विहितत्वेन गुणोपि दोषः स्यात्। मद्भक्तेभ्य केनानर्पितत्वेनानुष्ठितत्वादंतवादिति शेषः। अपि वि

अमेध्यलिप्तं यद्येन गंधलेपं व्यपोहति। भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचमुपदिश्यते॥१३॥ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः। मदभ्यासान्मनः
शौचं कृत्वा कर्माचरेद्द्विजः॥१४॥ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणं। धर्मः संपाद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययैः॥१५॥ क्वचिद्गुणोपि दोषः स्या
द्दोषोपि विधिना गुणः॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते॥१६॥

धिना अन्नमयोपि न दूषणं भक्ष्यनिषेधविधिना दोषोपि गुणः स्यात्। यथेदंश्यवृत्रहत्याप्यहपि न। रायणार्थी निजजनकत्वात्। ननु गुणदोषविधाननियमः कथमत्रा
ह। गुणेति। गुणदोषाभ्यामर्थे नियमः स्वर्गनरकादिफलनियमस्तो गुणदोषौ विदंति जानंतीति तद्भिदः। मनुष्यादयस्तेषामेव बाधते क्लेशकरो भवति भय स
साध्यत्वात्। एवं शास्त्रेनातिर्यगादयो वा व्यवस्थिते श्रुत्यर्थज्ञानगर्भाभावात् तेषां अतो मनुष्यादीन्प्रति विधीयमानौ गुणदोषौ भगवदर्पण्या भावेन नरकादि स्वर्ग
फलंदत्त इति अतउक्तं तद्विधानं। तद्भिदामित्यनेन मनुष्यादिष्वपि शुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदज्ञानतां महाज्ञानजो दोषो मूर्खाणां तिर्यगादिनां तदभाव
श्चोतिरस्कृतं। अर्थात्तुर्दशाहर्ध्वं येन विशुद्धशुभाशुभं। तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपीतितिरश्चां निष्क्रियाशंकेन दोषोस्तीनो भवेत्। गुणोपि नैव
कश्चित्स्यात् यतो ज्ञानवर्हिष्कृता इतिवचनात्॥१६॥ जो
र्य

ए.भा.
१०८

गुणदोषनिमित्तं चापि यथा न स्यात्तं प्रकारं वक्ति। समानेति। अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणे मद्यपाने नीचानां योग्यकर्माचरणे पातकं न स्यात्। तथा शूद्रम् अपतिता विप्रादयो येन कर्मणा पतंति तेषां न तु समानकर्माचरणेन मधुरापानं तस्य स्त्रीणां लिंगनादिकं देहस्याग्निवद्दोषलक्षणं न कर्मपातकं न भवति। तथा शयानः भूद्रस्थ ब्राह्मणादि पाणित्यहेतुभिः लशुनभक्षणादिभिरधो न पतति। अधर्मत्वे विशेषणात्सुरापानादिभिरेव पतति कुतो न पतती त्यत उक्तं। औत्पत्तिक इति। तस्य शूद्रस्य लशुनभक्षणादिलक्षणो गुणैरमुख्यैः कर्मभिः संगः औत्पत्तिकः स्वाभाविकोपतस्तस्य स्वाभाविक एव कर्मणि पतती सर्वथा त्रैवर्णिका संवरेत वेदकर्मप्रवर्तनात्। शयानः शूद्र उद्दिष्टो वेदकर्मा प्रवर्तमानात्। न तस्यापत्यं जो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्तनात्॥

समानकर्माचरणं पतितानां न पातकं॥ औत्पत्तिको गुणः संगो न शयानः पतत्यधः॥१७॥
यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः॥ एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः॥१८॥

ई यथा मुवर्णस्य मलं मुक्तं तां वस्यैनैव तत्। एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषता मियात्॥ मलं तु तस्यापि मलं यथैवं शूद्रजन्मनः। स्वधर्मस्य निरूपस्य स्वरणं दोषदं मतं॥ इति वचनात्॥१७॥ किंच तु नो कृते न सर्वतोप्यभिमानपरित्यागेन श्रीनारायण समर्पणेन समस्तदोषनाशकरमित्याह। यतो यत इति। यतो यतः कर्मणो नाहं कर्तेति निवर्तेत अहंकाररहितस्सन् यद्यत्कर्म परमेश्वरार्पणबुध्या करोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्कर्म संबंधकं न स्यादित्यर्थः। तत्कर्तव्यतया बुध्यवतारार्थं स्तौति। एष इति। एवं परमेश्वरसमर्पणलक्षणो धर्मः क्षेमः संसारमुक्तिहेतुः। नन्वेवं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मवेत्ता स्यादेव॥१८॥

१०८
राम

११९ भा॰उ॰

दोषियोगुणवत्वेनस्तूयंते विषयाः सदा। असतां संगतैस्तेषु दोषाः श्रोतुं सुदुर्लभाः। अतो नित्यगुणध्यानान्न कुत्रापि प्रीतिमान्भवेत्। अतस्तत्र भवेत्का
मः कामिनं कलिराविशेत्। अधर्मोऽज्ञानरूपेण कलिना विष्टदेहिनः। सत्त्वं क्रोधो दुर्विषहस्तमसि व्याप्यते। अंधे तमसि मग्नस्य चेतनेंद्रियसंततौ। सुख
मुभयशक्तिर्यस्ता विनश्यति सर्वदा। तदा शमूतभावेन स्यद्दुःखं तु तेन रः। सर्वात्मना तु तं श्रेशक्तस्य दुःखं विवर्धते। अमूर्छितस्यैकवेलं मूर्छनं तु स्वर
निवब। दुःखार्त्तस्य विषयावेष्टा आत्मानं परमेश्वर। यथा वह्नितिपतित स्तमस्यंधेकदा वन। वक्ष्यं दृश्यते नित्यं निष्प्रयोजन जीवनैः। नित्यदुःखप व
रीता मुर्छंति वश्यस्य सितस्यपीति वचनाद्दाशुरु विषयो यमिति ज्ञायते। २२। श्रुतिविहितत्वात् स्वर्गादिविषयेच्छा सतोऽस्त्यादित्या शंक्यान्तद्विषयेच्छा तु
नस्वर्गादिविषयः स्यान्नित्यं दुःखहेतुत्वेन न तत्रेच्छा कार्या श्रुतिर्भैषज्यरोचनार्थं भिक्षुदंडदानवत्स्वर्गादिवादिनी मुख्यतो मुक्तिपरेत्याह। फलश्रुति

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं। श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्य रोचनं। २३।

रिति। इयं फलश्रुतिः मोक्षफलश्रावकत्वेन चरितार्थत्वात् न स्वर्गादिकुसुमश्रुतिः तथात्वे वेदस्यानर्थहेतुत्वं स्यात् अतदुक्तं स्वर्गादिकामनस्युक्ते खेहि
किंचपि सज्जेत तैश्चापि देवकसेभ्यो विशेषं वाभिवांछति। ततस्तु मसिपातः स्यात्ततो वेदः कथं हितं। का म्यत्वेनाभिवक्षीत सर्वज्ञान श्रुतिवेदं तिवच तात्रू।
नात्। तदुपपादयति नहीति। नास्माकं स्वकाशीर्चुयो मोक्षाख्यं तदेव रोचयति कामयति। स्वर्गादेर नित्यत्वादिदोषज्ञानान्मोक्षस्य दोषत्वाज्ञाना
च्चिति भैषज्यरोचनीप्रतीक्षुदंडंददाती तियथा। तथाहि वेदुत्तमस्य मंदाधिकारिणः श्रोतुर्विवक्षया भिमुखीकरणाय प्रोक्तं। ननु तत्र तात्पर्ये विवक्षया।
मंदाधिकारिणो नित्यं तत्सेवं प्रती क्षितुं। मोक्षे नशक्यते धैर्यात्ततः स्वर्गादिकं वदेत्। स्वर्गादिप्रत्यक्षफलतां ज्ञापयित्वापि मोक्षदं विरक्तं कुरुतमा ज्ञानं
नां नित्यो वेदः प्रवर्तते। इक्षुदंडं ददाती तियथा भैषज्य रोचनं। एवं मंदे सूत्रमेषु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते इति वचनात्। २३।

नित्योत्सूमो क्षमाहात्म्यमुच्यते ११९

यु
फलश्रुतेर्मोक्षैकार्थत्वे युक्तिमाह। उत्पत्त्येति। उत्पत्त्या स्वभावत एवात्मनोऽनर्थहेतुषु कामादिष्वासक्त मनसो ये मर्त्यास्तान्नृ वृजिनाध्वनि संसारे भ्राम्यतो नर न
स्वार्थमविदुषो जनास्तेषां स्वार्थोपायं बुधो ज्ञानं च वेदस्तेषु न नियुज्यात्। नियुज्यान्न दद्यात् ते दुर्नयवाक्य वदंतं प्रमाणं स्यादित्याशयेनाह। कथमि ये
ति। विषयामिमानिवेशेन तमो विशतस्तान्पुनस्तेषु विषयेषु वेदः कथं युंज्यात् न कथमपि युनक्ति। उक्तं न वाक्य सान्यप्रातिभयादिति शेषः।
कोमादिषु नतात्कं भान्नइति वा पदच्छेदः। तथा वेदवाक्यमिज्ञोति। २५। स्वमतं प्रदर्श्य सुरमतं दर्शयति। एवमिति। केचिदन्तुरपक्षीयाश्च वेदस्यैव मु मे
क्ते व्यवस्थितं निश्चयमविज्ञायफलश्रुतिः फलं मोक्षस्तद्विषयां श्रुतिं कुसुमितां स्वर्गविषयां वदंति। अत एव वेदज्ञा इति एतदेवोपपादयति। कामिन

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोनर्थहेतुषु। २४। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि।
कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। २५। एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितामवेदज्ञा वदंति हि।
। १६। कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः। अग्निमुग्धा धूमितांताः स्वं लोकं न विदंति ते। २७।

इति। कामिनो निषिद्धकामिनः। न तु योग्यकामवंतः निषेध्याः। अयोग्यभार्यापुत्रादिकामितानर्थसाधिनी। योग्यकामादेः प्रीतिरतो ब्रह्मादयो
मताः। भार्यापुत्रादिसंयुक्ता वासुदेवमुपासत इति। प्रमाणात्। एवंविधा असुरा एव भिन्नैव कृपणादिशब्दाः प्रयुक्ताः। ननु स्वर्गकामश्रुतेः स्वर्गादि
धिनस्य एवार्थत्वात् कथं पुष्पेषु फलबुद्धय इति निंदा क्रियते इत्यत आह। स्वंलोकमिति। स्वं लोकं स्वाश्रयं परमात्मानं न विदंति। अनेन स्वर्गकामस्य
दार्थमपि न विंदंतीति गतं। नित्यानंदो हरेर्भक्तिर्ज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः। पुत्रभार्यासवित्ताद्यं सर्वं मोक्षगतं फलं। उद्दिश्य स्वर्गकामस्य य
जनं श्रुतिचोदितं। तदविज्ञाय पुष्पाख्यमनित्यं स्वर्गमिच्छवः। यजंति मंदमतयो वेदवादपरायणा इति माध्वेन स्वर्गशब्दविवरणात्। स्त्री मिथो
मानैर्वा नातिमिवर्णितस्याद्धिश्रमानं। २७।

अग्निमुग्धा इति। मामविज्ञाय अग्निरेवेज्य इति मुग्धाः मिथ्याज्ञानिनः। प्रत्यक्षस्य फलमाह। धूमेति।

मिथ्याज्ञानिनः प्रत्यक्षस्य फलमाह

पुष्पस्वर्गादिवत्तस्य च न मे दर्शनं ।।

कोसावीश्वर इति तत्राह । न ते इति । ये तु उक्थशस्त्राः शास्त्रं येषां ते उक्थशास्त्राः अंधे तमसि पातयित्वा प्राणेन तर्पयं असुतृपः केवलेंद्रियारामास्ते यं इदं यतः इदं जातं हृदि स्थं मां न जानंति । विष्णुभक्त्या वायुरुच्छास्यते तं मत्यास्तिक्षिप्य विष्णुभक्त्या विमोक्षाय प्रापयित्वा सुखं नयेदिति च । अज्ञानं निदर्शयति यथेति । यथा नीहारचक्षुषः नीहारावृतदृष्टयः पदार्थान् यथावन्न विंदंति तथा ते मे मतमविज्ञाय मोक्षाख्यं फलं मत्वा स्वर्गादिवचनं अमुष्टु असुराणामयं स्वर्गादिः पुष्पात्मकं वेदवादिनां हृदिस्थं यामि वेदो विष्णुप्रयोजक इत्येतत्सिद्धं । अविदित्वा । ततः किम त्राह । परोक्षेति । परोक्षं मं अंधंतमः न द्विविषयः तत्र आमयोग्यः आत्मा वे स्वप्न येषां ते तथा अंधं तमः परोक्षं च पंचकष्टं तथोच्यते इति वाक्य सिद्धं । कामि

न ते मामंग जानंति हृदिस्थं य इदं यतः ।। उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ।। २८ ।। ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।।
हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ।। २९ ।। हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया । यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्
खलाः ।। ३० ।। स्वप्नोपममसुं लोकमसंतं श्रवणप्रियं ।। आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान्यथा वणिक् ।। ३१ ।।

नः कृपणा इत्यादिनैवंविधा असुरास्वयं तेउक्ताः इदानीं स्पष्टयति । हिंसायामिति । अयं भावः ये कामिनः तेषां असुराणां यदि यदा हिंसायां
कामः तदा यज्ञ एव न चोदना । यद्यदात्मनो हिंसा नित्यसुखरहितं सितु मिष्टं तत्तद्धितमिति कृतर्कैः प्रतिपाद्य यज्ञे प्रीतिं प्रापयंति । आसुर्यो वि
हितां हिंसां विहितत्वेन वर्णयेत् । आसुरा याज्ञिकाः सर्वे नारायणपराङ्मुखा इति वचनात् ।। २९ ।। एवं प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या आसुरत्वं स्पष्ट
मित्याह । हिंसाविहारा इति । आलब्धैर्हिंसितैः ।। ३० ।। अमुं लोकममुष्य यज्ञसंतमनित्यं । अर्थहानिरेवैषां न त्वाभीष्टप्राप्तिरित्याह । आशिष इति । हृदि स्व
गाशिषः संकल्प्य आस्यामहे इति निरूप्य बाणिग्यथा तथा अर्थान् मुंचंति ।। ३१ ।।

विपक्षे बाधक मनर्थलक्षणमाह । विषये इति । अयमर्थः । भगवदर्पणबुद्धिराहित्येन क्रियमाणं कर्म शब्दादि विषयेषु गुणबुद्धिं जनयति मृगतृष्णिका
पयः प्रमितिवदनु निरंकुशस्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखसाधनत्वध्यानात् तेषु स्नेहलक्षणः संगः स्यात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्यात् इच्छातः
कलिः कलहः स्वैर विधाती चेतनधर्मज्ञान द्रावणहेतुत्वधर्मीज्ञानात्मा विशति ।। १९ ।। कलेरावेशात् स्वाभीष्टप रिपंथिषु सत्सु दुर्विषहः क्रोधः स्यात्त
दनु द्वेषानंतरं तमो मोहो वर्तते । ततस्तमसि मग्नस्य पुंसः व्यापिनी द्रुतं सततं चेतना सुखानुभववश क्रिस्तमसा दुःखोद्रेकेण ग्रस्यते नष्टा भवति । तया
तु भगवन्नामास्मरणेन जंतुः स्वसुरो जीवः शून्याय दुःखनाशाय कल्पते तेनित्य स्वाहितनस्य नस्वरूपेण नाशः किंतु सर्वात्मना सुखनाशएवेत्याह । तत

विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् ।। संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणां ।। १९ ।। कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ।।

तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी ततः ।। २० ।। तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते ।। ततोस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृत
स्य च ।। २१ ।। विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरं ।। वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् ।। २२ ।।

इति विपादेव वार्थे । ततो मूर्च्छितस्य अंते मः पतनानंतरं अस्य मूर्च्छितस्य दुःखसमुद्राभिभूतत्वेन निःसंज्ञस्य स्वार्थस्य सुखस्य विभ्रंशः स्वरूपतो हानि
र्भवति ।। २१ ।। न केवलं सर्वोपनास्तु सुखस्य नाशः नस्य निरतिशयदुःखमपि भवतीत्याह । विषयेति । विषसाम्यं यान्तीति विषयो दुःखं तस्याभिनिवेश
नेन मुद्रेकेण आत्मानं न वेद । अपरं च ति योगि र्वन वेत्ति दुःखानुभवमंतरेण न किंचिदित्यर्थः । स्वपर विषयज्ञानं नास्ति च शून्यत्वादप्रवेश
आपन्न इति तत्राह । वृक्षेति । भगवद्भागवतद्वेषातिशयेन नित्यतमः पतितो निरंतरं दुःखमेवानुभवन्नयमकिंचरो रविरतं दृष्यमानो वले नरक्ष
जी विकया वृक्षजीवनं धर्मेयं जीव इति प्रयोजने प्रवृत्तवया दुःखपरीतासुः इति वक्षुसन्नास्तेत्यर्थः ।। २२ ।।

ए.भा.
१११

स्वर्गादिपरस्य वेदस्य मुक्तिपरत्वं कथं घटत इत्यत्राह। वेदा इति। स्वत एव ब्रह्मस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्मा विष्णुः स एव विषयो येषां ते ब्रह्मात्मविषयाः। वेदाः नारा
यणपरा वेदा इत्यादेः। ब्रह्मत्वं च ऊर्णनाभोक्तात् घोषरूपत्वात् एव तु। स ब्रह्मात्मा समुद्दिष्टो वासुदेवः सनातन इति च। अनेन ब्रह्मात्मशब्देनोपलक्षणं मोक्षपर
त्वमविश्रुतं वेदस्येति ज्ञायते। उक्तशंकायाः परिहारः कथमायात इति अत उक्तं त्रिकांडविषया अपीति। यद्यपि आपाततः कर्मकांडविषया अधिकारिभे
देन प्रतीयंते तथापि तत्तदधिकारिणां कंडिकाद्युपरत्वं विहाय ब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारा मोक्षपरत्वं स्पष्टमिति भावः। सर्ववेदानां ब्रह्मात्मपरत्वं सत्यं
येन मुखतः किमिति न प्रतीयते इत्यत्राह। परोक्षेति। किमनेन प्रयोजनमत्राह। परोक्षमिति। परोक्षप्रिया इव हि देवा इति श्रुतिः। च शब्दात् मद्भक्ता
नां देवादीनां प्रियमित्यर्थो गम्यते।।३५।। परोक्षत्वात् मत्प्रसादं विनोक्तार्थो दुःखबोध इत्याह। शब्दब्रह्मेति। तर्हि निरधिकारित्वादुपेक्षा द

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया अपि।। परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियं।।३५।। शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयं।। अनंत
पारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत्।।३६।। मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानंतशक्तिना।। भूतेषु घोषरूपेण बिसेषूर्णेव लक्ष्यते।।३७।। ये

दिश इव ध्येयो न हृदुक्तं प्राणेति। अत्र प्रमाणादिशब्दैः ब्रह्मात्मादयो विवक्ष्यंते। प्राणेंद्रियमनोभिः मीयते ज्ञायत इति प्राणेंद्रियमनोमयं। मेयत्वा
न्मय उद्दिष्टो वेदः प्राणादिभिः स्वेदिति वाक्यात्। वाक्यत्वेन पौरुषेयत्वेन च लौकिकवाक्यवदनित्यं परिमितत्वं नेत्याह अनंतेति। अंतो विनाशः उ त्वं
द्दिष्टः पारः परिमितिस्तथा। अनंतपारो वेदो यैताभ्यां रहितो यतः इति वचनमत्रोदाहृत्यार्थो न कल्प्यः। समुद्रवदित्यनधिकारियोपेक्ष्यो न
तु तन्माधिकारिण इति।।३६।। वेदस्य प्रतीयमानोर्थो न चेद्व्याख्याभावेन वैयर्थ्यमापन्नमत्राह मयेति। अनंतगुणपूर्णत्वात् भूम्ना ब्रह्मादिशब्दवा
च्येन मयोपबृंहितं मत्प्रतिपादकत्वेन स्थापितं। किमत्र प्रमाणमत्राह भूतेष्विति। भूतेषु घोषरूपेण लक्ष्यते। कथमिव बिसेषूर्णेव सूक्ष्मतंतुरिवेति।।३७।। १११

प्राणादिभिर्मीयत इत्युक्तं तं प्रकारमाह यथेति। यथोर्णनाभिः हृदयादूर्णामुद्वम्य मुखाद्बहिः निष्कासयति पुनर्ग्रसति च। एवं घोषवानाकाशगुणशब्द
सूक्ष्मरूपो बहुलान् छंदांसि मीयंते नेनेति छंदोमयो अमृतमयो मत्प्रसादेन मोक्षहेतुः प्राण आत्मा स्पर्शो विष्णुश्च तं रूपयति प्रकाशयतीत्यात्मस्पर्शरूपिणात्
नं स्यमनस्तेन स्वमनसा सहस्रपदवी महत्तरूपविषयांश्च ॐकारे त्रिमात्रा अनंतमात्रावसाने प्रणवे व्यंजितां स्पष्टव्यक्तां तद्यथा स्वरान् स्पर्शान् [illegible] यि
वर्णैः अलंकृतां गुप्तदर्शनादिभेदेन विचित्राभिः नानाविधाभिः भाषाभिरिति संख्यातास्ताभिर्विततां श्रुतरूप्रैः स्थात् चतुर्वर्णाधिकैः छंदोभिः गायत्र्या हृ
दि छंदोभिश्च विततां अनंतपारां विनाशपरिमाणरहितां बृहतीं श्रुतिं हृदयाकाशात् सृजति उच्चारयति रुद्रादिभ्य उपदिशति पुनः कल्पांते स्तु
स्मिन्नेवात्मन्याक्षिपते निदधातीत्यन्वयः। चतुरुत्तरत्वमिति नियमो जगत्यंतानामेव। गायत्र्या उष्णिक् चतुर्वर्णाधिकेत्यादि चतुरुत्तरा जगत्यंतना
मेव चतुरुत्तरत्वनियमः। ॐ ऋष्यादि विष्णुरूप्यस्पर्शो नास्पर्शो विष्णुरूप्येति तस्यप्रकाशकं नित्यं नमस्ये प्रणवमिदं ब्रह्म।। प्राणरूपेव मनो नित्यं वासुदेवं प्र

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात्।। आकाशाद्घोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा।।३८।। छंदोमयो अमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः।।
ॐकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां।।३९।। विचित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुरुत्तरैः।। अनंतपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयं।।४०।।

काश्येरिति च। श्रीधरैर्येनेन छंदांसि प्राण छंदोमयुक्तत इति च। त्रिमात्रमादितः कृत्वा यावद्वा अनंतमात्रकाः। प्रणवास्ते विभेदेन ह्यनंताः परिकीर्तिताः।
रे एकमात्रेत्वराः सर्वे वासुदेवाभिधायकाः। तेषां सौख्यलेखं पाद इति सर्वविदः प्रकीर्तिताः। ॐकारोपितास्तस्मात्सदोच्चार्यो हरेः प्रियो इति उक्तार्थ न्नि
स्पु प्रमाणं। गुप्तदर्शनभाषैव भाषास्वेव समाभिका। तिस्रः स्तुलभाषाश्च त्रिरेकैकाश्चतुर्विधाः पुनः। गुह्यदर्शनसंता वर्गाद्यभेदात्तथापरा। एवमादिकमेणेव
लेकाशीति विभेदिनः। भाषास्तत्र च गुह्याच प्रसिद्धाध्यक्षनन्विताः। गुह्या यथा तत्परेवांधोमणिमित्यादिकाश्च सा। दर्शनान्य वलैबे वस्तुस्फ्यादि
नांतुया। बहुश्रुति विरुद्धेतु परेत्कादर्शनात्मिका। अंते निषिद्धसंयुक्ता भस्मस्नानादिका च सा। यथा प्रदर्शमा नार्थाः समाधिः सात्त्विकीरिता। विष्णुड
री परम इत्याघात वा विद्ध् ईरितेति वचनात्संप्रदायज्ञो गुरुवरणशरण्ये वपुरुषैर्ज्ञेयो मनार्थ इति। भस्मस्नानविधानं श्रुत्युक्तं दर्शनानुगं। भस्म
स्नानं ततोग्राह्यं विधानं तु नृसिंहगं इति वाक्यादेते निषेधयुक्तत्वात् भस्मस्नानादरोपि कर्तव्य इति।।३८।।३९।।४०।।

ना

गायत्र्यादिछंदसां क्रमोपि न छंदो वै विन्याद्युत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिक्येनाह। गायत्रीति। छंदस्तु नवधा तेषु जगदित्यु च्यते बुधैरितिवचनाज्जगत्याम छंदो नव
पादात्मकमित्यर्थः॥४१॥ मुख्यप्राणोपि मत्प्रसादादेव वेदार्थं जानाति मुख्यतः सर्ववेदार्थं तत्त्वं महमेव जानामीत्याशयवानाह। किं विधत्त इति। विक
ल्पयेत् विविधरूपत्वेन कल्पयेल्लोके विद्वज्जन मध्ये मदन्यः कः पुरुषः इत्यस्याः श्रुतेः हृदयं तात्पर्यार्थं वेद न वेदेत्येको वायुर्मत्तोन्यो नेत्यर्थः॥४२॥ तं
ध्यामुपासीतेत्यादिः संध्योपासनादि विधिलक्षणमर्थं मंत्रेणान्यमर्थं भगवान्कथयतीति तत्राह। मामिति। संध्यामुपासीतेत्या दिविधिलक्षणेन वेदो मा
मुद्दिश्य विधत्ते। संध्यावंदनादेर्मद्विषयत्वात्। ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादेः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेखिलमित्यादेश्च। सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिः सत्यत्वादिगुणवाचको वेदः सत्यत्वादिगुणविशिष्टं मामभिधत्ते। चत्वारि शृंगा इत्यादिवेदो वाच्यत्वाद्यागारूपो मां विगत्य
मि

त्य

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च॥ त्रिष्टुब्जगत्यतिछंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट्॥४१॥ किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत्॥
इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन॥४२॥ मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्य इत्यहं॥४३॥ ॥

नूद्य वक्तीति मां विविधं कल्पयित्वा वासुदेव संकर्षणादिरूपविशिष्टत्वेन ध्येय इति। न सुरां पिबेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्याद्यपोह्य भोगेषु
रैश्वर्येषु इति धातोः सुरैश्वर्यादिमद्गुणानां पानं ममत्वादिभिश्चिंतनं विदध्यादिति बाह्मणेन विष्णुना स्थीयते चिंतनमित्यादि मदभिप्रायो धनिवे
ध्या तानमेव लोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनं वेदता त्पर्यार्थः इत्यस्याः श्रुतेः हृदयम हमेव वेद वेदान्तिगतेन। चयः वि भिमागे हरेः अत्र वामिध्यं
ते निचत गुणाः। विकल्प्येतैवं कुत्वं चाप्ययोहेतु तदपिचय। उच्यते सर्ववेदेषु तज्ज्ञ वेद स एव हि इतिवचनात्। सुरा हरेः गुणाः प्रोक्ता स्तेमेष्य इति चिंतनं
सुरापानमिति प्रोक्तं तन्न कुर्यात् कथंचन। आत्मको विष्णुरुद्दिष्टः सनातनी त्यभिचिंतनं ब्रह्महत्या समुद्दिष्टं तां न कुर्यात् कथंचन इत्यादिवाक्य
थैः चिंत्यो विष्णुर्बुधैर्जनैरितिवचनाच्च॥४३॥ द्य

११२

संतु वा पितृभूतपती नांयक्षारोरक्षोराः इत्यादि देवतान्येकाः कथमित्या शंक्य यथा सत्त्वदर्शनाभावादित्याह। रज इति। एवं त्रिधाप्यान्ति कास्ता मसराकुत। विष्णुं
विहाय यमेदेवान्पितृन्भूतेशाभेव वांसाम्येन वा एव्यं तितेत्याभ्युराग एवं इति स्मृतेः तेषु अपि विशेषोस्ति। तामसमा विकांस्तामसराजसास्त्व
सतामसाइति तत्रे तेसर्वेद्रमुख्यान्देवादीन् मां वायथोपासते रजः सत्त्व तमो निष्ठा रजः सत्त्वतमोजुषो भवंति। कथं तामस सात्त्विकव्रताः किं
वित्स्वर्गादिसुखं वा पेतानि सदुःखो द्विकोन्लोकानुजुषते। तामसराजसव्रताः केवलं निरय दुःखाकुल लोकान्। तामस तामसव्रताः अंधतमो सि
दुःखाविलान्लोकान्सेवंत इत्यन्वयः। तामसे बुधुयेस्तवानिरयभुरास्तेष्वेवर्गादिस्तुकास्तमो निष्ठास्तुतेस्मृताः केवलं निरये निष्ठा
इ

रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः॥ उपासत इंद्रमुख्यान्देवादीन्न यथैव मां॥३३॥ इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि। तस्यांत
इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः॥३४॥ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां। मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्तापि न रोचते॥३५॥ ति

येनेनामसराजसाः। अंधे तमसि ये निष्ठास्तेवैतामसतामसाः। एवं त्रिभेदयुक्तास्तु याज्ञिकाविष्णुवर्जिताः इत्यनेनत्रेविध्यं जगत्। एकोनिष्ठो कथं
यवस्थायांन्योनिवृत्यर्थं विया इति वचनाद्रज आदिव्रतयुक्ता रजआदिलोकांश्च प्रार्थयंत इत्यर्थः॥३३॥ तत्प्रार्थनाप्रकारमाह। इष्ट्वेति। रंस्यामहे
रंसुरमणः इह भूमौ। अनेनापथ्योपासनं दर्शितं नित्यानंदन लक्षणमोक्षाकांक्षानुगुणोपासनं तदाभावात्॥३४॥ अयथोपासने निमित्त
माह। एवमिति पुष्पितया स्वर्गादिपुष्पविषयावाचाव्याक्षिप्तमनेयेषां तेन तथा तेषां। मानिनां अतिस्तब्धानामिति विशेषणद्वयेन मनःस्त
मीवीनत्वजनकत्वज्ञानगुर्वादिसेवापि दूरी भूतेति ध्वनयति॥३५॥

कषयइतित्वयोक्तत्वात्कर्थंबुपक्षेषु युक्तिरंकानकोर्थेत्याशयेनपरिहरतियुक्तंपइति। यथाब्राह्मणावेदविचारकुशलास्तथायोभाषंतेसंक्षेपविस्ताराभ्यांव
दंतितिनथासर्वेष्वपक्षेषु युक्तयःसंतीत्यन्वयः।खकपोलकल्पितत्वेनवदतांमतंप्रमाणंकथंस्यादितितत्राह। मायामिति। मदीयांमायांममसामर्थ्य
मुद्गृह्यआलंब्यनानाविधांतत्तत्संख्यांवदतांऋषीणांमतंकिंनुदुर्घटंकिमनुपपन्नंसर्वमपिप्रमाणमेवेत्यर्थः।विष्णोःसामर्थ्यमाळंब्यतत्वसंख्यांमुनी
श्वराः।वेत्तुहिंनिदविज्ञानमविवदंत्यस्वबुद्धयः।तत्रापिकारणंविष्णोःशक्तिर्यस्याविकारतश्चअव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते।विरुद्धकल्पनंनत्ववासु
देवैकनिष्ठया।निरहंकारयानस्येद्विवादेकाश्रयंहितदितिवाक्याच्छ्रीनारायणसामर्थ्यमेवमायेत्यनेनाभिव्याख्यातमिति॥५॥नतुमामाणिकंचेत्किमि
तिविप्रतिपद्यंतेइत्याशंक्यतन्मततत्वापरिज्ञानादितिभावेनाहनैतदिति।त्वंयथाथ्रएतदेवंनभवतिदुष्टत्वादहंयद्वच्मितत्तथानिर्दोषत्वादितितदाव
त्यविविदंत्यलबुद्धयइत्यत्रापिमच्छक्तिरेवहेतुरित्याह।एवमिति।तत्रापिकारणंविष्णोःशक्तिरिति।६।सत्वादिभेदेनयास्तास्तिबहुवचनं।यासां

श्रीभगवानुवाच॥ युक्तंचसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा।मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटं॥५॥नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मि
तत्तथा।एवंविवदतांहेतुःशक्तयोमेदुरत्ययाः॥६॥यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदं।प्राप्तेशमदमेप्येतिवादस्तमनुशाम्यति॥७

मच्छक्तीनांसकाशाज्जातादव्यक्तादितत्वानांव्यतिकराद्धिरामनसोयोविकल्पःविरुद्धकल्पोमिथ्याज्ञानलक्षणःसएववदतांविवदमानानांपद
मास्पदआसीत्।तत्वसंख्याविवक्षाभेदेनबहुविधोन्मनोविकाराद्भवतीत्यर्थः।यस्याविकारतश्चअव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते।विरुद्धकल्पन
मितिकिंतदनुविकल्पोपशमइत्यतआह।प्राप्तइति।दमइंद्रियनिग्रहः।तद्द्वाराशमेप्राप्तेमन्निष्ठायांप्रवृद्धायांसविकल्पोप्येतिनिवर्ततेतमनुविकल्प
माश्रमितरंविवादोपिशाम्यति।तदुक्तंवासुदेवैकनिष्ठया।निरहंकारयानश्येद्विवादेकाश्रयंहितदिति॥७॥

विवादैकाश्रयंहितदिति१

११२
राम

तत्वानामनेकविधसंख्यानेयुक्तिमाह।परस्परानुप्रवेशादिति।कार्यकारणरूपाणांतत्वानांपरस्परप्रवेशात्कारणेषुकार्याणुप्रवेशात्कार्येषुकारणानु
प्रवेशात्अंतर्भावात्तथाप्रवेशेनपृथगेवावस्थानात्पौर्वापर्येणसंख्यानंन्यूनाधिकत्वेनतत्वानांगणनंवक्तुर्विवक्षितंयथातथा।किमेतत्सर्वसंख्या
अन्याअपरावद्धीतत्संबंधित्वंपौर्वापर्यं॥८॥एतदेवविवृणोति।एकस्मिन्निति।इतराणितत्वानिएकस्मिन्पूर्वस्मिन्कारणेतत्वेअपरस्मिन्कार्येतत्वे
वाप्रविष्टानिदृश्यंते॥९॥पियस्मात्तस्मादमीषांतत्वानांगणनमिच्छतांपौर्वापर्येणपूर्वापरसंबंधिप्रसंख्यानमप्युच्यतइत्यर्थः।नविदमाभिमतं

परस्परानुप्रवेशात्तत्वानांपुरुषर्षभ।पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितं॥८॥एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच।पूर्व
स्मिन्वापरस्मिन्वातत्वेतत्वानिसर्वशः॥९॥पौर्वापर्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सतां।यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृह्णीमोयुक्तिसं
भवात्॥१०॥अनाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनं।स्वतोनसंभवेद्यस्मात्ततोन्यःपुरुषोभवेत्॥११॥

तथापिनेगीकार्यमुतनेतितत्राह।यथेति।ऋषिभिरुक्तमिदंयथावेदेवविविक्तंपृथक्कृत्यपृथक्स्पष्टं।अतएवयुक्तंचेति।यस्मात्तस्माद्गृह्णीमःहेतुंस्प
ष्टयति।युक्तिसंभवादिति।यद्युक्तंयथाविविक्तंतत्तथागृह्णीमःकुतोयुक्तिसंभवादितिवा॥१०॥तैऋषिभिरप्यनाद्यविद्याबद्धोदस्वतंत्रोजी
वात्सर्वज्ञोन्यःपरमेश्वरःस्वीकर्तव्यइतिभावेनाह।अनादीति।अनादिकालंआरभ्याविद्याकामकर्मयुक्तस्यपुरुषस्यपुराणिशरीराणिसरतो
जीवस्यात्मवेदनंस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणंज्ञानंतथात्मनःपरमात्मनोपरोपलक्षणंज्ञानंचस्वतःस्वशक्त्यानसंभवेत्।उक्तहेतोरितियस्मा
त्तस्मात्तुरूपःपूर्णःषड्गुणैर्दिव्यगुणैर्युक्तस्ततोजीवादन्योभवेदस्वीकर्तव्यः॥११॥

आ

अत्रेदमनुसंधेयमित्याह। पुरुषेति। हृदि स्थित्वा जीवानां ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नो बहिः स्थित्वा ज्ञानफलमुक्तिदानादीश्वरनाम्नश्च एवंविधलक्षणं न द्रष्टव्यं। भेददर्शनेऽनर्थमाह। तदन्येति। तयोः पुरुषेश्वरयोः अन्यत्वकल्पना भेददृष्टिलक्षणा अपार्था निरर्थका स्वरूपादपगमनत्वयोऽनर्थकारिणी च व्यर्था। ज्ञानात्मनो जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं घटत इतित्राह। ज्ञानं चेति। प्रकृतेर्गुणः सत्वगुणजन्यं त्वस्य भूतज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयत इति वचनात्। १२। जन्यज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति प्रकृतेरिति। तु शब्दो विशेषद्योतकः। प्रकृतेर्गुणसाम्ये प्रलये वर्तमानस्य आत्मनो जीवस्य यथा सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा आवरका न भवंतीश्वरे घ नियतसहज्ञि भून्यत्वात् तदा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवंति।

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि। तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः। १२। प्रकृतेर्गुणसाम्येन प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः॥
सत्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः। १३। सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते॥ १४॥ ॥रामाय नमः॥ गंगायै नमः॥

तथा सृष्टिकाले जीवस्वरूपे तैर्गुणैरावृतं भवति। गुणानां वीर्यमाह। स्थितीति। किमायातं अनेन प्रकृतइत्यत्राह। सत्वमिति। इह सृष्टिकाले सत्वं ज्ञानं सत्वगुणजन्यं रजो गुणजन्यं कर्म तमो गुणजन्यमज्ञानमित्युच्यते। प्रलयकाला सृष्टिकालेयं विशेष इति वाद्यज्ञानं प्राकृतमिति सिद्धं। यद्वा प्रलये तु सूक्ष्मावस्थिता प्रकृतेर्गुणाः आत्मनः परमात्मनो न विशेषापादकाः किं तु जीवस्यैव। कथमत्राह। सत्वमिति। सत्वादयो जीवस्य वाह्यज्ञानादि विशेषजनका इति। अंतस्थः पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनां। बहिस्थ ईश्वरो नाम ज्ञानादिफलदो हरिरिति। वाक्यात् पुरुषाख्यो हृद्गतस्तु विष्णुर्जीवविबोधकः फलदातात्वीश्वरो नयत्वेनाभिदां वदन् नानेन इत्थं वान्यस्य स्वस्य विष्णोर्येभेददर्शकः अस्यैव जीवेश्वरा भेदप्रपंचेन नर्थ भाग्विन्न गदिवाक्याच्च पुरुषेश्वरावुक्तावितिसिद्धं। १४।

न केवलं कृतिषयवाक्यार्थस्य समेवेदार्थोपि वक्तव्यमिति भावेनोपसंहरति। सर्वेति। कदा न्वेवास्य विभ्रम इति तन्नाह। शब्द इति। निर्दोषः शब्दो वेदः अभिदां मामाख्यापयत्। अवतारेषु भेदरहितो विष्णुरिति प्रतिष्ठाप्य मायामात्रं मद्दिष्टोऽहं दृष्ट्वा निर्मितं शरीरादिकं बंधं मनूच्य निरूप्यत्स्य प्रतिषेधार्थमुपासना दिकं विधायात्मोक्षेहतानोदयेन जीवस्य शरीरादिकं प्रति विध्यंधशाम्यति। रस्तिमितत्समुद्भवत्स्वभावोपरतिरूपेणनी इतीत्यन्वयः। नामिदास्यत्सोपि द्वः अभिन्नात् द
सम्यक्त्वं भिदा नाम भिदां अदृति अहति। अनिषेध पुमान्विष्णावितिमादवः प्रपंच निषेधीवेदस्यार्थो नेनोक्त इतिमतं। सर्वावतार रूपेषु निर्भेदत्वाद्द्वैतः अभेदो विष्णुरुद्दिष्टस्तमेगोक्तां तदृष्ट्या। निर्मितेदेहकं बंधं तत्सोपासनयेव तु प्रतिषिध्य विमोक्षे तु स्वभावोपारतिरूपतः प्रतिशाम्यति कर्तो।

एतावान्सर्ववेदार्थः शब्दआस्थाय मां भिदां। मायामात्रमनूद्यांते प्रतिषिध्य प्रशाम्यति। ४४॥ ॥इति श्री भागवते एकादश स्कंधे एकोनत्रिंशः॥ ॥उद्धव उवाच॥ ॥कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो। नवैकादश पंच त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम॥ १॥ केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिं। सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे। केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश॥ २॥ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया। गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि॥ ३॥

वेदोयं वासुदेवैकसंश्रय इति समाख्यया निरस्तामिति ज्ञातव्यं। विद्या निभिदा वाधइति छेदत्तानस्य विद्या बोधकेति। ४४। ॥इत्येकोनत्रिंशः॥ ॥भगवत्स्वरूपानंतत्त्वानां संख्यानं जीवस्य हरेश्च भेदं निरूप्यत्यस्मिन्नध्याये। तत्रादौ भगवदुपदेशात् ज्ञानं स्वरूपं उद्धवोऽपि भिन्नं मत्वा तत्त्वानां संख्यायमानत्वात् संकीर्णं ज्ञातुकामः पृच्छति। कतीति। नवेत्यादीनि तत्वान्यात्थ त्वं वयं शुश्रुमः। तत्रऋषिभिः संख्यातानि तत्त्वान्यवांतराणि। १। संशयनिमित्तमाह केचिदिति। २। ऋषयस्तत्त्वानां संख्यानामेतावत्त्वं यद्विवक्षया किं विवक्षया हे आयुष्मन् पृथग्गायंति तेषामभिप्राय इदं नो युक्तं वक्तुमर्हसि। ३॥

भा.पु.
२१५

एषां विषयानाह। शब्देति। अर्थजातयः विषयसामान्यानि। अनेन पंचतत्त्वान्युक्तानि। कर्मायतनसिद्धयः कर्मेन्द्रियविषयाः। पादूपस्थयोर्विषयावुत्सर्गशब्देनोक्तौ। द्विविधत्वात् पंचकद्वयं पंचेत्यनेन द्विरावृत्तिर्ग्राह्या पंचपंचेति। तथा च शब्दादिद्विरावृत्त्या तानि दश तत्त्वानीति त्रीणीति सत्त्वादिगुणा स्त्री। एतत्त्वानि दर्शितं तु सत्त्वादिगुणप्रकृतिमाह। सर्गादाविति। अस्य जगतः सर्गादावुपादानकारणात्मकजडप्रकृत्यभिमानिनी चित्शक्तिर्हि स्वस्मिन्नभिन्नकारणरूपिणी। अंतर्नियंतृरूपेण प्रवेशात् कार्यरूपिणी च सत्त्वादिभिः श्रीभूर्दुर्गेति रूपभेदेन सत्त्वादिगुणाभिमानिनी घनेज नादिति शेषः। एवं पुरुषाच्छक्तिभेदानां नानिहरिणा सह तुल्यत्वं ... इति भागवतं मतं। परस्परानुप्रवेशादिति उक्तयुक्तिं विहायेति पुरुष नि

शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः॥ गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः॥१७॥ सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते॥१८॥ व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया॥ लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलात्॥१९॥

शील

एध

...मत्वा व्यक्तादितत्त्वानि स इत्यादिना कालादिनाम्ना हरिणानुगृहीतः पुरुषनामा हिरण्यगर्भः सृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नीं प्रकृतिमीक्षते संक्षोभयतीति मत्वा व्यक्तादितत्त्वानि सरक्षति निमित्तीकृत्य सृजतीत्यर्थः॥१८॥ अत एव कार्यकारणरूपस्य स्रष्टा व्यक्तादयो धारणत्वाद्धातुनामानस्तत्त्वविशेषाः पुरुषेक्षया पुरुषस्य हरेः कटाक्षगोचरत्वेन संहताः संश्लिष्टाः प्रकृतेर्बलाद्विकुर्वाणाः लब्धवीर्याः कार्यकारणशक्तिमंतः अंडं ब्रह्मांडं सृजंतीत्यन्वयः। यद्वा जडप्रकृतिरस्य जगतः सर्गादौ सत्त्वादिगुणैर्जगद्धत्ते पुरुषो विष्णुरव्यक्तं प्रकृतिमीक्ष्यते। तन्नियता धातवोऽंडं सृजंतीति कार्यकारणभावादन्योन्यानुप्रविशेषयुक्त इति वक्तुं सृष्टिकथनं सज्जयत्वाद्रूपस्य ... तिष्ठंति सात्त्विका देवा विशेषा नीति कारणत्वादिति व्यक्तिनाह। अत स्तत्त्वानामल्पसंख्यामत्वं युक्तं॥१९॥ ता

११५
नाम

व्य
इदानीं ऋषिभिरुक्ततत्त्वानां संख्याभेदं वक्ष्यन्तत्तत्कारणञ्च स्वरूपं तावदाह। गुणव्यतिकर इति। सत्त्वादिगुणानां महदाद्यात्मना व्यतिकरो य
स्मात्स भगवान्गुणव्यतिकरः किंनामधेय इत्यत उक्तं। काल इति। कलकामधेनगविनिधातोः सर्जनेन अस्य इदं। नाम भीष्टदो ग्र्मृत्वात्कालनामा इ
त्यर्थः अनेनकारणात्त्वानुपपत्तिरपि परिहृतेति ज्ञायते नैतदापितं। कारणस्य नामांतरं वाह। स्वभाव इति। स्वतंत्रो भावः स्वभावः स्वरूपभूतो भावो
भूतिरैश्वर्यं यस्य स तथा इति वा। स्वाधीनो भावः सत्ता यस्य स तथेति वा। स्वनियतो भावो जन्मादिलीला यस्य स तथेति वा। वायुना गौतमसूत्रेणे

गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥१४॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोनिलः। ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे
नव ॥१५॥ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः। वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रि कर्माण्यंगोभयं मनः ॥१६॥

ध्र
त्यादेर्वायोरेव सर्जनादिप्रतीतेः कथमयमेव सर्वकर्तेति तत्राह। सूत्रमिति। सूत्रं सर्वाधारः अक्षरमं वरं व्यथेति रितिसूत्रादेतल्लिंगं भगवदेकनि
ष्ठमित्येवकारेणावधारयति। वायुशब्देन योदेवानामिति श्रुतेर्वायुरिव यः सावकाशायेत इति दर्शयति ॥१४॥ नन्वेकादश पंचत्रीणीत्यत्र नवतत्त्वानि व
क्ति। पुरुष इत्यादिना। पुरुषो हिरण्यगर्भः प्रकृतिर्गायत्री। व्यक्तो लिङ्गः अहंकारः रुद्रः यदा पुरुषशब्देन विरिंचिस्यैव वाच्यता। परस्य पृथग
णनैव व्यक्तस्तत्त्वसंकरः। तदाहंकारशब्देन रुद्रस्यैव वचो मयेति वाक्यादयं नियमः स्वामापेक इत्यर्थः ॥१५॥ एकादशेति तान्याह श्रो
त्रेत्यादिना। ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि। उभयं संकल्पविकल्पात्मकं मनः ॥१६॥
श्री

दी दौ

तत्रसत्वादीन्गुणांश्च विनाहरियासहिता निषड्धातवानि । महदहंकारौ ब्रह्मरुद्रावंगीकृत्य स्वस्वं विना परमात्मना सहपंचविंशतिः । व्यक्तं विना तु विंश
तिरित्येतानि न्यूनसंख्यानत्वानिषिद्धवत्सप्तसंख्याकेइत्यादिन्यूनसंख्यानि कथयति । सप्तैवेति । यत्र यस्मिन्पक्षे सप्तैव धातवस्तदेवं गणनं कृते
खा र्थं । शब्दाद्यर्थाः खादयः पंचेत्रीकारेगताः पंच । षष्ठो ज्ञानमात्मा सप्तमस्तु भेयाधारः अभिमन्यमानोभिमानिना आधारः आत्मा परमात्मा इति स
प्तैव । ततः शब्दादिज्ञानात्मानावनुकृष्येतदेशो द्वयाख्यको संपद्येते तत्त्वसमस्तेषु पंचवाय्वाद्यर्देहद्दतिदेहभिमानी दिवाकरः ज्ञानात्मा नावितिनवतत्वा ६
नि । ज्ञानशब्देनेह ब्रह्मा तदाधारो हरिः स्मृत इति । सर्वे देहाभिमानी तु देहिनां तु दिवाकर इति च । देहप्राणेपंचेंद्रियाणि वायुतत्वानि ज्ञानात्मभ्यां नवेति । यद्वा

सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खादयः । ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः ॥२०॥ षडित्यत्रापि भूतानि पंच षष्ठः परः पुमान् ॥
द तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥२१॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोन्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः
खलु ॥२२॥ संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च ॥ पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥२३॥

वो
प्राणादीनां मनोधीतत्वेन मनस्येकत्वं पंच श्रोत्रादीद्रियाणि देहप्राणौ परमात्मना सह इति नव ॥२०॥ षडित्यत्रैवं संख्यानं । महदादिकारणानां कार्येनु
प्रवेशेन पंचाकाशादिभूतानि परमपुरुषः षष्ठ इति षट् । न चतत्त्वत्रयोर्द्वयोः कैवल्येकेषां चित्कार्ययोः कारणानुप्रवेशादुद्देति ज्ञेयं । आत्मसंभूतैः भूतैस्तैरा
काशादिपंचभूतैर्युक्तः आत्मा इदं सृष्ट्वा समुपाविशत् ॥२१॥ चत्वार्येवेति तानि कानीत्यत आह । तत्रापीति । तत्रापि पंचस्वप्यात्मनो जातानि तेजआपो
अन्नमिति त्रीणि आत्मैक इति चत्वारि । अन्नं पृथिवी । अवयविन इदं जन्म तेजआदिभिर्जातं व्यक्तं खलु । अवयवी देहः ॥२२॥ सप्तदशके संख्या
चे ने तत्वगणने पंच भूतानि पंच मात्राः पंच श्रोत्रादीनींद्रियाणि तिष्ठत्सु एकेन मनसा सह आत्मा परमात्मा सप्तदश इति सप्तदशकं । भूतमात्रेत्यनेनै
कादशतत्त्वसंख्यानमपि ज्ञेयं । पंचभूतानि पंच मात्राश्चेकः परमात्मेति । भूतानि मात्राश्च परस्त्वेकादशकं स्मृतमिति ॥२३॥

भा॰टी॰
११६

षोडश संख्यानि तत्त्वानि तद्वन्मनोभूतमात्मनेंद्रियाणि च पंचेन्द्रियबुद्धिसत्त्वात् । तर्हि सर्वस्मात्त्वेकोविशेष इत्यत उक्तं । आत्मनेति । आत्मनस्सन्निधिस्थत्वेनात्मनस्सत्त्वे येकत्वेन । आत्मनः सन्निधिस्थत्वान्नैव मनस्तत्त्वं तदुक्तितः उक्तो भवेत्परमात्मा तु तत्त्वं षोडशकं पदे तु के : । एवशब्दो वीप्सा द्योतकः । भूतानि पंचेंद्रियाणि च पंच मनश्चात्मा च विविंशं स्वापिकथ्यते । ब्रह्मापरमात्मावेतिमयोदशतत्त्वा । नि । भूतेंद्रियाणि च मनो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च । एकं त्रयोविंदशं वा कुलत्वा । निमुनयो वरा इति । जात्मेति परमात्मा च विविंशं स्वापिकथ्यते । वायुर्मनस्थदेहस्थ स्वयमित्यपि कुत्र चित्तदुन्निव । उपसंहरतिइत्तीति । । २५ । । उक्तमेवं तत्त्वसंख्याविषयानुपपन्निशंकापरिहारस्थवणेन तद्विषये निःशंकोपी रान्नीप्रकांतरेणाशंकते प्रकृतिरिति । अत्र पुरुषो विष्णुः प्रकृतिर्जड

तद्वृषोडशसंख्यानि आत्मनामन उच्यते । । भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश । । २४ । । इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतं । सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनं । । २५ । । उद्धव उवाच । । प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ । अन्योन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदात्मयोः । २६ । प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि । एतन्मे पुंडरीकाक्ष महांतं संशयं हृदि । २७ । । छेत्तुमर्हसि पद्मेशा वचो भिन्नत्वनैपुणैः । । २८ । ।

संज्ञातावुतोयद्यप्यात्मविलक्षणौ स्वरूपत एव भिन्नौ । । अंतरं च भिदा चेति वैलक्षण्य एवं प्रकीर्तितमिति वक्ष्यमाणत्वान्नैव लक्षणं भेदश्च तथाप्यनयोरन्योन्यापाश्रयात् भिदा न दृश्यते न लक्ष्यत इति चोद्याभिप्रायः । । २६ । । अन्योन्यमाश्रयत्वं विवृणोति प्रकृताविति । द्विधा दोहेतो । हरेश्च प्रकृतेराधारत्वेन तत्त्वं ज्ञान्मत्वं प्रकृतेस्तदधीनत्वेन तदन्तरंगत्वम् अंतरेणानयोरन्योन्याधारत्वमेव दृश्यते हि यस्मात्तस्मान्महांतमेतं मे संशयं छेत्तुमर्हसीत्यन्वयः । पद्मेशोत्यनेन हरेः प्रकृत्युत्तमत्वं किं च कृष्ण इति जानन्नप्युद्धवो लोकविषयमंदमतित्वमात्मन्युपचरतीति ज्ञातव्यं । । २८ । । गंगायेनमः । ।

नाम
११६

२.भा
११७

एतजे विभ्रंशं गयाहिकलेयेवदर्शयतीति दृग्रूपमिति। रंध्रे गोलके दृक् चक्षुरिंद्रियं तदधिष्ठातृ आत्म मुपलक्षणमेतत्। अध्यात्ममिंद्रियाणि तेजसाहंकारा
रिस्वरूपाणि तेरेवविषयी तेजसानं जायते। अहंकारे विद्यमाने प्रमोभवतीनान्यदेतिवचनात्। परत्र देहाच्च इंद्रिये देवतं दधिभूतं नाम संपश्च दृश्रि यो कृत
दधिदैवतं वैकारिकं। अनेन किं प्रयोजनमत्राह। परस्परमिति। अध्यात्मादिगतचक्षुरादीतरेतरापेक्षया सिध्यति ज्ञानाख्यं प्रयोजनं भवतीत्यसो
सिद्धिः स्वतोनरकेकेवमात्रस्यात्। चक्षुराद्यन्यतमाभावे शब्दादौ त्वर्थे शनैतावता परस्परसिद्धिः प्रसिद्धेत्याह। आत्मेति। यदात्मावयजोज
डाहंकारो वास्तिमदादिविदं वैकारिकज्ञानी। प्रकृतिप्रसूतत्वादिति केचित्। जीवपरमात्मस्वरूपं कथमनुविशदं दृश्यतइत्याह। एषामिति। आत्मैव

दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतोसौ॥ आत्मायदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिध्य
सिद्धिः॥ ३२॥ एवं त्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिवचित्तयुक्तं॥ ॥

नुवर्तते। यदेवं प्रकृतिप्रकृतानां उपरामः अंत्यतोच्छेदनलक्षणमुक्तिस्तदपि स्वयानुभूत्या स्वरूपज्ञानेनात्माजीवश्च आद्यआत्मापरमात्माव
ज्ञायते इति शेषः एकीकृत्यो हरिरखिलस्य सिध्यसिद्धीज्ञानाज्ञाने यस्मात्तत्तथा। सर्वस्य ज्ञानाज्ञाने हेतुरित्यर्थः। सम्यक् ज्ञानं हरेः शक्त्याल्प
कं स्वविशेषतः देवतानुग्रहो नित्यं मुक्तस्यापिद्युपेक्ष्यते। नित्यं ततेति बिंबत्वाज्जीवानामेवरूपत्वाच्च वाह्यज्ञानं च मुक्तस्य न जडाहंकृतेः क्वचि
त्। किंतु स्वरूपस्यैव केवलं देवेभ्यश्चाभिजायते इति वचनात्॥ ३२॥ उक्तन्यायमतिदिशति। एवमिति। चक्षुर्जिह्वादिना सहत्वगादिश्रवणादिरेव मध्या
त्मादिभेदेन त्रिविधं तादिवनित्यमन्योन्यापेक्षत्वात्। कीदृशं त्वगादिचित्तयुक्तं। अनेन चित्तं मनोपि त्रिविधमिति ज्ञायते। चक्षुरिति पुनः केवलं मव
धारणार्थं॥ ॥ ॥ रामरामेति॥ ११७

तामस अहंकारो विकल्पहेतुरिति सूचितं पुरस्तात्तदिदानीं स्पष्टयति। योसाविति। योसौ मोहविकल्पहेतुस्तामसान्यथाज्ञाने हेतुर्विकारः सत्त्वादिगुणक्षोभे
महत्तत्वं तेन कृतः सोहमहंकारस्त्रिवृत्त्रिरूपत्वेन वर्तते विभागमाह। वैकारिक इति वैकारिकः सात्त्विकस्तामसः ऐंद्रियश्च इंद्रियोत्पत्तिहेतुर्नाम ... प्रयोजनमाह।
तः प्रकृतीकृत्यर्थसमात्सान्तथा। जगत्सृष्टिहेतुरित्यर्थः। अनेन प्रकृतेः कारणत्वं गतमवाह। प्रधानेति। प्रधानं प्रकृतिर्मूलं महत्तत्वं तद्वा तत्कारणं यस्य सव
थाः॥ ३४॥ महदादिकार्यानुगतस्य हरेरपि गुणक्षोभकृतो विकारः स्यादितिचेन्नाह। आत्मेति। आत्मापरमात्मा गुणक्षोभकृत विकारत्वाभावे परिज्ञान न
मयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात् विकाराभिमानित्वमंतरेणाज्ञानस्वरूपत्वेन आत्मा जीवोपि गुणक्षोभकृत विकार इति विकल्पस्वरूपमाह। विवादइति। पि
जीवेश्वराभेदजगन्मिथ्यात्वादिकमसदस्ति जीवेश्वरभेदप्रपंचादिकं तु नास्तीति भिदा या वस्तु यथार्थ्यादिविपर्ययेण अर्थनिष्ठ पदार्थनिष्ठो विवादो विक
ल्पो भवति किमर्थमित्यत उक्तं। व्यर्थइति। सविकल्पोव्यर्थोप्यविद्यामानविषयोपि तथानिष्प्रयोजनोपि स्वलोकात् स्वाश्रयान्मत्तः। परावृत्तधियामपग

योसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलो जगतः प्रसूतिः। अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च॥ ३४॥ आत्मापरिज्ञा
वा नमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः। व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात्॥ ३५॥ उद्धव उवाच॥ ॥ त्वत्तः परावृ
त्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो॥ उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंति विसृजंति च॥ ३६॥ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः। नह्येतत्प्राय
शो लोके विद्वांसः संति वंचिताः॥ ३७॥

तत्तुद्दीनां पुंसां नोपरमेत पुनः पुनर्वर्धत इत्यर्थः। असदस्तित्वसन्नास्तीत्येवं भेदाद्विवादनं सदैव हरिपादाब्जविमुखानां भवतीत्युक्तं मानं हि शास्त्रदृष्टीनां॥ ३५॥
त्वद्विमुखानां स्वस्वकर्मसंस्थानामेषां पुनर्भवोस्तीति सिद्धं तत्र नित्यानां जीवानां जन्ममृती कीदृश्यौ केन तत्कारणं च किमिति पृच्छत्युद्धवः। त्वत्त इति।
त्वत्तः परावृत्तधियः स्वाता नित्या जीवा अहं जातोहं मृत इत्यभिमानेन स्वकृतैः कर्मभिर्यथोच्चावचान्देहान्गृह्णंति विसृजंति च। तद्ग्रहणादिकं तथा म
माख्याहि। दुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयं बुद्धिमद्यः श्रोतुं शक्यत्वात्किमिति मयाख्येयमिति निर्बंधइति तत्राह नहीति। नाधीतं तेनावगच्छंतिनजानं
तीत्यर्थः। अंचु गतिपूजनयोरिति धातुः। गतिर्ज्ञानार्थः। वंचितामोहितावश्येतिशेषः॥ ३७॥

नित्यानां जीवानां देहयः एताद्देोकारणं कर्म। इतरस्तु मनोपीत्याशयवान् परिहरति मनइति मरणकाले कर्ममयं कर्मसंस्कारोपचितं लिंगाख्यं कृ
क्षेभिः पंचभिरिंद्रियैर्युतं मनो लोकाद्देहाद्देहांतरं लोकं देहं च प्रयाति। तदात्मा जीवः तन्मनोनुवर्तते। कर्मेश्वरस्तन्मयं तत्प्रधानं तद्धेरितमित्यर्थः॥ ३८॥ ननु प्रतिः
प्रकृतिमयत्वेनैवात्मनोनुवर्तनं पुरुषः प्रधानपुरुषोनुवर्तते तद्रूपत्वेनेन मनसः प्रयोजकत्वं यतो यत्तत्कथमत्राह। ध्यायन्निति। मनो दृष्टान्थवा श्रुता
न्विषयान् ध्यायन्नुत्पद्यते स्थिरीभवति तथा स्मृतिः स्वात्मानुरूपत्वं तेन मनः प्रयोजकमिति शेषः एतो विमनःप्रयोजकमित्याह। अथेति। यदा कर्मतंत्रं विषयसं अथ
स्कारसमुद्भवं मनःशीघ्रं दृष्टिपथमात्मनोदेहादिविदु कृतं भवति तदा तदनुमनोनुजीवस्यस्मृतिरर्थस्मरणं शाम्यति न श्यति देहांतस्वाभिमानपर्यंत
मितिशेषः॥ ३९॥ मरणमेवस्पष्टयति। विषयेति। कस्यचित्कर्महेतो रुत्तरदेहस्पष्टयंतुं विषयाभिनिवेशनेन तरदेहनिवेशेन जंतोर्मनआत्मानं पूर्वदेहं न देहाभिमानेन
त

श्रीभगवानुवाच॥ मनः कर्ममयं नॄणामिंद्रियैः पंचभिर्युतं। लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते॥ ३८॥ ध्यायन्मनोनु विषयान्दृष्टा
न्वानुश्रुतानथ। उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति॥ ३९॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः। जंतोर्वै कस्यचिद्धेतो
र्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः॥ ४०॥ जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिदा। विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः॥ ४१॥

स्म
रमेरत्स्मरणसमर्थो न स्यादितिमत्। सोत्यंतविस्मृतिर्मृत्युरित्यन्वयः। वा इत्यनेनजातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति जसिद्धं द्योतयति॥ ४०॥ इदानीं जन्म
स्पष्टयति। जन्मेति। पुंसो देहादिषु हे भूरिदा आत्मतया सर्वभावेन सर्वचेष्टया समस्ता भिन्नाभ्यावन विषयस्वीकृतिं देहाभिमानं ज
न्म प्राहुरित्यन्वयः। देहादिस्वयं स्वकीयस्वन भवति परमात्माधीनत्वादिति तु शब्देन विशेषितेर्थे उदाहरति। यथेति। जाग्रदिदमित्यवस्थो
यथा अविद्यमानो यथा च मनोरथविषयोप्यविद्यमानो न त्वनिर्वचनीयः परस्यापि जीवस्यातो जन्ममृती स्तुलेइति भावः। स्वप्न इति पा
ठे। स्वप्ने जायमानो जाग्रत्प्रत्ययो यथा अविद्यमानस्तथेः॥ ४१॥

नाग
११८

एतदेव प्रमाणायितुमिति भावेनाह। त्वत्त इति। तत्तु शक्तितो लब्धुं बुद्धिः तासामस्तादिश शरीरस्वल्पज्ञानेन स्वप्रमोषः ज्ञानस्य प्रमोषो लोपः तव शक्तिः कार्येणैव लक्ष्मी रितिकारसेनु
कु
हीडैवाच्यस्तु स्वाभिधानाय शक्तिशब्देन बुद्धिरिस्युच्यते आत्ममायया त्वस्याः सामर्थ्यस्य तवदधीनप्रकृतेर्गतिं स्थितिं। आधारः प्रकृतेर्विष्णुर्नो
धारस्तु हरेः क्वचित्। तथाप्यव्यक्तगोप्यत्वेन दृश्यते मंदचेतसामिति पादौ केवचनाव्यक्तस्याधारत्वं हरेरेतत्र मंदमतिविवक्षयेति हि शास्त्र स्वद
यमदर्शयति॥ २८॥ आत्मविलक्षणा वितियत्त दुर्लक्षणं तत्त्वं वेति भावेन परिहरति। प्रकृतिरिति। वशत्वे विलक्षण्या दुष्पर्थविधारणार्थेषु
प्रकृतिपुरुषावन्योन्यविलक्षणावेवेत्यर्थः। देहलक्षण्याऽविवेकः किंकृत इति तत्राह। विकल्प इति। मिथ्याज्ञानरूपः नन्वविकल्पः किंकारणइति
कु

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेत्र शक्तितः॥ त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः॥ २९॥ श्रीभगवानुवाच। प्रकृतिः पुरुषश्चेति
विकल्पः पुरुषर्षभ। एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः॥ ३०॥ ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते।
वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत्॥ ३१॥

तत्राह। एष इति। एष विकल्पः तमःकारणमिति प्रतिज्ञायते तथा हि। गुणव्यतिकरात्मकं एषः सर्गो वैकारिकः विकारनिमित्तः स च गुणव्यतिकरस्त्रि
विधः सत्त्वरजस्तमसामैक्यप्राधान्येन त्रैविध्यं तत्र तमःप्रधानानामिव सत्त्वानां विकल्पनं यस्मात्तस्मात्तमएव कारणं॥ ३०॥ ननु केवलं तमएव प्रकृति स्व
रीस्वरेच्छा वक्ष्यमाणमिति आहे ममेति। अंगोद्धव मममायया ममेच्छा गुणमयी ज्ञानादि त्रिगुणमयी। सत्त्वादि गुणमयी मम माया भेदधीनाश्च प्रकृतिश्च गुणै
र्गुणैर्भूतैर्महदहंकारादिभिः सत्त्वादिगुणैर्वानेकधा विकल्पबुद्धीर्विधत्ते करोति। महत्तत्त्वविकाराज्जातत्वाद्वैकारिकोहंकारस्त्रिविधः महत्तत्त्वाद्विकु
र्वाणादहंतत्त्वमजायतेत्यादिनोक्तसिद्धः सोयं त्रिविधोपि त्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन॥ ३१॥

अनित्यशरीरसंबंधेनजीवस्याप्यनित्यत्वमापाद्यतइत्यत्राह। बहिरिति। वह्निर्नारिकेलरूपाल्मत्स्वबहिष्ठोदेहोजीवाद्भिन्नोनारिकेलवदंतःस्थांतर्बर्तिमो
जीवस्य भिदायाअनित्यत्वादिविशेषःस्याद्हेतुरापादकोनभवति भिदो विशेषेदलबद्भिधानं। जीवस्यानादिनित्यत्वेपरमात्मनाअभेदःप्रसरत्यतोवा
वो ह। बहिरिति। बहिरंतर्बर्तिनोहरेर्भिदायाहेतुर्जीवःखाद्यो यस्यसो बहिरंतर्भिदाहेतुः। अस्तुहरेर्भेदोजीवस्यदेहाद्भेदःकथमित्यतोवाह। बाहि
ति। अयमेवबहिरंतस्थत्वधर्मआत्मानात्मनोर्लक्षण्येभेदाहेतुर्विशेषहेतुरित्यर्थः। देहस्यानात्मत्वेसोदाहरणमाह। जनइति। यथाअसज्ज
नोऽसज्जनकृत्यायेसज्जनेसज्जनंपुत्रमेवजनयतीतिपित्रज्ञानात्पुत्रदोरात्म्यंज्ञायते। एवमनित्योदेहोप्यनित्यदेहंजनयतीतिज्ञातेदेहस्यानित्य

बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोसज्जनलग्यथा। ।४३।। नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच॥ कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्न
दृश्यते। ।४४। यथार्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः॥ तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थादयःकृताः। ।४५।। नेमनाम॥

त्वात्जीवस्यैकालिकवर्तित्वेननित्यत्वात्देहस्यानात्मत्वंमतएवजीवद्भिन्नत्वंचसिद्धं। असाधुजनएवजीवपर्ययोरभेदंवक्तीतिसोदाहरणमाहजनइति।
यथासाधुर्जनएवासाधुजनंकरोतिनसाधुः। एवमसुरोजनोपिसंतंभेदमसंतंकरोति। अतोसाधुजनपरंपराद्वैतात्म्यंसाधुजनवाक्यात्ज्ञायतइत्यर्थः दो
।।४३। देहस्यानित्यत्वप्रकारमाह। नित्यदेति। नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिजीवाधिष्ठितदेहाः। अंशतोभवंत्युपचितानिभवंति। नभवंतिचअपचितानिभवं
तिच। किमितिनदृश्यंतइतितत्राह। कालेनेति। उपचयापचययोःसूक्ष्मत्वाद्धिगवेघात्वाच्चसुषतत्नदृश्यते। ।४४।। तदेवसोदाहरणंवक्तियथेति।
यथार्चिरादीनांसेयंज्वालेत्यादिप्रतीतिःकालकृतातथासर्वभूतानांसर्वप्राणिदेहानांवयोवस्थाबाल्यकौमाराद्यवस्थातेनकालेनकृता। ।४५।

नाम ११९

नखलुकालकृतत्वमत्रविवेकःकथमित्यतःउक्तमेवविवृणोतिसोयमिति। यथावलिक्षणमधिबलादीनांभागमविगमनागमवत्। सोयंदीपइतिप्रत्य
भिज्ञानमृषेतिनज्ञोध्याहरः। सएवायंदीपइत्यादिप्रत्यभिज्ञामृषात्वत्यामृषाभिर्मृषायुषांपुंसांदर्पो। स्तिष्ठेषांगमागमात्। केषांचिदागमात्सएवायंपु रो
मानितिदेहविषयोव्यवहारोमृषाविवेकिनांसवायंदेहइत्यादिकोनमृषासचायमितिज्ञानंनमृषायंसएवतुइतिज्ञानंमृषैवस्यादित्यादिविशेषवि
वेकोयुज्यते। ।४६।। ननुदेहस्यैवविकारश्चेदहंजातोहंमृतइतीकथमत्राह। आद्यइति। आद्यकृत्यत्निरहितोमरीमरणरहितः। आद्यतेजन्मइत्यर्थः। अ
व्ययःशरीरसंयोगवियोगयोरपिवृद्धिक्षयरहितःसजीवःस्वकृतकर्मबीजेनजायतेम्रियतेचेतिव्यवहारोभ्रांत्याविवेकज्ञानाराहित्येनयथादारुसंयुक्तो

सोयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलं। सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्भिर्मृषायुषां। ।४६। आद्यःस्वकर्मबीजेनजायतेसोप्ययंपु
मान्। म्रियतेवामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः। ।४७।। निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनं। ।वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्था
स्तनोर्नव। ।४८। एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः। गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिच। ।४९। ।।४।।

नित्यत्वेविनाशावानित्युच्यते। तस्मान्नित्यस्यजीवस्यजननमरणप्रतीतिरविवेककृतेत्यर्थः। सवायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु। इतिज्ञानंस्वैवनास्या
द्भेदाभेदोषतत्तनोः। अभेदएवजीवस्यनित्यत्वेकथंपृथक्। देहदीपनदीबारिफलादीनांपृथक्त्वतः। भेदाभेदोपरिज्ञेयोकार्यकारणयोरपि। गु
णस्यगुणिनस्चैवजातिव्यक्त्योस्तथैवच। तथावयव्यवयवयोःक्रियावतस्तद्वत्तथा। ।एवंजडेषुभिन्नमात्त्विद्रूपेषभिदेवतु। इतिवचनात्। यावद्द्रव्यभा
विनोअभेदोयावद्द्रव्यभाविनोभेदाभेदोइतिनिर्णयापि। ।७।। जन्मादिकंजीवस्यनैवकिंत्वदेहस्येतिद्वंद्वयति। निषेकेति। ।४८।। चिद्रूपस्यजीव
स्यजडशरीरसंबंधःकथंघटनइतितत्राह। एनादिति। अन्यस्यहरेरधीनाःमनोरथमयीरितास्तनूःसत्वादिगुणसंगादुपादत्तेअभिमनुतेअभिमा
नंजहातिचहरेरिच्छायुगुणसंगस्वकटकइत्यर्थः। ।४९।

स्य

सूत्रदेहो अभिमानी स्त्रीकारोजन्मनदस्थंतनिस्मृतिर्मरणमित्युक्तं तद्दयंनि ष्युमायाकं तेनमायामयं किंनस्यादत्राह।आत्मनोदेहस्यभवाप्ययोर्जन्मनाशौ पितृपुत्राभ्यां
लिंगाभ्यामनुमेयौतथाहि।यथास्वदेहोजातः यत्तस्माज्जन्मसिद्धंयथापितृशरीरविनष्टंपुत्रेणादृष्टंयत्तस्मात्तदपिसत्यक्षासिद्धंभवेद्देहस्यजननमरणे
ते सिद्धंइतिभावः।ननुतर्हिदेहस्यविद्यमानेजातोमृतइत्येवतन्नाशेपयत्वेन कर्तृत्वव्यपदिश्यतइतितत्राह।भवाप्ययाविति।वस्तुनोनित्यानजीवानजातो
हंमृतोहमितिव्यपदिश्यमानोभावाप्ययो।अभिज्ञाद्वयलक्षणौ।अभिज्ञाद्वयंजातोमृतइतिअभिमानद्वयमेवलक्षणंययोस्तौतथाहियस्माद्द्युपदेश
इतिभावः॥५०॥अभिमानमात्रस्मर्थनेनाकंप्रयोजनमितिआशंक्यअभिमानपरित्यागेनैवसंयमलक्षणार्थइतिभवेनाह।तरोरिति।यस्त
रोर्जन्मसंयमौबीजविकाराभ्यांबीजाद्विकाराद्यविद्वान्जानाति।यथातेनविदुषातिर्बाहिरवस्थितआत्मातत्रियामकःपरमात्मावतरोर्विलक्ष

आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ।भवाप्ययौहिवस्तूनामभिज्ञाद्वयलक्षणौ॥५०॥तरोर्बीजविकाराभ्यांयोविद्वांजन्मसंयमौ।
तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक्॥५१॥प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान्॥तत्वेनस्पर्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते॥५२॥

णोद्रष्टाएवंदेहस्यजन्मसंयमौद्रष्टाजीवःसर्वज्ञःपरमात्माचतनोःपृथक्भिन्नइत्यर्थः।अनेनतरोर्बीजविकारदृष्टांतेनविद्वान्देहाभिमानंत्यक्त्वासं
यमंयातिसर्वस्मादूरेभेदंजानातीतिउक्तमत्रकिंप्रमाणमित्यतोवाहतरोरिति।विद्वान्दृष्टानेमानमित्यर्थः।योबीजविकाराभ्यांजन्मसंयमौ।विद्वांस्तरोर्विलक्षणो
२। ततरोविलक्षणोयथाद्रष्टाएवंदेहस्यजन्मादेर्द्रष्टाजीवोच्छरीराद्भिन्नइतिस्वानुभवसिद्धमुक्तमितिभावः।बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्वृक्षाद्द्रष्टायथापृथ ण्यांर
क्एवंविकारिणोविश्वाज्जीवदृष्टापृथगेवत्वितिवचनात्॥५१॥विकारिणोदेहाज्जीवपरमात्मादिभेदज्ञानंमुक्तिसाधनंतदभेदज्ञानंसंसारकारणमित्या
ह।प्रकृतेरिति।प्रकृतेर्देहादेरात्मानंजीवंपरमात्मानंचतत्वेनाविविच्यसम्यक्भिन्नमज्ञात्वाअतएवाबुधःपुमान्संसारंप्रतिपद्यते।अत्रानेननिमित्तमाह।स्प
र्शेति।स्पर्शाविषयाःतत्रासक्त्वात्मूढः॥५२॥ नाम १२०

अत्यंतविस्मृतिसोदाहरणंस्पष्टयति।स्वप्नमिति।यथास्वप्नादेःउत्थितःस्वप्नदृष्टंमनोरथंवाप्राक्तनमर्थंतद्विषयंचासौस्वप्नादिदृक्नस्मरति।
तथातत्रदेहांतराभिमानेसतिपूर्वंपुरातनमात्मानंदेहंनस्मरति।केषांचिद्रहस्यनास्मरणंसंभवतीत्यर्थः।अस्मरणेकारण स्मि
माह।अपूर्वमिति।वाशब्दएवार्थे।अपूर्वंपश्चात्तनंनूतनंदेहमेवानुपश्यतीत्यर्थः।यद्वाविषयाभिनिवेशादेवस्पष्टयति।स्वप्नमिति।प्रा ते
कृत तेनैस्वप्नंमनोरथंचयथानस्मरति।असौतथाप्राक्तनंजन्माद्यनुभूतमर्थंविषयंचनस्मरति।किंतत्रनिमित्तमत्राह।तत्रेति।तत्रदेहांतर

स्वप्नंमनोरथंवार्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ।तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वं
मपूर्वंचानुपश्यति॥५३॥इंद्रियशायासविज्ञायत्रेविधर्मभातिवस्तुनि।

३ अनादिनित्यत्वंप्रायतेतत्राहि।इंद्रियाःइंद्रीनीतनकालवर्त्तेवामास्वातिअथपरघकालवर्ती ३
चायमेवयः।अतीतकालसंबंधइतित्रैविध्यंजीवस्य ३

प्रामेपूर्वमनादिमेवात्मानंअपूर्वंसादिमिवानुपश्यतीतियस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेशएवकारणमित्यर्थः॥५३॥अत्रजीवस्याना
दिनित्यत्वंदेहस्यसादित्वेनानित्यत्वंतत्राभिमानानभिमानलक्षणेजन्ममृतीइत्युक्तं।तत्रजीवस्यानादिनित्यत्वेयुक्तमुक्तंतदेवकथम
ग्राहइंद्रियशेति।वस्तुनिजीवतत्वेविज्ञायविकारेणजातेसतिजीवस्यत्रिकालवर्तित्वंभातितदेवानादिनित्यत्वंदेहस्यतदभावाद्धतोयुक्त
मुक्तं।इंद्रियशायासइतिदीर्घस्यलोपोक्तव्यः।क्षेप्रेदीर्घलोपइतियद्ज्ञानमंतरेणपुरुषार्थोनस्यात्तत्राक्षिप्तवर्तिनीयमितिज्ञापनायप्र
अत्रयासइति युक्तेदीर्घोलुप्यतइतिसूत्रादत्रोतइतिप्रयोगाच्च। ।।

भा०ए०
१२१

अरूपत्वेकि मितिन निवर्तनइति तत्राह। अर्थेइति। अर्थे दुःखितत्वादिलक्षणे विषये अविद्यमानेपि संसृतिः संसृष्टदुःखित्वादिप्रत्ययो न निवर्तते। हेतुवत्
तएव अविद्यमानेति मित्रमाह। ध्यायतइति। निरंतरं शब्दादिविषयध्यानमनिवृत्तेः कारणमित्यर्थः। ततु अदृष्टमनाहे। स्वप्नइति। ध्यायतस्त्य तु वर्ततेनाम
दि दृष्टत्वरागाद्यर्थ्यध्यानात्स्व अनर्थागमस्तु रागाद्यर्थागमोपध्यानानिवर्तते उपादाना दिव्य वहारानं नुभवात्। अत्र यथा अभसेत्यो द्विदृष्टांता नां
प्रपंचमिथ्यात्वेनेतात्पर्यं किंतु देहसंबंधात्सुखरूपाणां जीवानां अहं दुःखीत्यादि प्रत्ययस्य यथार्थत्वतः शुक्ले शंखे पीतपांडुत्व मत्त अथ तु त्वे हि
अग्रय तद्नितिशंखविष येलोहित्वस्य मिथ्यात्वदुःखतथेतिसंतोष्ट्यं।।५७।। फलितमाह। तस्मादिति। अतनोजीवपरमात्मनोः स्वरूपाग्रहेण
लिपइ न

अर्थेह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा।।५७।। तस्मादुद्धव मा भुंक्ष्व विषयानसदिंद्रियैः।।
क आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमं।।५८।। क्षिप्तोवमानितः सद्भिः प्रलब्धोसूयितोथवा। ताडितः सन्निरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः।।
नि ।।५९।। निष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकंपितः। श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत्।।६०।। उद्धव उवाच।। ।।यथैवमनुबुध्येयं
वदनो वदतां वर।। सुदुःसहमहं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमं।।६१।। विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी। ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शांतां
स्तेचरणालयान्।।६२।। ।।इतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे द्वाविंशोध्यायः।। ।।२२।। ।।

न निष्पन्नं वैकल्पिकं विरुद्धकल्पनाजनितं भ्रमं पश्य तु।।५८।। दुःसहविषयोपद्रवे पितत्परिहारस्य तो न कार्यः किंतु विषयेभ्यः प्रत्याहृत मनसा स्वा
त्मानं संसाराद्दुर्धर्षं प्रयतेतेति शिक्षयति। क्षिप्तइत्यादिना। विषयाः सोढव्या इतियदुक्तं श्रीकृष्णेन तत्रोद्धवः स्वाशयमाह। यथेति। तथावदस्य एकुहते
तव चरणाश्रयान् विरहेण कश्चनान्यत्र इतरेषां विदुषामप्यसतामात्मन्यतिक्रमं दुःसहमन्ये तत्र हेतु गर्भविशेषणमाह। प्रकृतिरिति। प्रकृ ।।२१।।
निर्बलीयसी। हि अहं ममेति देहाभिमानस्वभावो बलिष्ठो परिहार्यो यस्मात्तस्मादिति शेषः।।६१।।६२।। इत्येकादशविवरणे द्वाविंशः।। ।।

१२१

दिनरो

भक्तिमंतरेण सर्वसंन्यासः सुखहेतु दुःखहेतुरिति एतस्मिन्नध्याये समर्थयते तत्र पृष्टः श्रीकृष्णः उद्धवं किमादेशितिः ज्ञोमानंसीशं कोपरिहरति। सरवमि
ति। आशंसितः प्रष्टरभिहितेश्वर्यस्तथा कांक्षीकार्मितः।।१।। किमाहेति तत्राह। बार्हेति। अजनी वराह्वो बा ब्रांत भर्जनैः बाह्यांतः शत्रुशोषकरः साधुर्वै
साधुस्त्वन्यसिमतेऽस्तु सज्जनोवा दुर्जनेरितैर्दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः। यद्वायेदुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः
ससाधुः सज्जनो वैकुंठतः बाह्यांतर्भजनोहीति।।२।।३।। अत्र श्रीकृष्णः सुखबोधायेतिहासं वक्ति। कथयंतीति। इतिहासं पृष्टोर्थे विपाकं फलं

श्रीशुक उवाच।। ।।सएवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः। सभाजयन् भृत्यवचो मुकुंदस्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः।।१।।
श्रीभगवानुवाच।। ।।बार्हस्पत्य स नास्त्यत्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः। दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः।।२।। न तथा तप्यते विद्धः पुमा
रुषे न्बाणैर्हि मर्मगैः। यथा तुदंति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः।।३।। कथयंति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव। तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुस
माहितः।।४।। केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः। स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणां।।५।। अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्य
तमः श्रिया। वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोतिकोपनः।।६।। ज्ञातयोतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः। शून्यावसथ आत्मापि का
लेकामैरनर्चितः।।७।। दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यंते पुत्रबांधवाः। दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियं।।८।। तस्यैवं यक्षवित्तस्य र
च्युतस्योभयलोकतः। धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः।।९।।

फलनिष्पत्तिं।।५।। वार्तावृत्तिः कुसीदादिवैश्यजीवनोपायवान्।। कदर्यः दारिद्र्याभावेनोपेतैः कामी परवित्तस्पृहावान्।।६।। लुब्धत्वे हेतुमा
ह। ज्ञातयइति। अत्रैकेमुत्यत्यमाहस्त्येति। निजधनजातमन्यत्र निधाय स्वयं धनशून्यगृहे तिष्ठत्यात्माख्यं कामैः कामैरशनादिभिः।।७।।
पुत्रादिभिरपि कृत प्रियो न भवति किमुतान्यैरिति भावमाहुर्दुःशीलस्येति।।८।। न केवलं कुपित पुत्रा पुत्रादयः प्रियं चेरु पंचयज्ञभागभुजो न
देवा अपीति वक्ति तस्येति। तस्यार्थ्य यक्षवित्तस्य यक्षवित्तवदनुपभोग्यवित्तस्य।।९।।

तदवध्यानेति

जात

ततः किमभूदत्राह। तदवध्यानेन तेषां देवानामवज्ञोत्थकोपेन विस्रस्तः क्रमेणाविनष्टः पुण्यस्कंधः पुण्यसमूहः यस्य स तथा। पुण्यस्कंधः पुण्यलक्षणः पुंज
। गुरोयाचस्त्वत्तं पि थिलं धनं च। सुकृतनाशफलमाह। अर्थ इति। १०। नाशप्रकारमाह। ज्ञात इति। नृपार्थिनाभूराजैव। ११। सोऽयमस्य धनना
शो वैराग्यहेतुरित्याशयेनाह स इति। १२। तपस्विनः संतापवतः। १३। निर्वेदप्रकारमाह स्वेति। आत्मोदेहः। १४। यस्य मे न सुखायेत्युक्तं स्पष्टय

तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्य भूरिद। अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायाससपरिश्रमः। १०। ज्ञातयो जगृहुः किंचित् किंचिद्दस्यव उद्धव।
दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात्। ११। स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः। उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामाप दुरत्ययाम्। १२। न
स्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टायुस्तपस्विनः। खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत्। १३। स चाहेदमहो कष्टं वृथात्मा मे सुतापितः।
न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः। १४। प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन। इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च।
। १५। यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः। लोभः स्वल्पोऽपि तान्हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम्। १६। अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे
रक्षणे व्यये। नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिंता भ्रमो नृणाम्। १७। स्तेयं हिंसानृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः। भेदो वैरमविश्वा
सः संस्पर्धा व्यसनानि च। १८। एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम्। तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत्। १९।

गेया

तिरहहेति। १५। अर्थलोभेऽपि यश आदिगुणसर्वस्वहानिकरः इत्याह यश इति। श्वित्रं श्वेतकुष्ठं। १६। आत्मोपतापायेत्युक्तं विवृणोति। अर्थस्य
साधन इति। साधन आयासः सिद्धे साधिते उत्कर्षे रक्षणे च त्रासः विते व्यये च चिंता नाशे त्रासः उपभोगे भ्रमो बुद्धिभ्रंशः। क्रियाचा केशेन निशेषः। १७।
किंचार्थं वक्ष्यमाणानेकानर्थकारणं भवतीति। भवेनाह स्तेयमिति। स्मयो अहंकारः मदो दर्पभेदो द्वेषी भावः राजादिभ्यो व्यसनानि निविधनिर
सनानि। १८। ततः किं कर्तव्यमत्राह तस्मादिति। १९।

नाम १२२

४ बुद्धिगुणान् दुःखादीनपश्यन्ननुभवन्नहं दुःखी सादिममवेनानुकार्यते ४
४ हरिणे ति शोषः दुःखशोकादयः सर्वे ज्ञेयो ४

संसारनाट्यं त्वमपि सत्वादिगुणनिमित्तमित्याह। सत्वसंगादिति। सत्वसंगात्सात्विकसंगतः पुण्यकर्मणा ऋष्यादीन्प्राप्नोति। रजसा राजसकर्मणा
असुरमानुषान् आसुरादिकं प्राप्नोति। तामसकर्मणा बलराक्षसादि भूततिर्यक्त्वमाप्नोति। ५३। स्वतः सात्त्विकानां सुखादीनां दुःखित्वमित्येषां
ते सुखि त्वमित्यादिविपरीतानुभवः कथमत्राह। नृत्यत इति। यथा लोके नर्तनादिकुर्वतः पश्यन्स्वयं तान्पुरुषाननुकरोति नृत्यादिकरोति एवमनीह
पि दुःखाद्यनुभवायोग्योऽपि बुद्धिगुणानीति। सुखं ज्ञाने तु जीवस्य शक्ति स्नेहस्तथैव। विपर्ययेणासुराणां जीव बुद्धिगुणमतो रतिवचनात्।

सत्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान्। तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः। ५३। नृत्यतो गायतः पश्य
न्यथैवानुकरोति तान्। एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते। ५४। यथांभसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव। चक्षु
षा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः। ५५। यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा। स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः। ५६।

। ५४। स्वतः सुखादिरूपत्वाभावेऽपि तेन तेनानां दुःखादिरूपत्वप्रत्ययो भ्रांत इत्येतं बहुदृष्टांतैः समर्थयते। यथेत्यादिना। यथा प्रचलता जलेन तीरस्था
तरवोऽपि चला स्खलनधर्मवंत इव दृश्यंते यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूर्भ्रमतीव दृश्यते। ५५। यथा च मनोर
थधियो मनोरथविषयाः मृषा वृथा यथा च स्वप्नदृष्टा विषयानुभवो मृषा हि दाशार्ह उद्धव। आत्मनो जीव
स्य संसारोऽपि तथा अजनापयोजनः अप्रयोजनं यत्र स्थितेऽप्यवस्तु अवस्तु इत्यविचनात्। ५६।

भा॰ ११
१२३

एवं तर्कनेष्वेतस्य परमात्मप्रसादायत्तवैराग्यस्थैर्यं वक्ति। किं धनैरिति। मृत्युना कालेन ॥२८॥ अत्र हेतुमाह येनेति। एतां दृशां विरक्तिलक्षणां नीतः। तत्र येन तेन हेतुना पक्षे हरिणा प्रसन्नेनेति वा। कीदृशो निर्वेद इति तत्राह। निर्वेद इति। आत्मनः संसारनदीतरणप्लवस्तरी रूपः ॥२९॥ निर्वेदस्य किं लक्षणमित्यतः संन्यास इति तं निश्चयं वक्ति। सोहमिति। शेषेण किं साध्यमत्राह। यदीति। यद्ययेन शोषणसंन्यासलक्षणेन निर्वेदसाध्येन तपसा आत्मनि परमात्मविषये

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत। मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः। येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः ॥२९॥ सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः। अप्रमत्तोऽखिलार्थे यदि स्यां सिद्ध आत्मनि ॥३०॥ तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः। मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयत् ॥३०॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विजसत्तमः। उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥३१॥ स चचार महीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः। भिक्षार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत् ॥३२॥ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः। दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः ॥३३॥ केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमण्डलुम्। पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कन्थां चीराणि केचन ॥३४॥ प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः। अन्नं च भैक्ष्यसंपन्नं भुञ्जानस्य सरित्तटे ॥३५॥ मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः ष्ठीवन्त्यस्य च मूर्धनि। यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥

सिद्धः ज्ञानी स्यां तदङ्गशोषणं करिष्यामीत्यर्थः ॥२९॥ ननु इदं भवचनमित्याह तत्रेति। अलेन किं साध्यमिति तन्नेतव्यमिति आह। मुहूर्ते निपत ॥३०॥ विरज्यानेन किमकारीत्यत्राह इतीति। हृदयग्रन्थीनहंकारान्। ॥३१॥ अलक्षितोऽज्ञातः ॥३२॥३३॥ त्रिवेणुं दण्डं चीराणि जीर्णवस्त्राणि ॥३४॥ दर्शितानि प्रदाय पुनराददुः ॥३५॥ वाचयन्ति वादयन्ति ॥३६॥

नाम
१२३

॥३७॥३८॥ दौर्वादृत्यं विदुर्बवनं कारयन्ति ॥४०॥४१॥ किमकरोदेवं परिभूत इति तत्राह। परिभूत इति। सात्त्विकीं स्वात्मविकीं ॥४२॥ कीदृशीं गाथामगायदिति तत्राह। नायमिति। अयं जनः परितो वर्तमानः तर्हि किं देवादय इति तत्र हान देवेति। देवता देवा आत्मा देहः ग्रहा आदित्यादयः तर्हि किं कारणमत्राह। मन इति। परिवर्तयेत्तन्मनः परं कारणमामनन्ति इत्यन्वयः ॥४३॥ मनसः कारणत्वं विवृणोति। मन इति। प्राक्तनं लिङ्गशरीरं रूपं जड

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः। बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ॥३७॥ क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः। क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ॥३८॥ अहो एष महासारो धृतिमान्गिरिराडिव। मौनेन साधयत्यर्थं बकवद्दृढनिश्चयः ॥३९॥ इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च। तं बबन्धुर्निरुरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥४०॥ एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत्। भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥४१॥ परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः। पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥४२॥ भिक्षुरुवाच। नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः। मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥४३॥ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि। शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥४४॥

येन सूक्ष्मरूपेण स्थितं मनः सृष्टिकाले गुणान् आत्मनि सृजते तैः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधैर्बाह्यवयवोपचितं भवतीत्यर्थः। अत एव बलीयः कार्यकरणसमर्थं ततस्मान्मनसः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधानि विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति। विलक्षणानीत्युक्तं विवृणोति। शुक्लानीति तेभ्यः कर्मभ्यः सवर्णाः शुक्लादिवर्णयोग्या गतयो भवन्ति। अनेन सर्वस्य सुखादीनां परं कारणं मन इत्यवगतं ॥४४॥

ननु मनसः परमकारणत्वं विवक्षितं चेत्परमात्मनः कारणत्वं अपहस्तितं स्यादिति तत्राह। अनीह इति। आत्मा परमात्मा मनसः समीहितं संसारादृष्टि
हेतुभूतं कर्म उद्विचष्टे उत्कृष्टः साक्षित्वेन पश्यति कीदृशः अनीहः मनोवत् क्लिष्टकारी न भवति येन नरः प्रकाशस्तत्वं ज्ञायते साक्षित्वेन द्रष्टृत्वे तस्मा
न्नस्य दुःखादिकं स्यादित्युक्तं। हिरण्मय इति प्रकाशस्वरूपानंदः स्वस्य दुःखाभावे हेतुमाह। मत्सखेति पूर्णानंदो हरिर्मत्सखेति यस्मात्तस्मा
न्नरेषां दुःखकारणं मन इति भावः। अचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मनसः कारणत्वं कथमत्राह। मन इति। असौ निबद्धो देहाभिमानी जीवः स्वलिंगं

अनीह आत्मा मनसः समीहितं हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे। मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोसौ॥४५॥
दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्व्रतानि। सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः॥४६॥
समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यं। असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः॥४७॥

लिंगशरीररूपं मनः परिगृह्य स्वगुणसंगतो देहवृत्तिः कामान् विषयान् जुषन् आस्त इति। विषयानुरक्तचेतनागृहीतस्य चेतनस्यापि मनसः कारणत्वं यु
क्तमिति भावः। नह्यमनाः पुमान् तिष्ठतीति श्रुतेः मनसः संसारकारणमुक्तं तत्र किं प्रमाणमित्यत आह। अनीह इति। परमात्मनो दर्शनक्रमेण च प्रमा
णं।४५। एवंविधसंसारनिवृत्तौ क उपाय इत्यत आह तस्य मनसो निग्रह एवेत्याह। दानमिति। मनोनिग्रहलक्षणांताः मनोवशीकरणं स्वरूपं नि र
र्गीयाः कृत इत्यत्राह। पर इति।४६। मनसः समाधानस्य परमयोगत्वमुपपादयति। समाहितमिति। यस्य मनः समाहितं परमात्मध्यानयोगयु
क्तं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं यस्य मनो दानादिभिरसंयतं विनश्यच्चेद्दानादिभिरपरं साध्यं किं न किमपि।४७। ।श्री॥ ॥

१२८

अर्थः भेदं कथं द्वैधीभावं करोतीति तत्राह॥ भिद्यंत इति। भिद्यंते विदीर्यंते प्रार्थ्यामात्रमपि शतिष्पन्नी भवतीत्याह। एकेति।२०। संतु शत्रवः केचित् किं कुर्वंतीति तत्रा
व ह। अर्थेनेति। हि स्पर्धार्थे वधारणार्थे वा।२१। जन्मांतरे देवादिजन्मविशेषैरपि प्रार्थ्यं मानुष्यं लब्ध्वा तत्र द्विजाग्र्यतां च लब्ध्वा तद्द्विजाग्र्यत्वमनादृत्य ये
अ अर्थार्जनादिकर्मणा स्वार्थं कं सुखं घ्नंति ते अशुभां गतिं गच्छंति।२२। इदमेव विशिनष्टि स्वर्गेति। तस्माद्देवा मानुष्यं प्रार्थयंते इत्यत्तो वाह स्वर्गेति। धामनि
धाम्नि गेहे द्रविणे किं शरीरे।२३। कथमनर्थधामत्वं वित्तस्येत्याशंक्य ... निनाधःपातहेतुत्वादित्याह। देवेति। भागिनः अंशभागयोग्यान् उद्दि

भिद्यंते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा। एकस्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः॥२०॥ अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः। त्यजंत्या
शु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदं॥२१॥ लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां। तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नंति यांत्यशुभां ग
तिं॥२२॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान्। द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि॥२३॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बंधूंश्च
भागिनः। असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः॥२४॥ व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलं। कुशला येन सिध्यंति जरठः
किं नु साधयेत्॥२५॥ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान् व्यर्थयार्थेहयासकृत्। कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः॥२६॥ नू

स्मात्मानं वंचति पातयति।२४। वित्तवयोबलैः कुशलसाधनस्य शक्यत्वादधःपातः कथमत्राह। व्यर्थयेति। व्यर्थया अर्थेहया हेतुकामुष्मिकार्थे
प्रमत्तस्य यस्य वित्तादीनि कुशला येन सिध्यंति साधनानि न भवंति स जरठः जरसं गतः किं नु साधयेत् न किमपि।२५। निगमयति तस्मादिति
अनिष्टानां क्लेशकारणमनुमिनोति। कस्यचिदिति। विद्वानपि व्यर्थे। अथ कस्य परमानंदरूपस्य हरेर्माययैव सामर्थ्येनैव विषयसुखे विमो
हित इति तर्कयामि कस्य विद्वेः कविलक्षणस्येति वा।२६।

दुष्टाभिमानिदुष्टेोपचितशक्तिकस्य मनो निमित्तदेहाभिमानित्वमात्रेणैवास्य मिथ्या ज्ञानेन जीवस्य नित्यनिरयप्राप्तिहेतुत्वात् तस्यैव जेतव्यत्वमभिप्रेत्याह
देहमिति। इदं मिथ्याभूतं मनोमात्रं मनसा निर्मितं मनुष्यागतं देहं गृहीत्वा ममेदमहमिति स्वात्मत्वेन भ्रमेणैव देहोऽहमित्यनात्मनः आत्मभ्रमेणान्योऽहं देहोऽयं इति
मित्यपि भ्रमेणाहमन्य इति आत्मनोऽनात्मभ्रमेण मिथ्याज्ञानेनान्धधियो रक्तगतयथार्थज्ञाना मनुष्या दुरन्तपारे तमसि संसारे भ्रमन्ति ततो भ्रमं त्यक्त्वा पुनः पुन
दुःखसमुद्र एव मग्नावर्तते तस्मात् बुद्धिमता तज्जय एव प्रयतितव्यमिति भावः। देहमात्रं खमात्मानं यः परत्वेन पश्यति। अन्धे तमसि मग्नस्य कोऽयाननीतं
स्यकुत्र विदितिवचनात् मिथ्यात्वात् अनेनाम धन्तमोऽनियत मितितात्यते॥५०॥ एवं मनसः सुखदुःखकारणत्वमुक्तं तत्रैतत् तस्य प्रतीयमानं सुखदुःख
देहस्य

देहं मनोमात्रमिदं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः। एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति॥५०॥ श्री॥
जनोऽस्य हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत्। जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत्॥५१॥
तेन

णा कारत्वं अभिमानिनिमित्तमेवेति जानतस्तद्वस्तुतत्त्वं जानन्न पुरुषेण सोढव्यं तत्र कोपो न कार्य इत्याह। जन इत्यादिना ग्रन्थेन। अस्य जीवस्य सुख
दुःखयोर्हेतुर्जनः परदेहश्चेद्यदि तर्हि अत्र देहे वर्तमानस्य देहस्येति किं स्यात् मनोनिर्मुक्तकपालजनादिकेवलवत् स्थितस्य किं स्यान्न किमपि
दुःखं स्यात् हि किं स्यात् देहस्यैवेति। नेद दुःखं विवेकेन विचारितेसति भौमयोः पृथिवीकाययोः ताड्यताडकयोरेव हि यस्मात्तदभिमानिनैवं
कृतं दुःखमिति ज्ञानेन तेषां मध्ये कतमाय कुप्येदित्यन्वयः। तत्रोदाहरणं जिह्वामिति स्वदद्भिः स्वदन्तैः तस्यां जिह्वायामात्मा तया वेदनायां
सत्यामनेन देहस्यैवेतरेण तेनाभिमानजन्यं दुःखमित्युक्तं भवति जनशब्दः खलु देहे वर्तते ते इतिवचनात् जनशब्दोऽत्र देहवाची
जीवे

स्वामी

देहस्यैवेतत्त्वेन दुःखहेतुत्वाद्युक्तयोगात्। अभिमानस्य च पराधीनत्वेन युक्तमुक्तं। किं तु देवतायाः सर्वस्मात् प्राधान्येन तद्धेतुत्वमुचितमित्यत्राह। दुः
खस्येति। यदि दुःखस्य हेतुर्देवतेत्युच्यते तत्तद्वचनमस्तु विचारितेन घटिते तथाहि विकारयोर्विकाराभिमानिनोर्देवयोः सकाशादुत्पद्यमानं त
दुःखमभिमाननिमित्तमेव तत्र निरभिमानस्यात्मनस्तेन किं स्यादतः स्वामिदेवान् प्रति कोपो न कार्य इति भावः। तत्रोदाहरणं यदंगमिति। य
दा स्वदेहे विकाराभिमानी इन्द्रादिदेवताभिमन्यहस्ताद्यंगेन चक्षुराद्यंगं कश्चिद्विहन्यते तदा सोढव्यमेव। अन्यथा पुरुषः कस्मै क्रुध्येत हस्तादेरकारस्य

दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत्। यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित् क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे॥५२॥
आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः॥ ॥श्री॥ ॥

त्वादयोऽप्येकोऽधिदेवः मन एव कारणमत्रेति। अविकारात्मत्वेऽविकाराद् इति शङ्किताः अभिमानादिकारस्य स्वतः शक्तिः अपि द्वैरिति वाक्या
दिकारत्वात् स्वाथ्यत्वं युक्तं देवानां॥५२॥ मनसोऽपि सुखादिहेतुत्वमभिमानमन्तरेण विचारसह मित्याह। आत्मेति। यद्यात्मा तत्र दुःखादिका
रणं स्यादिति मतं तत्र पृच्छामः दुःखादिकारणं भवन्मनः स्वतो वा परतो वा इत्याह। किमन्यत इति अन्यतो दुःखस्वभावत्वेन विलक्षणात्मन
स्तत्र सुखस्वभावे आत्मनि वर्तने किं भवति न किमपि उभयोः सुखादिस्वभावः सिद्ध इति भावेनाह निजइति तेन स्यात् सुखभावोऽमनो
सो दुःखस्वभावो निजो नित्यः सदातन इत्यर्थः। निजमात्मयि नित्यसंयोरिति यादवः॥५३॥

१२६

जीवस्य

द्वितीयं प्राह। नहीति। आत्मनोन्यत् दुःखकारणं नहि अहं दुःखी स्यामिति दुःखं दृश्यते यदि तथापि तन्मृषा स्यात् अन्यस्यात्मत्वं नष्टं स्वरमित्याह। नसुखमिति सुखं सुखस्वरूपं दुःखं दुःखरूपं न भवति दुःखरूपं सुखरूपं न भवत्यतो मिमानं विनान्यनिरूपणं अप्रमाणिकमिति विद्वान् कस्मै क्रुध्येतेत्यन्वयः। जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यते अतो मम मनोभिमाने न दुःखी भवति नान्यथेति वाक्यमत्रमानं। यद्वा यदि मनः सुखादिहेतुः तर्हि तत्स्यादुक्तं हि मनोभिमाननिमित्तं न दुःखं विना तन्न सुखं भाव आत्मन्यतो मनसो दुःखं स्यात् किं न स्यादेव क्रुतोत्राह। निजरति। स्वमनो धर्मं दुःखमात्मनो निजस्वभावो नहि। कुतः तदात्मनोन्यद्भिन्नं प्रतीयमानं स्यात्कागतिरत्राह यदीति। जपाकुसुमसान्निध्यात्स्फटिके लौहि
न्यःर

न ह्यात्मनोन्यद्यदि तन्मृषा स्यात्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखं॥५३॥ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चे
त्किमात्मनोजस्य जनस्य ते वै॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव भवंति पीडा क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोन्यः॥५४॥

त्यमिव मृषा स्यात्ततो अन्यस्यात्मत्वं नेत्याह। नसुखमिति। जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यत इत्यादि॥५३॥ अभिमाननिमित्तं दुःखी
॥ मनएव दर्शयतीत्याह। कार्ये देहस्य दुःखादिहेतुत्वे बाधकमाह। ग्रहा इति। ग्रहाणां बाह्यानां देहाः आत्मनो दुःखादिनिमित्तं चेदविवेकदृ
ष्ट्या यानस्तु अजस्य स्वतो जन्मादिरहितस्य नेममभवति विवेकिनो जनस्य जीवस्य तेदेहाः दुःखादिनिमित्तं न स्युः। किं नैव न स्युः अतो ग्रहैर्देहैः
पीडा देहनिमित्ता पीडा ग्रहस्यैव विषयग्रहणस्वरूपस्य मनस एव भवंति मनोभिमाने सत्येव ते स्युरित्यर्थः। न ततो देहादन्यः पुरुषः स र पःपुरुष
त्वीति ज्ञानी कस्मै क्रुध्येतेत्यन्वयः॥५४॥
ध्ये

नाम
१२६

ननु तर्हि मनः संयमनं कर्तव्यं तच्चाशक्यं किमित्याशंक्य स्ववशं कृत्वा न शक्यमिति भावेनाह। मनइति। अलक्ष्मी विष्णुभक्ते ल्पदेवा मनोवशे भवंति नतत्र गुरुभक्तस्य
मनसः पुरुषबंधकत्वप्रकारः कथमित्यतो वाह। मनइति। हिशब्देन कृते देवसर्गा कस्य मनो या तिवशं कुपित। अयं सरव्यतिं वाप्यातिवात प्रसादम
रति गवशे प्रमाणयति। विष्णुवादि स्थितु रोक्तिना अन्यस्य वशं न याति कुतोत्राह। भीम इति सहसः सहन मतं शे किमतः सहीयान तिशयितसहनशक्ति
न भीमो भयंकरः इति विद्वन्मतं। ततः किमत्राह ज्ञेति। विष्णुवादी विनान्यः कुत्रचिन्मनो न त्याविशत्। नातिक्रांतवान् तत्र हेतुः स हि देवदेवः ध
भीमो दिव्यः सात्विकमनसो देवो भिमानी यस्मात्तस्माद्दुर्जेया। भिमन्यमानं वैकारिकमपि मनो द्विविधं सात्विकं तामसमिति प्रथमं विष्णुप्रदे
वता प्रसादेन जय्यं द्वितीयं विष्णुप्रसादं विना दुर्जेयं। विष्णुवध्यकालनेमिनाभिमतत्वाद्॥४५॥ अतो मित्रैर्मर्त्यैः सह विग्रहोऽसत्तां भवतीत्याह तं मनु
तमिति। अयमक्षरार्थः। अनंगीराशो कैश्चिदिह मृता स्तामसा ४ पर्वापरादिदिगनभिज्ञा स्ततस्तामसमनो लक्षणं शत्रुं सुखविरोधिनं न विजित्य
न्ये

मनोवशेन्ये ह्यभवन्ति देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः॥४५॥ तं दु
र्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुंतुदं तन्न विजित्य केचित्॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्रैरुदासीनरिपुं विमूढाः॥४६॥ श्री॥ मू

मित्रैर्मर्त्यैरसद्विग्रहं कुर्वंति कीदृशं शत्रुं दुर्जयं दुष्टेन पापिना कालनेमिना जितत्वाद्दुः शीलत्वाज्जेतुमशक्यत्वादतएवासह्यवेगं न सुखमुष्टिग्रहण
न योग्यं मरुंतुदं क्षतनिहितलवणवद्दुःखकरं अनेन शत्रुशब्दो विहृतः। विष्णुप्रसादेन जय्यद्वयाह। उदासीनेति। विष्णुभक्तावुदासीनानां रिपुं मत्वा
भक्त्या तदुपास्तौ यतमानानां मित्राणां परस्तत्सात्विकमनो विद्यायतामसमनः परामर्शः कथं युज्यत इतीयमाशंका। एकस्थानाधिपत्येन भिन्ना
नामपि युज्यते अभेदेन परामर्शः सादृश्येनापि वस्तुनो द्वित्वेनेनापि परिहर्तव्या। यद्वा तमनस्तं मनोभिमानिनं कालनेमिनं न विजित्य मित्रैस्स
ह विग्रहं कुर्वंतीति कीदृशं तं शत्रुं अनेन शत्रुं न जित्वा मित्रकलहो बालकलहवत् परिहासहेतुरित्युक्तं भवति॥४६॥

नपरस्येन द्वंद्वयोगोऽस्तीति न केनचिदिति । यथा संसृतिरूपिणः संसारकरस्वभावतः आत्मनो मनसोऽपि यथाहं द्वंद्वोपरागो द्वंद्वाख्यरञ्जयहणं तथास्य परतःपर
स्य हरेर्द्वंद्वोपरागो न स्यात् तर्हि मे कस्माद्भयमिति भावेनाह । एवमिति । एवं विज्ञानी एवंविधो ज्ञानी भूतैः स्वकृतैः कृताद्दुष्कृताद्वा न बिभेतीति ॥५७॥ एवं विरक्तिं भ
गवदाश्रितिं च द्वारा संसारनिवृत्तिहेतुत्वेनाह । एतामिति । मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव । एतां परमात्मनिष्ठां मनःसंयमनलक्षणां वक्ष्यमाणामास्थाय सिद्ध

सिनो न केनचित्क्वापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य । यथात्मनः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ॥५७॥ एतां समास्था
य परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥५८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥निर्विद्य
नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थं । निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकंपितोऽमूं मुनिराह गाथां ॥५९॥ सुखदुःखप्रदो नान्यः पु
रुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥६०॥ तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया । मय्यावेशितया युक्त ए
तावान्योगसंग्रहः ॥६१॥ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः । धारयञ्छ्रावयञ्छृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ॥६२॥ इत्येकादशे त्रयोविंशः ॥

ईदृश्य परमात्मस्तानलक्षणं वा प्राप्य ज्ञानप्रमाणमाह । अध्यासितामिति । सम्यगनुष्ठितां नमः अज्ञाननिमित्तसंसारं ॥५८॥ ऋद्धेयं गाथेति भा
वेनाह । निर्विद्येति ॥५९॥ गाथायास्तात्पर्यार्थमाह । सुखेति । आत्मनि मनसि रूढो विविधभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अन्यो नैव ततो मित्रोदासीनरि
पुलक्षणश्च संसारस्तमसः स्वमनोहेतुकः ॥६०॥ मनोनिग्रहे योगमाह । तस्मादिति । एतावान्मनःसंयमनलक्षणः ॥६१॥ फलमाह । य
इति । ब्रह्मनिष्ठां ब्रह्मोत्कर्षज्ञानस्यैकमनोनिग्रहलक्षणां ॥६२॥ ॥इत्येकादशे विवरणे त्रयोविंशः ॥

१२०

सांख्यादिपथार्थज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवर्तकमिति कथ्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र पूर्वोपदिष्टेनोपरमेणोक्तविकल्पनिवर्तकोपायः कः इत्युद्धवस्य हार्दं शं
कां परिहर्तुकाम आह । अथेति । सांख्यं यथार्थज्ञानं पूर्वैः पुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेन निश्चितं । ननु विकल्पे सति तन्निवर्तनीयं सांख्यवचनं प्रतिज्ञातं संग द्य
च्छते सत्येव नस्तु भवति । तथाहि । कृतयुगस्त्रिप्रवृत्तिसमये विकल्पितमुतांतरालेनाद्यस्वभावस्य निष्टत्यनुपपत्तेरिति तत्राह । आसीदिति । अथो आरंभे
सृष्टिसमये ज्ञानमर्थश्चैकमेव यथैव त्वयो विषयस्तथैव ज्ञानं विषयमनतिक्रम्य वर्तमानमासीत् । किमनेनोक्तं भवतीत्यत्राह अविकल्पितमिति । संश

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं ॥ यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं
भ्रमं ॥१॥ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे जनाः ॥२॥

त्व यविपर्ययाविषयेमुद्धे भवति । कस्मिन्काले इदमुत्पन्नं तत्राह । कृतयुग इति । तत्रापि कदेत्यत उक्तं । आदाविति । संशयाद्यन्यथाभावश्च कस्मान्नाभूदिति
तत्राह । यदेति । कृतयुगमारभ्य येन तायुगे जना विवेकनिपुणा इत्यदा यस्मादिति विशेषः । पुरुषबुद्धिदोषं अनिमित्तं ज्ञानस्यान्यथात्वं सात्विकत्वे
न तदानीं तदोषाणां तदभावादेकप्रकारमेव ज्ञानमिति भावः । अथ अथानंतरार्थे विकल्पारंभमंगलद्विषयत्वं । यथैवार्थस्तथा ज्ञानं ज्ञानार्थैकम
मुदाहृतं ॥ तथा कृतयुगे प्रायस्तदन्येषु तु कुत्रचित् । इति वाक्येन विज्ञानवादिमतमत्रोच्यत इत्येतन्निरस्तं ॥२॥ ॥श्रीगुरवे नमः ॥

भा° स्क°
१२८

ल्वे
द्वितीयेकिंकारणमत्राह।तन्मयेति।तत्सत्यंतानार्थैक्येनमिथोविरोधराहित्येनबाधितंज्ञानंपश्चाद्द्वैतायांद्विधाद्वैदवादोवृत्तिसंशममापन्नेस
मभवत्संजातंनतद्वापरादाविदमेवनान्यदितिविपरीतप्रत्ययेनसंममिभिन्नप्रत्ययेनसमभिन्नमभवदित्यन्वयः।३।समभेदेसमीचीनेमुष्टत्तजामुखवि
यो तिकालस्वभावेषुःसदानन्तत्वेनसहाविकल्पसंभवात्चेतनस्यापिदेवदत्तादेश्चान्यतमस्यात्मबुद्धित्वेनेनंतवेदादिशास्त्रार्थत्वेस्वरूपस्याव
दृ गन्तुमशक्यत्वेनकारणत्वानुपपन्नेस्तत्तद्योग्यफलदानसमर्थेनवैषम्यादिदोषविधुरेणसर्वज्ञेनकारणेनभाव्यमितिभावेनाह।तन्मयेति।

तन्मयाफलरूपेणकेवलेनविकल्पितं।।२।।
वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत्।।३।।

तम
फलंरूपमभिहितंकारयतीतिफलरूपस्तेनतामसादिजीवानांस्वस्वयोग्यआदिफलदात्रेत्यर्थःकेवलेनमयातथास्थितिकल्पितं।तामसादि
जीवबुद्धिमनुसृत्यनानेवकल्पितंअनंतत्वादवाङ्मनोगोचरस्याद्बृहत्तरस्यदुर्ज्ञेयत्वेनअश्रद्धेयत्वंनेतिभावेनोक्तं।वागितिशब्दोवाङ्गोचरार्थो वागिति
मनोगोचरस्तच्चामुत्वाद्यमानत्वेनबुकल्पितमितिशेषःयद्वातच्छब्दार्थात्मकमुभयंबृहत्तरमितिपक्षेतस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरत्वाद्द्विधाभूदिति२

नाम
१२८

हु
रूमितावत्सुखदुःखयोर्हेतुरस्तुतथाप्यात्मनोजीवस्याजडत्वेसमतोनेनानिष्टंस्यात्किमितिशेषःतर्हिकस्येदमत्राहतर्हीति।तद्दुःखादिकं
जडेजडात्मकेमनसिहियस्मात्तन्नःकिमत्राहदिहइति।दिहेवर्तमानोयंस्वंस्वतंत्रंपरमात्मानंविस्मृत्यस्वरूपंचवेत्तीतिस्वविस्तुपर्णाःसुखात्मकःपु स्वि
रुषःकस्मैकुध्येत।कर्मणेकुप्यतीत्यत्राह।नहीति।जडात्मकमनआद्यभिमाननिमित्तदुःखादिकंकर्मफलंनहियस्मात्कर्मणोपिनकुप्येत।य न
ही द्वाकर्मफलंमनआदेरभिमाननिमित्तंदुःखादिःस्वतस्तस्यनास्तीति।।५५।।यदिदुःखादेहेतुःकालोस्तीतिमतंतर्हिनित्यसुखरूपस्य
विवेकिनःआत्मनःकिमनिष्टंनकालादात्मनोदुःखादिलक्षणमनिष्टंप्राप्तमस्ति।तन्नेति।तत्रतथासत्यसौदुःखादिःतदात्मनोकालाधीन कालाधीनदेहस्येत्यर्थः आत्मनोनित्यत्वेननन

कर्मास्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्धिजडाजडत्वे।देहस्त्वचित्पुरुषोयंसुपर्णःक्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलं।।५५।।
कालस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मकोसौ।नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वं।।५६।।

तद्रू ताप
त्वाद्देहस्यतद्दर्शनाद्दुःखंनयुक्तंदेहस्यजडत्वात्तत्रदृष्टांतमाह।नाग्नेरिति।उष्णेपममेतदयथाग्नेस्तापनिमित्तंदुःखंनहि।यथावहिमस्य
तद्धिमनिमित्तंदुःखंनजडत्वात्देहस्यापिकालादिसंबंधेविद्यमानेपिनदुःखंयुक्तं।ननुतर्हितद्वंतवर्तिनोहरेःस्तद्दुःखंस्यादत्राह।नपरस्य
ति।परस्यप्रकृतिविलक्षणस्यस्वेद्वंद्वंसर्वदास्यहरेस्तद्दुःखंनयुज्यते।तस्माज्जीवस्यमनोभिमानमपिदुःखकारणमतःकस्मैक्रुध्येतेतिसुदा
कालादिसंबंधाद्दुःखंदेहस्ययुज्यते।तथापिनैवदुःखीसजडत्वान्नियमेनतु।आत्मनःसुखरूपत्वान्नदुःखंयुज्यतेक्वचित्।तस्मात्मनोभ्रम
एवदुःखीजीवोनचान्यथा।सर्वेषांमनसेतिमनोरूपस्त्रिलोचनः।तद्रूपाःसर्वदेवाश्चतेनसुखदुःखिनःनियन्तातस्यचप्राणस्ततोपि
बलवत्तरःतन्नियन्ताहरिःसाक्षात्परमानंदलक्षणइतिवाक्यमुक्तार्थेक्रमाणां।।५६।।

संप्रकृ विषयविषयीकरणमंतरेणज्ञानार्थैकामश्चनोप्यतदुनिक्तावेनज्ञानार्थो।भिमानिदेवतास्वरूपंनावदाह।भयोरिति।तयोर्ज्ञानार्थयोरेकतरोपोर्थोविषय
लक्षणसप्रकृतिर्गायत्रीनाम्न्याप्रकृत्याभिमन्यमानइत्यर्थः।साधिनस्वतंत्र्येत्याह।सेति।साप्रकृतिरुभयोःलक्ष्मीविष्णुस्वतंत्रयोर्भार्ययोरात्मादेहःप्रयत्नश्चयस्याः
सातथाम याश्रियावस्त्रष्टानुयाह्यचेत्यर्थः।अन्यतमोभागोज्ञानंयत्सोपिपुरुषनाम्नाब्रह्मणाभिमन्यमानइत्यर्थः।सोप्युभयात्मकस्तनुसंधेयंमया
श्रियावस्त्रष्टःअनुयाह्यश्चेत्यभिधीयते।ज्ञानाभिमानीपुरुषस्त्वब्रह्मासमुदाहृतः।अर्थाभिमानीप्रकृतिर्गायत्रीनामकी।तिता।तयोर्नियामकोविष्णुःश्री
श्चानुयाहिकास्मृता।वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत।त्रिगुणास्समुद्दिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथा।गायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती।एवंत्रिरु ला
पाप्रकृतिरेकासत्वादिभेदतः।तामुर्वर्यसमुत्सृष्टब्रह्मलोकत्वमागतं।सत्वात्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकप्रणायकः।तस्यापिसूत्रंभगवान्धारणाद्विष्णुरव्ययः।

तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका।ज्ञानंत्वन्यतमोभागःपुरुषःसोभिधीयते।।४।।
तमोरजःसत्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः।मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनवा।।५।।वै

सूत्रपुत्रस्त्वहंकारःसरुद्रःसमुदाहृतः।सत्वात्मनामहांश्चैवसहजातश्चतुर्मुखः।तस्यापिपुत्रोहंकारःसचानंतउदाहृतः।अनंतादपिरुद्रोभूद्ब्रह्मणश्चेतिसत्रि
धाविकारिकोब्रह्मजस्तैजसोवायुजःस्मृतः।तामसोनंतजश्चैवएकैकगुणभेदतः।इतिस्मृतिस्तवकेन हि शोद्र्नेकिमत्रप्रमाणमितिशंकापरिहरंति।पू
र्वज्ञातसांख्यप्रवचनेनिज्ञानार्थैक्यादृष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथेत्यादिनाव्याख्यातेमपिमंदमलुपकारम्यकिंविद्याक्रियाते।तथाहि।तस्यादेमनो
गुणत्रयाभिमानिन्यालक्ष्म्यापुरुषप्रकृतेब्रह्मगायत्र्याख्यजातेवाशब्दश्चार्थेतदनुमयालक्ष्म्याचपुरुषानुमतेनपुरुषनाम्ना।ब्रह्मणास्वभर्तुःप्रे
रणयाप्रक्षोभ्यमाणायाः।तस्याःप्रकृतेः।तमोरजःसत्वमितिगुणाभिमानानिर्वीविरूपासावित्रीसावित्रीसरस्वतिसंज्ञान्यभवंन्।।५।। ।।५।।
२ कथनंकिंकेनसंगतमिसतःतत्स्वरूपप्रवक्ति।तमोरजइत्यारभ्यरपसांख्यइसीतेन।वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत।त्रिगुणात्मास२

ततः किमभूदत आह । तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति अयं भावः । तेषु रूपेषु पुरुषनाम्ना ब्रह्मणा गर्भाधाने कृते सति तेभ्यो रूपेभ्यः पृथक् पृथक् जातप थादेकत्वमा
पन्नेभ्यः सूत्रमभवत्कीदृशं । महत्सूत्रेणैव संयुतं महसर्वाधारणरूपेण सर्वजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः । वायुना वै गौतम सूत्रेणोत्यादिना वायोः सर्वा
धारत्वं प्रसिद्धं । अत्र सूत्रशब्देन महत्तत्त्वाभिमानिनो ब्रह्मणो द्वितीयं चतुर्मुखाख्यं रूपं नाम पुनः सहोत्पन्नमिति ज्ञातव्यं । सूत्रात्मना महद्व्याप्तिः प्रमाणानुयु
ण्यात् । ततो विकुर्वत इत्यस्यायमर्थः । तस्माद्विकुर्वतः सृष्टिकामात्सूत्रनाम्नो ब्रह्मणः सं... ततो यो विमोहकोऽहंकारोऽनंतः । अयमेव सूत्रनाम्नो वायोरपि ज्ञ सः
ज्ञे । विकुर्वतः सूत्रनाम्नो ब्रह्मणो यो विमोहको वैकारिको रुद्रः सोऽपि जज्ञे पुनश्च विकुर्वतः सूत्रनाम्नो विमोहकस्तैजसरुद्रः संजज्ञे यो ब्रह्मजोऽनंतः तस्मादपि वि

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महत्सूत्रेण चैव संयुतं । ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहकः ॥६॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेंद्रि
यमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥७॥ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि च । तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥८॥ ॥

कुर्वतः वायोर्विमोहकोऽहंकारस्तामसः संजज्ञे इति वैकारिको ब्रह्मजस्तैजसो वायुजस्तामसोऽनंतजः इति रुद्रस्त्रिधा जातः ॥६॥ इदमेव स्पष्टयति वैकारिक इ
ति । त्रैविध्यस्य प्रयोजकमाह । तन्मात्रेति । तन्मात्रशब्देन पंचभूतानि लक्ष्यंते । तन्मात्रादीन्द्रियाणि मनः शब्देन इंद्रियाभिमानिनो देवाः स्वीयं कारणं तामसाद्य
यस्य अहंकारत्रयं त्रिविधो रुद्रः कीदृशः चिदचिन्मयः चिदचिद्द्वयात्मैव स रुद्रः चिदचिन्मयं भृत्येन चिदचिदभिमानी रुद्रः इत्यत्र मानं उक्तमेव विवृणोति । अर्थ इति । बद्धीकृतचेतनाचेतन प्रपंचः
तामसादहंकारात्तन्मात्रिकोऽर्थः पंचभूतलक्षणः तैजसादहंकारादिंद्रियाणि वैकृताद्वैकारिकादहंकारान्मनसा सह तदभिमानिन्य एकादश देवता आसन् ॥८॥

१ अपरोक्षेण दर्शनं। मुहूर्तमात्रं ज्ञानं स्यात् म१

एवं तत्त्वैश्चतुर्विंशतिसंख्यैर्महदादिभिस्तत्त्वैः किं कृतम् आह। मयेति ॥९॥ आयतनं ब्रह्माण्डं तस्मिन्निति। चिदानंदशरीरस्तु प्रविष्टोऽहं हिरण्मयं तत्र नाभेर्भू
तदेहो भूत् पद्मादपि चतुर्मुखः। चतुर्मुखस्तु सर्वोऽप्यवतदेहो महातपाः। हरिस्तु सर्वदाप्यविकृतदेहो न तु कश्चित् नैवास्य प्राकृतो देहः प्रादुर्भा
वेष्वपि कश्चित् इत्यनेन हरेस्तु तद्देहो नास्तीति ज्ञायते। समभवं समीचीनतया व्याप्तो भवं न तु त्वन्यो भवानीत्यर्थः॥१०॥ तपसा ज्ञानेन॥११॥ ओको
निवासस्थानं। त्रितयात् परं महदादिकं॥१२॥ कर्मभेदेन त्रिलोक्यां स्थानभेदमित्याह। त्रिलोक्यामिति॥१३॥ महर्लोकादिप्राप्तौ किं साधनं मत्राह। यो
गस्येति। मद्गतिर्मत्प्राप्तिः। नैव किं ... महर्लोकादिका गतिः। भक्तुंडेकाध्वमार्द्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनं एवं ज्ञानं विना तु तापि महर्लोकादि क

संभव मयासंचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः। अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमं॥९॥ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थिते। मम ना
भ्याम भूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः॥१०॥ सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात्। लोकान् सपालान् विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा॥११॥
मर्त्यादीनां देवानामोक आसीत् स्वर्भूतानां च भुवः पदं। मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं॥१२॥ अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्र
प भुः। त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां॥१३॥ योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः। महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥१४॥

कागतिः। तत्तेदेकाक्रमार्द्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनं। नित्यशो भगवद्रूपस्याहो ज्ञानं तनो धिकं। ज्ञाने नैव न बंसलोकः स्यान्महाज्ञानादूरे गतिः सदेवा सदि
तं ज्ञानं तत्परं प्रोच्यते बुधैः। आपरोक्ष्यदृष्टयास्तु कौ नित्यं क्षणमात्रकलया। अपरोक्षदृष्टा नित्यसेक मात्रा युताप्युतं। योगनाम्ना समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यम
खंडितं। तज्ज्ञानं भगवत्या नित्यमपरोक्षदृष्ट्यायुतं। पादयोगं समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखंडितं। पर योगान्महर्लोको जनलोकस्तु योगतः। तपसस्तु तपो लो
कः प्राप्यते नान्यतः क्वचिदिति स्मार्तवाक्येन महर्लोकादिप्राप्तावपि साधनविशेषा अवगंतव्या॥१४॥

भाक्तियोगरहितस्य का स्थितिरित्याह। मयेति। कालात्मना ज्ञानात्मना धात्रा प्रकारकेण मया प्रेरितकर्मयुक्तं इदं जगदेतस्मिन्गुणप्रवाहे। उन्मज्जति सृष्टं
भवति। निमज्जति संहृतं भवति।।१५।। तमेव प्रेरणाप्रकारं विवृणोति। अण्वरिति। अतीतानागतवर्तमानत्वेन यो यो भावः पदार्थः प्रसिध्यति उत्पन्नो
वर्तते। तत्सर्वमुभयसंयुक्तं मया निवृत्त्या च सत्त्वेन पुरुषेण हिरण्यगर्भेण संयुक्तं मत्स्मात् निमित्त प्रविश्य प्रेरितं च यस्मात्तस्मात् सर्वोऽपि सर्वं द
द्वी भूयस्थितं द्वयकोनतु कार्याणां निमित्तकारणेन भेदः कुतो दृष्ट इति न तत्र शंका। किंतु पादा न कारणेन कथमित्यत्राह। यस्त्विति। तु स्याद्विरेव
रणादिति वचनात् तु शब्दो विशेषं वक्ति। यस्य महदादिकार्यस्य यः सत्त्वादिकारणविशेषः। आदिरुपादानकारणं घटस्य मृदिव अंतश्चलयस्थानीय

मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत्। गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति।।१५।। अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति।।
सर्वंह्युभयसंयुक्तं प्रकृत्या पुरुषेण च।।१६।। यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य सन्। विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः।।१७।। रामराम।।

यस्मात्तस्मात्तस्य मध्यं च स एवेनान्यत् तत्र त्वत उपादानकारणेनाभेदः कार्यस्येति निश्चीयते मृद्घट इति भावः। तु तत्सत्यं प्रत्ययवेद्यत्वात्। व्यवहारार्थः हा
नोपादानादिव्यवहारविषयो विकारो विविधिप्रकारः इत्येकस्मिन्नेव नष्टे नष्टः पट इत्यादा वुपचारिकसामानाधिकरण्यं विनष्टं तंतुनैव पट इत्यभेदेना
न्यैरतो भेदाभेद इति ज्ञातव्यम्। कथमत्र दृष्टान्तमाह यथेति। यथा लोहमृद्दारुघटादिपदार्था विनाशित्वेन रूपेण भेदवन्तो व्यावर्तन्ते मध्ये च
कारणेनाभिन्ना अनुभूयंत इति। प्रश्नस्तु विकाराणां कोट्यंशो भेद उच्यते। नत्वैवैकांशतो भेदस्यैव ज्ञेतः। भेदाभेदमतं प्राहुरभेदं वा तत्त्वबोधाः। इति प्रकारसौ विनाभेद
सिद्धावि शेषवस्तुना गृह्यते। यद्वा व्यवहारार्थो व्यवहारनिवर्तको विकारो विनाशलक्षणः तस्य च व्यवहारेणेन भेद इति तत्त्वार्थ इति गा।।१७।। ।।श्री।।

अस्यणे विकारोऽपि चद्रतिकेचित्तन्मतंत्रत्याह। यदुपादायेति। यद्वा मुख्यनिमित्तं अन्यतरस्कारणेभ्यो व्यावर्तयति। यदिति। तुशब्दो ब्रह्मणो मुख्यत्वमभिप्रेति
एवैभिर्व उपादानलक्षणाः पदार्थाः। प्रकृत्यादियद्रुमोपादायनिमित्तकारणं तया दाय्यस्यब्रह्मण सामर्थ्यमाश्रित्यापरकार्यरूपं भावमुद्दिश्य वि
कुरुते विकारयति च। यतो ब्रह्मणस्य आदिरंतश्च येस्मिन् ब्रह्मणि मध्ये वा स्थितिः सतः सत्यं परमार्थलक्षणं स्वतंत्रं विकारादिदोषविधुरं वेत्यर्थः
पारमार्थिकसत्यत्वं स्वातंत्र्यमभिधीयते। न द्वितीयस्यैव नान्यस्य तदन्येषां सदास्ति चेति वचनं॥१८॥ इतोपि विकारमंतरेण मुख्यकारणं ब्रह्मैव। ब्रह्म
त्यादीनां सन्नायास्तदधीनत्वादिति भावेनाह। प्रकृतिरितीस्तत्वादिगुणरूपा प्रकृतिरस्य जगतः उपादानमात्रं। परः पुरुषः हिरण्यगर्भः आधारः।
कालोपि अन्योतरेण हिरण्यगर्भ एव सते जगतो भिव्यंजकः निमित्तकारणं। उपादानमाधारो व्यंजक इति कारणत्रयं ब्रह्मस्येशक्तिरूपेणाहमेवेत

कृ
यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकृतेः परं। आदिरंतो पतेर्यस्मिन्स्तत्सत्यमभिधीयते॥१८॥ प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः॥ सतो
सौर्वाप भिव्यंजकः कालो ब्रह्मतत्त्रितयं त्विदं॥१९॥ सर्गः प्रवर्तते तावत्स्रीसर्गरूपेण नित्यशः॥ महाप्रलयविरंगैर्यः स्थित्यंतो यावदीक्षणं॥२०॥

म
पानछन्निप्रदोहमित्यर्थः हिरण्यगर्भेण। कालाभिमानी ब्रह्मा तु कालइत्यभिप्रायितः। सर्वजीवाभिमानी सपरः पुरुष उच्यते। प्रकृतिर्नाम तत्त्वतो प्रकृतेरभि
मानिनी। सा प्रकृतेजगत्सर्वं सत्वभारस्य सर्वेशाइति सूचयति। तुशब्दः प्रकृत्यादिभ्यो ब्रह्मणो महावैशिष्ट्यं सूचयतीत्युक्तं। आधाररूपं
जडश्चैव प्रकृती तार्किकभावः। कालप्रकृतिपुंसां वत न कालेप्रकृतेरपि। आधारो व्यंजकश्चैव सर्वव्यापिनियामक इति॥१९॥ इतोपि जगतः सृष्ट्यादि
मुख्यकारणं ब्रह्मैवेति भावेन सृष्ट्यादेः कालावधिमाह। सर्ग इति। अयमर्थः। यावत्स्थितिरस्ति तावत्सर्गोत्पत्तिर विपर्ययपर्यवसानं प्रवर्तते। या
नरीक्षणं यदा प्रलयाः स्यात् इति हरेः स्मरणं तदा स्थितेरंतः प्रलयो भवतीति उत्पत्त्यादिकं भगवत्कर्तृकमित्यर्थः॥२०॥
स्थि यंतः

भा·पु·
१३१

पृथिवी

पो अधुना प्राकृतं लयं निरूपयति। विराडिति। विराट् ब्रह्माण्डकोशः भुवनैः सह पंचत्वाय कल्पते पंचत्वानंतरमपि अविशेषाय सत्वादिगुणबुद्धेः कार्यं नाशायेत्यर्थः। विशे
षेण गुडकान्विशेषः पृथिवी स्थिते निवर्तनात् अंडकोशानंतरं पृथिवीलयो पि कल्प्यते। नैमित्तिकानां चतुर्दश संख्योपेतानां कल्पः कल्पनाविकल्पो वांतर
घ कल्पो विविधकल्पो यस्मिंस्तथा। सैन्मयासाद्यमानः विनाशार्थम् आप्यमाणः। २१। अविशेषायेति प्रस्तुतं पृथिव्यादिलयं प्रपंचयन्नाह। अन्न इति। अन्ना
भिमानिनाम् अभिमान्यमानानां च एकोक्त्या निरूप्यमाणो लयो भिमानिनो भिमन्यमानस्य स्वकारणाभिमन्यमाने विवक्षितः इति द्रष्टव्यः। ओषधिमानिन्यां
लीयते अन्नाभिमानिनी स्युक्तेः। अन्नम् अन्नाभिमानिनी धाना स्वेवौषधीषु ओषध्यभिमानिन्यां दिव्यां गंधे स्वसूक्ष्मरूपे द्विया स्वियो निष्ठु तेजसाहं

विराण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह। २१। अन्ने प्रलीयते मर्त्यम् अन्नं धानासु लीयते। धाना भू
मौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते। २२। अप्सु प्रलीयते गंधः आपश्च स्वगुणे रसे। लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते। २३। रूपं वायौ स
च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे। अंबरं शब्दतन्मात्रे इंद्रियाणि स्वयोनिषु। २४। योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे। शब्दो भूतादिम
प्येति भूतादिर्महति प्रभुः। २५। स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः। तेऽव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेऽव्यये। २६॥ ॥

कारे इंद्रियाभिमानिनश्च स्वयोनौ वैकारिकाहंकारे। योनिर्वैकारिकस्तैजसाहंकारः विकारजत्वाद्वैकारिके महति चतुर्मुखे लीयते ईश्वरे ईशनशक्तिम
ति। विकारजत्वात् महान्वैकारिक उदाहृतः ईशनादीश्वरश्चैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मतः स्मृतः इति स्मृतेः। भूतादिं नामसाहंकारं स भूतादिर्नतद्वारेण
महति महत्वाभिमानिनि। २५। स महान्स्वेषु गुणाभिमानिनीषु गायत्री सावित्री सरस्वतीषु तेगुणास्ताः सत्वादिगुणवाच्याः स्त्रियः। अव्यक्ते
ऽव्यक्तलक्षणतत्वाभिमानिनी गायत्री पुरुषाभिधे निर्विपत्यो लीयते। स पुरुषः काले कालनाम्नि स्व स्मिन्। २६॥

राम
१३१

कालो कालाख्यो विदित्वा मांमायेजीवेमूलप्रकृत्यामिमानिन्यां महोलक्ष्म्यां जीवनात्मेश्री रजे आत्मनि मयि विशेषरति उक्षणंल यमाप्नोति आत्मस्वरूपं वक्ति आ
त्मेति आत्मा सर्वगुणैः केवलः प्रकृतिसंबंधविधुरो त्वमधिकस्य आत्मस्थो त्वबन्याधारः अत एव बलमा दिहीनः विकल्पापायलक्षणः संम्यक्ज्ञानस्वरू
पः भिन्नप्रज्ञानायगमोलक्षणंपस्यसतथेतिवा ॥२७॥ कथितस्रष्ट्यादिस्मरणात्फलमाह । एवमिति विकल्पिको भ्रमः विरुद्धकल्पनालक्षणमन्यथा
ज्ञानं मनसो उत्पन्नो हृदि बुद्धौ उक्तार्थमुपसंहरति एष इति प्रतिलोम्येन विपरीतक्रमेण संहारकथनं अनुलोमेन यथाक्रमेण सृष्टिकथनं संशयग्रंथि
इति कः संसारबंधः वनदहनेअग्नेर्ज्वालायमानः परावरदृशा सर्वज्ञेन । गायत्री चैव सावित्री तथैव च सरस्वती । एवं त्रि ग्रे रूपा प्रकृतिर्ज्ञलप लीजकी

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥२७॥ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पि
म कोभ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥२८॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभेदिकः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परा
वरदृशा मया ॥२९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्विंशोध्यायः ॥ ॥छ॥ ॥

तिर्मल प्रकृतिर्मूल
तित ॥ महत्तत्वात्मको ब्रह्मा तज्जत्वात् तत्र लीयते । गुण्याधिकं पतिरपि तस्याः सत्वादिभेदतः । त्रिविधा मूलरूपायां प्रकृत्यां साप्रतीयते । प्रकृतिर्मूल
सूत्रात्मा ब्रह्मपत्नी जगन्मयी । पुरुषाभिधे विरिंचे तु सत्वास्मिन्काल संज्ञके । कालाभिधो विरिंचस्तु महालक्ष्म्यां विलीयते । जीवमायेति या प्रोक्ता
ते सा रेसत्वादि भेदतः । त्रिविधैकमापद्य विष्णावेव विलीयते हरिस्त्वं तत्सामीप्यं लयो लक्ष्म्याः प्रकीर्तितः । पुरुषेणातिसामीप्यं प्रकृतेर्लय उच्यते । ब्र
ह्मा च प्रकृतिश्चैव मुंगो विलयेयतः । अतस्तेपि भिदेहे तु ज्ञानमात्रेतसमीपमाविद्याधिप्रमाण सिद्धत्वात् सर्वज्ञेन परमात्मे नमयप्रोक्तत्वाच्चै दं
कि बुभुत्सुभिरवश्यं ज्ञा ह्यमितिभावः ॥२९॥ इत्येकादशस्कंधटीकायां चतुर्विंशोध्यायः ॥ ॥

भा॰पु॰
१३२

उक्तं ज्ञानाधिकारिसात्विकत्वं तत्प्रसंगेन सत्वादिगुणानां वृत्तीर्वक्तुमस्मिन्नध्याये तत्र प्रथममिश्रा वृत्तीराह। गुणानामिति। सत्वादिगुणानाममिश्राणां च मध्ये ये
न गुणेन पुमान्यथा भवेत्तथा तदहं सतो मे सकाशादिदमुपधारय। तत्रासां यमेमिश्रगुणवृत्तीराह। शम इति। ईक्षा ज्ञानं स्वधर्मे निरखंडशः स्वत्रार्यस्मरणं सा
गो निषिद्धस्य। अस्पृहा निषिद्धस्याहितस्य। निस्तुनिरात्मप्रशंसावर्जनं। धृतिर्विपद्यपि चित्तस्यानुद्वेगः। एते गुणा यस्य संति स सात्विकः सांख्यज्ञानाधिका
रीत्युक्तं। अनेन।२। रजोगुणवृत्तीराह। काम इति। कामो विषयरागः ईहा निषिद्धचेष्टा। तृष्णा नलब्धिः। स्तंभ उक्तानंगीकारित्वं। आशा धनाकांक्षा।
भिदा भेदकरणं अन्यथाज्ञानं वा। असुखं दुःखं राजसस्य दुःखं नाम सत्वदुःखं भवतीति किं च कस्यैव मितस्य भिप्रायेणोक्तं। तदुक्तं। राजसेपि यदा दुःखं तामसे

श्री ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥गुणानामप्यमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत्। तन्मेदं पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः॥१॥ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं
दया स्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोस्पृहा श्रद्धा ह्रीः क्षमा निस्तुतिर्धृतिः॥२॥ कामईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशी भिदा सुखं। मनोत्साहो यशःप्रीतिर्धा
स्यं वीर्यं बलोद्यमाः॥३॥ क्रोधो लोभोनृतं हिंसा याच्या दंभः क्लमः कलिः। शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशा भीरनुद्यमः॥४॥ सत्वस्य रजस
श्चैताः तमसश्चानुपूर्वशः। वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु॥५॥ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः। व्यवहारः सन्निपातो
मनोमात्रेंद्रियासुभिः॥६॥

किमुतेति तत्। राजसे दुःखबवनं तामसे इति निवक्षयेति। एवं विधगुणो राजस इत्यर्थः।३। तमोगुणवृत्तीराह। क्रोध इति। माया कपटं। आविद्यमानो महिम
प्रकटनं दंभः अस्थानेपि क्रोधो क्षमा। कलिः कलहः। अज्ञानं मोहः। आर्तो लंग एवं विधस्तामसाधिकारीति।४। उक्तवृत्तीः विविनक्ति। सत्वस्येति। स
न्निपाते गुणानां मिश्रतां।५। पुरुषनिष्ठतयाह। सन्निपात इति। देहे कलत्रादौ योहंकारो ममकारश्च स सत्वादिगुणानां मिश्रातलक्षणः। मात्राः शब्दादयः ७

नाम
१३२

सन्निपातेसतिमूलेमात्रेद्वियासुभिर्व्यवहारोभिज्ञानादिलक्षणोभवतीत्युक्तंविवृणोति धर्मेचेति।यदासौपुरुषोधर्मादौपरिनिष्ठितोभवतितदातस्यायंगुणानांसन्नि
कर्षःश्रद्धादिकरोभवतियदाधर्मेनिष्ठातदाधर्मकारी।यदाकामेनिष्ठातदाद्रव्यरत्यादिकरोपीत्यर्थः।।८।।प्रवृत्तीति यदागृहाश्रमेषुपुमान्प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांभजमानःस्वधर्मंचानु
तिष्ठेततत्रसागुणानांसमितिःमिश्रीभावइतिद्वयं व्यवहारस्यसन्निपातमूलत्वमुक्त्वा तात्त्विकःस्यादिकंघटनइत्यत्र तत्राह।पुरुषमिति।शमादिभिःलिंगैःपुरु
षंसत्त्वगुणयुक्तंअनुमायात् अनुमानेनजानीयात्कामादिभिरप्येवं।।९।।स्वभक्तेष्वेवसात्त्विकादिविवेचनप्रकारंदर्शयति।भजेत्यादिद्वाभ्याम्।।१०।।आशिषः
संपदंआशास्यमनसाभिसंधाय।।११।।एवंविधविभागस्यगुणहेतुकत्वेनवापितत्त्वात्किमितितत्राह।सत्त्वमिति।सत्त्वादयोगुणाउक्तवक्ष्यमाणविशेषाः

धर्मेचार्थेचकामेचयदासौपरिनिष्ठितः।गुणानांसन्निकर्षोयंश्रद्धारतिधनावहः।।७।।प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठापुमान्यर्हिगृहाश्रमे।स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांस
मितिर्हिसा।।८।।पुरुषंसत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः।कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतं।।९।।यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः।तंस
त्त्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा।।१०।।यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः।तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसं।।११।।सत्त्वंरजस्तम
इतिगुणाजीवस्यनैवमे।चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते।।१२।।यदेतरौजयेत्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवं।तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमा
न्।।१३।।यदाजयेत्तमःसत्त्वंरजःसंगंभिदाचलं।तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसाश्रिया।।१४।।यदाजयेद्रजःसत्त्वंतमोमूढंलयंजडं।युज्येतशोकमोहा
भ्यांनिद्रयाहिंसयाशया।।१५।।

दकार्जीवस्यैवमेनैव।तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह।चित्तजाइति।भूतानामुपदानानांपंचानांसमुदायरूपःकोशोंऽतःकरणंजीर्यतेव्यज्यतइतिचित्तजाःममप्रकृ
त्यादिसंबंधराहित्यात्जीवस्यैवोक्तं।तत्कथंधसद्भावादित्याहयैरिति।भूतानामुपदानानांसकाशादुत्पत्तेश्चित्तेभिव्यक्तेःसज्जमानोनिबध्यतइतितस्मान्ममगुण
कृतानर्थप्राकृपतिभावः।संक्षेपेणोक्तंसत्त्वादिगुणानांत्रैविध्यंप्रपंचयतियदेतिद्वाभ्यां इतरौरजस्तमसीसत्त्वस्यस्वरूपमाह।भास्वरमिति।रजस्तमःसत्त्वगुणोजयेत्
रजःस्वभावमाह।संगेति।विषयसंगकारिभेदकारिचंचलताकारि।तमोगुणोरजःसत्त्वगुणौजयेत्।आशास्यामिति तृष्णयायामइत्यनेनतमःस्वभावोदर्शितः १५

यदा चित्तं प्रसन्नमिंद्रियाणां निर्वृतिराल्हादः देहे अभयं मनो असंगं च भवति तदा तत्सत्त्वं मत्स्थानं सत्त्वं विद्धि ॥१६॥ क्रियया विकुर्वन् भवति चेतसो विषयादनि
वृत्तिश्च भवति गात्रास्वास्थ्यं शरीरास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं भवति एतैर्लिंगैरिदं रज इति निशामय पश्य ॥१७॥ तमोगुणवर्तनप्रकारं स्पष्टयति सीददिति। यदा चित्तं स्मरण
कारणं अंतःकरणं सीदत् नश्यत् अथवा विलीयेत चेतसो ग्रहणे वस्तुस्मरणशक्तौ चेतनायां ग्रहणे अक्षमं असमर्थं मनो नष्टं भवति तमः अज्ञानं ग्लानिर्म्लान
ता च भवति तदा तमोगुणवर्तनमुपधारय ॥१८॥ गुणवृद्ध्या सत्त्वमेव सेवनीयमिति भावेनाह। एधमान इति ॥१९॥ तुरीयमवस्थात्रयरूपं त्रिषु गुणेषु संगतं स

यदा चित्तं प्रसीदेत इंद्रियाणां च निर्वृतिः। देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदं ॥१६॥ विकुर्वन्क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसः। गात्रास्वास्थ्यं
मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥१७॥ सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं। मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥१८॥ एधमाने गुणे सत्त्वे दे
वानां बलमेधते। असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसां ॥१९॥ सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्। प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संत
तं ॥२०॥ उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः। तमसाधोध आमुख्याद्रजसांतरचारिणः ॥२१॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः।
तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥२२॥ मदर्पणं निष्फलं वा सात्विकं निजकर्म तत्। राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसं ॥२३॥

वृद्धं न भवति ॥२०॥ सत्त्वेऽपि सत्त्वमेवाश्रयणीयं साधनमित्याह उपरीति। आ ब्रह्मलोकात् ब्रह्मलोकपर्यंतं आमुख्यादंधतमःपर्यंतं अंतरचारिणः स्वर्गादौ चरंति ॥२१॥
सत्त्वे सत्त्वगुणप्रवृद्धौ प्रलीना मृताः स्वर्गं रजसि प्रवृद्धे लयो येषां ते रजोलयाः। तमोलया इत्येतदनेन व्याख्यातं। निर्गुणास्तम आदिगुणानभिभूता आत्मे
तिकभक्तिस्थिनाः ॥२२॥ यथाकृष्णार्थं मदर्पणत्वेन निष्फलानुसंधानरहितेन यत्कर्म तन्निजकर्म वर्णाश्रमविहितं कर्म सात्विकं कर्म ॥२३॥

गुणनिमित्तं कर्मभेदं नि[illegible]रूप्य ज्ञानभेदमाह। कैवल्यमिति। कैवल्यं यथाशास्त्रं प्रतिपादितं तत्त्वं तद्विषयं ज्ञानं केवलं केवलमेव कैवल्यं ज्ञानं सात्विकं। अग्निहो
मादिकर्मनिष्ठं प्रकृतं वा बहिर्मुखजनप्रियं वैषयिकं निर्गुणं मुक्तिसाधनं तं दुःखं निर्गुण्यसाधनं यत्र निर्गुणं परिकीर्तितं॥ यथाशास्त्रं कृत विज्ञानं केवलं ज्ञा
नमुच्यते। स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्यादृष्टानां तु भक्तिगुणानां तु हरेर्भावं विनिश्चित्य तदाश्रयात्। यथाशास्त्रानुसंधानज्ञानं वहिरिंद्रियमितिवा ॥२४॥
इदानीं गुणनिमित्तं क्षेत्रभेदमाह। वनमिति। मन्निकेतनं मदाश्रयं देवालयादि ॥२५॥ इदानीं कर्तृभेदमाह। सात्विक इति। असंगी कारकः कर्ता निष्कामत्वे

कैवल्यं सात्विकं ज्ञानं कर्मनिष्ठं तु राजसं। प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं ॥२४॥ वनं तु सात्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते। ताम
सं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं ॥२५॥ सात्विकः कारकोऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः। तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥२६॥
सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी। तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥२७॥ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्विकं स्मृ
तं। राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥२८॥

न कर्मणां कर्तेत्यर्थः॥ स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानविहितकारित्वेन सत्कर्मणः स्वस्तः निर्गुणो मत्सेवागामी ॥२६॥ श्रद्धाभेदमाह। सात्विकीति। अध्यात्मिकी
शास्त्रविषया श्रुत — यथाश्रुतं शास्त्रानुसारेण या श्रद्धा परमात्मनि सा सात्विकी तदन्यस्या अप्यनुसारेण निर्गुणा। अश्रुताऽपि प्रमाणं ये वासुदेवैकसंश्रयाः स निर्गुणो
भागवतः समुद्दिष्टो मनीषिभिरिति स्मृतेः। श्रुतशास्त्रश्रद्धावत्तदनुसारेणाश्रुतशास्त्रार्थेष्वनुक्तप्रकारेण मत्सेवायां मत्सेवार्थं या श्रद्धा सा नि
र्गुणा नदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणेत्युक्तेः। आहारभेदमाह। पथ्यमिति। अ—नायस्तमक्लिष्टं इंद्रियप्रेष्ठमिंद्रियप्रियमिति कर्म आर्तिदं अशुचि च २८

सुखभेदमाह। सात्विकमिति। आत्मोत्थं परोक्षज्ञानं शास्त्रश्रवणसंजातं यत्तस्मादात्मनो मतेर्ज्ञानात् सुखं सात्विकं। परोक्षज्ञानमात्मोत्थं उत्पादितं
मदाश्रयमदपरोक्षज्ञानजन्यं सुखं निर्गुणं। आपरोक्ष्यं एव दर्शनं। विष्णुम्मयं सुखी नित्यं गमयेत् तत्प्रसादत इति भागवतः स्वरूपसुखस्य भेदेन स्व
पा तो मदाश्रयमित्युक्तं। नतु विष्णोः स्वरूपं तु सुखं केन विदाप्यते। तस्येन विषयत्वात्तु तत्सुखं चेति निर्गण्यते। परोक्षज्ञानगोचरत्वाद्विषयस्वेमनोगतः अ
त आत्मोत्थमित्येव सुखमाद्युर्विपश्चित इति वा। २९। किं बहुना सर्वे पदार्थास्त्रिगुणसंबंधेन त्रिविधा इत्याह। द्रव्यमिति। फलं स्वर्गादि कालः प्रातरादिः

सात्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं। तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं। २९। द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः।
श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्याः सर्व एव हि। ३०। सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः। दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्ष
भ। ३१। एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः। येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः। ३२। भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय

अवस्था जाग्रदादिलक्षणा कृतिः क्रियानिष्ठा व्रतं ३०। तदेव विवृणोति। सर्व इति। पुरुषेण विष्णुनाऽव्यक्तेन श्रिया च यथा स्थिताः व्यवस्थापि
ताः मत्यादिरूप संसारस्वरूपमाह। दृष्टमिति। बाह्यं इन्द्रियार्थं शास्त्रश्रवणश्रुतं बुध्या च शास्त्रार्थरूपेण दृष्टं परं ब्रह्म अनुध्यायेत् निरंतरं स्मरे
त्। ३१। अनेन ध्यानेन किं फलमत्राह। एता इति एवमुपासकेन येन जीवेन चित्तजाताः सत्वादिगुणा निर्जिताः तेन गुणकर्मनिबंधनाः संसृत
यश्च प्रायुक्ता निर्जिता भवंती तिशेषः। ३२। ननु त्वत्प्राप्तिमंतरेण संसृतिजयेन किं तत्राह। भक्तीति। ३३।

मध्यितमाह। तस्मादिति। ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मात्स तथा तं व्यवधानेन शास्त्रद्वारा जातं ज्ञानं अपरोक्षेण जातं विज्ञानं निर्गुणमिति संगिरन्ते। सत्वादु
णाज्जातमपि अव्यवधानं विनैव तु मुक्तिदं निर्गुणं तेन्नेव व्यवधानेन सात्विकमित्युक्तेः यत्र संसारमोक्षो मद्भावः तस्मात्मानुषं देहं लब्ध्वा सर्वोत्तमं मां विज्ञानं
णा सर्वगुणस्पर्शनं मय्येव परमेश्वरे स्थिता स्थीना पुरुषोवाहि विषमेषु नाचरेद् अंतर एव दंद्विमे भृत्यागात्मविषये त्वेनेवव रदित्यर्थः संसारस्यातितो दूवेताइत व
स्मिन्नायिरतो भत्तेतिवा। अंतरच्छिद्रोऽस्ति इत्युक्ती नंबरेन्नस्यात् इत्तिवा। अंतो स्थैव सितमृत्योस्व भवेश्च यस्मात्मनीति। अंतरो मां विनान्ये दूरेदिति वा। ३४ (न)
इति श्रीमद्भागवतटीकायां विजयध्वजीये एकादशस्कंधे पंचविंशोध्यायः। ।। अनंतरातीताध्याये सक्तः संगमुत्सृज्य मन्निष्ठेन कार्येत्युक्तं तमेवार्थ
मितिहास सर्वदर्शप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये। तत्रादावुक्तमपि ब्रह्मध्यानफलं विश्वासजननाय पुनरप्याह। मल्लक्षणमिति। मां लक्षयतीति मल्लक्षणं तमुद्दायस्य तेनमलक्षणं

तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं। मामेव ब्रह्मणा पूर्णोनन्तविनीतस्थरेत्। ३५। ।इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदु
द्धवसंवादे पंचविंशः। ।श्रीभगवानुवाच। मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः। आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां। १।
गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया। गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः। २। वर्तमानोपि पुमान्युज्यते नावस्तुभिर्गुणैः। ३।

सत्यात्मन्मद्धर्मे भागवतसंज्ञे आत्मस्थं हृदिस्थं तं समुपैति दर्शनेनेति शेषः। पश्यतीत्यर्थः दृष्टत्वं स्वस्य यावद्देहपातं स्थितिसकारमाह। गुणमय्येति।
पुमान् ज्ञानी अवस्तुभिरमंगलैः गुणैः शब्दादिभिर्न युज्यते न संबध्यते योग्यतातिरेकेणासेवनात्। तत्र कारणमाह। ज्ञानेति। परतत्वापरोक्षज्ञान दृष्टिरूपतबा
निष्ठया गुणमय्या सत्वादि गुणारूपया जीवयोन्या लिंगशरीराख्यमायया विमुक्तस्तदभिमानरहित इत्यर्थः। मायामात्रेषु प्रकृतिनिमित्तेष्ववस्तुतो
स्वातंत्र्येण दृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानोपि। वस्तुत्वं न स्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमवस्तुवेति वचनं वस्तु तत्त्वनेन मिथ्यात्वमुच्यते।
तन्निरत्यर्थं साधनसामग्रीविधानं व्यर्थापत्तेरिति। २।

भा. ११.
१३४

सुखभेदमाह। सात्विकमिति। आत्मोत्थं परोक्षज्ञानं शास्त्रश्रवणसंज्ञानं यत्तस्मादात्मनो मतेर्जानादुत्थं सुखं सात्विकं। परोक्षज्ञानमात्मोत्थं उत्थाने
मद्भावाश्रयमदपरोक्षज्ञानजन्यं सुखं निर्गुणं। आपरोक्ष्येण दर्शनं। विष्णावाश्रयं सुखं नित्यं गमयेत्तत्प्रसादितद्दृति। भगवतः स्वरूपसुख भिदं नेत्य
भा तो नद्दाश्रयमित्युक्तं। नतु विष्णोः स्वरूपं तु सुखं केन विदाप्यते। तस्येन विषयत्वात्तु तत्सुखं चेति कथ्यते। परोक्षज्ञानगोचरत्वाद्विषयस्वेमनोगतः। अ
नआत्मोत्थमित्येव सुखमाहुर्विपश्चितइति वा।।२९।। किंबहुना सर्वपदार्था त्रिगुणसंबंधेन त्रिविधाइत्याह। द्रव्यमिति। फलं स्वर्गादि कालः ज्ञानादि

सात्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं।। तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं।।२९।। द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः।
श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि।।३०।। सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः। दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्ष
भ।।३१।। एताः संसृतयः पुंसां गुणकर्मनिबंधनाः। येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः।।३२।। भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्र प द्य ते

जीवनमुक्तस्य भ। भजनसादेन

अवस्थाजाग्रदादिलक्षणा। आकृतिः क्रियानिष्ठा वृत्तं। तदेव विवरणेनाति। सर्वइति। पुरुषेण विष्णुना अव्यक्तेन प्रकृत्या च अधिष्ठिताः अवस्थापि
ताः सत्वादिकृतसंसारजयोपायमाह। दृष्टमिति। बाह्यं दृष्टं श्रोत्रेण शास्त्रेण श्रुतं बुद्ध्या वा शास्त्रार्थरूपेण दृष्टं वा परं अनुध्यातं अनुध्यायेत् निरंतरं स्मरे
त्।।३२।। अनेन ध्यानेन किं फलमत आह। एताइति एवमुपासकेन येन जीवेन चित्तजाताः सत्वादिगुणा निर्जिताः तेन गुणकर्मनिबंधनाः संसृत
यश्च प्रायुक्ता निर्जिता भवंतीति शेषः।।३२।। ननु त्वत्प्राप्तिमंतरेण संसृतिजयेन किं तत्राह। भक्तीइति।।३३।।

भाग
१३४

मथितमाह। तस्मादिति। ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मात्तस्तथा तं अवधानेन। शास्त्रद्वारा जातं ज्ञानं अपरोक्षेण जातं विज्ञानं निर्गुणमिति निसंगिरंते। सत्वाद्गु
णसंगं गुणस्पर्शं नमयेयः धूनयेयः धुरिता धीना पुरुषो वा हि विषमेषु नाचरेत्। अंतर एव रद्विषे न्यूत्यागात् निर्विषयत्वेन चरेदित्यर्थः। संसारस्यातत्वा दर्शितोहत
स्मिन्नायिरतो भवेदिति वा। अंतरछिद्रादि दृश्यतीनं चरेत्स्यात् इति वा। अंतो मृत्यं सितमृत्यो स्वभावे परमात्मनि नीति। अंतरो मां विना वृक्षरोदिति वा।।३४।। व
इति श्रीमद्भागवतटीकायां विजयध्वजतीर्थकृतायां एकादशस्कंधे पंचविंशोध्यायः।। ।।अनंतरातीताध्याये सत्वः संगमुत्सृज्य मन्निष्ठेन कार्यमित्युक्तमेवार्थ न
मितिहासप्रदर्शनेन प्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये। तत्रादावुक्तमपि ब्रह्मध्यानफलं विध्यासजनाय पुनरप्याह। मल्लक्षणमिति। मां लक्षयतीति मल्लक्षणं बुद्ध्याय स्व तं नमलक्षणं

तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं। मय्येव ब्रह्मणा धैर्येण निर्धूय विनीतस्थ्यरेत्।।३५।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदु
द्धवसंवादे पंचविंशः।। ।।श्रीभगवानुवाच।। मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः। आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम्।।१।।
गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया।। गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः। वर्तमानोपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः।।२।।

सतथा तं मद्धर्मं भागवतसंतं आत्मस्थं हृदिस्थं तं समुपैति दर्शनेनेति शेषः। पश्यति यथार्थं दृष्टत्वस्य यावद्देहपातं स्थितिप्रकारमाह। गुणमय्येति।
पुमान्ज्ञानी अवस्तुभिरसंगैः गुणैः शब्दादिभिर्न युज्यते न संबध्यते योग्यतातिरेकेणासेवनात्। तत्र कारणमाह। ज्ञानेति। परतत्वापरोक्षज्ञान दृशोपतत्वा
निष्ठया गुणमय्याः सत्वादिगुणारूपया जीवयोन्या लिंगशरीराख्यमायया विमुक्तः तदभिमानरहितइत्यर्थः। मायामात्रेषु प्रकृतिनिर्मितेष्ववस्तुतो
स्वातंत्र्येणादृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानोपि। वस्तुत्वं स्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमवस्तु चेति बचनं वस्तुत्वस्य नेन मिथ्यात्वमुच्यते।
तन्निरस्तं र्थसाधनसामग्रीविधानवैयर्थ्यापत्तेरिति।।२।।

भाग०
१३५

शानां निःसंगतातिरेकेण विषयनिषेवानकार्येत्युक्तं किमुत ज्ञानार्थिनेत्यत्रैकेतिहासमाह। संगमिति। शिश्नोदरतृपः तर्पयंतीति शिश्नोदरतृपः तेषामसतां संगं स्नेहलक्षणं न कुर्यात्। कारणेन बाधकमाह। तस्येति। तस्यासत इति ज्ञाताविक्षसवनं। अनेन विषयसंगेन ज्ञानेन्द्रियेति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति। ।३। संगात्क्लेशानर्थः कस्यचित्कुर्वकरोति निर्वेदश्च भवति विदितं उच्चश्रवस्यमूर्न्यद्भ्वनी शंकां परिहर्तुमैलोपाख्यानमाह। ऐल इति। गाथां श्लोकं बृहच्छ्रवाः जाने घोरेति छिन्नेनेन हे जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृण्वा वहे हे चिन्तीदंक्षयति। वर्षयामिनीः वर्षरात्रीः उर्द्दिश्य यांती गणनां न वेद। अत्रानेहेतुमाह।

संगं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित्। तस्यानुगस्तमस्यंधे पतत्यंधानुगांधवत्।।३। ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः। उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयुतः।।४। त्यक्त्वात्मानं [illegible] तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः।। विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः।।५। कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः। नवेदगणनां या[illegible]उर्वश्याकृष्टचेतनः।।६। ऐल उवाच। अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः। देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखंडा अनुस्मृताः।।७।। नाहं वेदा[illegible] सूर्येणाभ्युदितोमुषा।। मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत।।८।

उर्वशीति। मोहविस्तारः अज्ञानविस्तारः आयुःखंडाः अहोरात्रविभागाः।।५। उक्तमेव विवृणोति। नाहमिति। अहं वर्षपूगानां संख्यातयोग्यानि गतानि अहान्युत न वेद किमुतान्यानि सूर्योदयादिना ज्ञातुं शक्यत्वात् [illegible] मितदत्राह। अभिनिर्मुक्तः इति। सूर्येणाभ्युदितोहंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः का लिराज्यं शहतिरपृषा विकृतान भावात् कुतोत्राह। मुषित इ[illegible] संगेन ज्ञानस्य मृतत्वात् अभिनिर्मुक्त इत्यादिराजविभाषा वा।।९।।
मुष्टे

नाम
१३५

६

पुनरपि पश्चात्तापमाह। अहो इति। आत्मा मनो हृत्रिगुणेवा क्रीडामृगश्च कृत इति दोषः।।१०।। क्रीडामृगत्वं लक्षयति। सपरिच्छदमिति हस्त्यश्वादिपरिकरोपेतं।।११।। अनुभावादिगुणे स्त्रीसंगदोषत्वेपनस्यादितित्राह। कुत इति। अनुभवस्तत्वनिश्चयः तेजः सामर्थ्यं ईशत्वं योगशक्तिविशेषः अनेन संगदोषं मात्रैनं तमर्थादेतगुणरहितत्वं भवति। स्मरवाणेनैवनानुगमने हेतुरुक्तते।।१२।। विद्यादयोपि संगदोषेण मात्रं न प्रभवंतीत्याह। किं विद्ययेति। ६

अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां हृतः।। क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः।।९। सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं। यांतीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन्।।१०।। कुतस्तस्यानुभावं स्यात्तेज ईशत्वमेव वा। योन्वगच्छं स्त्रियं यांतीं स्मरबाणविताडितः।।११।। किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा।। किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं।।१२।। स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पंडितमानिनं। योहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः।।१३।। सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं। न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा।।१४।। पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः।। आत्मारामेश्वरमृते भगवंतमधोक्षजं।।१५।। बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः। मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः।।१६।।

।।१३। जातनिर्वेदो राजा स्वात्मानं धिक्करोति स्वार्थस्येति। स्वार्थे विषये। अकोविदं स्वप्रयोजनज्ञानपाटवरहितमित्यर्थः।।१४।। आत्मभूरात्मस्थाने कार्यत्वेन अतः कुतिरं कामिरत्नं नेकामइति।।१५।। संसारकामबेरिणिशासि जायतिसमुनास्ती निष्पांक्वनं कथं युज्यत इतितत्राह। आत्मारामइ नि।।१६।। बोधकभावदिदमभूदितिनेत्याह। बोधितस्येति। किमेतया वत्सेत्यादिसूक्तवाक्येन।।१७।।

भा॰ए॰
१२६

स्वस्य स्वरूप ज्ञानेन

एतयोर्वेश्यारहसि रतया किंनु सुखं न किमपि प्रत्युत दुःखमेव।तत्र दृष्टांतः रज्ज्वां वै सर्पचेतस इति।यथा रज्ज्वां सर्पबुद्धेर्भयलक्षणं दुःखं तथा अन्यथाबुद्धेः किं
कारणमत आह।द्रष्टुरिति।द्रष्टुरीश्वरस्य स्वरूपाविदुषः किं यो ऽहं मादृश ईश्वराधीनसत्ताको ऽहं तस्य मम स्वरूपाविदुषः ईश्वरस्वरूपं ज्ञानं मत्स्वरूपज्ञानं च
कारणमित्यर्थः।स्थांगपोर्णेः स्वरूपं ज्ञात्वा जितेन्द्रियत्वमेव कारणमित्याह।यदिति।१९।एतेनापि स्वदेहस्याप्यनिमेव कारणमित्याह।क्वायमिति।सौ
मनस्यं सौरस्यं दौर्गंध्यादिगुणाधिकरणस्य देहस्य सौमनस्यादिगुणसमवायो न घटत इति हि यस्मात्तस्मादनात्मन्यविद्यया तद्गवत्त्वरूपज्ञानेनाध्यासो
तस्मिन्तद्बुद्धिर्भ्रमस्तस्य यः।अध्यासं प्रपंचयति पित्रोरिति।भार्यया अपि भोगार्हत्वात् द्विषयका स्वतभावः यो देह पित्रादीनामस्यैनेनावसीयते न निश्चीय

किं त्वेतया म एकांते रज्ज्वां वै सर्पचेतसः।द्रष्टुः स्वरूपाविदुषो यो ऽहं यदजितेंद्रियः।१८।क्वायं मलीमसः कायो दौर्गंध्याद्यात्मको ऽशुचिः।क्व गुणाः
सौमनस्याद्या ह्यध्यासो ऽविद्यया कृतः।१९।पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनो ऽग्नेः श्वगृध्रयोः।किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते।२०।अ
७ तस्मिन्कलेवरे ऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते।अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः।२१।त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ।विण्मू
त्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं।२२।अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित्।विषयेंद्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा।२३।

ते।२०।तस्मिन्तुच्छानां भूतानां पंचानां भूतानां निष्ठा कर्षो यस्मिन् तुच्छा निष्ठा व्यवस्था च यस्य स तथोक्तः वा।तस्मिन्नमेध्ये कलेवरे सुभद्रमिति विषज्ज
ते पुरुषः अहो भ्रांतिरिति।इतोपि स्त्रीणामर्थं तु दुःखं कुर्वन् भ्रांत इत्याह।त्वगिति।संहतौ त्वगादिनिविष्टे देहे रमतां रममाणानां कृमीणां कीटकानां चांतरं व्यवच्छेदनं
कियद्।२२।स्त्रीष्वभिरममाणानामपि गार्हं तियस्मात् अथ तस्मादर्थवित् स्वप्रयोजनवित् स्त्रीलोलेषु च नो विषज्जेत यद्यपि विशेषो नास्ति तथापि कैर्कर्तव्य
मित्यत आह।अथापीति।स्त्रीसंगादिवर्जनेन मनोवशीकरणमेव प्रथमं साधनं अन्यथा सर्वं कुंजरस्नानवन्निष्फलं स्यादिति भावेनाह।विषयेति।अन्यथावि
षयेंद्रियसंयोगाभावे मनः क्षोभो नास्तीति।२३।नामम

नाम
१२६

तदुपपादयति।अदृष्टादिति।भावो मनः अदृष्टादश्रुताद्भावाद्वस्तुनो नोपजायते विकारविशिष्टं न भवति संयोगलक्षणसंबंधाभावात्।अतो दृष्टश्रुतवस्तुन्येव वर्त
बंधसमर्थं मनः।ततश्च प्रकृते किमनेनेति तत्राह।असंप्रयुंजत इति।यतो विषयेंद्रियसंयोगात् क्षुब्धं भवत्यतः प्राणानिंद्रियाणि विषयेषु असंप्रयुंजतः विषयेभ्य ये
आकृष्य तस्य वशीकुर्वतः पुंसः आकर्षणपाशाभावात् स्तिमितं निश्चलं मनः शाम्यति मृगवदेकनिष्ठं भवति।यथा उक्तं निगमयति।तस्मादिति।कुत इति
स्व तत्राह।विदुषामिति।२५।२६।जन्मप्रभृत्यभ्यस्तस्य दुःसंगत्यागो दुःसह इति न मंतव्यं सत्संगेन स्वयमेवाशिथिलीभूतस्य सुलभ इति भावेनाह।तत इति।

अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते।असंप्रयुंजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः।२४।तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः।विदुषां
चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशां।२५।श्रीभगवानुवाच।एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय।आत्मानमात्मन्यवगम्य
मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः।२६।ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्।संत एतस्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः।२७।संतो
नपेक्षा मच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः।निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः।२८।तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः।संभवंति
हिता नृणां जुषतां प्रपुनंत्यघं।२९।

रूपगूढाकलेवरहितकूपपतनवद् दुःसंगो नर्मकारणमिति यत्ततः।ते किमस्य कुर्वंति।तत्राह।संत इति।संत एतस्य मनोवाक्कायकर्मभिः सम्यक्कृतानुगं
गी तस्य पुंसो मनोव्यासंगमनुसृत्य दुष्टेषु मनःसंगमुक्तिभिश्छिंदंति।२७।एवंविधमाहात्म्यांश्चैते कथं ज्ञातव्या इति तल्लक्षणमाह।संत इति।२८।अनपेक्ष
त्वादिगुणानामन्यत्रापि दर्शनात् तेषामपि दुःसंगनिवर्तकत्वं स्यादित्याशंक्य तच्छुद्धाधिकगुणसद्भावादन्यत्र तदभावादिति भावेनाह।तेष्विति।
ति।ततः किमत आह।तदिति।ताः कथास्य उत्क्षेपो मनोव्यासंगं छिंदंतीत्यर्थः।२९।

मि:

त्वदुक्तिर्हि सिमत्वव्यसनच्छेत्री तदनुदयेनां किमत्राह। तामेश्वर्यंनीति।२९॥ भक्तेः साधनोत्तमत्वमाह। भक्तिमिति।३१। एतमर्थं सोदाहरणं समर्थयते। यथेति।
विभावसुमग्निं निषेवमाणस्य शीतादिकं यथा नश्यति तथा साधुं सत्पुरुषं सेवमानस्य मनोव्यासंगविनाशो भवतीत्यर्थः।३२। इतोपि संतः सेव्या इत्याह। निम
ज्येति। तथा ते संतः पुंसां परायणं मज्जतां दृढा नौरिव।३३। सत्त्वपिप्रधानत्वं हमेवेति सोदाहरणमाह। अन्नमिति। तु मेव मेवं स्वस्थितानो अन्नं प्राणा
यथा सद्भृष्टवदपरं यथा अहं त्यमरणानंतरं धर्मो वित्तं च नृणां सुखाय यथा वार्तानां शरणं रक्षिता हमेव यद्वतः संसाराद्धि भ्यतां जनस्यारणं संत इ

वै

तामेश्वर्यंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः। मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि।३०। भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते। मय्यनंतगु
णे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि।३१। यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुं। शीतं भयं तमोप्येति साधून्संसेवतस्तथा।३२। निमज्ज्योन्मज्जतां घो
रे भवाब्धौ परमायणं। संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां।३३। अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहं। धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतो
५ ऽर्वाग्बिभ्यतोरणं।३४। संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः। देवता बांधवाः संतः पिता माता हमेव च।३५। वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्या लो
कनिःस्पृहः। मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह।३६। ॥इतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पुरूरवगीतिर्नाम षड्विंशः॥ ॥

ति।३४। यथा समुत्थित उदितोर्को बहिश्चक्षुर्दिशति तथा संतः आंतरं चक्षुर्दिशंति बहुवचनाद्दिव्यादधिकप्रयोजकत्वं सूचयति। सत्प्रधानो हरिरित्यस्या
कृतिः। कथमभूदित्यत्राह। देवता इति देवतादयो यथैवेत्यनेन सत्प्रधानत्वमवगतं हरिरिति विद्ध्यात्मसत्प्रधानत्वान्सनं विद्यते परं इत्याद्युदितं इत्यादि
सर्वेश्वरेश्वर इतिवाक्यवशादेन सूचयति। स्वार्थकमैर्थमितिहासेन संगमयति। वैतसेनेति। वैतसेनं निरूप्यते इति शेषः।३६। ॥इत्येकादशे षड्विंशः॥

मि

यो

सोपाय येनकेनतां सः नमोह

कर्मयोगमनुष्ठानप्रकारं प्रपंचयत्सप्तविंशेऽध्याये। तत्रोद्धवो विधिश्रेयस्क्रियोक्तं क्रियायोगं विस्तरतो विविदिषुः पृच्छति क्रियायोगमित्यादि
ना। क्रियातु निष्फलोपि शिक्षाचिकित्सायां कर्मसु। कारणं भक्त्या सुतं प्रधानं वैर्यत्यतो द्विलक्षमाह। भगवदाराधनमिति। सात्वताः सात्वतंत्रोक्तविधानवि
दुषः ते यथा कथमर्चंति।१। इदमेववक्तव्यं किमन्यत्सर्वं स्यादिति तत्राह। एतदिति। मुनयः एतद्भगवदाराधनं नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं मुहुर्मुहुरनु
ह्यर्णावदंति। तदुक्तं आद्यत्वेन निर्दिशति नारदव्यादिना। अंगिरसः सुतः आचार्यो बृहस्पतिः।२। इतोपि दुर्मेत्र्यात्मनान्य इत्याह। निःसृतमिति।
वचनानां विकल्पसंभवात्कथं निर्णय इत्यतो नाह। निःसृतमिति। भवदास्यात् असुरज्ञानायान्यथावदच्छिवोपि दैन्यासत्वेनाह देव्यानिति देव्यात्मनेना प्रम

उद्धव उवाच॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो। येन त्वां ये यथार्चंति सात्वताः सात्वतर्षभ।१। एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणां। दे
नारदो भगवान्व्यास आचार्योंगिरसः सुतः।२। निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः। पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः।३। एत च
द्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतं। श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद।४। एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचनं। भक्ताय चानुरक्ताय ब्रू
हि विश्वेश्वरेश्वर।५। श्रीभगवानुवाच। न ह्यंतोनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव। संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः।६।

लत्वं सूचयति।३। उमस्योत्तमत्वमर्थात् यो किंतु नापरेषामधिकार इति नेत्याद्युपमितिभावेनाह। एतद्वै सर्वेति। संमतं समानं।४। अनेन कर्मबंधनिध्वंस
भवेत्तेनानुष्ठेनाहमिति निरत्याह। कर्मेति।५। कर्मकांडस्यापरिमितत्वेन तज्ज्ञानस्य च दुःसाधनत्वेन मंदमतीनां तदनुष्ठानं दूरोत्सारितमित्यतो भावद
र्शयमिति न मति कुरु किंतु यत्तं संक्षिप्याल्पं तत्तदनुस्मृत्य परिहारत्वेन वक्ष्यामीत्याह। न हीति। कर्मकांडस्य पंचरात्रागमस्य च शब्देन समुच्चयो किंतु केषां चिद्वे
दानंतपारत्वेन सर्वेषां अस्मदादिबुद्धिविषयत्वादत्रास्मिन्नर्थे।६।

वैदिकोवेदाधिकारविषयोऽग्निष्टोमादिस्तांत्रिकः तंत्राधिकारि विषयपुष्पांजल्यादिर्मिश्रः स्त्रीशूद्रादिविषयो नामसंकीर्तनादिरुभयो योगः स्कंदा
लक्षणः तत्रदधिकारिणमाह। त्रयाणामिति द्विजत्वेन तत्र्योग्येन॥ ७॥ स्वनिगमेयेन स्वशाखया विहितं यथा तथा॥ द्विजत्वमुपनयं प्राप्य॥ ८॥ अर्चादि
ष्वधिष्ठानानि उत्तरोत्तरं शस्तानि यथायोग्यं॥ १॥ उभयावैदिके तांत्रिके रपि मंत्रैः॥ १०॥ संध्योपास्त्यादिकर्माणि यानि नैः मम रूजां कल्पयेत्॥ किमर्थं
मयं संकल्पइतितत्राह॥ संध्यमिति॥ सम्यक् मत्पूजां त्वन संकल्पः कर्मशुद्धि करस्त्वयथः॥ ११॥ अर्चायामित्युक्त प्रतिमाभेदमाह॥ शैलीति शैली शिलामयी॥

वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः॥ त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत्॥ ७॥ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः॥ यथा यजेत
मां भक्त्या श्रद्धयात न्निबोधमे॥ ८॥ अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजः॥ द्रव्येण भक्तियुक्तो र्चेत्स्वगुरुं माममायया॥ ९॥ पूर्वं स्ना
नं प्रकुर्वीत धौतदंतोऽगशुद्धये॥ उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः॥ १०॥ संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे॥ पूजां तैः
कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीं॥ ११॥ शैलीदारुमयीलौही लेप्यालेख्या च सैकती॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधास्मृता॥ १२॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं॥ उद्वासावाहने नस्तः स्थिरायामुद्धवार्चने॥ १३॥ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयी॥
स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं॥ १४॥

लोही लोहेन कांस्यताम्रादिना निर्मिता लेप्या औषधरससंलिप्ता शिलालेख्या पटादिलिखित चित्र लक्षणा सैकती। तत्र काले चित्तसिकता
याकृता मनोमयी ध्यानकाले चित्तप्रतिबिंबिताकृतिः मणिमयी सूर्यकांतादिरचिता॥ १२॥ जीवमंदिरं देहः स्थूलमपि च लीनभूता स्थिरायां
प्रतिमायामर्चने उद्वासनावाहनेनस्तः॥ १३॥ अन्यत्र शिलादिष्वेव स्नपनं विलेप्याया तु शास्त्रास्थंडिलादावपि परिमार्जनं स्नपनमित्युच्यते॥ १४॥

प्रसिद्धैस्तैस्तैरेवद्रव्यैः भावेन ननिरूपितैः सामग्र्यभावे यथालब्धेर्द्रव्यैर्भक्त्या भावेन ध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चयेन। शुद्धः स्वशक्त्या भक्तेस्सार्वत्रिकत्वेऽपि शक्त्ये
छा स्नानेधिक्ये॥ १५॥ तत्र स्वयं हे सद्भिदानंदस्वरूपस्य विन्यासः कर्मविधायने तत्त्वानंदार्थमलंकारादीनामित्याशयेनाह॥ १६॥ सूर्ये पुष्पादिभिरर्हणविष्णुं
निश्चयितप्रीतिजनकं॥ सर्वस्मादुक्तेस्सर्वकमुपाहृतं प्रेष्ठमित्याह॥ श्रद्धयेति॥ १७॥ प्रागुदक्प्रत्यगासीनः संमुखः अभिमुखः॥ १८॥ कृत न्यासः कलशमयूदकपात्रं प्रोक्षणीयः प्रसिद्धैर्द्रव्यैः प्रतिमादिषु मामयया भक्त्या चैव यथालब्धैर्द्रव्यैर्भावेन चैव हि॥ तीर्थपुष्पादिपात्रं॥ १९॥

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायया॥ भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि॥ १५॥ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव॥ स्थंडिले तत्त्व
लै विन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः॥ १६॥ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः॥ श्रद्धयोपहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि॥ १७॥ गंधो धूप
मुनि सुमनसो दीपोन्नाद्यं च किं पुनः॥ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः॥ १८॥ आसीनः प्रागुदग्वार्चेदथार्चायामथाभिमुखः॥ कृत
न्यासो मद्न्यासः पाणिनामृज्यशुद्धये॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसादयेत्॥ १९॥ तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च॥ प्रोक्ष्य पा
त्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत्॥ २०॥ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः॥ हृदा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभि
मंत्रयेत्॥ २२॥ पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम॥ अण्वीं जीवकलां ध्याये न्नादांते सिद्धभाविताम्॥ २३॥
॥ २०॥ देशिको मंत्रज्ञः हृदा शिर्ष्णा शिखया मंत्रैर्नमआदिलक्षणेः॥ २१॥ ध्येयस्वरूपमाह॥ पिंडइति॥ प्राणायामैर्ग्यलिनवाय्वग्निसंशुद्धे पिंडे देहे हृत्पद्मस्थां जीव
कलायस्याः सा जीवकला तां जीवबिंबस्वरूपमित्यर्थः ध्यायेत्॥ हृदि स्थायां नादेमूर्तिं जीवोपाधिविवेकः यद्भवति तं जीवः सा तु जीवकलास्म
ता॥ शब्दैः सर्वात्मनानुक्तेर्महां तस्या तु साम इति वचनाद्ध्यायेत्॥ नादांते सिद्धभाविताम्॥ नादः शब्दः अंतोवसानं सर्वात्मना शब्दैरनुक्तत्वात्॥ शब्द
गोचरतया सिद्धैः सनकादिभिरुपासिता॥ शब्दैः सर्वात्मनानुक्तेरित्युक्तेः॥ २३॥

आत्माव्यात भूता नित्यं वर्तमानं या जीवकलां तया शरीरव्याप्तिं वा भव्य मूर्त्यां व्याप्य पिंडे देहे संपद्य सम्यक् प्रपत्तिं कृत्वा तन्मयः एवं ध्यानेन भगवत्प्रधानो
भूत्वा अर्चादिषु बाह्यमूर्तिषु आवाह्य तत्सन्निरूप्य न्यस्तांगं मातृकादिमंत्रैः न्यस्तं तदर्चायां मां प्रपूजयेत् तत्र स्वेन्न्यस्याः यः (व्याप्तो भूतश्च नित्यं यहाल भूतो हृदिस्थ
तः) जीवस्य तत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृत मिति वचनात् अन्तसमनत्वगमनहृति धातोः आत्मलक्ष्याद्यात्माति रूपं अनेन मयि स्थितता स्वयमेव स्वात्मानं भूा
वाह्य तत्त्वं व्यतश्लंदर्शनतयाव्याहनादिकुर्वीत्याद्युक्तं भवति॥२४॥ पाद्यादिभिः विमलादिभिः नवभिः शक्तिभिः सिंहासनं पीठं कल्पयित्वा॥२५॥ तत्र धर्मा
पद्मे दिकं तेषु पीठे अष्टदलपद्मं ध्यात्वा तत्र प्रकृतिसन्निहितं मां पूजयेत् वेदतंत्राभ्यां मंत्राभ्यां मह्यं महनीयं पूजनीयं उभयसिद्धये वेदतंत्रप्रोक्तफलसिद्ध्यै॥

तयात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपद्य तन्मयः। आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत्॥२४॥ पाद्योपस्पर्शनार्घ्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेत्। धर्मा
दिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम॥२५॥ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं। उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये॥२६॥ सुदर्शनं पांचजन्यं
गदासीषुधनुर्हलान्। मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत्॥२७॥ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च। महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्ष
ने णं॥२८॥ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान्। स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः॥२९॥ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासि
तैः। सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति॥३०॥ स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया। पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः॥३१॥
पुष्प वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः। अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितं॥३२॥ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोऽक्षतान्। धूपदीपोपहार्याणि जनं
दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः॥३३॥

॥२६॥ अनंतरं॥२७॥ मध्यावाहितप्रधानं वाहितं तानभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिः आर्घ्यादिभिः॥२९॥३०॥ स्वर्णघर्मानुवाकेन विष्णुसूक्तेन धर्मानुवाकेन धर्मानुवाकेन
धर्मो तस्मैतान्त्रिवृतत्वीर्यात्तुरित्यादिसूक्तेन महापुरुषविद्यया जितंते पुंडरीकाक्षेत्यादिकया पौरुषेण सूक्तेनापि सामभिः राजनादिभिः इतिश्रुतिपूर्व
मनं सूक्ती राजनं व्याप्तापि भगवान् विष्णुर्दहेसीसवनं तु तत् नधूपराज्यं फलदायस्मात् व्याप्तिलक्षनस्य संगति नितरां स्वर्णघर्मोपावमानेनु
मंडलं विष्णुनीराजनं तस्मादिदं ः समुदाहृत मिति वचनात् आदिशब्देन त्वज्जन्मेयेत्यादि सूक्तैस्तुतिं कुर्यात्॥३१॥३२॥ भा॰ए॰ १३९

सिद्धिनानि

सैंधवं गोधूमपायसं शष्कुली अत्रं अंबष्टिकेसति॥३३॥३४॥ मेखलावर्तवेदिभिः सह विहिते उदितं ज्वलितं॥३५॥३६॥३७॥३८॥ हविषा सर्पिषाभिसुतानिदा
अ रूणि समिधः प्रास्य हुत्वा आघारौ कोणात्कोणं प्रतिकृत्वा आज्यभागौ॥ विधानतः धर्मादिभिः मंत्रैः धर्मादिभ्यः स्वाहा यथान्यायं मंत्रविद् हुत्वा इति शेषः पुनः स्वि
ष्टकृतं कुर्यात्॥४०॥ अभ्यर्च्याथेति पाठे अभिमुखं कृत्वा अर्चयां कृत्वा इत्यर्थः भगवंतं नमस्कृत्येत्यर्थः॥४१॥ सुरभिमंत्र मुखवासं तांबूलाद्यं वदत्वान

गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान्। संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत्॥३४॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं। अन्नाद्यगीत
सु नृत्यानि पर्वणि स्युरुतान्वहम्॥३५॥ विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः। अग्निमाधाय परितः समूहेत्पाणिनोदितं॥३६॥ परिस्तीर्याथ पर्युक्ष्य
दन्वाधाय यथाविधि। प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम्॥३७॥ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः। लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिं
जल्कवाससं॥३८॥ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं॥३९॥ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि पु
नानि च। प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्वा चाज्यप्लुतं हविः॥४०॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चावदानतः। धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं
बुधः॥४१॥ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत्। मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकं॥४२॥ दत्वाचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्प
येत्। मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत्॥४३॥ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम। मत्कथाः श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणि
को भवेत्॥४४॥

तरं चामरादि उपचारैः अर्हयेत् संभावयेत्॥४३॥ न केवलं उपगायन् गृणन् नृत्यन् एव किंतु मम कर्माणि अन्यैः कीर्तितानि अभिनयन् सर्वेषां प्रकाशयेत्।
अर्थांतरं वा हृ मत्कथा इति। अनेनाभिनयशब्दार्थो पि विवृतः। किमुक्तं स्यात् स्त्राहामुहूर्तं क्षणिक इति मत्कथार्थं मत्र मुहूर्तं क्षणमात्रं
त्वस्मिन्नर्थे गत्वात्यय पशमत्कथा निनादितस्सर्वकालो भवेदित्यर्थः॥४४॥

प्रवाहरूपेण
नवनीनोप॰

स्तवैर्मुक्तकस्तोत्रनिबंधनैः। परस्परं बद्धाभ्यां बाहुभ्यां सह शिरः मत्पादयोः कृत्वा॥४६॥ शेषां माल्यादि स्वतादिदानं शेषो स्त्री यन्य स्मिन्नुपयुक्तं ता

मा माल्याद्यन्तादिरानेत्ती निपादवः पत्रेषु अर्चादिषु यथा श्रद्धा तथा मिथ्वमेह॥४७॥ आर्चानुभावतः प्रतिमासामर्थ्यात्॥४८॥४९॥ प्रतिष्ठया गृहके

मीणि करणस्य जानां फलतारतम्यमाह। प्रतिष्ठयेत्यादिना। मत्साम्यतां निर्दुःखानंदानुभवरूपतां॥५१॥५२॥ तां पूजनं विना प्रतिष्ठा दिभिरेव साम्यतास्यां

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि। स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत्॥४५॥ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं। प्रपन्नं

पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात्॥४६॥ इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरं। उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः॥४७॥

अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत्। सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः॥४८॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतांत्रि

कैः। अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विंदत्यभीप्सितां॥४९॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृढं। पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रो

त्सवाश्रितां॥५०॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं। क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात्॥५१॥ प्रतिष्ठया सार्वभौ

मं सद्मना भुवनत्रयं। पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्॥५२॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति। स भक्तियोगं

लभत एवं यः पूजयेत मां॥५३॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः। वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतं॥५४॥

स्यादत्राह। मामेवेति। नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेनैव मां विंदति साम्यं लभते नन्वेवं तर्हि प्रतिमादिपूजाव्यर्थेति तत्राह। एवमिति। यएवं मां पूज

येत् स भक्तियोगं लभते। न मामाप्नोतीति शेषः। अनेन ज्ञानभक्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिरित्युक्तं भवति॥५३॥ देवस्वापहरणे महाव्द्

ते

परस्याह। मद्दति॥५४॥

नाम
१४०

न केवलं प्रभेमादि स्वजा कर्तुरेव फलं साहाय्य कर्तृणां यथा योग्यं फलं भवतीत्याह। कर्तुरिति। सारथेः कार्यहेतोः प्रेत्य कर्मणो फलमागिनो भवंतीत्य

र्थः। फलतारतम्यमाह। भूय इति। भूयसि महति तत्फलं भूयो भवति॥५५॥ ॥इति श्रीमद्भागवतटीकायां विजयध्वजीयव्याख्याने एकादशस्कंधे सप्त

विंशोध्यायः॥ ॥हरेः परमस्वातंत्र्यं तदधीनसत्ताकत्वेन तद्गतो सत्तमस्वातंत्र्यमेवं हृद्गतत्वज्ञानेन संसारबंधनिवर्तनं नाभेदज्ञानेनेत्यादिकं

मुपदिशत्यस्मिन्नध्याये॥ तत्रादौ दुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्मप्रशंसनेन निंदाभ्यां सज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुतिनिंदाभ्यां वाच्यमवर्जयंमनु स्ते

रूपेणेति शिक्षयति। परस्वभावेत्यादिना। परो द्विपरमात्मनोरित्युक्तं। परः शत्रुः जीवजातयोर्वा लक्षण्यमसत्यतायाः अतद्मानित्वा दितिशोषः तत्स्वभ

निसर्वाणि स्वभावश्वानि तदाचरितानि पापकर्माणि तत्प्रशंसन्नप्रशंसयेन्निंदेन्निंदयेद्वा॥ किंवा परः परमात्मा तस्य परमेश्री नारायणेभ्यो आत्मा मनो यस्य सतथा तस्य

कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च। कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलं॥५५॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे महापुरुषा

रेधने सप्तविंशोध्यायः॥ ॥श्रीभगवानुवाच। परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत्। विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च॥१॥

सैव प्रसीसैर

महापरो ज्ञेयः। ब्राह्मज्ञानीनस्य स्वभावं तेनाचीर्णानि पुण्यकर्माणि चरते नगर्हयेत् स्वयं नगर्हयेद्वा। प्रस्तुतप्रशंसयेद्वा। एतादृशः पुरुषो दुर्लभ इति तत्राह।

विश्वमिति। प्रकृत्या चेतनया पुरुषेण हिरण्यगर्भेण सह स्थितं विश्वमेकेन परमात्मना आत्मकं यान्हेम कात्मकं पश्यन्नसमर्थ्यज्ञानित्वात् भवितेवातानदु

र्लभ इति जनेन तथा पश्यत एव समर्थ्येज्ञानं भवतीत्युक्तं भवति न प्रशंसेत् निंद्यास्तु प्रशंस्यान्न निंद्यादित्युभयेयः कुतो त्येतदत्समात्मनतत्व धाश्रय

प्रशंस्यान्न प्रशंसेन्निंद्यो येन ननिंद्यते। सोपि तद्दोषमाप्नोति यन्नोरिवदुदासकृदिति वाक्यात्। परस्वभावकर्मणो प्रशंसा निंदा वनकेति प्रतीतार्थं किंनस्या

द

द्वितीयं शंकापूर्वोक्तादिति तिज्ञातव्या॥१॥

उक्तार्थानंगीकारे बाधकमाह। परस्वभावेति। परोन्येह शिविमुखत्वेन निंद्यस्तस्य स्वभावकर्माणि यः स्तौति। क्वचिद्वैष्णवीयस्तु सुष्ठु हरिपरायणः तस्य स्व
भावकर्माणि निंदति स पुरुषः असत्याभिनिवेशात् स्वार्थाद्भ्रश्यते अंधंतमो यातीत्यर्थः यः प्रशंसति न प्रशंसेत् क्वचिद्वदेत्स्वोप्युक्तः एवार्थः॥२॥ अस
त्याभिनिवेशे निमित्तमाह तैजसइति। निद्राशब्देन निद्रात्सु निद्रेति द्विविधा निद्रोच्यते। तत्र निद्रा स्वापापरपर्याया। सुनिद्रा मरणकालीना। तथा च एवमस्य न
स्या स्तोकार्थः। तैजसे तैजसाहंकारकार्ये श्रोत्रादींद्रियगणे मनसि च निद्रयोपेते दिनस्वापेनापन्ने सुप्ते सति पिंडस्थो जीवो नष्टचेतनः सुप्तो भवति। तदा स्व

**परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति। स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्याभिनिवेशतः॥२॥ तैजसे
निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः॥ मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृङ्मनः॥३॥ श्री॥**

जायते तामन्वीश्वरेच्छाप्रबोधितमनोगतसंस्कारजन्यत्वात् मायां स्वप्नं प्राप्नोति। सुनिद्रयापन्ने मृत्युं मरणं प्राप्नोति। तावन्नानाविधसंस्काराविष्टमनः
स्वप्नदर्शीयां नानार्थप्रदं दृष्टं हि जाग्रदवस्थायां किं मुवर्णनीयमिति भावना स्यादिति। तत्र मन एव नानार्थदं नानाविषयप्रत्यायकं हि प्रसिद्धत्वात्
न एव मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति भावः। तैजसाहंकृते तत्र नेंद्रियग्रामे कस्मात् निद्रयावशमापन्ने जीवस्यात्र नष्टचेतनः। अतो विष्णोर्विशेषवत्तेन
व्याप्तमिति स्मरेदिति। निद्रा चैव तु निद्रा च द्विधा निद्रा प्रकीर्तिता। तत्र निद्रा स्वप्नवत्त्रित्वं सुनिद्रा मृतिकालगेति। मनोमात्रस्वरूपत्वात् स्वप्नो मायेति क
थ्यते। इत्येते वाक्ये रुक्तस्वार्थोपि कार्य इति॥३॥ ल

अयस्तु नो नित्याप्रतिहतलक्षणवस्तुज्ञानतो द्वैतस्याशुभस्य मिथ्याज्ञानिनः पुंसः आशीर्वादादिना किं भद्रं भवति। कालगुणात् कृत्ताकृतात् भव निर्वेदयितं
क्रियेद्वात्पलक्षेव। भद्रं वदं भद्रमपि विशेषापारकं भवतीत्याह। किमभद्रमिति। नित्यमशुभात्मनः तस्य विशेषतः अभद्रं किं न किमपि पश्यतीति वेदापितं किंमद्व।
यत्नवतोपि मायया बादिनः स्वयेग्यादधिक्येन न भवतीति यन्न तस्मादशुभजीवमुद्दिश्य सज्जनवादो दितमुक्तं मनसा सुभादिध्यातं ध्यानादिति ध्यातं चि
तिनुमपि अन्त्तमसत्यमेव विशेषणाद्गृहतेन भवतीत्यर्थः। अनेनैव ह्यावैनाचेष्टाव मुद्दिश्य सतत्प्रशंसादि वदाशीर्वादादि किं न कर्तव्यमित्युक्तं भवति।
उच्यते ध्यायेतावापि किं न स्वतिपद्द्युभे असत्यमेव भवतीति स्वभावास्तत्वमेव यदिति वचनोद्वितनिषेधेत्राक्रियत इत्यन्यथा व्याख्यानेन शब्दस्व
चितेन। एकं तु सुभमुद्दिष्टं अशुभं द्वैतमुच्यते। पुंसोशुभस्य किं भद्रं किमभद्रं विशेषतः। सर्वदा शुभरूपत्वात् विशेषोत्य अहीतीत्यंते वाक्येन निर

**किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्॥ वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च॥४॥
छायाप्रत्युदकाभासा ह्यसंतोप्यर्थकारिणः। एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं॥५**

स्तत्वादुपेक्षणीयमिति भावः॥४॥ ननु स्वभावतोऽशुभजीवस्य सदाशुभत्वानुपपत्तात् अन्यस्माशुभाशुभयोरसत्वान्न द्वैयस्तुभवनदिरय
नो न्तत्वाद्शुभदेहादिकमपि कोशुभकारणमिति तत्राह। छायाप्रत्युदकाभास इति। हि शब्दो यथार्थेयं च। छायाप्रत्युदकाभासा जीनमप
स्यासंतोपि निःशंका अप्यर्थकारिणो अर्थक्रियाकारिणो दृष्टाः एवं देहाद्या भावाः अमंगला अप्यामृत्युतो भयं तमअप्रवेशरूपं तं भयं तुम मि
उस्तएवाशुभाशुभफलं यच्छंतीति अशुभजीवानामिति शेषः। निहारः प्रत्युदकं वेन मित्यपिशब्दितत्यतः प्रत्युदकं निहारः आभासाः सूर्यकांत
दरश्मेदं रजतमिति मिथ्याज्ञेयं छायाबेति बाधकजनयानुदयात् एतद्दृष्टौ तेन न तदेहादीनां मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तिः किंतु निःशंकित्वमेव। व्यपेक्षूयजी ने
नदेहादि निःशंकित्वाद्वक्त्वपि पुनः शुभाशुभं नर्त्तणां यच्छेत् शुभाशुभं। छायानीहारकल्पत्वासानिःशंका अपि कार्यदाः। स्वर्गशुभादि देहादिभ
वेत्कार्यं शुभादिकं। एतद्वचना देवमभयमिति विपद्च्छेदः॥५॥

सत्यसंकल्पेनसत्यकर्मोप्यनिरस्तकुहकेनपरमेश्वरेणसृष्टत्वाद्दिदेहादिसर्वं सत्यं नमिथ्यामतमितिभावेनाह। आत्मैवेति। प्रकृत्याद्युपसर्ज
नंविना विसर्जनादिकं कर्तुं समर्थः स्यादिति वहवः। परमात्मैवेदं सर्वं सृजति। त्राति हरति च। विश्वात्मा स्वयमेव स्वात्मनैव सृज्यते त्रायते ह्रि
कर्म यते च दीपादीपान्तरवत्। ईश्वर इत्यनेन नैकत्वे तत्त्वविरोधं परिहरति। प्रभुरित्यनेन च मायामुपेक्षते तावत्कालं स्थास्यामीति चिंतनमेवात्मनस्त्राणं
नान्यदस्वेडस्वामित्वात्समर्थत्वाच्चेति सूचयति। दीपादीपान्तरवद्दृष्टिः शक्यते एतावत्कालमात्र शिष्यमानुषेणेति चिंतनं। विश्वा
त्मा एणं समुद्दिष्टस्य स्वस्यैव स्वस्वरूपेयत्तु। दीपादीपान्तरस्य वद्धि कौ भावस्य संहृतिरिति वचनात्। अविद्याद्विलमतिः स्वात्मानं हरतीत्यादिद्रुम
धे तंनिरस्तमित्यादि बोद्धव्यं। हि यतइत्यनेन दीपान्तरस्यदीपर्वैकीभावः संहार इति दर्शयति। सर्वमवरः सर्वेभिदेहं गणात्स्वर्गमुद्भवते। इयान्तियद्
योमदायस्यएणमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः।६। ननु हिरण्यगर्भादिष्वेव सृष्ट्यादिवादि निवेदनात् अतिकर्थं हरेरेव सृष्ट्यादिकमवधी यत इति तत्राह

आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः। त्रायतेत्रातिविश्वात्माह्रियतेहरतीश्वरः।६।
तस्माद्ध्यात्मनोमुष्मादन्योभावोनिरूपितः। निरूपितेयंत्रिविधानिर्मूलाभातिरात्मनि।७।

तस्मादिति धिकुर्व ग्निनपरिहरन्नुपसंहरति। यस्मान्निरवकाशप्रमाणबलाद्धरेरेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तस्मादमुष्मादात्मनो हरेरन्यो भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन निरूपितः
कुत्रापिवेदेषु त्यद्वयश्च यस्मात्त्वात्मनैव स्वयं सृज्यते इत्यादिकं शामा इति तस्मादात्मनः परमेश्वरस्य भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वं मुख्याद्धरेरन्यो नास्ति।
सृष्टिस्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतं तद्यः करोति पुरुषः सभावइति कीर्तित इति वचनात् भावशब्दः सृष्ट्यादिकर्तृत्वपरइत्यवगम्यते सिद्धः। अनेनेतिशंका
यांकः परिहार आयात इति तत्राह। निरूपितेति। अनेन सृष्टिस्थितिसंहारइति त्रिविधा भातिर्द्धिर्नैव निरूपिता निर्मूला प्रमाणवर्जिता। अन्यस्मात्
व ष्टिसंहारौ स्थितिश्च परमात्मनः। निरूपिता न विद्वद्भिः प्रमाणाभावादिति विद्वद्भिर्निरितिविशेषणादासुरमतत्वेन तथाप्रतिभानमितिज्ञायते।।७।।
ननु पितेव पुत्रादेः विसृष्टसृष्ट्यादिकर्तान्यः किं न स्यादित्यत आह। तस्मादिति।

प्रकृतकर्तृत्वेन हरेः
पपतेः। कार्येषु मुख्यकारणत्वेन बध्नाति। परत्वभावेत्यादि
क्षितविज्ञानफलमाह। एतद्विद्वानिति। मदुदितमेतद्विद्वान्
तः सूर्यवदित्युक्तं

परमात्मनः सत्त्वादिगुणरहितत्वाद्दन्यतः सृष्ट्यादिकं न युक्तं। गुणस्य गुणवत्त्वाद्दन्येषु युज्यत इत्याशंक्यनाह। इदमिति। मायया हेतुभूतया कृतमिदं त्रिविधं सृष्टि
स्थितिः संहार इति त्रित्वसंख्याविशिष्टमात्मनि जनितं गुणमयं सत्त्वादिगुणाधीनं विद्धि न परमात्मनिष्ठमिति शेषः। गुणसंबंधमेभ्यो नाम्नं उत्पत्त्याद्यास्तु स्यन्तः
सर्वदा निर्गुणस्यास्य सृष्ट्याद्यास्तु युक्तो नान्यत्रेति अतो विशेषः कल्प्यत इति अनेन सत्त्वादिगुणयुक्तकारणत्वेन सिद्धे पुरुष मन्यो भावो नास्तीति सम्यं
संस्यादिनियमाशंकापहृता। विद्धीति पुरुषार्थोपयोगित्वादिदमेवावश्यं ज्ञेयमिति निर्धार्यते। माययेत्यनेन गुणानामचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिं

इदंगुणमयंविद्धि त्रिविधंमाययाकृतं।। एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणः।। ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत्।।९।।
दी प्रत्यक्षेणानुमानेननिगमेनात्मसंविदा। आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगोविचरेदिह।।१०।। उद्धव उवाच।। नैवात्मनोनदेहस्यसं
सृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः।।अनात्मस्वदृशोरीशकस्यस्यादुपलभ्यते।।११।।

कथमित्यतो विवृणोति। प्रत्यक्षेणेति। प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनेदं गुणमयं सर्वं च माद्यंतवत्त्वात् समर्थमसत्तत्त्वमिति ज्ञात्वा। असमर्थं असत्त्वो क्तिसमर्था
सत्यकीर्तितमिति वचनादासत्वेनेभ्यत्वमत्राभिप्रेतं इह जगति निःसंगो निर्लेपश्च निगमेन वेदेन आत्मसंविदा स्वज्ञानेन।।१०।। स्वप्रकाशत्वेनं
वैनंदेहे परमात्मनोऽसंसारासंभवं तु नैव मुद्भवो विवेकार्थं लोकदृष्ट्या लब्धं दृष्टिनैवेति निःसंग इत्यनेन प्रस्तुतः संगलक्षणः संसारः कस्यात्मनो
देहस्य वा तदेहस्य दृष्ट्यतेऽत्र योनु भयोरपि न संभवति आनात्मस्वदृशोरनात्मत्वाज्जडत्वात् दृश्यस्य देहस्य स्वयंप्रकाशत्वात् द्रष्टुरात्मनः कस्य स्यात्
सतिरुपलभ्यते।।११।।

भा-ए-
१८२

देहस्यास्य हरेरियमपि न युज्यत इत्याह। आत्मेति। अग्निवदीश्वरः दारुवद्देहः जीन पक्षस्तु परमात्मकोटावेवान्तर्भूतत्वान्न पृथगुक्तः। कस्येति पुनःकस्याक्ति
स्वरूपपरिहारकक्ष्यार्थः।।१२।। जीवस्यैव संसृतिरितिभावेनाह। यावदिति। आत्मनो जीवस्य यावद्देहेन्द्रियप्राणैः सन्निकर्षणं संबंधः तावत्संसारः कस्येत्यत
निस्तानंदस्व उक्तं अविवेकिनः इतोंदृश्यार्थो पि। अविवेकित इति विशेषणाद्विवेकिनो मोक्षहेतुत्वात् फलवानपि। कवलास्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानंदोदयोर्थः।।१३।। जीवात्मनस्तु संसारः स्वप्नवद्बलवत्त इति वचनात्। संसत्वभावस्यैव फलरूपत्वान्निरर्थमेव संसार इति अवधारयति।।१३।। अर्थे हीति। अपि शब्दोल्पफलार्थे।
उच्यते निःफलत्वेन मदत्यल्पफलो भवेदिति वचनात्। अर्थे अविद्यमानेपि। अस्मात्संसारात्प्रयोजनाभावेपि पुंसः संसृतिर्न निवर्तते। तत्रेदं निमित्तं।

आत्माव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः।। अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः।।१२।। श्रीभगवानुवाच।। यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणं। संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः।।१३।। अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते।। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा।।१४।। यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्।। स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते।।१५।।

ध्यायतो विषयानिति। कथमिव। अस्य स्वप्नदर्शिनो यथा नैर्थागमः प्रयोजनं नि धुरव्यवहारा नास्ति भेचति। अन्नापि निमित्तं। ध्यायत इति। मध्यास्व
प्रार्थानामस्थिरत्वेपि निरंतं विषयानुस्मरणसंस्कारतं तस्यानर्थागमो न निवर्तते एवं संसारोपि।।१४।। अज्ञानिन एव संसारोनर्थकरो न ज्ञानिन इत्याह। य
स्व थाहीति। अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नावस्थामास्थितस्य यथा प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्। स एव स्वापः प्रतिबुद्धस्य प्रमोहाय न कल्पते। एवं संसृतिरज्ञानिनामनर्थहेतु
र्नैव ज्ञानिनां मोहाय नैव विषयलोलुपत्वेन दुर्जनस्य फलः। सज्जनस्य स्वरूपानंदापेक्षया फलोपि मज्ञानेन स्वरूपानंदसाधनत्वेन सफलत्वादल्प
से फल इति हेयः संसार इत्येवमारण्यार्थं पुनर्वचनमिति भावः।।१५।।
नाम
१८३

सर्वेषामंतःस्थितत्वात्त्वमिदं तदुक्तं तरात्मा च गुणैः कर्मभिश्चारब्धामूर्तिर्यस्य स तथा।

स्य
जीवस्यापि संसारः आभिमानिकः स्वतस्त्वाभाविकः अन्यथा तन्निवृत्तिसाधनविधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह। शोकेति। शोकादयो जन्म मृत्युश्चाहंकारस्यैव संस
काराज्जीवस्य दृश्यंते न स्वतः। परमात्मनस्तु न भिमानानुसुतरामसंभव इत्यर्थः। परमात्मन एव निषेधो न जीवस्येति तन्न अहंकारस्य तत्काशात् दृश्यंते नात्म
नः स्वतः अहंकारात्तु संसारो भवेज्जीवस्य न स्वतस्तु कुतश्चिदानंदतनोः स्वरूपेषु युतस्यतः स्वनेन निरस्तं।।१६।। कयायुक्त्या जीवस्य न संसार इति तत्राह। दिहेति।
देहेंद्रियप्राणमनसां संबंधातोभिमानो यस्य स तथा। सूत्रं महानित्यादिधिकारनामभिः बहुधा पुराणेषु गीतस्य। कालतंत्रः कालाभिमानी दुर्गाधीनः जीवः पुरुषः
हिरण्यगर्भोपि संसार आधावति किमुतान्ये जीवा इति सुत्यन्याबलक्षणया युक्त्या जीवस्य संसारस्थिति निश्चिते। संसारयुक्तो ब्रह्मापि सर्वजीवश्वरेश्वरः।
विष्णवधीनः सदाज्ञानी। किमुतान्यकल्पेवतना इतिज्ञेनं जीवोपाध्यवछिन्नस्य परमात्मनः संसार इति मतं निरस्तमिति ज्ञातव्यं।।१७।। न वेवंप्रबलस्य संसारस्य ल

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः। अहंकारस्य दृश्यंते जन्म मृत्युश्च नात्मनः।।१६।। देहेंद्रियप्राणमनोभिमानी जीवोंतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः। सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः।।१७।। अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म। ज्ञानासिनोपासनयाशितेन छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः।।१८।।
समुच्छेदः कथं कार्यस्यादित्याह। अमूलमिति। मुनिर्निरंतरानुस्मरणसमर्थः पुरुषः एतत्संसारकारणमज्ञानं मदुपासनया जाततत्वात् निशितेन ज्ञानेन छित्वा पुनः त
ज्जातत्यागिनिःसंगो भूत्वा गां विचरति। यावच्छरीरं मितिशेषः। यदज्ञानेनोत्पन्नं तद्ज्ञानेन निवर्तत इति तत्कारणमाह। अमूलमिति। विष्णुकारणक कर्ममूलं। ब्रह्मकारणेन
म जन्यस्यानिहन्ति कुर्यामीतिबोधेनेन परिरस्तं ज्ञानस्यापि तत्कारणकत्वात्। अज्ञानस्य तत्कारणत्वेकं स्थितं युक्तं तदेव कथ्यमित्यत उक्तं। बहुरूपेति। मनआदिषु
सन्निहित बहुरूपेण तेन सस्मतेतं दृष्टानुगुणं निरूप्यते प्रेर्यते इति बहुरूपरूपं। मनोवचः प्राणशरीराणि कर्म विषयो यस्य तत्तथा। अहंमैता बद्धेत्याद्या के
ते निपात कारणजायमानमित्यर्थः।।१८।।

ज्ञानादिषु किमाकारो निश्चितः स्यादिति तद्विषयाकारमाह। ज्ञानमिति। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः खंडं ब्रह्मैव विज्ञानि ब्रह्मैव यः। कथमस्य जगतः आद्यंतयोः केवलं स्वतंत्रमेव वर्तते। मध्ये कालः प्रधानगुणत्वात् फलपाचकत्वाच्च हेतुर्निमित्तकारणं यच्च जगतो मध्ये पतदेव तत्वेन वर्तते नान्यथा॥

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं॥
आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये॥१९॥

यच्चान्यतो विविक्तत्वाद्विवेकः। यच्च निरंतरं गमयतीति निगमः। यच्च सर्वैरालोच्यत्वात्तपः तप आलोचन इति धातुः। प्रति प्रति अक्षेष्विंद्रियेषु स्थितत्वात्प्रत्यक्षं। आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वादैतिह्यं। अथ वेदादिप्रमाणसिद्धत्वादनुमीयमानत्वादनुमानं। अनेन नास्तित्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तं भवति॥१९॥

तदुक्तं।

जगत आदिमध्यावसानेष्वव्यभिचारतः स्वतंत्रं तत्सोहरणं स्पष्टयति। यथेति। यथा हिरण्यं यथा पूर्वं स्वकृतं अविकृतं पुरस्तात् स्थितं पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य कुंडलादेः स्थितं तथा मध्ये च सुवर्णं व्यवहार्यमाणं सुवर्णशब्दार्थ-
दिनानापदेशैः व्यवहारयोग्यं तद्वद्धिरण्यं। यो विकारस्तदेव तथा अहमस्य जगतो मध्ये च सुरनरादिनानाव्यपदेशैः अभिव्यज्यमान-
मायव्यवहार्यः पृथगेव स्थितः। यथा परिच्छिन्नात् तद्वत्सुवर्णं व्यवहारायमुख्यं परिच्छिन्नं मध्ये च तिष्ठति न पृथग्भवति तद्वत्
हरिः साक्षाज्जगद्रूपावस्थः स्थितः। एवं जगति संस्थितोऽपि जगदनेन पृथक् स्थितः सर्वमुख्यो जगतः स्वातंत्र्यात् परमेश्वर इति। तन्न विषयमकस्य नाम स्वयं

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य॥
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत्॥२०॥

सुरादिकं। तत्संबंधाद्दुर्दर्शितव्यवहार्येषु सुरादिषु तिष्ठन्नेकलं केवलं स्वतंत्रमभिधीयते। स्वतंत्रस्तु हरिः साक्षात् परिच्छिन्नहिरण्यवदिति। सुरनरादयस्तु सुरनरादिपराधीनानानात्वेषु एकत्वं। यथा हिरण्यमकृतं पिंडीकृतं कुंडलाद्याकारेण विविधं पुनरेकमेव तथाहमपि तस्य सुवर्णमध्ये कृतीकृतं कुंडलादिकं। पुनरेकीभवत्यद्वानद्दृष्टपुरजोपि सन्नसुरादीन् स्थितो भूत्वा पुनरेको भवेदिति। तिष्ठत्यंके नत्वदात्मो दिष्वतंत्रं विक्रियागतं। महाफलं
स्यात्स्वर्णं तु स्वतंत्रं विक्रियापरं। तद्वत्स्वतंत्रो भगवान्प्रपन्नानां न स्थितिवाक्यात्॥२०॥

१ वचनात् किंच दार्वाद्यल्पफलं सुवर्णमेव तन्निमित्तकारणं महाफलं तथा जगदल्प॥
२ फलमस्य तत्रैव नाहं तथा किंतु स्वतंत्रो महाफलहेतुः स्यादिति॥

स

इतोपिमोक्षादिदात्वेनिनिरूस्य रितस्वातंत्र्यं हृदे रेखेत्याह। विज्ञानमिति। अंगएतद्धि विज्ञानं निर्दोषज्ञानस्वरूपं कुत त्रिपदस्यं त्रीनुत्तमाधममध्यमान्नृजीवानुत्रि
बुपदेषुमोक्षादिस्थानेषु स्थापयती। तिमोक्षसंसारतम आरव्यपदंदातइत्यर्थो। चिंतनं नामपिहानात्मत्वेनमोक्षदातृत्वं किं नस्यादित्याशंक्य तत्सत्वादे
मेदिद्धार्थीनित्वेनयती। किं तदेवविज्ञानं। विज्ञानमाद्धं ब्रह्मेत्यस्तुतेरिति भावना ह। गुणत्रयमिति। येनेतितत्। यो ब्रह्म येनयस्य तुर्येणतुयस्यजाग्रदाद्य
वस्थातीतस्यविष्णु इत्नानमूर्तेःसमन्वयेनेछयाद्द सत्वेनानुयस्तलक्षणाभिमुखेनगुणत्रयादिकं सर्वमस्ती तिशेष:। व्यतिरेकतो सत्वेनास्ति।
तदेवकेवलमित्युक्तं किंवलपदंसर्वोनुवर्तनीयं तत्केवलमेवसत्यंसदास्तित्वेनस्वतंत्रमेव सत्यपदंचानुवर्तनीयं विज्ञानं संसार त्रिपदस्यै सत्यमितिगु
श्री। तदेवकेवलमित्युक्तं ... यात्रयंसत्वादिकारणं महदहंकाराद्युपादानं कार्यंदेहादिकर्तृकालकर्मादिनिमित्तकारणं। स्वातंत्र्यमेव सत्यत्वं विष्णोरन्यस्यसत्यात। प्रयाहृतः

विज्ञानमेतत्त्रिपदस्थमेगगुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ। समन्वयेनव्यतिरेकतश्च येनैवतुर्येणतदेवसत्यं॥ २१॥ ष॥
नयत्पुरस्ताद्युतयन्नपश्चान्नमध्यतश्च नव्यपदेशमात्रं॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवसत्यादितिमेमनीषा॥ २२॥

२४ं

सदास्तित्वंपुंसत्वो:सदास्तिनेनिवचनात्। इत्थंभेदश्च सदसद्भावाव्यं अस्तित्वनास्तित्वेइतितस्यस्वातंत्र्यमनुपहतमिति॥ २१॥ ननुब्रह्मवदितरस्य स्वातंत्र्यस्त
मेवकथंतस्यस्वातंत्र्यमनुपहतमितितत्राह। नयदिति। यदुत्पत्तेःपुरस्तात्केवलेनयत् नाशात्पश्चाद्युतस्वतंत्रंन। यच्च मध्येवस्थितिकालेचकेवलंन। यत्परेणभ
नमूत्पत्त्यंपरेणमसिद्धसैन्नादिभूतनतद् व्यपदेशमात्रं वैयं स्वतंत्र मितिवाक्यार्थं अतस्तद्वलेवसत्परमंसत्यमिति। मेमनीषा। नत्स्वातंत्र्यणेनेवास्तिपद
त्पत्तिविनाशवत्त्वातं स्वातंत्र्येणानिवितातस्यमत्त्वान्तज्ञानमंदेहइति। अनेनकालत्रयसत्वप्रतिबंधेन सौद्धि लक्षणं जगदिति निरस्तं ननु असत्त्वोपि प्रती
यिनसत्त्वन्नवाध्यते सन्यथानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात् सदद्वैलक्षण्य प्रलापोयुज्यतइत्याशंक्य प्रपंचेस्यासत्वोक्त्यास्वातंत्र्यमेव निषिध्यते ननुप्र
ने २स

स

प्रत्यैसत्वेनभतीमेतस्यत्वेन्नवाध्येतेत्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात्सदद्वैलक्षण्यप्रलापोनयुज्यतइत्याशंक्यप्रपंचस्यासत्वोक्त्यास्वातंत्र्यमेवनिषिध्यते
ननुप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यानिर्वचनीयत्वं परमार्थे सत्वाभावेननार्थापत्तेःसत्वेनवाध्येतेत्यस्याप्यन्यथोपपत्तेरितिभावेनाह। अविद्यमानइति। सदद्वैलक्षण्य
मनुपपन्नंइज्जगदसदेवास्यादितिमिथ्यावादिमतंचानेनप्रत्यास्त। अविद्यमानइत्यादिना। ब्रह्मणोद्वितीयोवैकारिकःविकारयोग्यारजसरागःप्रकाशगुण
स वधीसर्गोयस्यप्रपंचस्यतथा। एवंप्रपंचःअविद्यमानोपिअसत्त्वप्यस्वतंत्रोपिअवभासतेस्वतंत्रप्रतिभासनानामितिशेषः। यतः स्वयंज्योतिर्ब्रह्मपरमार्थ
१०-म सत्स्वतंत्रं विभातिमिद्धुधामितिशेषःइतोप्यविद्यमानमस्वातंत्र्यमेव। नत्वंदितिभावनाह। अतद्ध्रीतिब्रह्मणमूलमप्रकृतिस्तोत्रादीद्रियाणिअर्थाः शब्दादयः
आत्माजीवःविकारःइंद्रियाभिमानिदेवाःएवमादिभेदभिन्नंविचित्रंजगदतेबृह्मसतएवविभातीत्यनेनानिर्वाच्यमेवस्य मित्यर्थः। तस्यभासासर्वमिदंविभा

अविद्यमानोप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः। ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियात्मार्थविकारचित्रं॥ २३॥
एवंस्फुटंब्रह्मविविक्तंहेतुभिःपरापवादेनविवेकबुध्या। छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः॥ २४॥

तीतिश्रुतेः। अविद्यमानतानामजगतःपरतंत्रता। यथाशशकस्तुपुत्रादिरसन्निमुच्यतेजनैरिति। जगतोनास्तितासेवपारावीनतासदा। अभावस्तुकुतस्तस्य
मद्विभातीहस्त्वदेतिप्रमाणाद्धेनकथितएवार्थःनस्वरूपोलक्षितः॥ २३॥ एवंतावज्ज्ञातव्यार्थस्तत्वमुनिनाथपरंकर्तव्यंकिमित्यत्राह। एवमितिएव
कू मुक्तप्रकारेणविवेकबुध्यासर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञाननानुगृहीतिहेतुभिःनिर्दोषोपपत्तिभिःपरापवादेनपरस्यापवादेननेदंनेदमितितिनिषेधमुखेन रिव
एषआत्मानेतिनेतीतिश्रुतेःस्फुटंब्रह्मविविच्यपश्यंस्तत्वात्मसंदेहंसिस्थितंसंदेहंशयंछित्वासिलकामुकेभ्यःतदुपार्जनशीलेभ्योविषयेभ्य
उपारमेतशब्दादिविषयोपरमेस्वानंदानुभवनिरताहस्वानंदतुष्टइति। स्वानंदानुभवेनालंबुद्धिप्राप्तः। अनेनजीवपरयोरभेदज्ञानमेवमुक्तिसाधनंनभेद
ज्ञानमतःश्रेयोर्थिभिरभेदमतंसर्वथाहेयमितिदर्शितं॥ २४॥ पे

परापवादप्रकारं विवृणोति। नात्मेति। अत्रनेतिप्रत्येकं संबंधितव्यं। पार्थिवं वपुः शरीरं। आत्मापरमात्मा न भवति। इंद्रियाणि न हि। देवा इंद्रियाभिमानिनो न हि। वायुजलहुताशाः वायुजलहुताशन कृतशरीरो संबंधस्य प्राणः असुर्न। नामुरेवस्वयं प्राणः तत्रस्थितोदृष्टः तेजसी। उदेनते जसेवप्राणस्य हि स्तन्व पुरित्यस्मात् प्राणा हि स्ववायुरूपस्य भूतत्रयकृतं वपुः। यतो हि पार्थिवं नात्र रक्तवात्सल्ममुदाहृतमित्यस्माच्चोक्तं मुक्तं। मनश्चात्मा न। अन्नमात्रं

नात्मावपुः पार्थिवमिंद्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुजलं हुताशः॥
मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यं॥२४॥

अन्नं पृथिवी मनः तासां धारिमात्रा यत्र एकवद्भाव विवक्ष्या। सत्वं धिषणा प्रोक्त न बुद्धिश्चन। सत्वं मूलं बुद्धिः। अहंकृतिरहंकारतत्वं। खं महाकाशं न। क्षितिर्देशना दिक्त्रियाच न अस्युलोम्य हस्वशाम्य सा श्यामीति। सर्वार्थे बुत्तमान त्वादहंकारो भिमानविशेषो र्थसाम्यं वात्मा न भवतीत्यर्थः। नु देहानेंद्रियप्राणमनो बुद्ध्यहमादयः॥ किंतु स्वविदानंदतनुः सहि जीनाधिपः स्वदेति वाक्यात्। स एव एष आत्मा नेति नेतीति श्रुत्यर्थ एव विवक्ष्यते।
॥२५॥

इंद्रियसमाधानविक्षेपयोः हरिप्रिया प्रियसाधनत्वेनोच्यमानत्वान्नाभ्यां हरेरपि गुणदोषोस्याता। किं तत्राह। समाहितैरिति। गुणात्मभिः शब्दादिविषयमनस्के गुरुवेशः स्वविषये त्वसमाहितैरेकाय विन्नतेन स्थापितैः करणैरिंद्रियैः नत्सु विविक्तधाम्नः भ्यामिंद्रियेभ्यो विषये भ्यश्च भूतस्वरूपस्य तत्राजितेंद्रियरहितस्य भगवतः को गुणो भवेत् न कोपि। विषयेषु विविक्षिप्यमाणे रितस्ततआकृष्यमाणैरिंद्रियैः हरेः किं दूषणं न किमपि दूषणं। अत्रोदाहरणमाह। घनेरिति। आच्छादिरूपैर्घनैः रूपैतैः सर्वाङ्गादगुणरूपस्य रवेः किं भवेत् न किमपि प्रयोजनं विगतैः दोषापि भवेत्। किं न भवेदेवाप यथा रवेः गुणदेषाभावेपि लक्ष्येषु नीरूपैतैः छायस्या सुखं भवेत्। विगतैस्तापेन दुःखं भवेत् तथा समीहितकरणैः समाधानकर्तुः सुखं भवेदिति भावः। समाहितैरिति।

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः॥ विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किं॥२५॥
यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते॥ तथाक्षरं सत्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम्॥ ॥२६॥ ॥

येन विक्षिप्तमेवात्तु द्रवितं। विशेषो विद्यते विष्णोः तथापि तु समाहितैः। प्रीतो भवति वै नित्यं सर्वधर्मकृतो पि वै त्वेतदुक्तार्थमानी॥२५॥ ननु हरेरपि सत्वादिगुणकार्ये देहादिषु स्थितस्य तत्कृत गुणदोषो जीववत् किं न स्यातामित्याशंक्य जलकाशवदसंगत्वेन दोषनानिवाह। यथेति। यथा नभो वाय्वादीनां गुणैः स्पर्शादिभिः न सज्जते न तत्कृत विशेषवन्न भवति। वाशब्दश्चार्थः। अत्र न भसिगतागतैः देहादिभूतकार्यैः गुणैश्च सत्वादिगुणतत्कार्यरागमसारत्यात तदंतर्वर्तिमान नमक्षरं ब्रह्म संसृतिहेतुभिः सत्वादिगुणैः तन्मयैः रागादिदोषैश्चासंगतमसंबद्धमेव अत्र हेतुः परमिति सत्वादिगुणेभ्यः उत्तमत्वेन विलक्षणं। अनेन निःसंगत्वेन मनः समाधानासमाधानाभ्यां हरेर्गुणदोषाभावे विषयसंगाज्जीवस्यतोस्यातामिति दर्शितं॥ ॥२६॥ ॥

तथापि जीवस्य तोक्ततस्मात्
तार्द मुमुक्षोः साधनविधानं व्यर्थमिति न मंतव्यं सर्वदोषाणां संगमूलत्वात्स एव मुमुक्षुणा पुरुषेण निर्मूलनीय इत्याह। तथापीति। हरेर्गुणदोषाभा
वेऽपि तावन्मायारचितेषु प्रकृतिनिर्मितेषु गुणेषु विषयेषु संगः परितो वर्जनीयः। कियंतकालं वर्जनीयो न्यथास्त्री भवत्युनिर्वेद्यादिश्रुतिः। सगुणवि
षयास्वादित्यतो विधिमाह। मद्भक्तीति। दृढेन मद्भक्तियोगेन यावद्रजस्तमश्च तज्जनितकषायाः कर्वपरीगलंगच्छति तिकषायपापैर्वर्जितस्य तत मुक्ति
पर्यंतमितिशेषः। अथाप्रगतावितिधातुः।।२७।। व्यतिरेके दोषमाह। यथेति। यथा नृणामसाधुचिकित्सितं आमयः सम्यक् चिकित्सितो भवताद् पुनः पु
के नः प्ररोहन्नंकुरीकुर्वन्नामयिनं संतुदति एवमपक्वकषायकर्मविषयेषु संगो यस्य तत्त्वं संगमनः। कुयोगिनं अपरिपक्वयोगयुक्तं पुरुषं विध्यति तत्तस्य

व ५
तथा विसंगः परिवर्जनेन गुणेषु मायारचितेषु तावत्। मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः।।२७।। यथामयो साधुवि
कित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन्। एवं मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं।।२८।। कुयोगिनो ये विहितांतराये
र्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः। ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु कर्मतंत्रं।।२९।।

द्वि
भगवद्ध्यानविघ्नं करोति। पुनः पुनर्विषयाभिलाषप्ररोहादिति भावः।।२८।। नन्वेवं तर्हि अपरिपक्वयोगवतामनादिकर्ममूलत्वं तदंतरायविहतानां यो
पाके गापरिपाकेनैव भगवद्ध्यानादपि पतितेति तत्राह। कुयोगिन इति। कुयोगिनो ध्यानपरिपाकरहिताः त्रिदशोपसृष्टैराधिदैविकैर्मनुष्यैर्वेनितीभिरा भते
ध्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरंतरायैर्विहिता ह्रियमाणास्ते अपक्वयोगिनः प्राक्तनजन्मनि कृतध्यानाभ्यासबलात्तत्त्वेन योगं ध्यानं युंजति कु
र्वंति। भूयो मत्प्रसादेन संस्कारपाकेन ममेयामुर्यं कुर्वंतीति शेषः। कर्मलक्षणतंत्रं साधनेन तु तिष्ठंतीत्यन्वयः। अतो मद्योगाभ्यासो न व्यर्थो न
त दप्राप्तिस्थितिभावः।।२९।। नाम २४७

न चेऽनुत्र देहस्थितकर्म वस्त्वभ्यासेनावशेः क्रियते मयो योगोऽभ्यस्यते। केचित्तु एवाभ्यासेन योग एवाभ्यस्यते न कर्म क्रियते इत्यत्र वासनातिरिक्तप्रयोजकेनाभा
इति वसंकल्पो बोधं परिहरतीति करोतीति। योऽयं योगिलक्षणो जंतुर्जीवः कर्म करोतीति प्रत्यक्षं तत्रासौ केनापि पुरुषेण चोदितः प्रेरितः एव क्रियते कार्यते। आ
निपाताच्छरीरपातपर्यंतं। अनेन वासनाव्यतिरिक्तप्रयोजककर्तास्तीति जीव गतं स च हरिर्नान्य इति हरिरेव एष ह्येव साधु कर्म कारयति यदेष आकाश
आनंदो न स्यादित्यादिश्रुतेः। ननु तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेषः इत्यत्राह। न तत्रेति। इदं सर्वं विद्वान् प्रकृतिप्राप्तः अविकृतमहदादिविकृतपंचभू

करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात्।। न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या।
।।३०।। तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतमन्नं।। स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद।।३१।।

नंदानुभवेन
तन्निर्मितदेहे स्थितोऽपि स्वसुखानुभूत्या भगवदनुग्रहाविर्भूतस्वस्वरूपानुभवानंदेन विषयेभ्यो निवृत्ततृष्णः कर्माणि कुर्वन्नपि तत्र कर्मसु न सज्जत इति
शेषः।।३०।। अधुना योगिनां संप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह। तिष्ठंतमिति। मम देहे तिष्ठत्यासीनोऽजं इत्यादिक्रियाः कुर्वन् हरिरेवेत्यात्मस्थ
ण मतिः परमात्मन्येव स्थितमतिः इति तिष्ठंतमासीनमित्यादिक्रियाकर्तारमात्मानं देहं न वेद किं बहुना पारं स्वाद्यंतरस्य परमात्मनो नान्यत् किमपि न
वेदेत्यर्थः स्वभावदेहस्य प्रियाप्रियलक्षणं।। ते ।।३१।। ।।

भा·द·
१८८

न यदि कश्चित्प्रारब्धकर्मवशात्तदिति मिव पश्यति तान्तथापि स्वतंत्रतया न पश्यतीत्याह। यदिस्मेति। यदि स्मरणवासनया देहेरन्यदसदिंद्रियार्थम् अंगद
न यदि कश्चित्प्रारब्धकर्मवशात्तदिति मिव पश्यति तथापि वस्तुतया स्वतंत्रतया न मन्यते। ततु तदस्य तेउ क्तं नाने ति। तत्स्वतंत्रं देहेनानो
मिंद्रियविषयं देहगेहादि जगत्कर्म निर्बंधनतया पश्यति मनीषीं तथापि वस्तुतया स्वतंत्रतया न मन्यते। एतमर्थं निदर्शयति स्वप्नमिति। यथा स्वप्नदृक् स्वप्नादुत्थाय स्थितस्तिरोदधानं अनित्यं परतंत्रो
वि नुमानेनोत्पत्त्यादिमत्वविधानानुमानेन विरुद्धं हि। एतमर्थं निदर्शयति स्वप्नमिति। यथा स्वप्नं पश्यन् स्वप्नबाध्यं मन्यते। अपि तु स्वप्नमद्राक्षमिति जा न
ग्रत्स्वप्नजाग्रत्वेन न मन्यते। स्वप्नजाग्रत्वेनैस्य नाना नुमान विरुद्धत्वात् नहि स्वप्नं पश्यन् स्वप्नबाध्यं मन्यते। अपि तु स्वप्नमद्राक्षमिति जा

यदस्मिन्पश्यत्यसदिंद्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत्॥ ॥
न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वप्नं यथोत्थाय तिरोदधानं ॥३२॥

ध्यमेव जानाति तथा विद्वानपि जगद् अबाध्यमेव स्वातंत्र्यमारोपितं पश्यतीति भावः। नाना मानविरुद्धं हि स्वातंत्र्यं जगदंतः सदा। स्वतंत्रो भग
रेके वाधिष्णुं एवन संशयइत्यनेन। अस्त्येव स्वप्नमखिलं वस्तु कारूपमात्मनि जाग्रदेतदिति। ज्ञानं यत्तदेव भ्रमात्मकं। तद्वज्जगदिदं सर्वं निधाम
नं न संशयः स्वतंत्रमेतदिति तु यज्ज्ञानं तद्भ्रमात्मकं। इत्यनेन च वैदुषितेन जाग्रत्कश्चित्स्वप्नस्य पश्यति। स्वतंत्र्यमेव जगतो ज्ञानवानेव प
श्यतीत्यनेन न च सिद्धत्वात् स्वप्नः दृष्टांतबलेन जगतो बाध्यत्वमुच्यते इत्येतदासुरमतमित्यवगम्यते। ३२॥

१८८

स्प४

न नु जगत्स्वातंत्र्यप्रतीतौ किं कारणमित्याशंक्याज्ञानं कारणमित्याशंक्याज्ञानं कारणमित्याशयेनाह। एवमिति। ज्ञानोदयात्पूर्वमात्मनि परमात्मनि
अज्ञानं गृहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानं मार्जितं जीवेनेति शेषः। केवलं तत्त्वरूपविषयमेवेत्यनुक्तं। गुणकर्मचित्रमिति। भगवतो गुणविषयत्वं
कर्मविषयत्वेन नंच चित्रं नानाविधं। अज्ञानस्य द्वैविध्यमाह। अविविक्तमिति। एतमर्हं ज्ञानामीति विवेकशून्यं। नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौ का प्रतिकृति तत्राह। ई लोचन
गीति। अंगेत्यामंत्रणेन। भयं न कार्यमित्याह। पुनः पुनरीक्षयाहं स्वस्वरूपं गुणानां क्रमेण बालक्षण्यापरिज्ञानेन तन्निवर्तयज्ञानं निवर्तते पुनस्तदज्ञानेन
गृह्यते। ज्ञानोदयानंतरं आत्मा परमापरमात्मापि न विसृज्यः स्वस्य सुखनिष्काम्यादिलक्षणापरोक्षज्ञानेनापरोक्षीकृतानपरोक्षीकृभवति।

एवं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग॥ निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा॥३५॥ ॥
यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते॥ एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः॥३६॥

तस्य जगत्स्वातंत्र्यं न प्रतीयत इत्यर्थः। अन्येऽपि वादिनो न विशेषो हरेः कश्चित् तेषामेव विशेषः स्याद्ज्ञानापगमेन स्थितिवचनात्। जीवस्यैव विशेषो
नहरेर्विद्धइति ज्ञातव्यं। ज्ञानार्थिनेति भावः॥३५॥ ममलाक्षात्कारेण ज्ञानं निवर्तते इत्युक्तं। तत्र तेन मम कश्चन विशेषो नास्ति ममर्थं तो दाहरणमाह। य त्र
यति। हि शब्दः साक्षित्वकः। यथा भानोः सूर्यस्य उदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु तमः सं विधत्ते। एवं वैराग्यादि साधनसामर्थ्यानिपुणा स कृमप्रतिरायं
तीमिस्रं समीक्षा पुरुषस्य सर्वदास्त्री नारायणशरणं गतस्य बुद्धेस्तामिस्रं हन्यात्। न तु मम कंचन विशेषं कुर्यात्॥३६॥ धत्ते

स्वरूपस्यापितत्व

बहुरा श्रुतपरमात्मैस्वरूपं कीदृशमित्युक्तस्यांतरंत्वोपपरिहरति। एषइति। एषोहं स्वयंज्योतिःस्वतएवस्वप्रकाशः अतएवाजः अतएवाप्रमेयः महती अनुभूतिर्ज्ञप्तिर्यस्य समस्तानुभूतिः सर्वज्ञइत्यर्थः। सकलानुभूतिः पूर्णसुखानुभवः एकः ज्ञानानंदादिगुणैरभिन्नत्वात्स्वगतभेदरहितः अद्वितीयः सर्वोत्तमः अप्रमेयत्वादेवइदमित्यवाङ्मनोगोचरः। वाङ्मनोगोचरस्वेतद्विषयकज्ञानं कथंपरीचैतीति तत्राह। येनेति। ग्रचनाःवेदिकोलोकिकः सर्ववाग्व्यवहाराः येनेरिताः वर्तंतइत्यनेन भगवदनुग्रहीतवाग्व्यवहारविषयत्वेनतद्ज्ञानमुदेतीतिज्ञातव्यं। ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमत्वतः। अद्वितीयोमहाविष्णुः पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृत इतिवचनात्॥३५॥ एवंज्ञानज्ञेयस्वरूपं निरूप्यमिथ्याज्ञानस्वरूपंतत्कारणं ज्ञानस्वरूपंच विविच्यनिरूपयति। एतावानिति।

एषस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिः सकलानुभूतिः। एकोऽद्वितीयोवचसां विरामोयेनेरितावाग्वचनाश्चरंति॥३५॥
एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले। आत्मामृतेस्वमात्मानमवलंब्य न पश्यति॥३६॥ ॥श्री॥ ॥

यद्विकल्पः प्रमाणविरुद्धकल्पना। जीवस्वातंत्र्यपरमात्मास्वातंत्र्यजीवपराभेदादिविषयोयः एतावानात्मसंमोहः मनोभ्रमः। भ्रमत्वं बाधकज्ञाननिश्चेयंतत्कथमत्राह केवलइति। आत्माजीवः केवले स्वतंत्रे अमृते नित्यमुक्ते परमात्मनि स्थितंस्वमात्मानं स्वस्वभावं कदापि न पश्यति बोध्यति तन्नेव १नोध्या
व स्वातंत्र्यमवलंब्यस्थिरंनैपश्यतियर्थात्तावद्भ्रमोननिवर्तत इत्यतः स्वस्वभावज्ञानं निमित्तं तन्निवृत्तौ निवर्तत इति निश्चीयते। एतावानात्मसंमोहोस्य द्विरुद्धस्यकल्पना। यत्परोत्माश्रयाज्जीवोनिश्चयेनन पश्यती तिवचनात्। नाद्वैतज्ञानेन भेदभ्रमो निवर्तते इत्यर्थः॥३६॥

नु मदाधारत्वेन स्थितं

भेद सप्रपञ्चो

इतोपिपंचविधंभ्रमजंद्वैतज्ञानेन निर्वर्त्यतइत्युपदेशोन विदुषां परिच्छिद्यस्यसमाधत्तइतिभावेनाह। यन्नामाकृतिभिरिति। नामकृतिभिर्नामरूपैर्ग्राह्यंज्ञेयं पंच
द वर्णैः पंचभूतात्मकं पंचभेदावतं नामावते नीयंजगन्नबाधितं अद्वैतज्ञानबाध्यं नभवति। जगतबाधितमित्ययंयथोवादोनभवति किंवर्थवादः अथार्थवा दस्वकुतः शुरयोऽपि परमात्मानंवा द्वयं द्वित्वसंख्याविशिष्टं वदंति ज्ञात्वापरमानंदं लभंत इतिभावः। अनेनजगद्बाध्यमितिवदं तोपंडिता अन्येपंडिता इत्युक्तंभवति पंचस्तात्मकं किंच्चिंत्रोतिसिद्धमर्पंडिताः वदंतिपंडितास्तद्धाजगदाऽस्त्वबाधितं प्रवाहरूपेणसदाविद्यमानतावशेष्वितामितिवचनात्॥३७॥ तत्र
इत्युक्तंभवति पंचस्वात्मकं किंच्चिंत्रोतिसिद्धं ... ॥ योगीनइति कालेप्रवेमंतरायहतयोग्याहकुयोगिनोजन्मांतरेपियोगमभ्यसंतीत्युक्तं अधुनातस्मिन्नेवजन्मन्येवजन्मयोगांतरायपरिहारंवक्तुमाह॥ योगीनइति कालेनमा०

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितं। व्यर्थेनाप्यर्थवादोयं द्वयंवदंतिसूरयः॥३७॥ योगिनोपक्वयोगस्ययुंजतःकालउत्थितैः। उप
सर्गैर्विहन्येततत्रायंविहितोविधिः॥३८॥ योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः। तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत्॥३९॥
कि कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः। योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदान्छनैः॥४०॥ केचिद्देहमिमंधीराःसुकल्पंवयसिस्थिरं।
विधायविविधोपायैर्युंजंतियोगंसिद्धये॥४१॥ रथ

योगाभ्यासविरहितुसम्यत्रभातादिलक्षणोयोगंयुंजतः उपसर्गरूपद्रवैर्विधिः वक्ष्यमाणः॥३८॥ कंपमितित्रिमाह। योगधारणयेति। योगधारणायामंर्य
नियमार्जीनामावर्तनेन॥३९॥ अनुध्यानेननत्रदंतरायविहितपरिहारसमर्थइत्यस्मरणेन नामसंकीर्तनादिभिरित्यनेनाधिकारिणः कालविशेषात्स्थल तथा
प्रपति अशुभदान्विघ्नान्॥४०॥ रसायनादिनानाविधोपायैः शरीरस्यनाशार्थतरयपरिहारसमर्थकलेन सिद्धसाधनसोलभ्यार्थंयो
गभारणादिविधावमत्राहकेचिदितिकेचिदविवेकिनः परेणभर्मंसुकल्पमिंद्रियसामर्थ्यापेतंवयसिस्थितंतारुण्यवयसोपेतं। अथशरीरस्य
न चिरस्थायित्वानंतरंयोगसिद्धयेयुंजंतिश्रामनइतिभावः॥४१॥
धि

भा॰ पु॰
१५०

स्य

तेषाम विवेकित्वं कुवद्गतितन्नाह। इहेति। तदायासः तस्य देहस्य पोषणायासः अपार्थकत्वमाह। अंतवत्वादिति। ४२। योगेनशरीररक्षणयोगुत्वाभावात् त
त्तदायाससस्यतन्नफलदत्वात्रैवेय बि शरीरकल्पत्वायासस्यन्यार्शकाह। योगमिति। नित्ययोगं भगवध्यानलक्षणसाधनं निषेवतःसेवमानस्यपुंस
कायः स्थ्ययद्दिकं अतासमर्थत्वमियात्। प्राप्नोतितत्तर्हि सम्मतिमान्योगमेवश्रद्दधीत्। नेयोगमुत्सृज्यान्यत्ररसतीदोषश्रद्धां नकुर्यादित्यन्वयः। मत्परइत्यनेनम
२ मतिमत्तिर्वर्विवृता। अनेन योगस्यापिशरीरस्थैर्य फलत्वात् रसायनादौ प्रवर्तमानः अभिवेकिनोतो मतिमद्भिर्मद्योगएवाभ्यासनीय इतिसिद्धं ४२
नी

इह दूष्यशताशीत्यानरायासो ह्यपार्थकः। अंतवत्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः। ४२। योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात्॥
तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः। ४३। योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः। नांतरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः।
त्म ।४४। इतिश्रीभागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे परमार्थनिर्णयो नामाष्टाविंशोध्यायः॥ ।उद्धवउवाच। ।सुदुस्तरा
मिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः। यथांजसा पुमान्सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत॥१॥

अत उक्तयोगांतरायपरिहारमाकर्ण्यैवयोगपारंगमोभविष्यतीतिभावेनाह। योगचर्यामिति। स्वसुखं स्वरूपसुखमनुभवतीति सुखानुभूः इत्य
नेनयोगेन सर्वापेक्षितशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं भवति॥ ॥इत्येकादशविवरणे अष्टाविंशोध्यायः॥ ॥निर्विघ्नयोगाचरणसाधनं हरेर्भक्तिमु
द्दिपितत्वं कथितत्वज्ञानप्रशंसांते चिरत्ननांश्रेयस्तं उद्धवस्य हरोभक्त्यतिशयलक्षणं भगवद्भक्तिप्राप्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये आदौ उद्धव उ इति
क्तयोगचर्यस्य अशक्यत्वं मनसि कृत्वा तत्किंचिदुपायंपृच्छतिसुदुस्तरामिति। अनात्मनो मनोजयरहितस्याधीरस्यपुमान् यथापरं दुष्कोपायेन
ण सिध्येत् पुरुषार्थं वा अवेद् तथात्तन्मे अंजसा भक्तिमे ब्रूहीत्यन्वयः॥१॥ वे

तस्य

प्रम

तदकथने कोनर्थइतितत्राह। प्रायस इति। मोनसंयमाभ्यां कर्षितं विषीदंतिविषण्णं नष्टं भवति। अतो योगाचरणसाधनेन तोत मनो निषीदति अथोतस्मात्तत्त्वज्ञाः पर
मर्हसाएवभवद्भुत्सगाधिकारिणः इतिभावेनाह। अथोत इति। योगकर्मभिः योगाख्यकर्मभिः अतएवमा मिनोत्ता मिनस्त्वन्मायाहंकारादिकृत्पूर्यान विह
नाइत्यर्थः॥३॥ इतरोस्थित्वापि भक्तस्त्वं विहतत्वं वहासेषु नचित्रमितिविताप्यति। किं चित्रमिति। अनन्यशरणेषु दासेषु आत्मद इति स्मरतो मुनि
अशेषबंधो तवैतच्चित्रं किं एतत्कुतः दृष्टमितितत्राह। य इति। ईश्वराणां ब्रह्मादीनां श्रीमत्किरीटमणिसंघट्टितपादपीठः अभवयोगोकुलपशुभिः
पशुपालैश्च सह। वत्सलो नरोचयः कामिनायद्वतस्यतवदासे तवचित्रं किमित्यन्वयः४। भगवद्भक्तिमाहात्म्यं तन्माहात्म्य विनाकृत मूर्ततद्धि
न

प्रायशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः। विषीदत्यसमाधानान्मनोनसंयमकर्षितं।२। अथोत आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्रयेर
न्नरविंदलोचन। सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययामी विहतानमानिनः।३। किं चित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशर
रो णेषुयदात्मदत्त्वं। योरोचयत्सहमृगैःस्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटमणिघट्टितपादपीठः।४। तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रि मी
तानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनु। कोवाभजेत्किमपिविस्मृतये नु भूत्यैः किंवा न वेदतवपादरजोमृतांभः॥५॥

भक्ति

हस्यन्तु सारासारज्ञतामाह। तं त्वेति। योब्रह्मादिश्रीमत्किरीटघटितपादपीठः तं त्वां सुकृतवित्सुकृतोपकारज्ञः सारज्ञः कः विसृजेत् की
दृशं त्वां अखिलानामात्मनां जीवानां दयितं प्रेष्ठमीश्वरमपिमाधवं भयो आश्रितानां सर्वार्थदं अभीष्टाशेषपुरुषार्थप्रदं। किंचकोवा
२ पुरुषः किमप्यस्वतंत्रं देवं भजेत्यदि भजेत्तर्हि असो विस्मृतचित्तवृत्तिः सारज्ञः चित्तवृत्तिमुपपादयति। किंचेति। तव शिरोमोक्षमाला
र्चितपादरजोमृतांभो नवेद किंवा नेववेदेत्यतो सोप्यसुखेत्यर्थः॥५॥

हरिः

३

भा० पु०
१५२

एवमनिमित्तबंधुत्वेन सर्वस्मादुपकारकस्य भवतः प्रत्युपकारं कर्तुं कवयोऽपि न समर्था इत्याह। नैवेति। न न मूर्धत्वेन सदा स्मरन्तः कवयो ब्रह्मादयोऽपि त
वापचितिं प्रत्युपकारं नैवोपयान्ति किमित्याशयः उपकारः कीदृश इति तं प्रकारमाह। य इति। तनुभृतामन्तर्बहिः स्थित्वा अशुभं विधुन्वन् त्यजन् त्वमाचार्य
चैत्यवपुषा आचार्यरूपेण ब्रह्मा तस्यान्तर्यामिवपुषा स्वयोग्यज्ञानं व्यनक्ति स्वगतिं प्रत्यक्षीकरोषि। आचार्यस्य चित्तस्य वपुषेति वा।।७।।
उद्धवेन पृष्टो भगवान् किमकरोदिति परिशिष्टो मानस्तेऽपि परिहरति श्रीशुक इत्याह।। इतीति। जगत्क्रीडनकं क्रीडासाधनं यस्य स तथा। जगत्क्रीड

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः।। योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्य
नक्ति।।७।। श्रीशुक उवाच।। इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः।। गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनो
हरस्मितं।।८।। श्रीभगवानुवाच।। हंत ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमंगलान्। यान् श्रद्धयाचरन् मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयं।।९।। कुर्या
त्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन्। मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः।।१०।। देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधु
भिः श्रितान्। देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च।।११।।

नकः स्वशक्तिभिरित्येकवाक्यपदं।। गृहीतमूर्तीनां आत्मांतरात्मा परमात्मा इति संज्ञानां त्रयं येन स तथा। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रेरकत्वेन तत्त्वेपि
जाग्रदाद्यवस्थाहेतुकशोपपरिहारः समर्थः इत्यतईश्वरेश्वरः इति आत्मांतरात्मा परमात्मेति मूर्तित्रयं हरेः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां हि श्वेत्यादेश्वश्रवत
कमित्युक्तेः प्रमाणं।।८।। मृत्युं जन्ममरणात्मकं संसारं जयति।।९।। मद्धर्मेषु आत्मा मनस्तु। मद्रूपेषु च मनोरतिर्यस्य स तथा।।१०।। मद्भक्तानामाचरितानि ११

१५२

पृथक्सत्रेण वा महां मयात्रा महोत्सवं अपगादिलक्षणं कुर्यात्।।१२।। आत्मनि हृदि आत्मानमंतर्यामिणं। यथा शरीरस्थं खम
माकाशं निर्लेपं तथा।।१३।। इत्येवं सर्वेऽपि गुणविशिष्टत्वेन सर्वभूतानि प्रविश्य स्थित इति भावना मद्भावस्तेन मन्यमानः सर्वभूतेषु स्ति विष्णुरिति म
द्भावेन सर्वाण्यपि भूतानि ममालयत्वेन मन्यमानः मम ते निद्रुत्तिवर्मोजन्मनो भेदः केवलमप्राकृतं ज्ञानमेवाश्रयेत्।।१४।। केवलं प्रज्ञानप्रकारं दर्शयति।
ब्राह्मण इति। ब्राह्मणादिषु सर्वेत्राव स्थितं ब्रह्म सममेकप्रकारं पश्यन् समदृक् मतः संतामितिशेषः।।१५।। एवं भावनाफलमाह। नरेष्विति। नरेष्वभ्यास
मीक्ष्णं भावयतः पुंसो मद्भावः मयि भक्तिः स्यात्। स्पर्धा स्यादेवयामत्सरत्नो भाषेऽमुक्तिलक्षणामृतिभ्वस्यादेव अर्चने सर्वभूतेषु दितिनेतद्गतात्मनेति

पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः।।१२।। मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतं। ईक्षेतात्मनि
चात्मानं यथा खममलाशयः।।१३।। इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते। सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रयेत्।।१४।। ब्राह्मणे पु
ल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके।। अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पंडितो मतः।।१५।। नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात्। स्पर्धासूया
तिरस्काराः साहंकारा वियन्ति हि।।१६।। विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीं। प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरं।।

वचनात्। सर्वभूतार्चनात्मा विशेषो ज्ञातव्यः। भगवद्बुद्धौ केऽपि क्लिश्यं मुक्तिः स्यादित्याह। मायेति। साहंकारा अहंकारसहिता स्पर्धासूयातिरस्कारा
वियांति। हि यस्मात् भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दयामुक्तिमयि ध्रुवमिति स्मृतिं तत्र यति।।१६।। भक्तिमताप्येवं मान्य मित्याह। विसृज्येति। भक्तः स्वये
हिकीं आत्मस्थां मनसि स्थितां दृश्य व्रीडां दृश्यमानां लज्जां विसृज्य आश्वचांडालगोखरं दंडवद्भूमौ प्रणमेत्यन्वयः। ब्राह्मणादौ प्रतिमायां दंड
न प्रमन्तं। अन्यांश्चांडालादीन् प्रतिमा नत मिति भेदः अन्योऽप्यंतर्यामिणं स्मरन्प्रणमेदिति शेषः।।१७।।

प

एतदुपासनावधिमाह ।यावदिति। यावत्सर्वेषु भूतेषु विष्णुरस्तीति मद्भावो मद्विषयं ज्ञानं नोपजायते तावद्वाङ्मनःकायवृत्तिभिरेवमुपासीतेत्यन्वयः।।१८।। एवमुपा
सीनस्य परोक्षज्ञानिनो मतिप्रकारमाह ।सर्वमिति। तस्योपासकस्य सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकं ब्रह्मण एव कार्यीकृतमधीनत्वेन वर्तितमिति निर्ममत्वं हरेः प्रीतिजन
कं इत्यप्रेक्षे ब्रह्मणात्मिदं सर्वं यत्किंचिल्लचराचरं इतिपश्यतस्तयेविद्वान्स हि ब्रह्मात्मविन्मतः।। इतिविशिष्टवचनात्ब्रह्मैक्यमुक्त इतिसिद्धं ब्रह्मा
ह । विद्ययेति। विद्ययाज्ञानेनात्ममनीषयास्वरूपबुध्यावाखुलं परमात्मानं स्वात्मादेः परमन्यं परिपश्यतीत्यन्वयः।।व शब्देनान्यमीशमिति स्फुतिं
मोक्ष्यसीति।।१९।। अन्येनापि मुक्तिः स्यात् किमनेनेति तत्राह। अयं हीति। सर्वकल्पानां सर्वमोक्षोपायानां मध्ये अयमुपायो हि सध्रीचीनो मतः

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते।।तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः।।१७।। सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया।। परिपश्यन्नुपरमे
त्सर्वतो मुक्तसंशयः।।१८।। अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम।। मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः।।२०।। न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो
ध्रु
मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि।।मया व्यवसितः सम्यङ् निर्गुणत्वादनाशिषः।।२१।। यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत्।।तदायासो निरर्थः स्या
द्भयादेरिव सत्तम।।२२।।

ध्रु

इति मम सिद्धांत इति ।अनेनान्यानि मूलत्वेनान्येषां ज्ञानानामाभासत्वं सूचयति। अयमिति कर्तृत्यतत्र उक्तं मद्भाव इति।।२०।। अंगोद्धवास्य धर्मस्योपक्रमे कृतेपि तन्
नाशस्य ध्वंसो नाशो नैव भवति ।अस्य धर्मस्य कर्तृ अण्वपि अणुमात्रोपि भामैरायासलक्षणो नास्ति। कुतः अनाशिषः निष्कामस्य मद्धर्मस्य निर्गुणत्वात्
वा मम मुक्तिसाधनत्वान्मया सम्यग्व्यवसितं निश्चितं मतो नान्यधर्मसमोयमद्धर्म इत्यर्थः।।२१।। अस्येवात्र मत्त्वमुपपादयति। यो यमिति। अन्यदेवतोद्देशेन क्रि
ग
यमाणो यो यो धर्मो भयादिना क्लिष्टः क्रियते पुंभिरिति शेषः। स तेन च निष्फलाय कल्प्यते। एतदेव स्पष्टं। तदायास इति। तदायासस्तत्र क्रियमाणो
व्यवलो निरर्थः स्यात्। कथमिव भयादेरिव दुर्नयरूपाधर्मस्यैव नया दिदुर्नयः शोकोप भयं सोति सर्वदैति विवनात्।।२२।।

नाम.
१५२

मा
बुद्धिमतां निश्चयज्ञानवतां बुद्धिर्निश्चयात्मके च मनीषिणां मनसा सारख्यावतां मनीषा मनसा सारोपणमेतत् अनृतेन क्षणे क्षणे अन्यथा भवता
अत एव मर्त्येन शरीरेणाप्य जगता नृतं अन्यदेव प्रकारं सत्यं ब्रह्म मामाप्नोतीति यत्तस्मात् एकदा ज्ञानरूपेण यत्प्रतिष्ठति सर्वदा। चंचलत्वात्सत्यमपि
कृतं जगदुच्यत इति सर्वदेकप्रकारत्वात् सत्यं ब्रह्म सदोच्यत इति वाक्यद्वयेन तत्सत्यानृतशब्दयोरूपार्थ इति।।२३।। सुगमेयोगो वक्तव्यं दर्शितव्याप्तं न
निमय्यायोगं उक्तं इत्युपसंहरति। एवं इति।।२४।। आत्मवादः संसारमोचकं ब्रह्मतत्त्वमेवेत्याशयेनाह। अभीक्ष्णश इति।।२५।। सुविविक्तं तव प्रश्नमवधा

एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणां।। यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतं।।२३।। एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः।। समास
व्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः।।२४।। अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत्।।एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः।।२५।। सु
धा
विविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत्।। सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति।।२६।। य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलं।। तस्याहं ब्र
ह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना।।२७।। य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि।।स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन्।।२८।। य एतच्छ्रद्धया
नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः।। मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते।।२९।। अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितं।। अपि ते विगतो मोहः
शोकश्चासौ मनोभवः।।३०।।

ग
यम्मयोक्तं सनातनं ब्रह्मगुह्यं वेदरहस्यं परिज्ञातुमवधीय मनन फलमाह। य एतदिति। सुपुष्कलं यावदपेक्षितं तावद्ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्म एव दायः पितृधनं यस्य त
स्य यद्वा ब्रह्म दायस्य ब्रह्मभागे मोयस्य सतस्तस्य आत्मना प्रसन्नेन मनसा आत्मानं मद्विषयज्ञानं दत्वा मत्स्वरूपं ददामि।।२७।। अध्येतुः फ
लमाह। य इति। मां दर्शयन्।।२८।। श्रोतुः फलं श्रमाह। य इति।।२९।। अज्ञातार्थं संस्मृत्य वक्तृ सखे लक्षणेन अवधारितं पृच्छति। अपीति। समुपधारितम
पि किं। मोहश्च विगतोप्यसौ मनोभवः मनःशालत्वेन जातः शोकश्च नष्टः किं।।३०।।

×× धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म सनातनं विज्ञात्वा प्राप्नोतीत्यन्वयः।।२६।। ग्रं ४ ×

भा.पु.
१५३

श्री दिव्यं

रतस्यतत्तानोपदेष्टुः महाफलसंभवेपियोग्यायैवोपदेष्टव्यंनायोग्यायेत्याह नैतदिति ॥३१॥ एतद्दोषैर्वर्जिताय यदि भक्तिः स्यात्तर्हि तेभ्योपि ब्रूयादित्य
र्थः ॥३२॥ एवमेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह नैतदिति ॥३३॥ नहि लोके सर्वार्थोपि मितिनः किं चिदस्तीति तत्राह यावानिति नृणां यावान्तावांस्तेभ्योहं भवे
चयः ॥३४॥ एवमेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह नैतदिति तत्तत्फलं विधाय प्रतिरुद्धत्वान्निवर्तनमनुच्छेदार्थः ॥३५॥ न चैवं चेद्विविदिषाभानेनकदाप्यनुद्यो मुक्तेरत्राह मत्येति
तावांस्तु चतुर्विधो मोहस्त्वेतदुपलक्षणं सर्वपरो विधिप्रतिरुद्धत्वान्नितान्तमच्छेदस्तदर्थः

नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ॥३१॥ एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शु
चये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां ॥३२॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते । पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥३३॥ ज्ञाने कर्मणि योगे
च वार्तायां दण्डधारणे । यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेहं चतुर्विधः ॥३४॥ मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥
तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै ॥३५॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ॥ ब
द्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ॥३६॥ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः ॥ कृताञ्जलिः प्राह य
दुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविन्दं ॥३७॥ उद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ॥ विभावसोः किं नु
समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ॥३८॥

अथ मोक्षप्राप्तिं विवृणोति मर्त्य इति त्यक्तसमस्तकर्मा हरिरेव मयि स्थित्वा सर्वं कर्म करोति अहं तदधीनो नैव कर्म करोमीत्यस्य चेतसीत्येवं निवेशितात्मा भ
वति तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानः प्राप्तुं योग्यो भवन्सोऽमया आत्मभूयाय मम निर्दुःखानन्दानुभवरूपमोक्षाय कल्पते इत्यन्वयः ॥ यमितैः प्रवृत्तैस्तेन उच्यते
विष्टभ्य ॥३९॥ उद्धवस्य भक्त्यतिशयलक्षणमाह स एवमिति ॥३६॥३७॥ अप्युद्धवस्य त्याद्युक्तं परिहरति विद्रावित इति य आश्रितो मम आ मोहम
तव तः स एव सन्निधानान्मोहान्धकारागमः कथमत्राह विभावसोरिति हे अजाद्य तमश्चाभिभ्रमं भवति किं नु ने ॥३८॥ ॥श्री॥
१५३

× मोक्षौ... प्रतिमे मया विकीर्षितो भवेत् । यदा मदुद्देशेन म × ४ प्रेमाध

हरेः स्वात्मन्यनुकंपातिशयं हेतुं करोति प्रत्यर्पित इति हित्वेति अनुकंपितामपि प्रत्यर्पितं तस्मिन्मे विज्ञानमयः प्रदीपो हि स्वस्मात्तस्मादिति श्रेयः अतः सर्वस्माद
पकारकत्वाद्भ्रान्तिं निवर्त्यदतिप्रा...हित्वेति ॥३९॥ कीदृशो मोहान्धकारो योसौ तानासिनाछिन्न इति तत्राह वृक्णश्चेति योसृष्टिविवृद्धये त्वया प्रसा
रितोक्ता रितः माया स्वमायया हि स्वसंसारयामी सुदृढत्वं निजेच्छया प्राप्तेरात्मविवोधकारव्यहेतिः खड्गेनेत्यन्वयः ॥४०॥ स्वात्मनो भगवदेकशिष्यत्वं प्रकट
यन्नाह नम इति

प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयं ॥३९॥ वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो
दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु ॥ प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥४०॥ नमोस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि मां ॥ यथा त्वच्च
रणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥४१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमं ॥ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शु
चिः ॥४२॥ ईक्षयालकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः ॥ वसानो वल्कलान्यङ्ग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ॥४३॥ तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संय
तेन्द्रियः ॥ शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥४४॥ मत्तोनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्ध
र्मनिरतो भव ॥४५॥ अतिक्रम्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं ॥४६॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य
पादयोः ॥ शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिञ्चदद्वन्द्वपरोप्यपक्रमे ॥४७॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः ॥
कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥४८॥ ततस्तमन्तर्हृदि सन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालां ॥ यथोपदिष्टां
जगदेकबन्धुना तथा समास्थाय हरेरगाद्गतिं ॥४९॥

रतिर्भक्तिः ॥४१॥ भगवाननुशास्ति गच्छेति गच्छेति ईक्षया स्नानेन मत्पादतीर्थोदैः मिश्रितत्वात्प्रक्षालिताशेषपापविध्वंसशालिन्युक्तायाः अलकनन्दा
या जलस्नानोपस्पर्शनैः शुद्धः ॥४२॥४३॥४४॥ तिस्रः गतीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणाः ॥४५॥ हरिमेधसा विष्णुना आत्मनो हरिरिव मेधनीतिवाह
रिमेधसस्तेन ॥४६॥ न शक्नुवन्स्वाभिप्रायविरहेणानिच्छन्दुस्त्यजेति ॥४७॥ विशालां बदरीं ॥४८॥

भा०द०
१५८

सारो बले स्थिरांशो विन्यायेक्कौ वैत्रिपुरसुंदर्यभिधाने।

नकेवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैवफलप्रदं निषेवमाणानामितरेषामपीत्याह। यदेतदिति। जगत्सर्वं।४९। भगवतो भक्तानुकंपितां विस्मयमान
उक्तरयं यथानुवर्तनार्थं भगवत्प्रसादमाकांक्षमाणो भगवंतं नमति। भवभयमिति। अहंतमाद्यं सर्वज्ञं पुरुषर्षभं पुरुषोत्तमं नतोस्मीत्यन्वयः॥
यो भवभयमपहंतुं उन्मूलयितुं निजयशो मृतं भृत्यवर्गान्पाययन्नास्ते। कीदृशं ज्ञानं विज्ञानमेव सारं वैरवर्णीयं स्वादु यस्मिंस्तत्तथा निगमकृ

यरेतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितं। कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणा सच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते
॥४९॥ श्रीशुक उवाच॥ भवभयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं। अमृतमुदधितश्चापाय
यद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यं विष्णुसंज्ञं नतोस्मि॥५०॥ ॥इतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदु
द्धवसंवादे उद्धवबदरीप्रवेशो नाम एकोनत्रिंशोध्यायः॥ ॥

दुदद्भं वैदलक्षणकुमुदैकदेशस्थितं। अनेनवेदस्य नामनंतत्वे पितज्ञ योग्यानुसारेणोद्धृतमिति ज्ञायते। अतएव वेदसारं ने घेणुज्ञातव्येषु सारं
श्रेष्ठं। ननु वेदैकदेशस्थितं चेत्तस्थापेक्षितसामग्र्याभावान्नेदमुपादेयमिति तत्राह। उदधितश्चेति योग्यताविशेषादधिकारिणांषणेने
नसमुद्धृतमानं। भृंगवद्यथा भृंगो भृंगीं मधुपाययति तथेति॥५०॥ इतिश्रीमद्भागवतटीकायां विजयध्वजयीव्याख्याने एकादशे एकोनत्रिंशः॥

१५८

भगवतो मायालक्षणमाह। स्वेच्छया रूपितुं यादवानां मिथो विधनिमित्तं निधनं तत्रजनचेतो गुरागजननाय बहुभुजत्वादि निरूपलक्षणदर्शनं दुर्गमनो मोहनायेत्यर्थः
भगवतो मायालक्षणमाह। स्वेच्छया कृष्णाध्याये वक्ति। तत्रादौ परीक्षितः प्रश्नप्रकारं भगवद्वाक्येन यादवानां द्वारकायां भक्तीत्यत्र भासप्रयाणंतीर्थ
मधिगम्य स्वपदं त्वं त्वगेदानमित्यतत्त्वं च मक्तिमध्याये वक्ति। तत्रादौ परीक्षितः। अत्यजत्। अतिरतिशये वर्तते। अतिस्यादधिकार्थे कोप्यस्ता यामतिक्रमे इतियादवः
स्नानपूर्वकं विभादिष्ठजनं च वक्ति। ततो महाभागवत इत्यादिना॥१॥ अत्यजत्। अतिरतिशये वर्तते। ...
अजहत्। यस्यां तीर्थौ भूर्लोकात्स्वर्गलोकं प्रत्यंतरत्वसाहृतं वत्॥४॥ अप्राकृतरूपं वदिव्यंत्यक्तुमयोग्यं। स्वाभिकत्वेन सतां अवणमनोगोचरत्वादि
रूपः
दृदेसं
स्वरूपादिमुक्तिरत्वादेतिभावेनाह। प्रत्याक्रष्टुमिति। अबलायत्रयस्मिन्दूरे गेमग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं ततः आनैव शेकुः। सतां कर्णाविष्टमात्मल उं

राजोवाच॥ ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनं। द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः॥१॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः॥ गा
प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत्॥२॥ प्रत्याक्रष्टुं नयनमबला यत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नं। यच्छ्रीर्वा म्बला
चां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः॥३॥

नरस्वति नं मनो सदिन्यघ्रशाकं सहत्वादिलक्षणं न सरति कर्णादि नोपसरतीति ततो मत्सता मिति केवलं गैति। यद्रूपं। यच्छ्रीवाक्यं यस्यश्रीमद्वाक्यैर्म तिशये
नः कर्णयोरतिं निर्दुःखसुखं जनयति करोतीति वा। श्रीवाचामिति पाठे लक्ष्म्यां निवसा रतिं जनयति श्रोतृणामिति शेषः। यच्छ्रीकिंतनीयोतिरत्वादे
सुखदूर्णकवीनां तुमानमनुमानं मानानुसारी। इदं सर्वस्मिन्नुक्तार्थे मानं भवति। किंनु मानमिति पाठे। देहः कः सुखात्मकः कवीनां मानानुसारी
त्यर्थः। यद्बुद्धि भारताख्य जिष्णोर्जयस्तैरर्जुनस्य रथगतं दृष्ट्वा तत्साम्यं तत्स्वरूपस्य निर्दोषत्वादिलक्षणेनसाम्यमीयुराबुर्भिप्रायादय
पुधि इति शेषः नस्य तु तदेतादृशं रूपं कथमाहरदित्यन्वयः॥३॥

१५५

राज्ञा पृष्टः शुको त्राह। दिवीति।।४।। द्वारवत्यां दृश्यंते।।५।। कंदं बु रसधारा तु मदिरा निर्मितं मधु। मैरेयमिति संप्रोक्तं यत्ना न दृश्यते मन इति। दिष्टेन दैवसंज्ञे

श्रीशुक उवाच।। दिवि भुव्यंतरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान्। दृष्ट्वासीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदं।।४।। श्रीभगवानुवाच।। एते घोरा
महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः। मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र वो यदुपुंगवाः।।५।। स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंखोद्धारं व्रजंत्वितः। वयं प्रभासं यास्यामो
यत्र प्रत्यक् सरस्वती।।६।। तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः। देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः।।७।। ब्राह्मणांस्तु महाभागान् कृ
तस्वस्त्ययना वयं। गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः।।८।। विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमं। देवद्विजगवां पूजा भूतेषु प
रमा दया।।९।। इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः। तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः।।१०।। तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः
।।चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितं।।११।। ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु। दिष्टविभ्रंसितधियो यादवा नष्टमंगलाः।।१२।।
महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां।। कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत्।।१३।। युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायि
नः। धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः।।१४।। पतत्पताकै रथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि।। मिथः स
मेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने।।१५।। प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी।। सुभद्रसंग्रा
मजितौ सुचारुगदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः।।१६।। अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः।। अ
न्योन्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशं।।१७।।

न भगवता।।१०।।११।। संघर्षः कलहः।।१३।। वेलायां समुद्रजलसीम्नि।।१४।। अर्वाणैरश्वैः।।१५।।१६।। दद्भिर्दंतैः।।१७।। गंगायेनमः

राम
१५५

कृ

अध्वर्युदारुतिके चिद्यादवविशेषाः।।१८।।१९।। एरकाः समुद्रतीररुहः सूचीमुखतृणानि जतुरूपाण्ययंत्रं।।२०।।२१।।२२।। एरकामुष्टिमुष्ट्या एव परिघैः
।।२३।।२४।।२५।। पौकवर्ण्यपेण कृष्ण भगवद्विषयं योगं ध्यानं तमास्थाय सम्यगेकाग्रचित्तत्वेन कृत्वा योगं योगनामानं विष्णुमभिध्यात्मानं स्वांतर्यामि
दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः।। विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्तु तं जघ्नुः सुविसृज्य सौहृदं।।१८।। पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भ्रा
तृभिश्च स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः।। मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः।।१९।। शरेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धन्वसु।। श
स्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः।।२०।। ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिघा मुष्टिना हृताः।। जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते।।२१।। प्रत्यनीकं मन्य
माना बलभद्रं च मोहिताः।। हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः।।२२।। अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन।। एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्न
तुर्युधि।।२३।। ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनां।। स्पर्द्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोग्निर्यथा वनं।।२४।। एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केश
वः।। अवतारितो भुवो भार इति मेनेवशेषितः।।२५।। रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषं।। तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि।।२६।।
रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः।। निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलं।।२७।। बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया।।
दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः।।२८।। श्रीवत्सांकं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसं।। कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलं।।२९।। सुंद
रस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतलमंडितं।। पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलं।।३०।। कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः।। हारनूपुरमुद्राभिः
कौस्तुभेन विराजितं।।३१।। वनमालापरीतांगं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः।। कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पंकजारुणं।।३२।।

रामात्मनि स्वरूपे भगवद्रूपे संयोज्यैकीभवतीति सा चिंत्यदेहस्त्यजत्यन्वयः आत्मनेपदप्रयोगेन सुखेन देहत्यागं सूचयति।।२६।। भगवता देहत्यक्ता
दिवंगते तस्यदर्शनमसुरजनमोहनार्थं कृतमिति ज्ञापयन् शुको हरेस्तनू हानी न नखरूप्येकारं श्रुते वि अभिहितास्य।।३०।।३१।।

भा०ए
१५९

भा०स्क०

अत्र श्रीकृष्णो सुरजनमोहकरीं मायां प्रकटयति जरानाम्ना व्याधेनेत्याह। मुसलेति। मुसलावशेषायःखण्डेन कृतः शरो यस्य सः मुशलावशेषायःखण्डकृतेषुः। यद्वा मुसलावशिष्टायःखण्डेन कृतः शरो यस्येत्यर्थः। मृगस्याकारं मृगत्वबुद्धिजनकं ॥३३॥ ३४। अजानता मया ॥३५। अस्ताघ्नु वितं उ
भिति तं मगलुब्धकं मगलो भिन्नं ॥३७। इति तत्कृतब्रह्महत्यादिदोषपरिहारः सद्भावेप्यन्यकृतदोषपरिहारो नास्त्यपतेनाधःपातं वाली मंदधनुश्चेति भावेनाह। यस्येति। विरंचरुद्रादयोऽपि विरिंचिरस्य तनया अपि च गिरां पतयो बृहस्पत्यादयो तैरपि तेयस्य तवात्मयोगरचितं दृष्टेस्सामर्थ्यं

मुसलावशेषायःखण्डकृतेषुर्लुब्धको जरः। मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥३३॥ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः। भीतः
पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥३४। व्याध उवाच। अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन। क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥३५॥
यस्यानुस्मरणं नॄणामज्ञानध्वान्तनाशनम्। वदन्ति तस्य ते विष्णो मयासाधु कृतं विभो ॥३६। तन्माशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकं। यथा पु
नरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिंचो रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरो ये। त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदञ्जः किं
तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥३८।

पापेन कृतं स्वरूपादिकं न विदुः। तत्र निमित्तमाह। त्वन्माययेति। त्वन्मायया बंधकशक्त्या विहिता दृष्टयस्तेषां ते तथा अतो न जानंत्य इत्यर्थः। अतस्तस्य ते
मोऽपवादाश्च व्याधयो निगता अतएव ज्ञानकृत्यावयन्तं तत्त्वं एतच्चरितं जोग ॥३९॥ मत्कि नैव ज्ञातुं शक्यत इत्युक्त्वा स्वोत्कृष्टादिकमेवाप्येतद्रूपपरिहा
रोपायातानाधः पातात्स्वेमेव मां जहीत्यर्थः। सुमहत्कि इति के चित्पठंति। अनेन केमुत्यन्यायो दर्शित इति ज्ञेयं ॥३५। श्रीरामचन्द्राय नमः॥
नाम
१५९

सि

भगवान् भक्तवत्सलत्वात्प्रसन्नोऽभिव्यक्तिरेवाविष्टपापधीनीतित्वावं कृत्वाबलात्मा भैरिति। मा भैरभयं माकर्णीः स्वकृतः शरवेधो मे काम्यतः कांक्षितस्वर्थः
हियत्स्वतुष्टे जनमोहनं प्रयोजनं सूचयति। अतः कर्मस्वेष फलं ददासीति तत्राह। याहीति। सुकृतिनां पदमित्यनेन नुस्म पितृकृत मेषा ति स्वि तिध्वनयति।
भिति ॥४१॥ ४०॥ इदं प्रारूतपुरुषोत्सवतनोकांतरविवर्तंदेहत्वमिति भावेनाह। इतीति ॥४०। प्रासंगिकं समाप्य कथाशेषं प्रस्तौति। दारुक इति। आप्रैक्षं गवेषणं चि
॥४१॥ इदं प्रारूत पुरुषो लवतद्रूकांतरविवर्तं देहत्वमिति भावेनाह। इतीति ॥४०। तत्राप्यश्च श्रमलेशतेर खं
तं कृष्णमनाधिगम्य विज्ञाय पुनः तुलसिकामोदोऽयं वायुसतथा गंधवायुमाघ्राय ज्ञात्वा तुलसीकामोदवायोरभिमुखं ॥४१॥ तत्राश्वश्रमलेशतेन

भि श्रीभगवानुवाच। मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे। याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं ॥३९॥ श्रीशुक उवाच। इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छा
शरीरिणा। त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥४०॥ दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम्। वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमु रु
खं ययौ ॥४१॥ तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम्। स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ॥४२॥ ले
अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा। दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥४३॥

नं तं कृष्णं दृष्ट्वा ॥४२॥ प्रभो ते तव चरणाम्बुजमपश्यतो मम दृष्टिः प्रनष्टा अस्तं गता। दृश्यमानायाः स्वयं नाशस्त्वस्य तत्र उक्तं। तमसीति फलमाह। दिशो इति।
शांतिं मंगलं शांतिः। प्रशममं गच्छतीत्यादयः। उडुपे चंद्रे प्रनष्टे अस्तंगते अथो उडुभिः सह चंद्रस्यादर्शनं विवक्षितं। अन्यथा तेन नक्षत्रैः प्रक्षणेना दि
दिगादिविवेकोपपन्ने रित्यत उडुपपदप्रयोग इति। पादप्रपन्नः सूतः कृष्णमाह। योऽयं तव चरणाम्बुजमाश्रितः तस्य मे दृष्टिः प्रनष्टेति योजना ॥४३॥
दारुकः

ना॰पु॰
१५३

इदमप्यतिमाहात्म्यं सूक्ष्मभावेनाह। इतीति। उदीक्षितः हरिस्यन्दनः ऊर्ध्वं गतो दृष्टः। अत एव तेन नानीतस्तथाद्यैवेत नृपद्वन्द्वि दिव्यानि लौकिकानि भगव
न्माहात्म्यबुद्धिरितरेषां ज्ञानिनां शेषेण लक्षण संयोगगतिं पश्यतो चेतन्यात्मका निरथादीनीत्यहो विश्वमूर्तेर्माहात्म्यमिति ज्ञातव्यं।।४४।।

श्रीशुक उवाच।। इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलांछनः।। खमुत्पपात राजेंद्र साश्वध्वज उदीक्षितः।।४४।। तमन्वगच्छन् दिव्या
नि विष्णुप्रहरणानि च। तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः।।४५।। श्रीभगवानुवाच।। गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः।।
संकर्षणस्य निर्याणं बंधुभ्यो ब्रूहि मद्दशां।।४६।। द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबंधुभिः। मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयि सर्वे
ष्यति।।४७।। स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः।। अर्जुनेनाविताः सर्व इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ।।४८।। त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञा
ननिष्ठ उपेक्षकः। मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज।।४९।। श्रीशुक उवाच।। इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः
पुनः। तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीं।।५०।। ।।इति श्रीभा॰ एकादशस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः।। ।।३०।। ।।

तेन रथादिगमनेन।।४५।।४८।। पुत्रादावुपेक्षकः।। एतां संसाररचनां मायया मदिच्छया रचनाप्रकारो यस्यास्तां मन्मायारचनामेतामिति।।४९।।
दुर्मनाः दुःखिततितः करणः पुरीं द्वारवतीमितः।।५०।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः।। ।।

नाम
१५३

हरेः स्वनिर्याणप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये।। तत्रादौ ब्रह्मादीनामागतिमाह अथेति। भवान्या रुद्राण्या समेत।।१।। द्विजान्त्र्यध्ययश।२।३।।४।।
विभूतीः स्वसन्निधानस्थानविशेषान् सिद्धादीनात्मानं स्वमात्मनि निरुरुत्से।।५।। अग्नेय्या योगधारणया जातेनाग्निना तनुमदग्ध्वा पश्चात् स्वकं धाम
न्ये विशत्। आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वा परं पदं यांति देवाः समस्तास्तेषामन्यां तनुं हरिः। नृसिंहरूपी सर्वथा भिवाताभिरलंकृतः।। नत्यतेत्र उ

श्रीशुक उवाच।। अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः। महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः।।१।। पितरः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः।
चारणा यक्षरक्षांसि किंनराप्सरसो द्विजाः।।२।। द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः। गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च।।
।।३।। ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः।। कुर्वंतः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः।।४।। भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः महै
संयुज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत्।।५।। लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलं।। योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा धामावि
त्स्वकं।।६।। दिवि दुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात्।। सत्यं धर्मो धृतिर्भूमौ कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः।।७।। देवादयो ब्रह्ममुख्या आवि
शंतं स्वधामनि।। अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः।।८।। सौदामिन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाभ्रमंडलं।। गतिर्न लक्ष्य से
ते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः।।९।। ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः।। विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा।।१०

ये देवाः स्वयं कृष्णादिदृक्षवा न्। अदग्ध्वैव तनुं यातीति नित्यानंदस्वरूपत्वात् विवक्षवनादुक्तार्थ एवांगीकरणीय इति भावः।।६।। तं कृष्णमनु।।७।। अत्राप्येवं मा
ति हात्म्यंशयमाह। देवादय इति। यथा मर्त्यैरभ्रमंडलं भित्वा काशे यांत्याः सौदामिन्याः गतिर्न दृश्यते। तथा कृष्णस्य गतिर्दैवतैर्न लक्ष्यते।। १०।।
भि ति

जन्मादिमतो हरेः तनुभृदः ध्येति कथं घटत इति तत्राह। राजन्निति। परस्य सर्वविलक्षणस्य परमात्मनः तनुभृतां जननं च अप्ययं च ईहां चेष्टां च यात् माया
या विडम्बनं स्वेच्छानुकरणमवेहि। यथा नटस्य राजादिरूपग्रहणं विषयचेष्टा। प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः अजायमानो बहुधा विजायते। अजा
य नो जातो बहुधा हि दृश्यते स्मृतो मृत्यव तथा।। माययात्मनि दर्शितं नित्यमन्यानिमोहनायेति क्रमः एतदेवाह अन्यान्दुरेखं स्वभावमित्यर्थः। स्वतो देहाद्यभावेन हरेः
नो सर्वान्यादिकं कथं युज्यत इति तत्राह। सृष्ट्वेति। स हरिः आत्मना स्वरूपशक्त्या इदं जगत् सृष्ट्वा अनुविश्य आवतारैर्विहृत्य तेन प्रलयसमये संहृत्य आत्म महिम्नोपरतः
स्वमहिम्नि स्थित आस्ते अनेन स्वमहिम्ना सर्वं घटत इत्युक्तं भवति।।११।। एवमपि कथं गुरुपुत्र आनयनं हरेर्जननादिकं मायया प्रदत्तमिति तत्राह। मर्त्येनेति। यः

राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य। सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते।।११।।
मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं। जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहं।।१२।।

कृष्णः यां मर्त्येन शरीरेण सह यमलोकं यमेन नीतं स्वगुरुपुत्रमानीतवान् यमेनस्वलोकं नीतमित्यर्थः। गुरोः सान्दीपनेः सुतं द्रौणेः परमास्त्र
दग्धं त्वां चानयत् तथा यो बाणपुरे अन्तकं रुद्रमपि जिग्ये रुद्रो मा विशीत कद्दित्श्रुतेः। यश्च पारिजातहरणे अन्तकं यमपि जिग्ये इति अन्तकान्तकमि
ति पाठे यमस्याप्यन्तकं रुद्रमित्यर्थः। सोऽनीशोऽन्येश्वररहितः श्रीकृष्ण ईशानां सर्वेशानां रुद्रादीनामपीशत्वेन तोतीति इति यावत् तस्मिन्स्वदेहे
मृगयोर्नीश्वरः स्यात् किं न स्याद् एवात्मेति सामर्थ्यप्रकटनाय विप्रशापमनुरुन्धन्निव विद्ध एवास्वव्याधसामीप्यं कृत्वा जरा नामोचयत्तेन शल्येन पुनः
विद्धत्वं तस्य स्वात्मनः प्रकाश्यते न प्रसादितस्तस्मै स्वर्लोकं ददावित्यर्थः।।१२।।

तर्हि किमिति भल्लभद्रादीन् सदेहान्स्वलोकं न नैषीदिति तत्राह।। तथापीति। यद्यपि अशेषस्थितिसंभवाप्ययेषु अनन्यहेतुः स्वयमेव हेतुः स्वतन्त्र
विवर्जितः। कुलालस्य मृद्दण्डादिवदन्यापेक्षावत् यस्य। दिव्यत्वापेक्षितत्वेन कथं हेत्वन्तरं नास्तीत्यत उक्तं अशेषशक्तिधृगिति। तथापि बलभद्रा
दीन्नवपुः प्रणेतुं नैच्छत्।। भगवान् मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किं प्रयोजनमिति भावेन नाश्चर्येषितं दर्शितमिति घोषः अनेनापि किं प्रयोजनमत
उक्तं। स्वस्थगतिमिति। स्वस्थगतिं स्वभक्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिं प्रदर्शयन् इदं नेत्रं दर्शयन् प्रयोजनमित्यर्थः। अतः समर्था

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक्। नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रद
र्शयन्।।१३।। य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परां। प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां।।१४।। ।।

पि प्रयोजनभावात् अनीतवानित्यर्थः। अतः स्वशरीरं नेतुं नैच्छदित्ययोगिनुपपन्नः।। ऊर्ध्वं हेतुविरुद्धत्वादसंभवो द्वावतो। जगतो मोहनार्थाय भगवा
न्पुरुषोत्तमः। दर्शयन्मानुषीं चेष्टां तथा मृत्युकवद्विभुः।। प्रकाशयन्स्वदेहेऽपि मोहाय च दुरात्मनां। माययात्मनि तं देवस्तत्र दृष्ट्वा प्रदर्शयेत्
कुतो हि मृत्युर्देवस्य मृत्युभावात्परात्मनः इति प्रमाणसद्भावाच्च।।१३।। एतद्ध्यानस्य स्वप्राप्तिहेतुत्वाद्योग्यं पावार्थमिति भावेनोक्तमुपसंहर
ति। य एतामिति।।१४।।

नाम
१५८

कृष्णोक्तो दारुकः किमकरोदिति तत्कथाशेषमाह । दारुक इति ॥१५॥१६॥१७॥ भगवद्विषयीं स्मृतिं विजहुः स्मरणमिति शेषः ॥१८॥१९॥

दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोग्रसेनयोः । पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः ॥१५॥ कथयामास निधनं वृष्णीनां
कृत्स्नशो नृप । तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥१६॥ तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः । व्यसवः शे
रते यत्र ज्ञातयो घ्नंत आत्मनः ॥१७॥ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ । कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्ता विजहुः स्मृतिं ॥१८॥
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः । उपगुह्य पतींस्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥१९॥ रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ।
वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ॥२०॥ कृष्णपत्न्योविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः । अर्जुनः प्रेयसः
सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ॥२१॥ आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सां
परायिकं ॥ हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥२३॥

तदात्मकास्तदेकचित्ताः ॥२०॥ आत्मानं स्वं ॥२१॥ सांपरायिकं परेतविषयं कर्म ॥१२॥ श्रीरामजयराम जयजयराम रामरामेति

१५९

१६०

ग

अन्यत्र ग्रंथांतरे । इहास्मिन्ग्रंथे परमहंसगतो परमहंसानामाश्रये हरेश्चरणे वा । यत्तर्कं निगमोपि वक्तुमनलं शास्त्रं दुरालक्षितं यत्याद्याः श्रमुताबलं च
विधुरा निःशेषचिन्ता अपि ॥ अप्येवं जलबिंदुमातिगते येषां सदेकं पदं तं दृष्ट्वा स्वमखंडबुद्धिहृदया वासं प्रपंदे परं ॥८॥ एकादशस्कंधगतापद

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोप्लावयत्क्षणात् । वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयं ॥२३॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥
स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमंगलमंगलं ॥२४॥ स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान्धनंजयः । इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ।
॥२५॥ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः । त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथं ॥२७॥ य एतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ॥
कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२८॥ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि । अन्यत्र चेह च श्रुतानि
गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥२९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कंधे मौसलं नाम
एकत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ॥छ॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥

रत्नावलिः स्फियं ॥ अधीयीवं मुकुंदस्य वनमालेव राज्यतां ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसतीर्थपूज्यपादशिष्य श्रीविजयध्वजतीर्थभट्टारकस्य कृतौ
श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यामेकादशस्कंधे एकत्रिंशोध्यायः ॥ ॥छ॥ ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥

१६०
राम

84/1

१३०

।। एकादशस्कंधः समाप्त ४ ।।

84/1

१८०

१३०

84/1

॥ एकादशस्कंधः समाप्त॥

84/1

१८०

तर्हि किमिति भक्तमद्वादीन् स देहान् स्वलोकं न नैषीदिति तत्राह॥ तथापीति। यद्यपि अशेषस्थितिसंभवाप्ययेषु अनन्यहेतुः स्वयमेव हेतुः स्वतंत्र विवर्जित। कुलालस्य मृद्द्रव्यादिशक्त्यपेक्षावत्तस्य। दिव्यशक्त्यपेक्षितत्वेन कथं हेत्वंतरं नास्ति। यत उक्तं अशेषशक्तिधृगिति। तथापि बलभद्रादीनां वपुः प्रणेतुं नैच्छत्॥ भगवान् मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किं प्रयोजनमिति भावेनात्र धारयितं दृश्यत इति प्रयोजनं अनेनापि किं प्रयोजनमत उक्तं। स्वस्थगतिमिति। स्वस्थगतिं स्वभक्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणं योगगतिं प्रदर्शयन् बन्धमेवं प्रदर्शयन् प्रयोजनमित्यर्थः। अतः समर्थो

कृ

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक्॥ नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन्॥१३॥ य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परां॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां॥२८॥ ॥

पि प्रयोजनभावाभावीनवानित्यर्थः। अतः स्वशरीरं रक्षितुं नैच्छदित्यर्थो ऽनुपपन्नः॥ उक्तं हि तु विरुद्धत्वाद् असंभवो ऽत्र॥ तो। जगतो मोहनार्थाय भगवान् नरूपो नमः। दर्शयन् मानुषीं चेष्टां तथाप्यस्त कवद्विभुः॥ प्रकाशयन्स्वदेहो ऽपि मोहाय च दुरात्मनां। मायया ऽस्य नरकेंद्र स्वस्तदा दृष्टा प्रदर्शयेत् कुतो हि मनुजे स्यन्मृत्युभावात् स्वात्मन इति प्रमाणसद्भावात्॥१३॥ एतज्ज्ञानस्य स्वप्राप्तिहेतुत्वाद्य उक्तं पदार्थ इति भावेनोक्तमुपसंहरति। य एतामिति॥२८॥